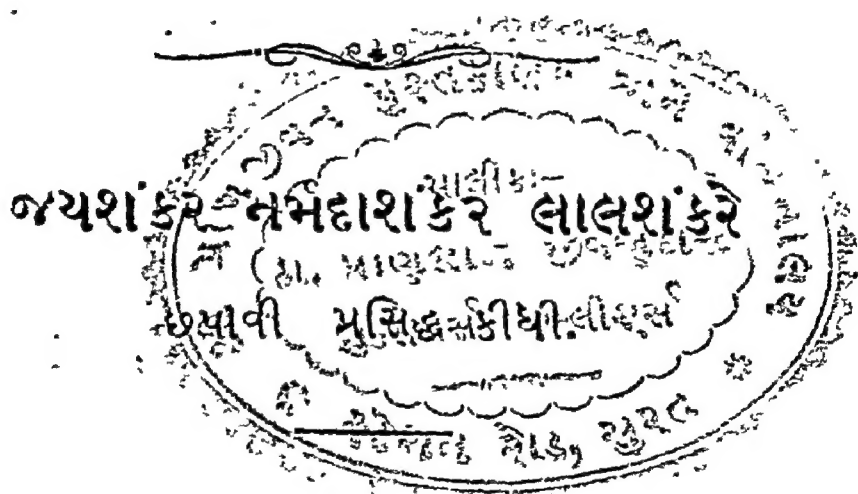

ન મે ડાવિતા.

(કવિ નર્મદાશંકર લાલશંકરની સંપૂર્ણ કવિતાનો સંગ્રહ.)

બે ગ્રંથમાં—ગ્રંથ ૧ લો.

આવૃત્તિ ત્રીજી.

મુખ્ય

“ગુજરાતી” પ્રેસ સીરીઝ.

૧૮૮૮

અંનો ભાગની કિંમત રૂ ૫

૨૪૫

કવિતાનાં ભણવાંથકી, મનરંજન થઈજાય;
નીતિવાતં મનમાં ઠસે, અવ્યુતઐળખ થાય.—

ધર્મનીતિના જ્ઞાનથી, અહિં ને તહિં સુખ થાય;
સર્વ વિદ્ય આધાં ખસે, મનમળ નિકળીજાય.—૨.

વિદ્યા ધરસુધરાધ ને, સ્વદેશનૂં અભિમાન
આણે સુખસંપત બહુ, ઝડ દેશમાં જાણ.—

પ્રીતીથી કુમળૂં બને, હૈડૂં ટકે આણાય;
વિવિધ વિષય અનુભવ વધે, સારાસાર જાણાય.—

રચના રૂઝી છંદમાં, તે કવિતા નવ હોય;
અર્થયમત્કૃતિચિત્ર તે, કવિતા;—રસથી સહોય.

પ્રસ્તાવના.

૧૨

નર્મકવિતાને પ્રસ્તાવનાની જરૂર શી? પ્રસ્તાવના, એટલે ગુણપરિશ્રમાદિક સંબંધી જે પૂર્વકથની, તે તો નવા-યા પુસ્તકને માટે હોય. પ્રસિધ્ધ પુસ્તકોનું નામ એજ તેની પ્રસ્તાવના છે. સોનાને રસવું શું, અને સૂર્યને ઓળખાવવો શો? એ તો ક્યારનું સર્વાનુમતે સિધ્ધ થઈ ચૂક્યું છે કે આના કવિ તે બેઝ:—નર્મદાશંકર અને દલપતરામ. આ સંમે કરનારા તો બેઝએ તેટલા છે, અને તેમાં થોડાક સારાણ છે, પરંતુ જ્યાં કવિ શબ્દનું ઉચ્ચારણ કર્યું ત્યાં પ્રથમ સર્વે ગુજરાતીના મનમાં આ બેમાંનાજ કોઈએકની થાય છે. તના આ છેડાથી પેલા છેડા સુધી અને બાળ કે યુવાથી થીત સર્વેને જાણીતા એવા તો આ જમાનાના કવિ એજ બે બંનેની પ્રસિદ્ધિમાં ફેર હશે, બંનેની પરસ્પર ગણનામાં દ છે, અને વખતે એકથી મોહિત જતો બીજાને દાષ-ઠેરવવા મથતા હશે, તોપણ નિષ્પક્ષપાત ગંભીર બુદ્ધિને તો ને આ જમાનાની કાવ્ય મૂર્તિના પ્રતિબિંબ રૂપે સમાનજ માલમ પડે છે. દશ કાળથી પર એવી જે સામાન્ય કવિ ગુના તે તો એ બંનેની હવે પછીના જમાનામાં યથાર્થપણે પરંતુ જ એ બંનેની શૈલીનું કાંઈ પ્રથકૂપણે સ્વરૂપ જા દો મિથ્યા બેંચાએંચ કોઈને રહે નહિ.

આ બે બંનેની રૂપણ ગ્રંથકાર તરીકેનું અને તે પણ લખાણમાં આવેલી હકીકતોનો લગભગ બધો આધાર ૧૮૬૬ “માં મારી હકીકત” એ નામે સ્વબ્જવન

રતખંડમાં સર્વ ઠેકાણે જમાનાની ઝાક ધર્મ સંરક્ષણ તરફ દેખાય તેની અસર પણ ગુજરાત ખાતે પેહેલ વેહેલી નાબુક પારદ-
નંત્રની (BAROMETER) પેઠે નર્મદાશંકરનાજ અંતઃકરણ ઉપર થઈ; મને તે થઈ એટલે એણે પોતાનું મતાંતર જાહેર કરવામાં કાંઈપણ મોટી લજ્જા ન રાખતાં, તે દૃષ્ટિએજ દશહિતના વિચાર પ્રબોધ-
ધારામાં અગ્રણી પદ ધારણ કર્યું. ટુંકમાં આ જમાનાની, એટલે
છલા ત્રીશ પાંત્રીશ વર્ષમાં ગુર્જર મંડળના ચિન્મય આકાશમાં
જે લીલાઓ થઈ છે તેની ખરેખરી મૂર્તિ નર્મદાશંકર છે.
નર્મદાશંકરનેજ આ કાળની સમયમૂર્તિ અમે ગણીએ છિયે.

આવો સમયમૂર્તિ પુરુષ જે કવિ હોય છે, તો તેનાં કાવ્યમાં
સમયનું સર્વાંગ ચિત્ર તેના વિવિધ રંગ, પ્રકાશ ને છાયા સહિત
પ્રગટ થાય છે. નર્મદકવિતા આવી જાતનું પુસ્તક છે, અને તેથી તે
ટેલું મસ્ત શ્રૃંગારના ભોગીને તેટલુંજ ઉછળતા સુધારકને, અને
ટેલું ઉછળતા સુધારકને તેટલુંજ વિચારતવંત દશ હિતૈષીને પ્રિય
જ. સ્વાતંત્ર્ય તથા દેશભક્તિનું મસ્તપાન કરવાનું તો આખા
ગુર્જર કાવ્ય પ્રદેશમાં આજ વિરલું સ્થળ છે.

આવી અનેક રસમય, અનેક ગુણમય, ને આ જમાનાના
તરાતમાની પ્રત્યક્ષજ આરસી તેના તે પ્રસ્તાવ અમે શું કરીએ?
બિા, એના રસ આખો, ઉચ્ચ વૃત્તિઓ ખીલવો, ને નર્મદ કવિની
શાભિમાન રૂપી અમૂલ્ય પ્રસાદી પામી “ભવ રણમાં પ્રેમ શૌર્યથી
મો!” તથાસ્તુ!

કવિજીવન.*

(લખનાર નવલરામ લક્ષ્મીરામ.)

હાહા.

હે! નર્મદ! મમ મિત્ર! તુજ'કરં શ્રાદ્ધ હું આજ!
લે! અર્પું ચશ અંજલી—પિતૃલોક પ્રિય ખાજ.
શ્રદ્ધાથી સંભારવા, ગંભિર થઇ ગત જન,
તેનું નામજ શ્રાદ્ધ છે, બુદ્ધિ શુદ્ધિ સાધન.
શ્રાદ્ધ મિત્રનું શાસ્ત્રમાં, લખી ગયા રસ જાણ,
સહજ સ્વભાવે આજ હું કરું છું તે નિર્વાણ.
પિંડદાન, જલદાન, એ આદિક વિધિ વિવિધ;
તથાપિ પંડિત શ્રાદ્ધમાં ચશાંજલી જ ઉચિત.

કવિ નર્મદાશંકરનો જન્મ સુરત શહેરમાં સંવત ૧૮૮૯ ના ભાદરવા શુદ્ધ દશમને શનિવારે, એટલે, ઇસવીસન ૧૮૭૩ ના ૨ મહીનાની ૨૪ મી તારીખે વાહાણના પહોરમાં સૂરજ ઉગતાં થયે એમના બાપનું નામ લાલશંકર પુરુષોત્તમ દવે હતું, અને તે જ્ઞાતે વાસી વડનગરા નાગર બ્રાહ્મણ હતા.

દવે લાલશંકરની સંસારીસ્થિતિ મધ્યમપણે સારી હતી, તેઓ ખાતાપીતા અને નાતજાતમાં સારા કહેવાતા હતા. તેમને વેદાભ્યાસ તથા સંસ્કૃત ભાષાનું પણ સાધારણ જ્ઞાન હતું, પરંતુ સ્વકૃત્તિ ન કરતાં પોતાનો નિર્વાહ પોતાના બાપનું લઈઆનું જ કાર ને સલાવતા. કર્નલ જર્વિસના ઉપરીપણા હેઠે નિશાળોને વાસ્તે

આ જીવનનિરૂપણ ગ્રંથકાર તરીકેનું જ અને તે પણ સંક્ષેપમાં લખાણમાં આવેલી હકીકતોનો લગભગ બધો આધાર કવિએ જોડે ૧૮૬૬ “માં મારી હકીકત” એ નામે સ્વજીવન (૧૦૦) દેશી માસ્તરોમાં

કવિજીવન.

૧૪૦ શીલા છાપથી મુંબઈમાં છપાતા હતા તેમાં એ ૩૦ રૂપિયાને લખવા ઉપર કેટલાંક વર્ષ સુધી હતા, અને પછીથી મુંબાઈની સદર નમાં ૧૫ થી ૩૦ સુધીની કારકુની ઉપર પોતાનો જન્મારો પૂરો દેવે લાલશંકરની રીતભાત પ્રતિષ્ઠિત, પ્રેમી ને શાણી હતી. એ માં કુશળ, અને સ્વભાવે ઉદ્યોગી તથા સંતોષી હતા. સદર અદા-હતા ત્યારે આડે રસ્તે પાછ પાણ મેળવવાની કાંઈ દાનત ન રાખતાં રીતે પોતાનું જે પુસ્તકો લખવાનું મૂળ કામ તેજ કરીને પોતાની માધમાં વધારો કરતા. એ ગાઈ જાણતા, અને શામળભટ્ટની પહેલ વહેલી આપુ હરશેઠે બહાર પાડી તેને તે કામની પ્રેરણા તથા પુસ્તકો આણી આપનાર આ નર્મદ કવિના પિતાજી હતા. કવિની માનું જન્માક્ષર નામ નવદુર્ગા, પણ તેને સૌ નાની તથા રૂકમણીવહુ કહેતા. એને લખતાં વાંચતાં, ભરતાં શીવતાં, ને પાતાં સાઈ આવડતું, અને તે ઘર કામમાં કુશળ, સુધડ, ઉદ્યોગી, સમજનારી, તથા સંતોષી હતી. એનો સ્વભાવ ગરીબ, મળતા-દયાળુ હતો. કવિ લખે છે કે “એને પોતાનાં ગરીબ સગાંની ઝાડ હતી, ને વેળાએ વેળાએ તેઓને લૂગડાં વિગેરે આપી મદદ એ એકલી પડતી ત્યારે પોતાનાં મરી ગએલાં વાહલાંને સંભારી એને પૂજા પાઠનું બહુ ગમતું હતું—કોઈ માગનારને ભીખ આપ્યા છું કાઢતી નહિ.” આવી કોમળ પ્રકૃતિ છતાં એ પોતાના છોકરાને રાખવા ઘણી ખંતી હતી, કેમકે આપનો તો છેવટની ધી પોતાના પુત્રની ઉપર એટલો બધો ખ્યાર હતો કે તેને કદી શુ કહેતા નહિ.

ક્રમાં રાખવાની જરૂર પડે એવી આ કવિની બાળપણમાં તો પ્ર-નહોતી. પોતે લખે છે કે “નાનપણમાં મારી તબિયેત ધિકા મસ્તી ઝાની નહીં, પણ ઠાવકી; તોપણ મરણ મુજબ ન થયેથી મીઠો ભામાં ભરાઈ ધીમે ધીમે રડ્યા કરું તેવી ખરી—ચીડીને હાથ પગ તેવી નહી. હું માળાપ સિવાય બીજા કોઈને દેખું કે શરમાઈ અથવા માની રહોડમાં ભરાઈ જતો; બીકણુ પણ હતો.”

... એટલે તે ખરું, પણ બાકી નર્મદાશંકરને તે

કારણ મુંબાઇમાં બાળકો ભેળાં મેદાનમાં રમવાનું થોડુંજ, એ હશે એમ અમને લાગે છે. કવિ લખે છે કે “નાહનપણમાં છોકરાઓમાં હું ઘણું રમ્યો નથી. સુરતમાં વેળાએ હું છોકરાઓના ટોળામાં જતો ખરો, પણ રમતમાં સામેલ ન થતાં આધો રહી જોયાં કરતો.” મુંબાઇમાં ઉછરેલા છોકરા સુરત આવે છે, ત્યારે આવેજ દેખાવ બહુધા આપે છે. વળી લખે છે કે “મને જન્મથી રમવા ઉપર ઘણો શોખજ નહિ—” એ અમને આમેહુજ ખરું લાગે છે, કેમકે આતો અમારા અનુભવની વાત છે કે કવિ મોટપણે જ વેળા લાલાઇને માટે લોકની ખત્રીશીએ બહુજ ચક્ષા હતા તે વેળાએ પણ એની વૃત્તિ મિત્ર મંડળમાંએ રમતીઆળ નહિ, પણ ગંભીર, આતુરતાભરેલી, અને વિચારવંતજ દેખાતી. તે છતાં જો તે વેળા નિશાળોમાં “ક્રિકેટ” ને “ફૂટ બોલ” જેવી ઉત્સાહી તથા સ્પર્ધાની રમતો હોત તો આ બાળ કવિ તેમાં ધૂમ્યા વિના રહેત નહિ એમ અમને લાગે છે. રમતો, જે શરીર કેળવણીનું મોટું સાધન છે, તે આ કારણોથી નર્મદાશંકરને બાળપણમાં મળી શકી નહિ, પણ એણે સમજીને કિશોરાવસ્થામાં ડંડ મુંગદળનો કાંધક અભ્યાસ કર્યો હોય એમ એના બાંધા ઉપરથી તો જણાતું હતું. કવિનું કાઠું મધ્યમ પણ ભરેલું અને કસાએલું હતું, અને એનું ઉછળતું લોહી એજ ઘણા એના ચાંચલ્યનું કારણ અમે સમજીએ છીએ. કવિનું શરીરબાળપણથી નિરોગી હતું—માત્ર સાતમે વર્ષે છએક મહીનાનો મોટો પંછાડો આધો હતો.

પાંચ વર્ષની ઉંમર થઇ કે આ બાળકવિને ગામડી નિશાળે બેસાડયો. ત્યાં આંક વિગેરે ભણી રહ્યો, કે સરકારી નિશાળે મૂક્યો. અહિંયાં સાડાત્રણ વર્ષે ગુજરાતી અભ્યાસ બધો પૂરો કરી બાર વર્ષની ઉંમરે પ્રોફેસર હાર્કનેસના મોંઢાગળ પરીક્ષા આપી એલ્ફિન્સ્ટન સ્કૂલમાં એ દાખલ થયો. બાળવું જોઈએ કે નર્મદાશંકરનો જન્મ સુરતમાં થયેલો, પણ મુંબાઇ નોકરી હોવાથી એ ત્યાંજ ઉછર્યા તથા કેળવાયા હતા. વાથી પ્રસંગોપાત્ સુરત પણ બે માસ આવવું જવું થતું, પરંતુ નિવાસ મુંબાઇમાંજ.

કવિ નોંધે છે કે “સને ૧૮૪૫ ની ફઠી જાનેવારીએ હું મારી વરસને ૪ મહિનાની ઉંમરે ઇંગ્રેજ સ્કૂલમાં દાખલ થયો.” પોતાના બધા માસ્તરોનું વર્ણન કવિ સ્નેહભાવથી કરે છે. દેશી માસ્તરોમાં કોઈ

કવિહંવન.

મનજી પેસ્તંતંજી માસ્તર જે હાલ વિલાયતમાં વેપારી ખાતામાં છે,” શિક્ષણકળા અને સારા સ્વભાવનાં ખાસ વંખાણુ કર્યા છે. એ વેળા ન્સ્ટન સ્કૂલના ઉમેદવાર વર્ગમાં ચાર પાંચ ઈંગ્રેજી માસ્તરો જુદા વિષયો શીખવતા, અને તે બધા નર્મદાશંકરના અભ્યાસથી રાજી મિં ગ્રેહામ જે સુરત સ્કૂલના હેડમાસ્તરની જગોએ પછીથી આવી

વિદ્યા ને બુદ્ધિ તેમજ મિજબજને માટે આખા ગુજરાતમાં હજી ર છે, તેનો પણ નર્મદાશંકરને કોઇ દહાડો માર ખાવો પડ્યો નહોતો. કારણ એકે અક્ષરગણિત ને ભૂમિતિ જે મિં ગ્રેહમના વિષય હતા, નર્મદાશંકરની બુદ્ધિ સારી ચાલતી. સાક્ષરત્વના શોખવાળા ઘણી વખત ત શાસ્ત્રોનો અનાદર બતાવી પોતાની મેજે મિથ્યા માન માની લેછે, કવિ નર્મદાશંકર તો લખે છે કે, “અંગ્રેજી ભાષાની ચોપડીઓ વાં- મને જે હોંશ ને આનંદ થતાં તે, મને બીજગણિતનાં સમીકરણો તાં ને ભૂમિતિના સિદ્ધાંતો કરતાં પણ થતાં-રે વધારે-હું નવાં નવાં કરણો છોડવતો ને નવા નવા સિદ્ધાંતો (EXERCISES) કરી બતાવતો” ર પાછળથી નર્મદાશંકરનું સુરત સ્કૂલમાં આવવું થયું, સારે ગ્રેહામ સાહેબ (GEOMETRICIAN) ભૂમિતિવેત્તા કહેતા અને એ કારણની પ્રીતિથી । ગેરહાજરી વિગેરે દોષો ઉપર દુર્લક્ષ કરતાં એમ અમારા સાંભળવામાં છે. ।તિથી તોલન શક્તિ કેળવાય છે તેનો એ પ્રત્યક્ષ દાખલો છે. કવિ રસ ગ પોતાના કવનમાં ગમે એટલા ચડે છે, તોપણ તેની વાણી હમેશાં રણુ, સયુક્તિક, અને યથાર્થતાથીજ ગોઠવાએલી માલમ પડે છે તે આ ન શક્તિને પ્રતાપે. ખંડનમંડનના વાદમાં નર્મદાશંકરની કલમ તલવા- માફક કાપતી ચાલી જાય છે તેનું પણ કારણ એજ. કોશાદિક ગંભીર ।ની રચનામાં તો આ શક્તિ ખાસ જરૂરની હતી, અને તે હોવાથીજ અંથો સારા બંન્યા છે.

આ ઈંગ્રેજી સ્કૂલનો અભ્યાસ નર્મદાશંકરે પાંચ વર્ષમાં પૂરો કર્યો, ને સને ૧૮૫૦ના એપ્રિલમાં કોલેજમાં દાખલ થવાની પરીક્ષા થઇ તેમાં ૩ થઇ ૩૧૦)ની સ્કાલરશિપ મેળવી. જ્યુનમાં રજા ખૂલતાં નર્મદાશંકરે પણ દેશના મહાવિદ્યાલયમાં પ્રવેશ કર્યો. પ્રવેશ કર્યો, પણ આઠ મહી-

નામાંજ કોલેજ છોડી સુરત જઈ વસવું પડ્યું. કેમકે, મૂળતો એ કે આપણી બાળલક્ષ્મીની વિદ્યા વિરોધક રહી. કવિનાં લક્ષ્મી સને ૧૮૪૪માં સુ જરામં શાસ્ત્રી, જે સદર અદાલતમાં તે સમે હતા, તેમની દીકરી સાથે ક્યારનાં એ થઈ ચૂક્યાં હતાં, અને હાલ તે વૈશમાં આવી જવાથી સસરા તરફ તાકીદ થઈ કે હવે નર્મદાશંકરે સુરત આવીને ઘર માંડવું જોઈએ. કવિ આપને તો એમ થકું ખરું, કે વહુને મુંબઈ તેડાવીએ તો છોકરાનો અભ્યાસ કાયમ રહે, અને આપ દિકરાને વખૂટા પડવું ન પડે. કવિનાં આજ વર્ષના નવેમ્બર માસમાં ગૂજરાતી ગયાં હતાં તેથી દીકરાને એકલે સુરતમાં રાખવો એ સુરત ને પ્રેમી લાલશંકરને વશમુંજ લાગ્યું હશે, પણ કેટલાંક કારણોને લીધે તેમજ કરવું પડ્યું. કવિએ સુરત ગયા પછી પાંચ ત્રણેક વર્ષે આવીને કોલેજમાં એક વર્ષ કાઢ્યાં અને કુલ કોલેજનો અભ્યાસ કવિનો ત્રણેક વર્ષનો થવા જાય છે, તોપણ એ એવો ખંડિત ન અસ્વસ્થ ચિત્તનો હતો કે આ પ્રસંગેજ કવિની કેળવણીનું પ્રકરણ પુરું કરે તેનો એમણે કેટલો ભંડોળ એકઠો કર્યો હતો, તે સમગ્રણે જોઈએ.

ગૂજરાતી કેળવણી તે વેળા મળી શકે તેટલી અંધીજ કવિએ પ્રાપ્ત કરી હતી, અને આ યાદ રાખવું જરૂરનું છે કે તે વેળાની કેળવણીમાં હાલ મળે છે તે કરતાં ગૂજરાતી ભાષાનું જ્ઞાન ઘણુંજ વધારે મળતું. ગૂજરાતી કવિતા તો વેળા નિશાળોમાં નહોતી અને ખાતગી રીતે નર્મદાશંકરે કાંઈ પણ વાંચ્યું જણાતું નથી—અલખત ગીત ભજનો વિગેરે થોડુંક કાંઈ સાંભળ્યું હશેજ, પણ તે વિદ્યાર્થીના ભાવથી નહિ. સુરતમાં આવ્યા પછી એ કહે છે કે મેં શામળભટની વાર્તાઓ વાંચી અને પ્રેમાનંદનું ઝોખાહરણ વાંચ્યું કે સાંભળ્યું તો હશેજ. પણ બસ, ગૂજરાતી કાવ્યનો અભ્યાસ આ સમે એટલોજ. કવિપણું કરવા ધાર્યું તે વખત પછી નર્મદાશંકરે અલખત ગૂજરાતી કવિતા ઘણી વાંચેલી પણ બાળ કેળવણીની આ ખામીને લીધેજ અમે ધારીએ છિયે કે એનો પદ્યબંધ જોઈએ તેવી સરળતાને ઘણા વખત સુધી ખામી શક્યો નહિ. તે છતાં આ તો ખરું છે કે બ્યારે ગૂજરાતી શિષ્ટ કાવ્યો વાંચવા માંડેલાં, ત્યારે તે હાલના નિશાળીઆઓને જેમ કવિતા ભણ્યા છતાં પણ દુર્ગમ્ય લાગે છે તેમ નર્મદાશંકરને લાગ્યું નહિ હોય, કેમકે યોડના વખતની વાંચનમાળાથી શબ્દજ્ઞાન તો બહુજ મળતું.

ઇંગ્રેજ સ્કૂલોનું આથી કાંઈ તે વેળા જૂઠુંજ સ્વરૂપ હતું. એ સ્કૂ-

કવિજીવન.

[ત્રિ વર્ષ ભણ્યા પછી જે જ્ઞાન મળતું તે હાલના માટ્રિક્યુલેટેડના
 કુલ સર્પાજે ગણાય, પણ એ એ જ્ઞાનની જાતિમાં બહુ ફેર છે. હાલ
 જ્ઞાન અને વ્યવહારપયોગી કેળવણી વધારે મળે છે. તે વેળા
 હાલ અક્ષર, ઉચ્ચાર, અને અનુલેખન (Dictation) ઉપર
 વધારે ધ્યાન અપાય છે. હાલ ચોથા ધોરણવાળા અક્ષર લખે છે
 । વેળા કાલેજમાં જનારા પણ ભાગ્યેજ લખતા, અને વખતે તે
 ની પણ મોટી ભૂલો કરતા. એના બદલામાં ગણિતજ્ઞાન તે વેળાનું
 હતું. વર્ગ સમીકરણ અને ભૂમિતિના છ સ્કંધ મનોયત્ન સહ તો
 સ્કૂલોમાં શીખવતા, અને સુરત જેવીમાંતો ગણિત શૂન્યલઘ્વિ
 ચાલતું, જે હાલ એમ. એ.નાજ અભ્યાસમાં છે. ઇતિહાસ હિંદુ-
 અને ઈંગ્લાંડનો લગભગ હાલના જેટલો શીખવાતો, પણ જગતના
 અને અર્થાચીન ઇતિહાસનાં ટેલરકૃત એ મોટાં પુસ્તકો વધારામાં.
 ાદિક વિદ્યાઓ હાલના કરતાં વિગત ભાગે થોડી અને સિદ્ધાંત
 વધારે શીખવાતી. કોઈ કોઈ ઠેકાણે અર્થ વિદ્યા પણ ચાલતી.
 આટલું બધું જ્ઞાન તે વેળા બધાજ છોકરા મેળવતા એમ સમજવું
 ગણિત અને વાંચનના તો તે વેળા વર્ગજ નૂદા હતા, અને જેની
 બુદ્ધિ ચાલે તેમાં તે આગળ વંધતા. વળી વર્ગના તમામ છોકરાને
 ન કેળવણી આપવા ઉપર તે વેળા કાંઈ વિશેષ આગ્રહ નહોતો,
 વાર્ષિક પરીક્ષામાં છોકરાવાર કોઈ અભ્યાસ જોતું નહિ, પણ
 સામાન્ય દેખાવ કેવો દીધો તે ઉપરજ શિક્ષક સારો નહારો કહેવાતો—
 રજો તે વેળાના શિક્ષકો સુધાભાવથી પોતાના કામમાં ઉત્સાહીજ
 . વળી, તે વેળાના અભ્યાસ કામમાં ઇંગ્રેજ વાંચનની ચોપડીઓ હાલ
 । થોડી આવતી. ઇંગ્રેજ ગદ્ય કે પદ્યના શિષ્ટ ગ્રંથો તે વેળા સ્કૂલમાં
 તા નહિ, અગરજો તે હાલ ફાયદોજ કરે છે કે કેમ એ શક પડતું
 કારણ કે બહુધા તે છોકરાના જ્ઞાનશક્તિની ઉપરાંતનાજ હોય છે,
 । સાક્ષરત્વની કેળવણીમાં એ અવશ્યનું છે કે જે પુસ્તકો વાંચવાં તે
 દાખલ તૈયાર કરવામાં નહિ, પણ સરળતાથી સમજાઈ જઈ રસ ઉપ-
 ને એવાં જોઈએ. પીળું, તે વેળા ઉપજા વર્ગ સિવાય ગુજરાતીનો
 ૧૭માં તર્જુમો કરાવતા નહિ, પણ ઇંગ્રેજનું ગુજરાતીમાં શબ્દશઃ ભા-
 ર કરાવવા ઉપરજ મુખ્ય લક્ષ રહેતું. આ કારણથી અંગ્રેજ ભાષા

સમજવાની શક્તિ સારી આવતી—બદકે હાલ કરતાં કાંધક વધારે—, પણ તે બોલવા લખવાનું સામર્થ્ય હાલ કરતાં થોડું.

ઈંગ્રેજ કે ગુજરાતી તે સમયની કેળવણી વિષે આ વાત પણ નોંધવો જોગ છે. એ બંને વાંચનમાળાઓ સામાન્ય કે વ્યવહારી જ્ઞાનથી રાખેલું પશુ ધર્મનીતિ બોધક વાર્તા કે વિવેચનોથીજ ભરપૂર હોવાને લીધે બાળકોની ઉચ્ચ લાગણીઓ બહુ કેળવાતી, અને તે ધર્મ, નીતિ, તથા દેશ સુધારાના ઉત્સાહી થઈ નીકળતા.

આતો સામાન્ય પક્ષે બોલાયું, અને તેનું ગમે તેમ હો, પણ નર્મદા-શંકરની આબતમાં તો એ બરાબર લાગુ પડે છે, કેમકે તે સમયની શિક્ષણ પદ્ધતિથી જે થોડા પણ ખરા સુશિક્ષિત છોકરાઓ તૈયાર થતા તેનો એ એક સારો નમુનો હતો. ગુજરાતી અને અંગ્રેજી બંને નિશાળોમાં એનો ધણું કરીને પહેલો, બીજો, કે પાંચમી અંદરતો નિશ્ચયજ નંબર દરેક વર્ગમાં રહેતો. એણે બંને નિશાળમાં કેટલાંક ઇનામો મેળવ્યાં હતાં, અને એવા એક ઠાંકણે કોઈ ગવર્નર સાહેબ પધારેલા તેમણે આ બાળકવિની અંગ્રેજી કવિતા વાંચવાની (તે વેળા ગોખણનો ધારો નહોતો) ધાટીનાં ખાસ વખાણ કર્યાં હતાં. તા. ૮મી ફેબ્રુવારી સને ૧૮૫૧ ને રોજ એણે કાલેજ છોડી ત્યારે પ્રોફેસરોએ એના જવા માટે દિલ્હીની બતાવતાં સારાં સર્ટિફિકેટો આપ્યાં. પ્રિન્સિપાલ ગ્રીન (ગૂજરાતના નામીયા ગ્રીન સાહેબ) લખે છે કે ‘ગઈ કલેર સ્કાલરશિપની પરીક્ષામાં ઘણા ઉમેદવારો હતા, પણ તેમાંથી ૧૧ પાસ થયા અને તેમાં નર્મદાશંકરનો ત્રીજો નંબર આવ્યો હતો.’ પ્રોફેસર રીડ એની બુદ્ધિની પ્રશંસા કરી કહે છે કે ‘એતું ઇંગ્રેજી જ્ઞાન વખતના પ્રમાણમાં અસાધારણ સાંજ છે.’ કેટલાક વર્ષ પછી જ્યારે આ લખનારને કવિ સાથે ગાઢો ને લાંબો પરિચય થયો, તે વેળા પણ ઇંગ્રેજી ભાષાનું જ્ઞાન કવિમાં બહુ સાંજ જણાતું હતું. બાઈરન શેક્સપિયર વિગેરે કવિઓ, અને બેકન લૉકા વિગેરે ફિલસૂફીના ગ્રંથો પણ તેની ખૂબીની સાથે સમજી શકતા. કાવિવેચન તથા કવિ ચરિત્રોનાં પુસ્તકો બહુ વાંચેલાં હતાં, અને ‘અરે રીવ્યુ’ નાતો ૩૦-૪૦ વાલ્યુમો ખરીદી કરી રાખેલા હતા. ગ્રંથો (ઈંગ્રેજી, સંસ્કૃત, મરાઠી, હિંદી, ગૂજરાતી) પણ કવિની ખાન પુસ્તકશાળામાં બહુ હતા—ભાગ્યેજ એટલા બીજા કોઈપણ દેશી ગૃહસ્થના

કવિજીવન.

શે. કવિ પોતાનો બધો વખત વિદ્યાનંદમાં અને સ્વદેશહિતની
૪ કાઢતા. એની પાસે જે આવે તેની સાથે એજ વાત. ગ્રામ્ય
લોકુલ પસંદ નહોતી, અને વિદ્યાન મિત્રોનું મંડળ હોય તો તેમાં
કલાક સુધી પણ એવી ઉંચીજ વાતચિતમાં નિમગ્ન રહેતા. એવી
માં ડોળ, ડમાક, કે પોતેજ બહુ બોલવું એવો સ્વભાવ જરાપણ
હ. તેમજ દુરાચરથી પોતાનો વાદ પકડી રહેવો એમ પણ નહિ.

પક્ષ સકારણ દેખે તો તે સ્વીકારવો, અને નહિ તો તેના રદીયા
કવન સત્યનોજ નિર્ણય કરવા તર્ક એમનું વળણ રહેતું. વિદ્યાવૃદ્ધિ
નાત્રિતિના વિષયજ સર્વોંગે આવા વખતપર ચર્ચાતા. આવી
કવિ એવો તો કાંઈ અજબ ઉત્સાહ નાંખતા કે તે વિષયમાં
નહિ સમજી શકે એવા સાંભળનારને પણ એનો રંગ લાગતો.
શોખ, દેશની દાઝ, અને સ્વતંત્રતાની બુદ્ધિ એ ગુણોનો કેટલોક
કોઈ કવિના સહવાસમાં આવતા તેને લાગ્યાવિના રહેતો નહિ.
કવિમાં સ્વાભાવિક લોહચુંબકત્વજ (Magnetism) હતું, જે વડે
મન હરતા અને પોતાનો અંશ-કોઈ બીજામાં તેની પાત્રતા
પ્રેરતા.

વિદ્યાનો આટલો પરિપાક આ વખતે એટલે ૧૮૫૧માં નર્મદાશંકરને
। નહોતોજ. આ વખતે તો એની ઉમર હજી ૧૭ વર્ષનીજ હતી
એનું મન પેહેલ વેહેલુંજ જીવાનીને ચગડોળે ચડ્યું હતું. બધા
ની જિંદગીમાં આ સમય કાંઈ કારમોજ કહેવાય છે. એ સમયે
। નહિ અનુભવેલી એવી અનેક ઇચ્છાઓ ઉત્પન્ન થાય છે, આત્મા
। જે ચડે છે, અને છેવટ જે સ્થાયી વળણ તે લે છે તેની ઉપરજ
શે આખા ભવના અને પરલોકના પણ સુખ દુઃખનો આધાર રહે
મા આત્મમંથનમાંથી વિવિધ રત્નો પણ નીકળે અને ઝેર પણ
. કવિની જિંદગીમાં ૧૭થી ૨૨ વર્ષની ઉમર સુધીના સમયને
એનો આત્મ મંથન કાળ કહીએ છીએ. આપણામાં ૧૬થી ૨૫
સુધીનો વખત સાધારણ રીતે ગદાપચ્ચીસી કહેવાય છે, અને જોતે
। સને વિષયની ગદાઈમાંજ ડુબાવી મારે તો તે નામ ખરું છે. પણ
સમે સ્ત્રી વાસનાનોજ ઉદય થાય છે એમ નથી. આ સમે આત્માની
। મ મહેચ્છાઓ વ્યક્ત થઈ પ્રવૃત્તિ શોધે છે. આ સમે જોડલો સ્ત્રી

વાસનાનો તેટલોજ પરાક્રમ કરવાનો કેનામાંકિત થવાનો જુસ્સો પણ આત્માને ડોહોળી નાંખે છે. કવિની શબ્દ વર્ગણીમાં બોલીએ, તો પ્રેમ અને શૌર્ય એ બંનેના ઉદય આ સમે વાંસના ઉગવાની પેઠે મોટા ઉછાળાની સાથે થાય છે, અને એ ઉછાળાથીજ આખો આત્મા ડોહોવાઈ જાય છે. પુછી જોતો જોવો સંસ્કાર તે પ્રમાણે તેનું રૂપ ધરાય છે. સ્ત્રી વાસના સારા સંસ્કારે પ્રદુષિત થઈ કાંઈનામાં પૂર્ણ પ્રેમ એટલે શુદ્ધ નિઃસ્વાર્થી સ્વાર્પણનું દિવ્યરૂપ ધારણ કરે છે, કેટલાકમાં વિલાસીપણેજ અટકે છે, કેટલાકમાં વ્યવહાર મર્યાદિત થઈ જાય છે, અને કેટલાકમાં પશુવત્ શઠતામાંજ ઉતરી પડે છે. તેમજ પ્રસિદ્ધિની ઇચ્છાએ કાંઈને ઘેલાઈ ને પતરાણ કરવા, કાંઈને ધન પ્રાપ્તિ કરવા, કાંઈને માન મર્તબો મેળવવા, અને કાંઈને વિદ્યા, ધર્મ, કે યુદ્ધનાં પરાક્રમે કરવા પ્રેરે છે. છેલ્લા વર્ગના પુરૂષોમાં આ લાગણી પર્યંતે નિર્મળ વિદ્યાભક્તિ, ધર્મભક્તિ, કે દેશભક્તિમાં કેવલ્યને પામે છે. ઘણામાં તો પ્રેમ ને શૌર્ય એ બંને વૃત્તિઓ પચીશ વર્ષની ઉમ્મર સુધીમાં શિથિળ થઈ જઈ તેમને માત્ર દુનિયાદારીનાં માણસ બનાવે છે. કમાવું, કુટુંબને પોષવું, અને બે પૈસા મળે તો ખરચી નાત જાતમાં સારા કહેવડાવવું, એજ આ કાળમાં સાધારણ હિંદુઓ પોતાનું કર્તવ્ય સમજે છે. એથી ઉચ્ચ લાગણીઓ આ કે પરલોકની કવચિતજ જોવામાં આવે છે, અગરજો સ્વધર્મ શ્રદ્ધા મોઢે તો અપ્રવૃત્તિ કાળે બહુ બોલાય છે.

આ કારમા ચગડોળે નર્મદાશંકરનું ચિત્ત ચડ્યું હતું એજ એને આ વેળા કાંલેજ છોડવનારું ખરું કારણ હતું. એના બાપે આ જોઈનેજ એમ બિચારેલું, કે સુરતમાં જઈ ઘર માંડી સસરાની શિક્ષારસથી સારી નોકરીએ લાગી જાય, તો છોકરો ઠેકાણે પડે. સસરાએ જગન્નાથ શંકર શેઠના વિનાયકરાવ પાસે સુરત હાઇસ્કૂલના હેડમાસ્તર મિં. ગ્રેહામ ઉપર ભલામણનો કાગળ લખાવ્યો હતો, પણ નર્મદાશંકરે ૧૯ મી ફેબ્રુઆરી સને ૧૮૫૨ માં સુરત જઈ બે ચાર દહાડે નોકરીને માટે તે સાહેબને અર્જ કરી, ત્યારે તેણે તો કહ્યું કે બોડનો હુકમ અહિંયાના છોકરાનેજ આસિસ્ટન્ટે રાખવાનો છે, અને તેથી તું સ્કૂલમાં આવતો રહેશે, તો હું પ્રસંગ આવે જોઈશ. નર્મદાશંકરને ઘણી નાઉમેદી થઈ, પણ “નોકરીની લાલચે મેં” એક બે મહિના હાઇસ્કૂલમાં ફર્સ્ટ ક્લાસમાં નામ

કવિજીવન.

લ કરાવી રાખ્યું હતું, પણ હું કાંઈ બરોબર જતો નહિ, ને મેં જવું મૂકી દીધું હતું,” એમ કવિ પોતાની હકીકતમાં તે છતાં ગ્રેહામને મુંબાઈથી નર્મદાશંકરના ગણિતજ્ઞાનને માટે ભપ્રાય હોવાને લીધે રાંદેરના મેહતાજીની જગા ખાલી પડી ત્યારે ૧૮૫૨ ની ૧ લી મેએ આપી, અને પછીથી એની માટે સુરત શેહેરમાંજ નાનપરાની નિશાળ ઉપર ૧૮૫૩ ના ખદલી કરી. (પગાર રૂ ૧૫) નોજ અને લોકમાં મેહતાજીની આખર થી નર્મદાશંકરે આ નોકરી “એઠાથી એગાર ભલો” એમ જાણી લીધી હતી.

વિએ ધર સંસાર માંડયો હતો તે ૧૮૫૩ ની ૪ થી અક્ટોબરે યા. એની આ પહેલીવારની સ્ત્રીનું નામ પિહેરથી નાનીગૌરી ૥સરેથી ગુલાબવહુ હતું. કવિનો એની ઉપર ઝાઝો પ્રેમ નહોતો, પણ કવિને બહાર રખડવાની આ વખતે ટેવ બહુ હોવાથી મ-ઈક નારાજ રહેતી. આ સ્ત્રીને અધરણીની છોકરી આવી તે ૧૫ ૥ થઈને મરી ગઈ, અને સંવત ૧૯૦૯ માં ફરી દહાડા રહ્યા ૥ મહિનાનું મૂએલું છોકરું અવતર્યાથી તે મૃત્યુ પામી.

હવે નર્મદાશંકરને સુરતમાં રહેવાનું કાંઈ પ્રયોજન રહ્યું નહિ, અને ન પણ હાલ મુંબાઈ જવાને તત્પર થઈ રહ્યું હતું. લખે “વિદ્વાન દાખલ થાઈ રીતની પ્રસિદ્ધિ મેળવું એવો જ ઇંગ્રેજ શીખતો ત્યારનો જોસો, તે પાછો તાજે ઉઠીને ૥ મુંબાઈ એમ ઉશ્કેર્યા કરતો હતો,” અને એ વાત ખરી છે. ભવિષ્યનો કવિ અને હંચો દેશભક્ત આ સમે એ ત્રણ વર્ષ માંજ માંજ હુએલો દેખાતો હતો, તોપણ એનો આત્મા એને અંદરથી ૥ મારી નિરંતર પ્રયોધતો હતો કે ‘અલ્યા તું ઉઠ, અને મોટાં કામ નર્મદાશંકરે મહાવિદ્યાલયમાં પ્રવેશ કર્યો તે વેળાથીજ પ્રસિદ્ધિ પામ-૥ પ્રયત્નો કરવા માંડ્યા હતા. ત્યાં આઠ મહિના જે કાઢ્યા તે દરમ્યાન પણ મિત વિદ્યાલ્યાસ ઉપર મુખ્ય લક્ષ ન રાખતાં “જીવન, પુરૂષોની યોગ્યન્ય બુદ્ધિવર્ધક” એ નામની સભા ઉભી કરી હતી, અને ૥ પોતે પ્રમુખ અને મયારામ શંભુનાથ સેક્રેટરી થઈ એવો ઠરાવ કર્યો ૥ કે મહિનામાં ચારવાર મળવું, તેમાં બેવાર સભાસદોએ નિબંધો લખી

માંહોમાંહેજ વાંચવા, અને જે વાર જાહેર સભા ભરી લોકોનો સુધારો કરે
‘મંડળી મળવાથી થતા લાભ’ વિષે એણે તેમાં મોઢેથી પેહેલુંજ ભાષ
આપ્યું હતું. પણ એ સભા રસ્તે પડવા આવી એટલામાં આપણે ઉપર ક
તે પ્રમાણે એને સુરત જઈ વસવું પડ્યું. આ સભાએજ આ વખ
પછી દશ પંદર દહાડે પ્રાણુલાલ મથુરાદાસ, મોહનલાલ રણછોડદાસ
વિગેરે કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ આવી મળવાથી “બુદ્ધિવર્ધક હિંદુ સભા”
એવું નામ ધારણ કર્યું, અને જે નામે ગુજરાતના સુધારા ઉપર તેહ
પછીથી મોટી અસર કરી, અને જેના આપાનીયામાંજ નર્મદાશંકરની કલર
પહેલવહેલો પોતાનો પ્રકાશ કર્યો.

સુરતમાં આવ્યા પછી પણ થોડા વખતમાં “મે” મારી ગમતને
સાર એક મંડળી ઉભી કરવા ધારી, ને પછી તે વાત મે’ મારા સગ
દોલતરામને કહી. એણે મંડળીની સાથે એક છાપખાનું કહાડવાતું કહ્યું
અને પછી હમે ભાગીદારો કરી ‘સ્વદેશ હિતેચ્છુ’ એ નામની મંડળ
ઉભી કરી. એક પાસથી છાપખાનામાં ‘જ્ઞાનસાગર’ નામતું ન્યુસપેપર
અઠવાડિયે એકવાર નિકળવા માંડ્યું, ને ખીજ પાસથી ભાપણો થવા
માંડ્યાં. પહેલું ભાપણ મેં ‘મંડળી મળવાથી થતા લાભ’ વિષે લખીને
તા. ૪થી જુલાઈએ કર્યું હતું. એ ‘જ્ઞાનસાગર’ આસરે ૧ વરસ ચાલ્યું.
પછી તે મંડળી ભાગી ગઈ ને અસ્તવ્યસ્ત થઈ ગઈ.” આ પ્રસંગે
‘જ્ઞાનસાગર’ના છાપનાર જંદુરામ (જે હિંદુસ્તાની કવિતો અને કાંઈક પિંગળ
જાણે છે) તેની સાથે નર્મદાશંકરને દોસ્તી ખંધાઈ. કવિ લખેછે કે “એ કોઈ
કોઈ દહાડો વાતમાં દોહરા આપાછતી માત્રા સંબંધી બોલતો, તે હું બેઠર-
કારીથી સાંભળતો.”

આજ અરસાપર કવિ દલપતરામ સુરતમાં પ્રાર્જસ સાહેબની પાસે
હતા, અને તે પોતાની ઉગતી કવિતા વાંચી નવી કેળવણી પામેલાને
પહેલ વહેલોજ ગુજરાતી કવિતાનો સ્વાદ લગાડતા હતા. આ સંબંધમાં
નર્મદાશંકર લખે છે કે “આથેથી હું એને ઓળખતો કે આ દલપતરામ
કવિ છે—નહિ જેવા કોઈ આશ્ચર્યથી હું તેની તરફ જોતો ખરો પણ કોઈ
દહાડો તેની પાસે ગયો નથી. * * * તેઓ કિલ્લા આગળ પરહેજગ
મંડળીમાં કેદ ન કરવા સંબંધી ગરબી, લાવણીઓ વાંચતા, પણ હું
દહાડું સાંભળવા ગયો નથી. એણે જ્યારે ૧૯૦૭ માં લાઈબ્રેરીમાં હુન્નર

કવિજીવન.

પણ આખું ત્યારે હું ત્યાં ગયો હતો. * * * એજ વરસ દાસ રણછોડદાસે પણ કવિતામાં એક ભાષણ કર્યું હતું ત્યાં વર્ણવેલો જઈ ચહોતો હતો.”

અથા પ્રસંગોથી આપણા આ ભવિષ્યના કવિ ઉપર શી અસર હેતું મુશ્કેલ છે. પોતે તો “હું મારી જીવાનીની—લહેરમાંજ મસ્ત મ કહી તે બાળત બેઠકારીજ બતાવે છે, અને એ પણ ખરું ને ૧૮૫૫ સુધી એણે કવિતા તર્ફ કાંઈ પણ વૃત્તિ દેખાડી નથી, ધારીએ છિયે કે અવ્યક્ત રૂપે પણ આ પ્રસંગોની કાંઈ તો અંતરની, પણ તે એને મોહ નિદ્રામાંથી જગ્યા પહેલાં માલમ હિ.

મા મોહનિદ્રા તે મોહનિદ્રાજ હતી. આ ત્રણ વર્ષમાં એ કહે છે કે ૧૪ અંગ્રેજ કે ગૂજરાતી ચોપડી વાંચી ન હોતી, તે એક હાકનેસને લખ્યો હતો તે સિવાય બીજું કંઈ ઈંગ્રેજીમાં લખ્યું પણ નહોતું. તીમાં પણ ત્રણેક ભાષણ લખેલાં બીજું કાંઈ નહિ. ‘જ્ઞાનસાગર’માં ઈજ લખ્યું નથી; તે દોલતરામ લખતા. હું ભાંગ પીતો, પાક ખાતો જાતની કોઈ પણ કેફ કરતો નહિ.) * * * એકાંતમાં હું નામ વાના (પૈસો મેળવવાના નહિ) અને પ્રેમ સંબંધી વિચારો કરતો. તાના અને તેને પછી અમલમાં આણવાના વિચાર, પછી ખાનગી કે ર તે વખત બીલકુલ ન હોતા. જાતિભેદ, પુનર્વિવાહ, મૂર્તિ પૂજા, ક્ષ્યા ભક્ષ્ય, વગેરેના સુધારા સંબંધી વિચારોનું મને સપનું પણ નહિ. ઉદ્યોગ કરવો, સંપ રાખવો, ભાષણ કરવાં, નિબંધો વાંચવા, ગ્રંથો વા અને દેશનું ભણું કરવું એટલુંજ હું સુધારા સંબંધી જાણતો.”

આ મોહનિદ્રામાંથી જગાડનાર એની સ્ત્રીનું મરણ હતું. એ મરણ પછી ત્રણ મહીનામાંજ એટલે ૧૮૫૪ના જાનેવારી માસમાં નર્મદાશંકર જા પોતાના બાપની પાસે મુંબઈમાં જઈ વસ્યા. ત્યાં જઈને જીવરાજ લુવાળાને ત્યાં ખાનગી શિક્ષક દાખલ રૂ ૨૫)ને પગારે ૧૧ થી તે જગ્યા સુધીની નોકરી લીધી. પાછા કોલેજમાં દાખલ થવાની સુચના આડવાનું માન આપણા પ્રસિદ્ધ નર ઝવેરીલાલ ઉમિયાશંકર યાજ્ઞી. બાપે પણ એજ સંલાહ આપી, અને પછી તા. ૧૩મી જુનને પેટા ટુકડા દાખલ નર્મદાશંકરે મહાવિદ્યાલયમાં પુનઃ પ્રવેશ કર્યો. ખા

કાલેજમાં ફરીથી દાખલ થવા પછી છ મહીને ડીસંબરમાં પરીક્ષ થઇ તેમાં નર્મદાશંકરે સેંકડે સાઠ દોઢા મેળવ્યા, અને ૩ ૧૫)ની વેસ્ટ સ્કાલરશિપ મળી, અગરજે એ છ મહિનામાં વહુનું વરસી વાળવા સુરત જવું પડ્યું, અને તે વખતપર કાકાનું મૃત્યુ થવાથી ત્યાં કુલ એ મહીના ભાગવા પડ્યા હતા. તોપણ વિદ્યાર્થી અવસ્થાને યોગ્યની જે નિર્મળ મનઃ સ્થિરતા તે નર્મદાશંકરને પુનઃ પ્રાપ્ત થઇ નહિજ. હાલ ઇસ્કીપણું નરમ પડ્યું હતું, પણ પ્રસિદ્ધિ પામવાના જે કોડ તે એના મનમાં તોફાની ફરીઆની પેઠે ધૂધવી રહ્યા હતા. ભભકાદાર હોદ્દો મેળવી, કે મહાવિદ્યા ભણી, કે મોટા સુધારાનાં કામ કરી, કે કોઇપણ પ્રકારે હું દુનિયામાં નામાંકિત શી રીતે થાઉં તેનીજ લલુતા અને ખુદાઓ એના મનમાં રાત દિવસ ઉઠ્યા કરતા હતા. “યેનકેનપ્રકારેણપુરુષઃ પ્રસિદ્ધોમવેત્.” એ વાક્યમાં વર્ણુવેલી વૃત્તિજ એના અંતરાત્મામાં વ્યાપી રહી હતી. આવી અવસ્થામાં તે સ્થિર અભ્યાસ શી રીતે થાય? આ પહેલાં છ માસનું પરિણામ આવું સાફ આવ્યું હતું, તોપણ એ વખતે પ્રોફેસરો (દાદાભાઇ નવરોજી સિવાય) કોણ હતા અને શો અભ્યાસ ચાલતો તે “મને સાંભરતું નથી.” એમ એને પોતાની હકીકતમાં લખવું પડ્યું છે. સને ૧૮૫૫ને માટે તો એ છે કે “ધુંધવાતો ને ધુંધવાનો રહેતો. હું ગપ્પાં માર્યા કરતો, વિલાત ફેરવાના તડાકા મારતો, બીજા લેસન કરતા ત્યારે હું મારા પોતાનાજ વિચાર કયા કરતો, પ્રોફેસરનાં લેક્ચર પણ મન દઇ સાંભળતો નહિ. * * * હું લેસન બેસન કાંઈ કરતો નહિ, પણ જ્યારે હાર્કનેસના ક્લાસમાં ફાલ્ક નરના શિપરેકની કવિતા અને વર્ડઝવર્થની કવિતા ચાલતી ત્યારે હું એક ચિત્તે સાંભળતો ખરો * * * વળી, મને સાંભરે છે કે મેં આગસ્ટમાં સો એક લાઈન અંગ્રેજીમાં પરચુરણ પરચુરણ બાબતની જોડીને મિ. રીડને બતાવી હતી પણ એણે તે જોઈને મને હસી કાઢ્યો હતો.”

પર્યંતે સને ૧૮૫૫ના સપ્ટેમ્બરમાં ગુજરાતી કવિતા કરવા તર્ફ લાગ્યું. એ મહાપ્રસંગના સંબંધમાં કવિ લખે છે કે “સપ્ટેમ્બરની તમાં ધીરા ભગતનાં બે ત્રણ પદ મારા વાંચવામાં આવ્યાં તે હું દહાડોરાત તેનીજ લવારી કરતો. એ પદોના વિચાર મારી વૈ વૃત્તિને મળતા હતા. એથે કે પાંચમે દહાડે મારા મનમાં સહજવૃત્ત તે હું પણ એ ઢાળતું કંઇ બનાવું. પછી મેં ‘પરબ્રહ્મજગદ્ગમ્યતે’

કવિજીવન.

રધડી' એ પદ બનાવ્યું તે બીજે દહાડે 'જીવતું' મૂરખ સમજરે, ઘેલા ફરીફરી' એ બનાવ્યું. પછી વિચાર કર્યો કે આવી રીતે બનાવવાની-ટેવ રાખું તો મારી વૃત્તિ ઠરીકામ થાય ખરી. વળી વિચાર્યું કે ભણવું, કમાવવું, જૈરી કરવી એ સહુ આનંદ છે તે મને જરે પદો બનાવવાથી આનંદ થાય છે તારે હું તો !મ કરીશ. ને શેર જીવારતો મળી રહેશે." આ વખતે કવિની ઉંમર લગભગ પૂરી થઈ હતી, અને પોતાની જન્મગાંઠ જે સને ૧૮૫૮ની ૨૧મીએ આવી હતી તે દિવસથીજ કવિ પોતાની ૧ પ્રારંભ ગણતા.

કલેજની પરીક્ષા ડીસેમ્બરમાં થઈ તે વેળા, ઉપલી વૃત્તિને લીધે શેપ ન મળી, એ સ્વાભાવિકજ છે. સેંકડે પચાસ દોકડા આવી. 'ડ નાર્મલ સ્કાલર દાખલ રહેવાયું' એજ ભાગ્ય સમજવું, કેમકે કરવા માંડવાની સાથે તે જાહેરમાં વાંચી પ્રસિદ્ધ કરવાનો ઉદ્દેશની સાથે મહા હેંશથી આરંભ્યો હતો. સને ૧૮૫૫માં ખુદ્ધિ-ભામાં "મંડળી મળવાથી થતા લાભ વિષે ભાષણ કર્યું હતું, ને ૧૨ તથા ૨૦ડીઆજી નકરવા વિષે નિબંધ વાંચ્યો હતો; તેમ સ વાંચવાના ફાયદા અને કેફ કરવાના ગેરફાયદા વિષે કવિતા વાંચી એ એ કવિતામાંની પહેલી ખોવાઈ ગઈ છે."

આ પ્રમાણે નર્મદાશંકરે કવિપણું સ્વીકાર્યું. એ કામને માટે ખુદ્ધિ, ઉમ્મર, ને સમયાનુસાર કેળવણી એમનામાં જોઈએ હતી. સંસ્કૃત ભાષાનું કેટલુંક જ્ઞાન તો ગુજરાતી કવિને અવ-છે, અને તે નર્મદાશંકરે મેળવેલું હતું, અગરજો અમે તેની ત્યાર સુધી પ્રસંગ ન આવ્યાથી લઈ શક્યા નથી. જનોઈ દીધું !યેજ એના બાપે એક તર્ફથી એને સરકારી નિશાળે સુકા બીજ દક્ષિણી બ્રાહ્મણ પાસે સંધ્યા, રૂદ્રી, અને વેદ ભણાવવા માંડ્યો અને ત્યાં એણે વેદનો એક આઠો પૂરો કર્યો. પછી ઇંગ્રેજ અભ્યાસ-વેળાએ દરરોજ સવારમાં એ કલાક કોઈ શાસ્ત્રીની પાસે સાર-અભ્યાસ ચાલતો, અને તે દોઢ વૃત્તિ સુધી થયો હતો. મોહકાળમાં ઝાડનું એ પણ બીજ અભ્યાસની પેઠે બંધ રહ્યો, પરંતુ મુખ્યાઈ બાપે નર્મદાશંકરે જે પાંચ છ મહીના કલેજમાં ન જતાં ખુદાઓમાં ટુંડે દાખલ

કાઢ્યા, તે સમે પણ સંસ્કૃત અભ્યાસતો તુર્તજ નરી કર્યો હતો, અને તે દરરોજ સવારથી ૯ વાગ્યા સુધી ચાલતો. આ પ્રસંગે સિધ્ધાંત કૌમુદી લીધી હતી, અને તે ‘અપત્યાધિકાર’ સુધી ચાલી. આ ઉપરથી જણાઈ છે કે આ સમે નર્મદાશંકરનો કવિ નહિ, તો ગુજરાતી ગ્રંથકાર થવાને તો વિચાર ખરોજ; અને આ બધી તેની તૈયારીઓ હતી, કેમકે બુદ્ધિમાં માણસ પોતે સારો વિદ્વાન થયાવિના તે વર્ગમાં પેસવાનો પ્રયત્નજ કરત નથી. ખરે, નર્મદાશંકરે પોતાના કામને લાયકની યોગ્યતા મેળવવા જે વિદ્યુત્ વેગી ભગીરથ પ્રયત્નો કર્યાછે તે હાલના દરેક ઉત્કંઠિત લેખકને બોધ લેવા જોગ છે. અમે હજી પણ સને ૧૮૫૫ થી ૧૮૫૮ સુધીના વખતને કવિના જીવનમાં પ્રયત્ન કાળ ગણીએ છીએ, અગરજો આ અરસામાં કવિએ ઘણીક કવિતા બનાવી, અને પોતે કવિ ઉપનામથી ઓળખાતા પણ થયા. પરંતુ હવે આ પ્રયત્નોનું વર્ણન કરવા પહેલાં કૌલેજ સાથના એના સંબંધની જીજ્ઞાસા હકીકત પતાવી દેવી જોઈએ. આવી રીતે કવિતામાં તલ્લિન થયાથી વર્ષ આખરની પરીક્ષામાં પાસજ થવાનો સંભવ નહિ, તો સ્કાલરશિપ મળવાની તો શી આશા? સ્કાલરશિપ વિના કૌલેજમાં ભણવું મુશ્કેલ; બાપનો કાંઈ ધંધો કરવાનો આગ્રહ; અને પોતાની કાવ્ય શાસ્ત્રોનોજ અભ્યાસ વધારવાની અભિલાષના; એ બધાં કારણોથી નર્મદાશંકરે ૧૮૫૬ની ૨૮મી જુનને રાજીનામું આપી એ વિદ્યામંદિરને છોડ્યા નમસ્કાર કર્યા. એ સાક્ષરી માતાના ચરણાંબુજ સ્તવી ઘણા સુપુત્રો વિદાય થયા છે, પણ હજી તેમાંથી કોઈએ પણ તેના નામને પોતાના ગુર્જર સાક્ષરત્વથી નર્મદાશંકરના જેટલું યશસ્વી કર્યું નથી.

હાલ કવિ થવાને નર્મદાશંકરમાં બધી યોગ્યતા, પણ પિંગળ જ્ઞાનની મોટી ખામી હતી. હાલના જમાનાને આ આશ્ચર્ય જેવું લાગશે, પણ યાદ કરવું કે તે વેળા ગુજરાતી ભાષામાં તો એકે પિંગળ લખાએલુંજ નહોતું, અને વ્રજ ભાષાનાં પણ આખા દેશમાં ખોળી વળે, તો ખૂણે ખોચરેથી થોડાંજ મળે. પિંગળ મળ્યું, તો તે શીખવનાર મળવો એ પણ મુશ્કેલ. કવિ દલપતરામે ૧૮૫૫ના અકટોબરથી ૧૮૫૬ના અકટો સુધીના બુદ્ધિ પ્રકાશના કેટલાક અંકોમાં પિંગળ કાંઈક આપવા માંડ્યું હતું, પણ તેમાં માત્ર ૧૬ માત્રાના વૃત્ત લગીનુંજ હતું—અક્ષર વૃત્ત તો મૂળગાંજ નહોતાં ને દોહરાની રીત પણ આવી નહોતી; અને વળી

કાવ્યજીવન.

બાણ એવા ધીમા વેગથી ચાલતું હતું કે તે દશ વર્ષે પણ પૂરું એવાં ચિન્હ જણાતાં નહોતાં. આવી સ્થિતિમાં નર્મદાશંકરને ક મુઝવણી પડી હશે તે કહેવા કરતાં કલ્પનાથીજ વધારે સમજાશે. આમાં તપાસ કરતાં સંસ્કૃત પિંગળનો કાળીદાસકૃત શ્રુતબોધ ગ્રંથ, અને શીખવનાર પણ કોઇ શાસ્ત્રી ખૂણામાંથી મળી આવ્યો. આમાંથી વખત કાઢી એને ત્યાં શીખવા જવું પડતું, અને એ શીખી ત્યારે માલમ પડ્યું કે આ ભણવાથી કેટલાંક અક્ષરવૃત્તોની કુચ્છી પણ દોહરા ચોપાઇ સરખા હલકા છંદોની પણ બનાવટ તો બનાવેલીજ અગમ્ય રહી, કેમકે એવા માત્રિક છંદ સંસ્કૃત નહિ ભાષાનાજ પિંગળમાં હોય છે. આ પ્રસંગે દલપતરામને પૂછતાં શંકરને આથકો પડ્યો, પણ ભર્યના કવિ મનમોહનદાસ ઉપર એક આર્જવપૂર્વક વિનંતિ કરી લખ્યું કે તમારી પાસે ભાષાનું કોઇ જાણ હશેજ અને કહો તો હું તમારી પાસે તે શીખવા આવું. પણ પત્રનો જવાબજ મળ્યો નહિ. છેવટે જાતે પિંગળની શોધ કરવા રાતમાં જવાનું ઠેરવ્યું, પણ એ દરમ્યાન વૃત્તરત્નાકર અને રઘુનો અભ્યાસ એક શાસ્ત્રી પાસે કરવા માંડ્યો. વૃત્તરત્નાકર તો પૂરો, અને રઘુવંશનો બાળે તથા ત્રીજે સર્ગ આપ્યો.

સને ૧૮૫૬ના નવેમ્બરમાં સુરત આવી પિંગળની જોળમાં પ્રવેશ્યું. સારા ભાગ્યે 'જ્ઞાન સાગર'ના પેલા છાપનાર જદુરામ સાથે જી થઇ હતી તે આવા ઠેકાણાનો ખરો ભોમિયો હતો. તેથી તેની દે એક કડીઓ હાથ લાગ્યો તેના ઘરમાં. દાદુપંથી સાધુ કવિ લદાસ જે સુરતમાંજ થોડા વર્ષ ઉપર થઇ ગયા હતા, તેના બનાવેલા વ્યોનો તમામ સંગ્રહ હતો. તેણે કહ્યું કે “કાલે આવજો, આમાં કોઇ પિંગળ છે કે નહિ તે જોઇશું. પછી બીજે દહાડે તેની સામે ગયો ને ત્યાં પેટારો ઉઘાડ્યો તેમાંથી છંદરત્નાવળી નામનું પુસ્તક મળ્યું. તેણે મને કહ્યું કે હું ધેરતો નહીં આપું, પણ અહીં આવી લખી

પછી હું રોજ સવારે કલમ ખડિયો કાગળ લખતે તેને ધેર જતો ને પિંગળ લખતો. તે કડિયા પાસે લાલદાસનાં કરેલાં આળીસેક રંગેલાં ને પારા અક્ષરથી લખેલાં ચિત્ર કાવ્ય હતાં તે મને તેણે દેખાડ્યાં ને વાંચી તાવ્યાં—મારું મન તે ઉતારી લેવાનું થયું.” આ કડિયાના ઘરમાં દાદુપંથી

વેદાંતની ચર્ચા હમેશા ચાલતી તેથી નર્મદાશંકરથી નિરાંતે લખી શકાતું નહિ. થોડા દહાડા પછી તે ભગત કડીયાએ દરરોજ થોડાંક પાનાં ને ચિત્ર કાવ્ય ઘેર ઉતારવા આપવાનું કયુલ કર્યું. “પછી હું રોજ ચાર પાંચ ચિત્ર કાવ્ય લખીં ને રસ્તામાં ચિતારાની દુકાને નકલ ચિતરવાને આપું—ઘેર જઈ જમું ને પાછલે પહોરે પાછો ચિતારા પાસથી લઈ આવું—રાતે તેમાં અક્ષર લખું ને વળી રતનાવળી લખું. એ રીતે મેં સઘળાં ચિત્ર કાવ્ય ચિતરાવી લખી રાખ્યાં ને રતનાવળી પણ લખી લીધી. એ પિંગળનાં પુસ્તકની મતલબ મેં મારી મેળે સંસ્કૃતને જોરે સમજી લીધી. એ પુસ્તકથી મને દોહરા એપાઠ વિગેરે માત્રા વૃત્તોના નિયમ જણાયા” આવી મુશીબતો હાલ પણ પડતી હોત, તો વાર કેટલા છોકરાઓ કવિ કહેવડાવવાને તૈયાર થાત? અરે તેઓ તો હાલ પિંગળ જ્ઞાનનો આટલો પ્રસાર છતાં પણ કયે દહાડે એક પણ છંદ સશુદ્ધ બનાવવાની પરવાહ રાખે છે? તેઓ તો જાણે છે કે નામની જોડે કે ને વિ લખતાં આવડયું એટલે કવિ થઈ ચૂકે અને વખતે વિ દીર્ઘ થઈ જાય તો પણ શું? બહુ સાફ, આપણું પાણું દીર્ઘતાને પામ્યું:—કાંઈ લઘુતા તો એથી આવી નથી? માં

આ કામમાં કવિને દોઢેક મહિનો ભાગ્યો. એ કામ થયાથી હુના મુંબાઈ આવી એકાદ કાવ્ય બનાવવા માંડે છે એવામાં એનાં આપે જુજુ કે તું ગુજરાતીમાં પિંગળ લખે ત્યારે ખરો. એ ઉપરથી નર્મદાશંકરે પિંગળ પ્રવેશનો આરંભ કર્યો, અને તે બનાવી છપાવી એ ગુણી પિતાને જ અર્પણ કરી ૧૮૫૭ની ૬ ઠી અગ્રેલે લોકમાં પ્રગટ કર્યો. એ પહેલી આવૃત્તિ શીલા છાપની છે, અને તેના હસ્તાક્ષર કવિના આપના પોતાનાજ છે.

પિંગળનું થયું, પણ અલંકાર ને રસ જાણવાના રહ્યા. તે માટે પિંગળ પ્રવેશ કાઢ્યા પછી તુર્તજ ચંદ્રાલોક* તથા તેની સાથે નૃસિંહ ચંપુનો અભ્યાસ કરવા માંડ્યો, અને તે ભણી રહી ૧૮૫૮ના જાનેવારીમાં એક તર્ફથી અલંકાર પ્રવેશ લખવા માંડ્યો, અને બીજી તર્ફથી પ્રતાપ-રૂપમાંથી રસ પ્રકરણ શીખવા માંડ્યું. રસનું જ્ઞાન થતાંજ રસ પ્રવેશ

* એ જયદેવકૃત અલંકારનો ગ્રંથ છે, અને એ ઉપરથીજ જયસિંહ મહારાજે વ્રજમાં ભાષાભૂષણ રચ્યું છે. ચંદ્રાલોક પ્રાચીન (મન્સલટના વખત પછી રદ ગણાએલા) કાવ્યશાસ્ત્રનો ગ્રંથ છે. હાલ અલંકારનો સર્વમાન્ય ગ્રંથ તો કુવલયાનંદ અને કાવ્યશાસ્ત્રનો કાવ્યપ્રકાશ છે.

કવિજીવન.

દ્યો, અને એ બંને પ્રવેશો જુલાઈ સુધીમાં એ અઢી મહીને 'ધ પ્રગટ કરી દીધા. નર્મદાશંકરની રીત એવી હતી કે કોઈ ખવો કે તુર્તજ તે બાબત કાંઈ બનાવવું.

નાટલા અભ્યાસથી નધરાતાં એજ વર્ષના ડીસંબરમાં પૂને જઈ ઠ શાસ્ત્રી પાસે લઘુ કૌમુદી અને વિજ્ઞ શાસ્ત્રી પાસે વિક્રમો-
ટક શીખવા માંડ્યા. લઘુ કૌમુદિની બિજી વૃત્તિ અને નાટક પૂરાં બાળ શાસ્ત્રી દેવ જે વ્યાકરણ ને કાવ્ય શાસ્ત્રમાં નિપુણ છે અને ઘેર પંદરેક વિદ્યાર્થીયોને ભણાવે છે તેની પાસે હું કાવ્યચંપુ
ના પ્રસ્તાવિક શ્લોકો (સાહિત્ય) લખી લેતો ને કાવ્ય શાસ્ત્રના રંગો કવિતા તે શું? ઉત્તમ કવિતા તે શું? અલંકાર ને રસમાં અંતર
દિલિધ પ્રશ્નો હું તેને કરતો, તેના ઉત્તરમાં તે અંથોના પ્રમાણ મારી પતીજ કરતા. એની પાસે મેં મારાં પિંગળ, અલંકાર, ને શુદ્ધ કરાવ્યાં; તેમ વૃત્તરત્નાકર ઉપર એક જૈને મોટી ટીકા કરી
અંથ હું તેની પાસે શીખ્યો—એમાં આર્યા ગીતિનો પ્રસ્તારાદિક
સવિસ્તર છે તેપણ જોઈ લીધો. રાતે હું લિંગપુરાણ ને અધ્યાત્મ
ણ વાંચતો.” પુનેથી ૧૮૫૯ના માર્ચની ૨૦ મીએ પાછું મુંબાઈ
વવું થયું. એજ વરસમાં “મેં ચિંતામણિપિંગળ, સુંદરશૃંગાર,
ભૂષણ, રસિકપ્રિયા એ હિંદુસ્તાની અંથોની મતલબ ઉપર ઉપરથી
ભાષા જાણનારા કચ્છ તરફના મારા મિત્રો પાસેથી જાણી લીધી”
મ નર્મદાશંકર નોંધે છે.

આ પ્રમાણે દ્વિપણાને યથાસ્થિત યોગ્ય થવાનો મહા પ્રયત્ન નર્મદાશંકરનો છેક સને ૧૮૫૯ની આખર સુધી ચાલ્યો, અને હવે પછી
ણ પ્રસંગ આવે કાવ્યશાસ્ત્રનું જ્ઞાન વધારવાને ચૂકતા નહોતા, તો
ણ આ પ્રયત્ન કાળનો આપણે અંત રડમી નવેંબર સને
૧૮૫૯થીજ ગણીશું તો સુગમ પડશે, કેમકે આ દિવસે નર્મદાશંકરે
પોતાની આખી જિંદગીનો જેપર આધાર એવું એક પગલું ભર્યું.
આ દિવસે * નોકરીનું રાજીનામું આપ્યું (અલાર સુધી કાંઈ કાંઈ નોકરી

* નોકરી છોડ્યા પછી ઉદર નિર્વાહને અર્થે ચાર પાંચેક વર્ષ સાહેબ લોકને
ગુજરાતી ભણાવવાનું કામ નર્મદાશંકરે કર્યું હતું ખરું, અને એ દરમ્યાન
હરદાસ થવાનો, કાઠીયાવાડના નવા સ્વામીનારાયણ સાથે મળી જવાનો, તથા

કર્તા કરતા હતા), અને વળી મનથી નિશ્ચય કર્યો કે હવે પછી નોકરી ન કરતાં બધું જીવન શારદા સેવનનેજ અર્પણ કરવું. કવિ લખે છે કે, “મેં ઘેર આવી કલમના સામું જોઈ આંખમાં ઝળઝળાયાં સાથે તેને અરજ કરી કે હવે હું તારે ખોળે છઞ.” ઉભરાઈ જતા હૈયાના આખોલ વાંચી કયા વાંચનારની આંખ પણ સાનંદાશ્ચર્યની સાથે સજળ થયા વિના રહેશે? અને જ્યારે વિચાર કરીએ છિયે કે આ પ્રતિજ્ઞાથીજ પૈસા ટકા સંબંધી તો કવિને પોતાની લગભગ અર્ધી જિંદગી બહુ દુઃખમાં કાઢવી પડી, ત્યારે એ સાનંદાશ્ચર્યમાં વધારે ગરકાવ થઈ આપણાથી એમ ખોલાઈ ગયા વિના રહેવાતું નથી કે “ધન્ય છે, કવિ, તારી આ જિંદગી મનોવૃત્તિને!” નર્મદાશંકરની આ નિસ્પૃહી ઉચ્ચ મનોવૃત્તિએ દેશને તો બે-હદ લાલ કીધોજ છે, અને એના પણ આત્માની ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિમાં એજ મહા સાધનભૂત થઈ હતી.

આજ વરસમાં (સને ૧૮૫૮ ના એપ્રિલમાં) ઉપર મુજબ કાવ્ય શાસ્ત્રોત્તું સાઈ જ્ઞાન મેળવ્યા પછીજ—નર્મદાશંકરે અત્યાર સુધીમાં જે કવિતાઓ બતાવી હતી તેને ‘નર્મ કવિતા’ એ નામથી પહેલ પહેલી અંકોમાં પ્રગટ કરવા માંડી. આ વખત એ અંક બહાર પડ્યા, અને એજ વરસના પાછલા ભાગમાં ત્રીજો પણ છપાયો. નર્મકવિતા અંક રૂપે હમણાંજ બહાર પડી, પણ ખાનગી કે જાહેરમાં કવિ મુખે વંચાયાથી, એના ગદ્ય નિબંધ એ ચાર છપાયા હતા તેમાં કેટલીક આવી જવાથી તથા બુદ્ધિ-વર્ધકમાં કેટલીક છપાયાથી, નર્મદાશંકરનું કવિરૂપે દર્શન તો ક્યારનું ગૂંજરાતમાં બધે થઈ ચૂક્યુંજ હતું. પિંગળ પ્રવેશથી એ કીર્તિમાં ઘણો વધારો થયો હતો, અને અલંકાર તથા રસ પ્રવેશો પ્રગટ થતાંજ બધાને એમ માસ્યું કે કવિતાના પ્રદેશમાં આ કોઈ નવો સૂર્ય ઉગે છે. મુંબઈમાં તો

છેવટ સુધારાવાળા પાસે ‘મિશન’ કઢાવી તેના એક પ્રચારક થવાનો, વિગેરે ઘણાક મનસુબા તથા કાંઈ કાંઈ પ્રયત્નો કર્યા હતા કે તેથી બહોળા જીવાઈ મળે અને બધો કાળ વિદ્યાને લગતા કામોમાંજ નય. આ હેતુ તો હાલ આપણા દેશમાં કેળવણીખાતાની નોકરીથીજ ઘણે દરજ્જે પૂરો પડી શકે છે, પણ તે તો કવિને પસંદ ન પડવાથી આવા બુદ્ધા ઉઠાવ્યા અને તે કાળ વિરક્તિથી નિષ્કળ ગયા. એકવાર મુંબઈમાં હરદાસની કથા કરી પણ હતી, ને ૧૦ રૂપિયા મળ્યા હતા.

કવિજીવન.

તેને બધાજ નર્મદાશંકરની રસમસ્ત શૈલી ઉપર મોહિત થઇ ગયા. ગુજરાતી પંડિત દાખલ એની ખ્યાતિ સરકાર સુધી પહોંચી ગુજરાતી જોડણી છેવટની મુકરર કરવા જે કમિટી નીમાધ વિ નર્મદાશંકરને તે વેળાના ડિરેક્ટર આવ પબ્લિક ઇન્સ્ટ્રક્શન વર્ડની તફ્ફી માનપૂર્વક આમંત્રણ થયું, અને તે એણે કબુલ

તે ૧૮૫૯ ના મે માસમાં આંખનું ઓસડ કરાવવા સાર કવિ રામનું મુંબાઇમાં આવવું થયું. આથી મુંબાઇમાં એ બંને કવિનો વિકપણેજ લોકો મુકાબલો કરવા લાગ્યા. કેટલાકની ઇચ્છા બંનેને કરી તે દરેકની કેવી કવિતા છે તે જોવાની થઇ, અને એવો એક લો) વાલકેશ્વરમાં ભગવાનદાસને બંગલે વિનાયકરાવ (તે વેળાના :એન્ટ ટ્રાન્સલેટર) ના આગ્રહથી થઈ પણ ગયો. દલપતરામે હોપ અને દોલતરાય એ બે નામની બાહ્યાંતરલાખિકાનું આતુર્ય દેખાડ્યા. જાદવાસ્થલી મોટેથી પોતાના ભાણેજની મદદથી ગાઇ સંભળાવી. દાશંકરે હાલજ રસપ્રવેશ બતાવ્યો હતો તેના છંદ મોટેથી ગાઇ બના. વર્તમાનપત્રોમાં ચર્ચા ઉઠી કે એ બેમાં શ્રેષ્ઠ કવિ કોણ, અને 'લાક નર્મદાશંકરની કવિતાને વધારે વિદ્વતા ભરેલી છે એમ કહી પતરામને વખોડવા લાગ્યા. બંને કવિ જાતે પણ સરસાસરસીપર વિવેક ખરાજ, પણ તે દરેકનો આ અનિષ્ટ અગડામાં કેટલો ભાગ હતો નિર્ણય કરવાનું આ સ્થળ નથી. 'પારસી પંચે' તો એક રમુજ ચિત્રમાં બંને એક બીજાની ચોટલી પકડાવી ખૂબ લડાવ્યા છે! આ અગડાનું પ્રજા એ થયું કે એ બંનેનાં મન એક બીજાથી જાંચાં થયાં, અને તે થયાં તે થયાંજ-હવેથી તેઓ એક બીજાપર પોત પોતાની રીતે કટાક્ષજ દેકતા રહ્યા.

આજ વરસમાં આઠલી બહારની ઉપાધિ છતાં નર્મ કવિતાના અંક ૪-૫-૬-૭-૮ બહાર પડ્યા. ૫ મો તથા ૬ ઠો અંક એ વૈધવ્ય ચિત્રથીજ ભરેલા છે. આ વૈધવ્ય ચિત્રે દેશમાં હો હો કરી મૂકી, સુધારા પક્ષ બહુ જોર પર આવ્યો, અને જૂના પક્ષને લાગ્યું કે આ કોઈ સમર્થ પુરૂષ સામે આવ્યો છે. આ વખતથી કવિની કીર્તિ ઇંગ્લેન્ડ ભણેલા ને સુધારાવાળાની હૃદમાંથી પાર નીકળી સામાન્ય લોકમાં પ્રસરી.

આ જે કીર્તિ જામી તેમાં નર્મદાશંકરે વર્ણવેલી નવી નવી તરેહની કવિતાઓ પ્રગટ કરી સને ૧૮૬૬ સુધી ઉત્તરોત્તર વધારેજ કરી કરી. નર્મદાશંકરને લોક પાસે નાણું કઢાવવાની શક્તિ નહોતી આવડતી અથવા તેમાં જે ખટપટ ને ખુશામત કેટલેક દરજ્જે જોઈએજ છે તે કરતાં ઉપર એવું મન નહોતું, પણ લોકમાં પોતાની કીર્તિ તાજ ને તાજીજ રાખવાની એને ઘણીજ ચીજ તથા આવડત હતી. તેમજ ગિરનો શોધ લોકોમાં ઓછો થવા નહોતો આવ્યો એટલામાં ૧૮૬૦માં નર્મદકવિતાના ૯ ને ૧૦ મો અંક છપાયા તેમાં રૂકિમણી હરણુ વગેરે જુદીજ યાનીની કવિતા લોકની આગળ રજુ કરી. કવિએ કવિતા વિષે વિવેચન શૈલીનાં રસિક ભાષણો આપ્યાં તથા છપાવ્યાં, અને સને ૧૮૬૧ માં ચતુર્વર્ણન નામે નાનું પણ પંડિત શૈલીનું મહા રસિક કાવ્ય પ્રગટ કરી વિદ્વાન વાચકોને એકદમ છક કરી નાંખ્યા. સને ૧૮૬૨માં સાતે વર્ષની કવિતાનાં એક પુસ્તક કાઢ્યું, અને તેમાં વન વર્ણનથી શુદ્ધરાત્રી પ્રજ્વળત મારે જોઈ નવોજ કાવ્યપ્રદેશ ઉઘાડ્યો. પ્રવાસ વર્ણન પણ એજ નવી શૈલીની કવિતા છે. ૧૮૬૩માં નર્મદકવિતા પુસ્તક બીજાના અંક પ્રથમ એકદમ જાન પાડી સામટા છપાવ્યા, તેમાં વળેસંગ ને આંદ્યાની વાતો લખી આમવાજાટી શૈલીનો રસ દેખાડ્યો. ૧૮૬૪માં “હિંદુઓની પદ્ધતી”ના લક્ષણના ગ્રંથના છંદોથી વહેમોતું જડ મૂળમાંથી ખંડન કરી નાંખ્યું, અને ખાન કાદર વખત અભિમાનમાં કહેતા તેમ નર્મદકવિતાના પુસ્તકને “અધ્યાત્મના આશ્રય” ૩૫ આપી દીધું. સને ૧૮૬૬માં “નાયિકા વિષય પ્રમેય” પ્રગટ કરી કાવ્ય શાસ્ત્રના ગ્રંથોની પરિચીના કરી. અને ૧૮૫૮-૫૯માં ને ૧૮૬૫-૬૬ સુધીનો કાળ કવિની જિંદગીમાં ખૂબ વચનના દેના, અને આ સમે જેની એની કીર્તિ પ્રકાશતી હતી તેથી બીજા આગ્રહ કરીને આટલા થોડા વખતમાં પ્રકાશી દશે. આ વખત ખંડી નર્મદાશંકરે કવિતા કે તે ક્રેટલીક કરી, અને કવિ રીત ગણના એમના સરળ અર્થના આગળ થતી, પણ આ વખતનો કીર્તિરંગ ન્યાયજ દેના.

નર્મદાશંકરનો કવિ રૂપે કદ્ય વર્ણનનાં, તેજ ને મહત્તર મહત્તર કાવ્યજ એથી પણ વધારે કીર્તિ આ સમે મેળવી હતી, ને વખત ને યોગવાતુંજ રહી ગયું છે. શુદ્ધરાત્રી ગદ્ય ને ૧૮૫૫ માં નિર્મલકવિતા સમયા માંડ્યું હતું. અત્યાર સુધી ને આગળની સંસ્કૃત-શુદ્ધરાત્રી અગ્રણી

કવિજીવન.

કાઠી નાંખી રૂઢ, રમતી, મર્માળી વાણી ગુજરાતી ગદ્યમાં દાખલ મહામાન નર્મદાશંકરનેજ છે. હોપ સાહેબે ગુજરાતી નિશાળોને વાંચનમાળા રચાવી તેમાં કેવળ સરળતા ઉપરજ લક્ષ રાખતાં મરોડ પણ નીકળી ગયો હતો. નર્મદાશંકરનું ગદ્ય જેવું સરળ રૂઢ, અને જેવું રૂઢ તેવુંજ પ્રસંગસર પ્રૌઢ પણ હતું. આ દારણથી યદ્ય જેના વાંચવામાં આવતું તે મોહ પામતા. ભણેલા ને ન ભણેલા ને એ વાહાણું લાગતું. અંગ્રેજી વિદ્યાન અને સંસ્કૃત વિદ્યાન એ તે સમાનજ પ્રીતિકર હતું. આ નવી શૈલીનું લખાણ બુદ્ધિવર્ધક પીયામાં આ સમે ઘણું આવતું અને તે ખાતર તેના નવા અંકને વાંચનાર તરૂપી રહેતા હતા. કવિએ કેટલાક માસ ૧૮૫૮ માં બુદ્ધિ-
' અધિપતિપણું પણ ચલાવ્યું હતું.

આ બધા લખાણના સામઠા સંગ્રહનું મોટું પુસ્તક “નર્મદગદ્ય” એ નામે ૧૮૬૫માં બહાર પડ્યું. ૧૮૬૪ના પાછલા ભાગમાં કવિએ “ડાંડિયો” નું એક પખવાડીયાનું નાનું સરખું પત્ર (કે ચોપાનીઈ જે કહો તે) કું હતું. તેણે તો તેના હસામણા પણ વજ્રપાત જેવા લખાણથી મી ગુજરાતને ઉચ્ચપાથવ્ર કરી નાંખી. એમાં કવિએ ખંડેતો કોઈની ઉપર હુમલો ક્યમિતજ કયો છે, પણ જેની ઉપર આ વજ્રપાત ના તે બધાની સાથ વેરતો અલગત નર્મદાશંકરનેજ બંધાયું, કેમકે કેટર પોતે. એ અદાવત પાછળથી એને કેટલેક દરજ્જે નડી પણ ખરી, તુ આ વેળાનો કાવની કલમ વખણાઈ, અને ડંડો થઈ રહ્યો-મોટા ઠા પણ ઉરવા લાગ્યા.

નર્મદાશંકરે આજ અરસામાં ગુજરાતી વ્યાકરણ લખવા માંડ્યું, પણ તેના બેજ લાગ લખી બંધ રાખ્યું. એ બંને અને ૧લો તો શોધ કરીને સાદેજ છે.

અરસેસર દુરામજી મુસવાળી શાળાપયોગી ઈંગ્રેજી-ગુજરાતી ડિક્શનેરી, ૨ પાછળથી ઝંવેરીલાલદ્વાર એવડીજ ડિક્શનેરીમાં બળી ગઈ છે, તેના ભુ લખનારમાં એક નર્મદાશંકર પણ હતા. એ લખે છે કે “એ પુસ્તકના વ્યાણથી મને ત્રીજે દિવસે પણ સારી પેટે નંદા થયો.” મતલબ કે ત્રિવિન વસેરના ખીન્ન પુસ્તકોથી કદના પ્રમાણમાં આટલો નંદા થયો નહિતો. એમજ છે. ઇંગ્રેજીના બંધાની આ એક સત્યાન્ય લીલા છે.

નર્મકોશ એ નર્મદાશંકરના લાંબા ધીર ઉદ્યોગ, ભાષાજ્ઞાન, અને શાંત-
 સૂક્ષ્મચુદ્ધિનો મોટો કીર્તિસ્તંભ છે. ગુજરાતી ભાષામાં મૂળ કોશ નહિ,
 ત્યાં આવડો મોટો અને આવો સારો, એકજ માણસના ઉદ્યોગથી, અને
 તે પણ ખીજાં સાક્ષર કામો અને સંસારી અને ઉપાધિની વચમાં બનવો એ
 ગુર્જર ભાષાને ખરેખરી અભિવંદના આપવા યોગ્ય વાર્તા છે. હિંદુસ્તાની
 મરાઠીમાં અગ્રેજી સમજાતીવાળા કોશ આથી પણ સારા છે ખરા, પણ
 સ્વભાષાજ્ઞ જાણનારને ઉપયોગી પડે એવો મોટો એકે નથી. આ મહા
 કોશનો પ્રથમ મનસુખો નર્મકવિતામાં આવેલા તમામ કઠણ શબ્દોની
 ટીપ તૈયાર કરતાં ઉઠ્યો, અને તે આગળથી ધરાકો મેળવી ભાગોમાં
 કાઢવાનું ઠર્યું. એનો પહેલો ભાગ ૧૮૬૧માં, બીજો ૬૨માં, અને ત્રીજો
 ૬૪માં બહાર પડ્યો. એથી ૬૬માં છપાઈને તૈયાર થયો તે બહાર ન કાઢ્યો,
 કેમકે મૂળ ધરાકોમાંના ઘણા ખરા તે વેળા ટુટી ગયા હતા. આ વખતે
 “તગાઈ” શબ્દ સુધી કોશ આવી પહોંચ્યો હતો અને કામ હજી અર્ધો
 અર્ધ બાકી હતું. આ જોઈ, કાંઈ પણ આશ્રય નહિ, અને આ વેળા
 સંસારની પણ ચિંતાઓ ઘણી, તેથી નર્મદાશંકરનું મન ભાગી ગયું;
 અને એ એક વર્ષ કોશને પડતો મૂક્યો. પણ ધીરવીર નર્મદ આરંભેલું
 કામ અધૂરું મૂકે એવો નહોતો. જાણે એકદમ ચમકી ઉઠ્યો
 હોય તેમ તેણે ૧૮૬૮માં કોશનું કામ પાછું હાથમાં લીધું, અને રાતને
 દહાડો તેનીજ પછાડી મંડી એ વર્ષ પૂરું થતાં પહેલાં ગ્રંથની સમાપ્તિ
 કરી નાંખી. હવે એમ વિચાર થયો કે આટલો ભાગ છૂટો છપાવવા કરતાં
 પાછલા ભાગો પણ સુધારા વધારા સાથે ફરી છપાવી એક સામટો મોટો
 ગ્રંથજ બહાર પાડવો. ગ્રંથ મોટો લખવા કરતાં પણ તે છપાવવો એ
 ગરીબ ગ્રંથકારને મહા મહા મુશ્કેલી અને દુઃખનું મૂળ છે, તે બિચારા
 નર્મદાશંકરે પૂરેપૂરું આ વેળા અનુભવ્યું. આશ્રય સાર એણે જે આ
 પ્રસંગે તર્કીયાં માર્યા, અને ચોતર્કથી એને જે અન્યાય કે જે કદરપણું
 મળ્યું તે ત્રાસ ઉપજાવે એવું છે, પણ તે વર્ણવાનો અત્રે અવકાશ નથી.
 ધન્ય છે નર્મદાશંકરની સખુરીને કે આવા મોટા ગ્રંથની પ્રસ્તાવનામાં
 કે પોતાના બીજા પરિશ્રમ વિષે કાંઈ પણ ન બોલતાં આટલુંજ ૮
 છે “પ્રવૃત્તિવાળી સ્થિતિમાં તથા આશ્રય વિનાની સ્થિતિમાં પણ ઉત્ત
 વાળા ઉદ્યુક્તપણાવડે આ કોશ રચાયો છે ને છપાયો છે.” આ કેવ

કવિજીવન.

મનનો સ્વાભિમાની આત્મસંતોષ! મહારાજેની ધૂળ ઝાડકી નાંખ-
અને ડાંડીયામાં ભલ ભલાને ધ્રુમવનારી કલમમાં તે આ શી પ્રૌઢ
! પણ ખરી વાત એ હતી કે કવિએ નાના પ્રકારના કોડમાં રમી,
પાને દોરંગી દેખી, ઉચ્છેદક સુધારાવાળાનું મિથ્યાત્વ સમજી, તેમનાથી
તતા પામી, પોતાના આત્માને નિવૃત્તિ માર્ગ તરફ વાળવા માંડ્યો.

અને આ વેળા તે નિવૃત્તિ તો હજી સાધ્ય થઈ નહોતી, પણ અણ-
ગુને ઠોક મારવા પણ વૃથા છે એમ જાણી નર્મદાશંકરે તે સમયની
ધૂળ અને પોતાની ઉચ્ચવૃત્તિ એ મહાગ્રંથ ગુજરાત દેશનેજ અર્પણ
વ્યંગ્યમાં દર્શાવી, કે હાલના બેકદર બડેખાંઓમાંથી કોઈ પણ આ
ધણને પાત્ર નથી. સમસ્ત દેશને આ ગ્રંથ અર્પણ થયો એજ સાર
છે. આવી મહેનતે અને આવા જોખમે આવો મોટો ગ્રંથ પ્રગટ
ની હિંમત જે દેશના સુપુત્રે કરી તે દેશને તો અભિનંદનજ ઘટેછે કે

“જય જય ગરવી ગુજરાત!

જય જય ગરવી ગુજરાત,

દીપે અરણ્ય પરભાત,

દેવજ પ્રકાશશે ઝળઝળળ કસુમ્બી, પ્રેમ શૌર્ય અંકીત

તું ભણવ ભણવ નિજસંતતિ સહિને પ્રેમભક્તિની રીત-

ઊંચી તુજ સુંદર જાત

જય જય ગરવી ગુજરાત.”

આથી પણ વધારે ઉચ્ચવૃત્તિ નર્મ કવિતાના મોટા પુસ્તકના ગ્રંથા-
નુ પ્રસંગે અમારા ખુદ જોવામાં આવી હતી. બધો ચોપડો છપાઈ
ો છેલ્લાં પુદ્ગ આવ્યાં હતાં. તે દિવસે રવિવાર કે શનિવાર હોવાથી
મારા હમેશના રિવાજ પ્રમાણે સાંજના ચાર વાગે કવિને મળવા જાઉં
, તો તેમને બારીએ મારી રાહ જોઈનેજ ઉભેલા દીઠા. ઉપર જઈને જોતાં
ઈ દિવસ પણ નહિ દીઠેલી એવી ઉદાસીમાં તેમને દીઠા. જાણવું જોઈએ કે
ારી સાથે સાત આઠ વર્ષનો ગાઢો પરિચય હતો, તોપણ પોતાની ખાનગી
ઝવણો (દ્રવ્ય સંબંધી કે બીજી) કદીપણ ઉચારતા નહિ, અને કોઈની
માગણ પણ તે પ્રદર્શિત કરવાનો સ્વભાવજ નહોતો. આવું એનું ધૈર્ય
મધ બધાને આશ્ચર્ય થતું. આજે તો અને જતાં વારંજ બહુ ખિન્ન અવાજથી
હું કે “તમે કાંઈ જાણોછો ? કરસનદાસ ભાગ્યા !” શેઠ કરસનદાસ

માધવદાસ કવિના મોટા મિત્ર અને ગુણગ્રાહક હતા. નર્મદા કવિને મોજ તે એજ. નર્મદાશંકરને કોઈની તરફથી પણ સારો આશ્રય મળ્યો એમ કહેવાય, તો એની આખી જિંદગીમાં આ કરસનદાસ તરફથીજ. અત્યાર સુધીમાં એની તરફથી નર્મદાશંકરને ૧૦-૧૨ હજાર રૂપિયા મળ્યા હશે- બીજાઓ તરફથી કવચિત મળેલા તે સો બસેજ અને તે બધાનો કુલ સર્વાળો ભાગ્યે એક હજાર થાય. આ ઉપકાર બદલ નર્મદાશંકરનો વિચાર આ મોટો ચોપડો કરસનદાસનેજ અર્પણ કરવાનો હતો, અને છપાઈ ખર્ચ જેટલું તો મળશેજ એમ ખાત્રી હતી. પણ નર્મદની સઘળી આશાનો આ સ્તંભ તો શેરસઘના ઝપાટામાં એકાએક આ રીતે ભાગી પડ્યો. તેની ખબર એજ દહાડે સુરતમાં આવી હતી. કવિએ મને શોકનિમગ્ન દૃઢ્યના શ્રીકા હાસ્યથી કહ્યું કે “જોયું, યોગનું” મહાત્મ? પુરૂષ પ્રયત્ન શું ચાલે!!” પછીથી કરવું શું તેની મસલત ચાલી. કોઈ વ્યવહાર યુક્તિના મિત્રે સલાહ આપી હતી કે કરસનદાસને મૂકી હવે ગ્રંથાર્પણ કોઈ બીજાને કરવું અને તેની પાસે છપાઈ ખર્ચ મેળવવો. આ વાત કવિને ગળે ઉતરી નહોતી, અને એનો ટેકો આત્મા બહુ ગભરાતો હતો. એના મનમાં મૈત્રી ધર્મમાં ચૂકવું નહિ એવો તો દૃઢ નિશ્ચય અને તેની સાથે વ્યવહાર નીતિમાં ભૂલ્યો એમ પણ કહેવાય નહિ તેની મોટી લોલુપતા. જ્યાં એ એનો વિરોધજ આવી પડેલો, ત્યાં તે બંનેનું સમાધાન શી રીતે થઈ શકે? મેં કવિને પૂછ્યું કે તમે કરસનદાસ સાથે અર્પણ કરવાને બંધાઈ ચૂક્યા છો? એણે કહ્યું કે “બંધાઈ ચૂક્યા જેટલે દરજ્જે તો વાત થઈ નથી; અને તેમ એણે પણ હું છપાઈ ખર્ચ આપીશ એમ કાંઈ સ્પષ્ટ કહ્યું નથી; પણ હું ગ્રંથ અર્પણ કરીશ અને એ મને ખર્ચ કરતાં પણ વધારે આપશે એમ અમારા એકેકના મનમાં તે સમયની વાતચિત ઉપરથી લાગેલું ખરુંજ.” હું જાણતો હતો કે કવિને માથે આ વખતે ભારે કરજ હતું (કવિએ તો હજી સ્પષ્ટ ન કહેલું તોપણ) અને હાલ આ મોટા ગ્રંથની છપાઈનો ખર્ચ એનાથી કદી પણ આપી શકવાનો નથી. તેથી મેં કહ્યું કે કરસનદાસ સમજી માણસ છે, અને તેથી તમે જો વખત ને માન આપશો તો હું નથી ધારતો કે તેને ખોટું લાગે. સાચો સ્નેહ હોય તો તેજ આ વખતે તમને એમ કરવાની સલાહ આપે. કવિ કહ્યું કે એતો ખરું, પણ સવાલ એ છે કે એ બિચારો હાલ પૈસા

કવિજીવન.

સ્થિતિમાં ન રહ્યો; મારે મારે શું જે પ્રેમવૃત્તિ દેખાડેલી તે-
 ।છા હૃદયું જોઈએ ?' આનો જવાબ શો દેવાય ? ચર્ચાતો ગંભીર રસ
 ।કેક ચાલી, પણ એનું પરિણામ એજ થયું કે એ પ્રજ્ઞાની સાથે
 ત્રિકા કરસનદાસના નામનીજ કવિએ ખીજે દહાડે લખી મોકલી.
 ૫૨ ધીર ધર'નું પદ છે તે કવિએ આ પ્રસંગ ઉપરજ બનાવીને
 હતું, અને તે લખવાનો ઉદ્દેશ કરસનદાસ કરતાં પણ પોતાના
 ધીરજ આપવાનો વધારે હતો. આ સમેનો કવિના મનનો દ્રવ્ય
 । ગભરાટ આ મોટા પુસ્તકને અંતે “દુઃખ છે દુઃખ સંસારમાં ”
 કાંઈક માલમ પડી આવશે.

આ રીતે કવિનાં બધાંજ અંતર્યામી જોશો તો તે અર્થ બુદ્ધિથી
 પણ રસવૃત્તિએજ થએલાં માલમ પડશે. પિંગળ પ્રવેશ પોતાના
 , એલંકાર પ્રવેશને નર્મગદ્ય દાંતર ભાઉ દાજીને, ઋતુવર્ણન તો
 રસિક નરનારિઓ'નેજ, રસપ્રવેશ નભુલાલ કવિને, નાયકા વિષય
 કાંઈક શ્લેષ ભાવે પોતાની સ્ત્રી ડાહીગૌરીને, અને નર્મકાશ સમગ્ર
 જનનીનેજ અર્પણ કર્યો છે.

આ જોતાં અંતર્યામી તો દ્રવ્ય પ્રાપ્તિ કવિએ ઇચ્છેલીજ નહિ-
 પોશિંદા ખુશીથી આપે તો તે અને પુસ્તકોના વેચાણ ઉપરજ
 વાર રાખેલો. કરસનદાસ સિવાય ખીજ તો કેટલા પોશિંદા નીકળ્યા
 આપણે ઉપર સૂચવી ગયાં છીએ. પુસ્તકોના વેચાણથી શરૂઆતમાં
 કંઈક ઠીક કમાઈ થયેલી ખરી, તોપણ પૂરું ચાલ્યું એટલી નહિ. બહાલી
 કરી છોડી દીધા પછી ઈંગ્રેજોને ગુજરાતી ભણાવી તથા કન્યાશાળામાં કે
 ।નગી ગૃહસ્થાને ઘેર કવિતા શીખવી નર્મદાશંકર મુખ્યાઈમાં હતા ત્યાં
 વી પોતાનું પૂરું કરતા. એની “હકીકત”માં નાણાંની તાણનો પોકાર
 ને કરજનાં ભણકારા તો મૂળથીજ છે, પણ સને ૧૮૬૪થી તે બહુજ
 ધવા માંડે છે-આ વખતે ચોપડીઓનું વેચાણ તો લગભગ અંધજ થઈ
 યું હતું, અને એનું કારણ એમ લાગે છે કે અત્યાર સુધી એમનાં
 સ્તકો પારસીઓમાં બહુ અપતાં, તેમણે જે એક વર્ષથી કવિની કાંઈક
 તાણકથી ગુસ્સે થઈ તે વાંચવાંજ અંધ પાડ્યાં હતાં. કવિનું મન પણ
 પ્રસંગ પછી મુખ્યાઈ છોડી પ્રવાસે રખડવા તૈયાર લાગ્યું હતું, અને
 ૧૮૬૫ના જુલાઈમાં સુરત આવીનેજ નિવાસ કર્યો ત્યારેજ

એના મનની વ્યગ્રતા સમી. સુરતમાં વસવાનાં કારણે કવિ સંક્ષેપમાં આ પ્રમાણે દેખાડે છે: “શેર બખ્તરની પડતી આવેથી ચોપડીઓનું વેચાણ બંધ પડેથી, લોકને શીખવવા જવાનું તો એ વરસ થયા બંધ રાખેલું તેથી કમ ખરચ રાખવાના હેતુથી, મિત્રોની ઘણી આવજીવથી મારા લખવાના કામમાં ઘણી ખસેલ પહોંચવા લાગી તેથી અને મુસાફરી કરવાને જીવ વલખાં મારે છે માટે આગળ-થી સ્ત્રીને સુરતમાં ધર માંડી આપું કે નિરાંત થાય એ મતલબથી, મેં મારો ઉચાળો મુંબાઈમાંથી ઉઠાવી સુરતમાં નાંખ્યો.” આ લખનારને ગાઢો પરિચય આ વખતથી થયો, અગરબત્તે એ પહેલાં પાંચ છ વરસથી સારો રત્નેહભાવ બંધાએલો હતો.

નર્મદાશંકરના સાક્ષર પરિશ્રમે વર્ણવતાં આપણે એ માલમ રીતે એના સ્વભાવ તથા સંસાર સ્થિતિ ઉપર ઉતરી પડ્યા, અને ખરેખરો હવે તે વર્ણનનોજ સમય આવ્યો છે, પણ તેમ કરવા પહેલાં આ ઠેકાણે આપણે નર્મદાશંકરના સાક્ષર ઉદ્યોગનો હુંડો જોઈ લઈએ તો ઠીક. કવિતા રૂપ એનું તમામ લખાણ તો જે ગ્રંથના સંબંધમાં આ કવિજીવન લખીએ છિયે તેની અનુક્રમણિકા ઉપરથી યથાસ્થિત માલમ પડશે. મુખ્ય મુખ્ય ગદ્ય ગ્રંથો વિષે અમે અત્રે કાંઈ બોલી ગયા છિયે, અને હવે પછી લખનાર મુખ્ય ગ્રંથ “ધર્મ વિચાર”, જેમાં કવિના સુધારાના વિચારોએ ઉચ્છેદકપણું છોડી સંરક્ષણપણું સ્વીકાર્યું છે તે બાબત અન્ય સંબંધે કાંઈક બોલાશે. માટે અહિંયા નર્મદાશંકરના કરેલા તમામ ગદ્ય ગ્રંથોના નામની યાદી આપીએ છિયે. એમાંના ઘણાકનો “નર્મગદ્ય” એ નામના જાણીતા પુસ્તકોમાં સંગ્રહ થએલો છે, પણ તે કયા કયા અને કેવા વિષયો ઉપર છે તે જાણવા માટે અમે તેની વિષયવાર ગોઠવણી કરી છે, અને તેની સામા તે *કયા નર્મગદ્યમાંથી વાંચનારને મળશે તે પણ દર્શાવ્યું છે.

* નર્મ ગદ્ય એ નામનાં હાલ ગુજરાતીમાં જે પુસ્તક છે:—નર્મદાશંકરે પોતે છપાવેલું તે અને બીજું સરકાર તરફથી છપાવેલું નિશાળોમાં ચાલે છે ત. સરકારે છપાવેલામાં કેટલાક ગ્રંથો નવાજ અને કેટલા જૂનામાંના છે. જે જૂનામાંના છે તે જૂનામાંજ અમે ગણાવ્યા છે કેમકે તેમાંથી નર્મદાશંકરનું મૂળ લખાણ (રા. સા. મહીપતરામે ફેરફાર કર્યા વિનાનું) માલમ પડશે. એ ફેરફાર નિશાળોના સંબંધમાં યોગ્ય યોગ્યતાને વિચારે કરેલો છે, પણ સાક્ષર વાંચકને તો મૂળ લખાણનીજ અપેક્ષા રહે.

૧૨૧ શંકર કૃત ગદ્ય ગ્રંથોની યાદી-અનાવ્યાના વર્ષ સાથે.

સંસાર સુધારા સંબંધી.

(નર્મદાશંકરે છપાવેલા નર્મ ગદ્યમાં છે.)

- ૧ મંડળી મળવાથી થતા લાભ. (૧૮૫૨-૫૧)
- ૨ મુખ્યાં પછવાડે રોવા કુટવાની ઘેલાઈ. (૧૮૫૬)
- ૩ સ્વદેશાભિમાન. (૧૮૫૬)
- ૪ પુનર્વિવાહ. (૧૮૬૦)
- ૫ રણમાં પાછાં પગલાં ન કરવાં. (૧૮૬૪)
- ૬ તુલજ-વૈધવ્ય ચિત્ર સંવાદ રૂપે. (૧૮૫૯-૬૩)

(સરકારે છપાવેલા નર્મગદ્યમાંજ છે.)

- ૭ કેળવણી વિષે. (૧૮૬૯)
- ૮ કુળ મોટપ (૧૮૬૯)
- ૯ * ગુજરાતીઓની સ્થિતિ. (૧૮૬૯-૬૯)
- ૧૦ લગ્ન તથા પુનર્લગ્ન. (૧૮૬૦)
- ૧૧ † સ્કુટ વિષયો.

નીતિ સંબંધી.

(નર્મદાશંકરે છપાવેલા નર્મગદ્યમાં છે.)

- ૧૨ વ્યભિચાર નિષેધક. (૧૮૫૫)
- ૧૩ નિરાશ્રિત પ્રત્યે શ્રીમંતના ધર્મ. (૧૮૫૬)
- ૧૪ સંપ. (૧૮૫૯)
- ૧૫ ગરીબાઈ વિષે ભિખારીદાસનો સંવાદ (૧૮૫૮)
- (સરકારે છપાવેલા નર્મગદ્યમાંજ છે.)
- ૧૬ ઉદ્યોગ તથા વૃદ્ધિ. (૧૮૬૯)

* આ નર્મદાશંકરે છૂટા પણ છપાવેલો છે.

† આ સ્કુટ વિષયોને ગોઠવણ ખાતર સંસાર સુધારાના પેટામાંજ અમે લખ્યા છે, પણ તેના વિષય વિવિધ વર્ગના છે. તેમાં સાક્ષરત્વના સૂટકા, અને ડાંડીયાને સંબંધે વર્તમાન ચર્ચા પણ છે.

- ૧૭ મુખ. (૧૮૬૯)
૧૮ સ્ત્રીના ધર્મ. (૧૮૫૭)
૧૯ સ્ત્રી કેળવણી. (૧૮૬૮)

ધર્મ સંબંધી.

(નર્મદાશંકરે છપાવેલા નર્મ ગદ્યમાં છે.)

- ૨૦ ગુરુ અને સ્ત્રી (૧૮૫૭)
૨૧ વિષયી ગુરુ (૧૮૫૯)
૨૨ ગુરુની સત્તા (૧૮૫૯)
૨૩ ભક્તિ (૧૮૬૦)
૨૪ સાકાર. (૧૮૬૦)
૨૫ *ધર્મ વિચાર (૧૮૮૫)

સાક્ષરત્વ સંબંધી.

(નર્મદાશંકરે છપાવેલા નર્મગદ્યમાં છે.)

- ૨૬ કવિ અને કવિતા (૧૮૫૮)
૨૭ કવિચરિત્ર (ગુજરાતી કવિઓનાં ચરિત્ર-૧૮૬૫)
૨૮ સજીવારોપણ (૧૮૬૮)

ઈતિહાસ સંબંધી.

(સરકારે છપાવેલા નર્મ ગદ્યમાં છે.)

- ૨૯ રામાયણનો સાર (૧૮૭૦)
૩૦ મહાભારતનો સાર (૧૮૭૦)
૩૧ ઇલિયડનો સાર (૧૮૭૦)
૩૨ મહા પુરૂષોનાં ચરિત્ર (૧૮૭૦)
૩૩ મેવાડની હકીકત (૧૮૬૭)
૩૪ પંસુરતની મુખતેસર હકીકત (૧૮૬૬)
૩૫ મહાદર્શન ૧ લું (એટલે જગતના પ્રાચીન
ઈતિહાસનું સમગ્રદર્શન-૧૮૭૪)

જે પુસ્તકની સામા કાંઈ લખ્યું નથી તે નર્મદાશંકરે છૂટાં છપાવેલા છે અથવા બીજાનાં છપાવેલાં છે એમ સમજવું. ધર્મ વિચાર “ગુજરાતી” છાપખાનાના માલિકે છપાવ્યો હતો. ત્રીજા નર્મદાશંકરે છુટી પણ છપાવેલી છે.

કવિજીવન.

- ૩૬ રાજ્ય રંગ (ઝેટલે સોળ દર્શનમાં જગતનો
પ્રાચીન ને અર્ધાચીન ઇતિહાસ-૧૮૭૪)
૩૭ રાજ્યરંગ પુસ્તક ૨ જી.
૩૮ *આર્યદર્શન.

ભાષાસંબંધી.

- ૩૯ નર્મકોશ (મોટો-૧૮૭૩)
૪૦ કથાકોશ (૧૮૭૦)
૪૧ નર્મ વ્યાકરણ ભાગ ૧ લો. વર્ણવિચાર.
૪૨ „ „ ૨ જો. નામવિચાર.

નાટકો.

- ૪૩ કૃષ્ણા કુમારી નાટક.
૪૪ શ્રી દ્રૌપદી દર્શન નાટક. (૧૮૭૮)
૪૫ સીતાહરણ નાટક. (રચ્યો ૧૮૭૯. છપાયો નથી.)
૪૬ શ્રી સાર શાકુંતલ. (૧૮૮૧)
૪૭ †બાળકૃષ્ણ વિજયનાટક. (૧૮૮૬)

બીજા કવિના સંશોધી છપાવેલા ગ્રંથો.

- ૧ દયારામકૃત કાવ્યસંગ્રહ (નાનો તથા મોટો-૧૮૬૫)
- ૨ ‡પ્રેમાનંદ કૃત દશમ સ્કંધ (૧૮૭૨)
- ૩ મનહરપદ (મનોહર સ્વામીનાં પદ-૧૮૬૦)
- ૪ નાગર સ્ત્રીઓનાં ગીત. (૧૮૭૦)
- ૫ પ્રેમાનંદકૃત નળાખ્યાન. (૧૮૭૫)

ભાષાંતર.

- ૧ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા.
- ૨ †કાઠિયાવાડ સર્વ સંગ્રહ (૧૮૮૭)
- ૩ ‖ગુજરાત સર્વ સંગ્રહ (છપાય છે)

* છટું છપાયું નથી, પણ સ્વદેશવત્સળ મારસીકમાં છપાયું છે. † “ગુજરાતી” ગપખાતાના માલિકે છપાવ્યો છે. ‡ આ “સોદાગરપ્રેસ”ના માલિકે છપાવ્યો છે. § કાઠિયાવાડના રાજાઓના આશ્રયથી ન મીં ક્રેમ્બેલ સી. આઇ. ઈ.ની નલામણ ઉપરથી. || “ગુજરાત સર્વ સંગ્રહ” મુંબઇ સરકાર તરફથી છપાવવા માં આવે છે.

હવે કવિની સંસાર સ્થિતિ ઉપર આવીએ. પ્રથમતો લાલશંકર કાકાને વધાય કરી દઈએ. એમણે હવે છોકરાનું બહુ સુખ જોયું. “છોકરો ઠેકાણે પડે, છોકરો ઠેકાણે પડે” એવી જે પહેલાં ચિંતા રહેતી તે બદલ આ ભલા ડોસાએ જોયું કે મારો નર્મદાશંકર મુંબઈમાં એક મોટો ગણનીય પુરુષ થઈ પડ્યો છે. પોતાને ઘેર મોટા માણસોને દરરોજ આવતા જોયા અને છોકરા સાથે સભામાં જઈ પોતે સન્માન પામી એની કીર્તિ પ્રત્યક્ષ જોવાનો એણે વિચારો આનંદ અનુભવ્યો. દ્રવ્યની પણ (તેમની ગુંબસ પ્રમાણે તો) તેમણે રેલછેલજ આ સમે જોઈ. હવે પછી જે નાણાંની દારણુ ભીડ તથા, નાત જાતના રોળા ઉઠવાના હતા તે જોવા આ ભાગ્યશાળી ડોસા રહ્યા નહિ એ પણ એક મોટી સંતોષકારક વાત છે, અગર જો તે જીવતા હોત તો તેની મર્યાદાથી આ બાબતોએ કેવું સ્વરૂપ પકડ્યું હોત તે આપણાથી નિશ્ચય પૂર્વક કહી શકાતું નથી. દેવે લાલશંકરે પોતાના શરીરની નબળાઈ વધતી જોઈ ૧૮૬૩માં પેન્શન લીધું, અને આર્યોની એક* બળવંતર લાગણીથી જન્મભૂમિમાં મરવાને સાર આવી વસ્યા. ત્યાં કેટલોક મંદવાડ ભોગવી ૬૪ના જાનેવારીમાં પોતાની† પદ વર્ષની ઉમરે એ સંતોષથી દેવશરણ થયા. પોતાના દીકરાને કુળદીપકજ નહિ, પણ દેશદીપક જેવો પૂર્ણ તેજમાં મૂકી મરવું એ સમાન આવા પુત્ર વાતસલ્યલીન લાલશંકરને મરણ સમે ખીજું સુખ શું હોઈ શકે? એ વેળા નર્મદાશંકરની સાક્ષર કીર્તિ તેના શિરોબિંદુએ પહોંચી હતી.

કવિનું રાંડયા પછી ફરીથી લગ્ન સને ૧૮૫૬ના અગ્રેલમાં પંડયાજી નામથી આખા સુરતમાં પંકાતા કુળના શાસ્ત્રી ત્રિપુરાનંદની દીકરી ડાહીગૌરી સાથે થયું હતું, પણ તે સામ્રેઆવવા જોગ ૧૮૬૦માં થઈ; તેથી ૧૮૫૩થી તે ૧૮૬૦ સુધી અથવા ૨૦થી ૨૭ વર્ષની ઉમર સુધી નર્મદાશંકરનો ધરસંસાર ફરીથી મંડાયો નહોતો, અને એ વાત એને લાગેલા લોકાપવાદનો વિચાર કરતાં કાંઈક લક્ષમાં રાખવા જોગ છે. આ ડાહી ગૌરી નામ પ્રમાણેજ ડાહી ને

* નર્મદાશંકરે પણ છેલ્લા મંદવાડમાં “અશ્વિનિકુમારનો કાંઠો”જ સંભાર્યા ક્યો હતો અને જે દિવસે તેમનો દેહ પડ્યો તે દિવસેજ એમને સુરત આણવાનો આગલી રાતે નિશ્ચય થયો હતો.

† લાલશંકરના બાપ દર ને એક લાઈ ૫૪ વર્ષે મૂચ્યા હતા, અને કવિ પણ “વન”માંજ ગયા.

૩

સુશીલ છે, અને તે હાલ બિચારી વૈધવ્ય ભોગવવા હયાત છે. એને કાંઈ સંતતિ થઈ નથી.

એ લોકાપવાદ સંબંધી આ ટુંકા ચરિત્રમાં એજ ખોલ બસ છે. મુંબાઈ સંબંધીના છે તે છેકજ ખોટા હોય એમ દેખાતું નથી, પણ તેમાં અતિશયોક્તિ ઘણી છે. સુરત આવ્યા પછી તો અમે જાણીએ છિયે કે કોઈની પણ પત્નિ તરફ એણે કનજર કરેલી કોઈના પણ સાંભળવામાં નથી. સુરત ખાતે લોકપ્રકોપ ઉઠવાનું કારણ તો એ હતું, કે નર્મદાશંકરે સને ૧૮૬૫-૬૬માં એક વિધવાને પોતાના પણ જોડના ધરમાં આશ્રય આપ્યો હતો. તે સ્વજ્ઞાતિનીજ હોવાથી નાતીલાઓ રીસે ભરાયા, અને નર્મદાશંકરને સહકુટુંબ વ્યવહાર બહાર કર્યા. આ સંઘનાતું નાતે સમાધાન કરી નાંખ્યા પછી થોડા વખતમાં નર્મદાશંકરે પાછો ખીજી પણ સ્વજ્ઞાતિની સ્ત્રીનેજ આશ્રય આપ્યો. આથી જે લોકપ્રકોપ ઉઠ્યો તે કદી પણ પૂરેપૂરો સમ્યો નહિ. એમ કહેવાય છે કે આ સ્ત્રી સાથે કવિએ ૧૮૬૯-૭૦માં ખાનગી રીતે પણ યથાવિધિ પુનર્લગ્ન કર્યું. આ લગ્ન જાહેર રીતે થયું હોત, તો બેશક બહુજ સારું હતું, પણ નાગરી નાતમાં છતી બાઈડીએ ખીજી કરવાની બંધી હોવાથી એમ કરવું એ કાયદેસર ગણાય કે નહિ એ બાબત નર્મદાશંકરના મનમાં બહુ વસવસો રહેતો. મારે વિચાર તો મૂળથીજ એ હતો કે અમુક જ્ઞાતિના બંધથી કાંઈ હિંદુપણાના સામાન્ય હક રદ થઈ શકતા નથી. તે છતાં એ ખરું છે કે જાહેરમાં કવિએ લગ્ન કર્યું હોત, તો લોકો તો એથી પણ સોગણા વધારે ગુસ્સે થાત. તેમને તો કવિએ આ વિધવાનો છોકરો જીવાડ્યો અને પાળ્યો એજ ખરેખરું જોઈએ તો પરવડતું નહોતું. ઘણાએ પોતાની કે પરજ્ઞાતિની રાંડીરાંડો સાથે ખુલ્લો આડકતરો સંબંધ રાખે છે, પણ તેનું કોઈએ નામ લેતું નથી—કેમકે તે શઠ પુરૂષો કાંઈ પુનર્લગ્ન કરતા નથી, અને જ્યારે ગર્ભ રહે છે ત્યારે તે અભાગિણી વિધવાને તેને સરજેલાં ઘોર કર્મો કરવાને રખડતી મૂકે છે અથવા પોતેજ તે કામમાં મદદ કરે છે. આ જો અજ્ઞયજ્ઞ જેવો ધર્મને નામે અધર્મ !

નર્મદાશંકરના સંબંધની આ વિધવા વર્તણૂકો એટલું તો સાખીત કરી આપે છે કે દેશમાં પુનર્વિવાહતી લાંબી ચર્ચાઓ ચાલ્યાથી ખીજી નિશ્ચય થયા હોય કે નહિ, પણ આટલું તો નિશ્ચય છે કે કટલીક વિધવા-

એ બાળહલ્લા તો નજ કરવી એવો દૃઢ ટેક ધરાવતાં શીખી, અને એ ફેરફાર સુધારકોના પ્રયત્નોને મોટી મુખારકબાદીજ આપવા જોગ છે.

સુધારા સંબંધી નર્મદાશંકરના મૂળ વિચારો નર્મદાવિતા વગેરેમાં મોજુદ છે. એ લખે છે કે હું પહેલ વહેલો ‘સંસ્કારી’ સુધારાવાળો ૧૮૫૯માં થયો. એ વિચારો પંચીથી બદલાઈને કેવા થયા હતા તે નર્મદાશંકરે પોતેજ ‘ધર્મ વિચાર’માં તેનાં કારણ સાથે દર્શાવ્યા છે. એ બાબત અમારો તો અભિપ્રાય એવો છે કે નર્મદાશંકર કેટલીક બાબતમાં એક છેડેથી છેક ખીજે છેડેજ જઈ બેઠા હતા, પણ અતિ ઉત્સાહી પ્રકૃતિ મધ્યમપણામાં રહી શકતીજ નથી એ આપણે ભૂલવું જોઈએ નહિ. તે છતાં આ વિચારોનો વ્યત્યય એકાએક નહિ, પણ ક્રમાનુસાર અને દેશહિતની લાગણીથી ધણે કાળે થયો હતો એ અમે અમારા ખાનગી જ્ઞાનને આધારે ખાત્રી પૂર્વક કહી શકીએ છીએ.

જદુનાથજી મહારાજ સાથે પુનર્વિવાહનો વાદ ઉઠાવ્યો તે વેળા કરસનદાસ બાવો (જે જળપરો તાલીમખાજ હતા) તેને સાથે લઈ એકલા જવું પડ્યું ત્યારથીજ કવિનું સુધારાવાળાપરથી તો દિલ ઉઠવા માંડ્યું હતું. જેમ જેમ વખત જતો ગયો તેમ તેમ ખાત્રી થવા લાગી કે સુધારાવાળામાં લોક વિચારની સામા ખુલ્લી રીતે પડવાની હિંમત નથી એ હિંમત આણવી એ વીરરસના પદોનો એક હેતુ હતો. સુધરેલ “મિશન હાઉસ” કાઢવાના તરંગો પણ આ હેતુસર હતા. એ બધું કરતાં પણ બ્યારે કાંઈ દ્રાવ્યું નહિ, ત્યારે એને સહજ ભ્રાંતિ પડવા લાગી કે આજ સુધારાની વાતો કરીએ છીએ તે કોઈ દિવસ પણ લોકમાં માન્ય થવાને સંભવ છે કે નહિ? તે છતાં હજી સુધારાની હોંસ જેવીને તેવીજ હતી મને યાદ છે કે “ગુજરાતીની સ્થિતિ” વિષે નિબંધ લખ્યો ત્યારે તેમ છેવટે જે ત્રીસ વર્ષમાં આઠઆઠલા સુધારા થશે એમ તડાકા માર્યા તે બાબત મારે ઘણી તકરાર થઈ હતી, અને તે વેળા એમ કબુલ કર્યું કે એ માત્ર મારું મન રીઝવવાની અટકજો છે, અને શાંત રીજેતાં તો આપણા ધર્માંધ લોકો કદી પણ સુધારાની વાત સ્વીકાર કે નહિ એ શક પડતું છે. હવેથી નર્મદાશંકરના મનની સ્થિતિ કેટલે વખત આ પ્રમાણે રહી:—સુધારો ખરા દિલથી પસંદ, પણ તેની શક્ય

બાબત અંદરખાને ગંભીર સંદેહ. એવામાં રાજ્યરંગ લખવાનો પ્રસંગ આવ્યો.

“રાજ્યરંગ” લખવાની તૈયારીમાં નર્મદાશંકરે ઘણા ઇતિહાસ વાંચ્યા* અને તેથી પણ વધારે તે બાબત વિચાર કર્યા, અને તે બધામાંથી એ સિદ્ધાંત હાથ લાગ્યો કે કોઈ પણ દેશની સ્થિતિ કે વિચારો લાંબા કાળના પરિપાકથીજ બદલાઈ શકે છે, અને એ દરમ્યાન ગમે એવો પુરૂષ ગમે એવા પ્રયત્નો કરે તોપણ તે ફલીભૂત થતા નથી. આવું જ્ઞાન અનુભવમાં તો કેટલાક વખતથી આવેલુંજ, અને તે જ્યારે શાસ્ત્રીય સિદ્ધાંતથી પ્રતિપાદિત થયું ત્યારે નર્મદાશંકરને લાગ્યું કે અરે મેં દેશ-હિતનેસાફ જે જે પ્રયત્નો અત્યાર સુધી કર્યા તે બધા ઉંધા માર્ગનાજ હતા, અને એવે માર્ગે દેશનું કદી પણ શ્રેય થવાનું નથી. આવી મનની સ્થિતિમાં સુધારા સંબંધી જે પોતાના મૂળ ઉચ્છેદક વિચારો હતા તેનું ફરીથી તોલ કરવા માંડ્યું અને તેમાં એને ઘણી ખામીઓ દેખાઈ, અને તે જેમ જેમ દેખાતી ગઈ તેમ તેમ એણે પોતાના વિચાર ફેરવવા માંડ્યા. ધર્મ સંબંધી જોઈએ તો નર્મદાશંકરના વિચાર ઘણું તો ૧૮૬૦-૬૧ સુધીજ બ્રહ્મસમાજ અથવા જેને કેટલાક કટાક્ષમાં ખ્રીસ્ત વિનાનો ખ્રીસ્તી ધર્મ કહે છે તેવા હતા. પછીથી તે કાંઈક કપોલ કલ્પિત વેદાંતના થયા હતા. એને એક જાતનું જડ અદ્વૈત (Material Pantheism) કહીએ તો કહી શકાય. એમાં પ્રવૃત્તિનુંજ ઐશ્વર્ય મનાયેલું હતું. ૧૮૬૫-૬૬થી એમાં ચિદ્ભાગ અને કાળ કે યોગ બળ રૂપે પ્રારબ્ધ દાખલ થવા લાગ્યું. નર્મદાશંકરના ધર્મ વિચારોનું આ ઉત્તરોત્તર રૂપાંતર એના આ વખતના ગદ્યપદ્ય લખાણમાં પણ વિચક્ષણ વાંચનારને દૃષ્ટિગોચર છે. પછીથી જ્યારે ઇતિહાસના અધ્યયનથી કાળ માહાત્મ્ય વધારે મનમાં ઈસ્યું, ત્યારેજ છેવટે પરમસુખ-સાધનમાંથી પ્રવૃત્તિને કાઢી નિવૃત્તિને ગણવા માંડી. નિવૃત્તિની દૃષ્ટિએ જોતાં આર્ય નીતિ રીતિઓ વધારે પ્રીતિકર લાગવા માંડી, અને તેમ થતાં અધ્યાત્મિક જ્ઞાને પૌરાણિક વેદાંતનું રૂપ પકડવા માંડ્યું. આમ પૂર્વેના ચાર પાંચ વર્ષ લાગ્યાં, અને એ દરમ્યાન કવિ સુપજ રહ્યા હતા,

* કવિ એકવાર કહેતા હતા કે રાજ્યરંગ લખવા માટે નાના મોટા ૨૦૦ ને આશરે ગ્રંથનું અવલોકન કીધું છે.

પણ આ સંશયી સ્થિતિમાં એને બહુ અકળામણ થતી, અને કોઈપણ એક સિદ્ધાંત ઉપર આવવાની મનમાં બહુ આતુરતા રહેતી.

પોતાના સુધારા સંબંધી વિચારો (ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે) જ્યારે બદલાઈ ગયા, ત્યારે તે જાહેર કરવાનું જોઈએ એમ એને પ્રતિપણેલાગવા માંડ્યું. એને માલમ હતું કે આમ કરવાથી હું મારા સુધારાના સાથીઓમાં અળખામણો થઈ પડીશ, અને કોઈને પણ “ભૂલ્યા ત્યાંથી ફરી ગણો” એમ પોતાને માટે જાહેરમાં બોલવું એ સ્વાભાવિક અભિમાનવૃત્તિથીજ ગમતું નથી. તે છતાં નર્મદાશંકરનો સ્વભાવ મૂળથીજ પોતાના મનમાં જે મનાયું તે નિરૂપણે લોકમાં પ્રકાશવાનો હોવાથી તે આખત “ગુજરાતી” પત્રમાં ધીમે ધીમે પોતાના નામ સાથે એણે લખવા માંડ્યું અને છેવટે તે બધું પુસ્તકના આકારમાં છપાવ્યું. અમે જાણીએ છીએ કે આવે પ્રસંગે ઘણા માણસો પોતાના બદલાયલા વિચારો પોતાના મનમાંજ રહેવા દેછે અથવા ખાનગી મંડળોમાં સાથીઓનાં મોં જોઈ જોઈ ધીમે ધીમે ઉચ્ચારે છે, અને જાહેરમાં તો થોડો ઘણો સુધારાનો જ ડોળ રાખ્યા કરે છે. આવી અપ્રમાણિક ભીડ કેહેણી રહેણી નર્મદાશંકરે ન રાખી તે માટે અમે તો એને ઘણીજ શાખાસી આપીએ છીએ. એના જેવા અભિમાની માણસે પોતાના બોલ પોતાની મેજે જાહેરમાં પાછા ખેંચવા એ ખરેખરા સ્વાર્થજનુંજ કામ હતું. પણ અભિમાન તથા કીર્તિ લોભ જઈને આવેળા નર્મદાશંકરના મનમાં શુદ્ધ દેશહિતનીજ બુદ્ધિ રહેલી હતી, અને તેથી એને જે દેશહિતનો માર્ગ હાલ ખરો ભાસ્યો તે દેશીઓને પોતાનું ખાસ કર્તવ્ય સમજીને જણાવ્યો.

નર્મદાશંકરના ફેરવાએલા વિચાર ખરા છે કે જોટા એ જૂદો સવાલ છે, પણ એણે વિચાર ફેરવ્યા માટે એની બુદ્ધિ ક્ષણતોને પહોંચી હતી એમ મનાવવાને કોઈક સુધારાવાળા પ્રયત્ન કરે છે તે અમે બિલકુલ નાપસંદ કરીએ છીએ. છેવટની ઘડી સુધી નર્મદાશંકરની બુદ્ધિ હતી તેવીને તેવીજ તેજદાર અને સ્વસ્થ રહી હતી. ધર્મનો વિષયજ એવો છે કે તેમાં ભૂલા ભલામાં પણ મત ભેદ પડ્યા વિના રહેતો નથી. તેમજ એકવાર અંગીકાર કરેલા મતનો ત્યાગ કરવો એ* પાંડિત્યને દૂષણ લગાડનારું છે

* ખરું જોઈએ તો મત ફરવો એ જ્ઞાનવૃદ્ધિનું એક અવશ્યનું પગથીયું છે. અધિક અનુભવ ને વિચારને યોગે નિરંતર પોતાની ભૂલો છાડી નવા વિચાર

એમ યોગવાતેજ એમે અપાંડિત્ય ગણીયે છિયે. દુનિયામાં કેટલાક મહા પંડિતોએ પોતાના વિચાર ફેરવ્યા છે. એનો તાજે દાખલો ઈંગ્લંડમાં દા-
 ક્તર ન્યુમેનનો મશહુર છે. એ આકસફૂડ વીધાલયનો એનમુન હીરો અને
 એપિસ્કોપલ માર્ગનો એક મહા કુશળ અને ઉત્સાહી ધર્મગુરૂ હતો. આ પ્રમાણે
 વીશ વર્ષ સુધી નાહેરમાં યોલ્યા તથા લખ્યા પછી એણે પોતાના વિચાર ફેરવ્યા,
 અને એ રોમન કાથોલિક માર્ગ (જે ત્યાં વહેમનોજ લંડાર મનાય છે)
 તેમાં દાખલ થયો. એણે આમ કર્યું તે બધાને નદારૂં લાગ્યું, પણ તેટલા
 માટે કોઈએ પણ એમ તો ન કહ્યું કે એને બુદ્ધિભ્રમ થયો છે. એણે
 હવે રોમન કાથોલિક ધર્મના (તમારી નજરમાં આવે તો કહો વહેમના)
 પ્રતિપાદક ગ્રંથો ઘણાક રચ્યા, અને સર્વે કપુલ કરે છે કે તે ગ્રંથો એના
 બુદ્ધિ વિદ્યા બળના ઉત્તમ નમુના છે, અગરજે એમ કહેનારને એ ગ્રંથના
 સિદ્ધાંતો માન્ય નથીજ. કેટલાક વર્ષ ઉપર કોઈ લખનારે એની ઉપર
 આ ધર્મોત્તર આપત હુમલો કર્યો, તેને એણે એક દશ લીટીનાજ ચર્ચાપત્રથી
 એવો શેહેમાત ફરી નાખ્યો હતો, કે આખું યુરોપ હસી પડ્યું, અને
 બધાએ કહ્યું કે, અલ્યા તને તે તારી કાદંબરીઓ મૂઝી આ જમાનાના
 સર્વોપરી નૈયાયિકનીજ સાથે વાદના રણમાં ઉતરવાનું તે ક્યાંથી સૂઝ
 પડ્યું; મતલબ કે સમજીત માણસો બીજાના ધર્મોદિક વિષયમાં બૂદ્ધા મત
 જોઈ તેની બુદ્ધિ, વિદ્યા, કે પ્રમાણિકંપણા વિષે જુદી પણ ઉંઘો વિચાર
 લઈ જતા નથી.

આપણા દેશમાં તો હાલ આવી મતાંતરક્ષમા (Spirit of Toleration)
 રાખવી એ ખાસ જરૂરનું અને ખરી સ્વદેશભક્તિનું કામ છે. આપણો
 દેશ હાલ ઉગમણા અને આથમણા સુધારાનું મોટું રણક્ષેત્ર થઈ પડ્યું.

અહીં કરવાથીજ માણસ રાહ્યું થતું જાય છે, અને દુનિયાનો સઘળો સુધારો
 આમ પાછલા વિચારો છોડી નવાને અંગીકાર કરવાથીજ થયેલો છે. માટે, પો-
 તાના વિચાર ન ફેરવવા જોઈએ એવી મતાંધ સમજને કાઢીએ અને તેમાં વિશેષ
 ફરીને સુધારા પછે તો નજર ઉત્તેજન આપવું જોઈએ. વિચારનું સ્વાતંત્ર્ય એજ
 તેનાંજ તો પોતાનું મહા વાક્ય ફરીને રાખવું જોઈએ-પછી તે સ્વાતંત્ર્ય પો-
 તાની તરફ કે પોતાની રાના વપરાય તોપણ શું?

કાંઈ રિપન સાહેબ-ધર્મ મુર્તિ રિપન-એણે પણ પ્રોટેસ્ટન્ટ ધર્મ છોડી
 રોમન કાથોલિક માર્ગે ૧૫-૨૦ વર્ષથી સ્વીકારેલો છે એ તો સંવેદના બળપ્રયામાં
 નિર્દોષ. એને કાંઈ કહેવાની રિપન ધરશે કે ધર્મભ્રમ અથવા બુદ્ધિભ્રમ થયો
 છે? અલગત ઈંગ્લંડના મતાંધ પ્રોટેસ્ટન્ટો તો એમ કહે છેજ.

છે, અને જ્યાં સુધી એ જાનેનું સમાધાન થયું નથી, ત્યાં સુધી આપણે જો મતાંતરક્ષમા નહિ રાખીશું, તો પ્રજા એકધને તોડનારો મોટો કુસંપ આપણામાં એક નવોજ પેસનાર છે. આપણામાં જૂના વિચારના અને નવા વિચારના એવા બે પક્ષ તો એક બીજા સાથે હાડવેર બાંધી બેઠાજ છે, અને તેમાં હવે નવા વિચારવાળામાં પણ એક મોટી શ્રાદ્ધ પાડવાની બડી તજવીજ ચાલી છે; અને જો તેમાં આપણે ભોળવાયા, તો પછી આપણા કુસંપનો કાંઈપણ પાર રહેવાનો નથી. અભ્યારમાંજ ધર સંસારી સુધારક અને રાજકીય સુધારક એવા શબ્દો બોલવા લાગ્યા છે, અને અમે ઉંડા બેઠથી જોઈએ છીએ કે એ નામના અન્યોન્ય દ્રોહી બે પક્ષ આપણા કેળવણી પામેલા પુરુષોમાં પડી જવાનો સમય બહુજ પાસે આવતો જાય છે.

એવાં રૂપાંતર (Transition)ને સમે માણસ નવિન વિચારો બાંધે, બાંધેલા ફેરવે, ફેરવીને પાછા ઠેકાણે આવે, એવા અનેક ચમત્કારો સ્વાભાવિકપણે થાય તે જોઈ આપણે ચક્રિત કે કોપિત થવું ન જોઈએ. મતાંતર થઈ જાય એ આવા સમયની એક સાધારણ નીપજ છે. આપણે વારંવાર જોઈએ છીએ કે આપણા જીવાનો ભણતા હોય છે ત્યારે અને ભણી રહ્યા પછી થોડાંક વર્ષ સુધી ‘સુધારા’ ને રંગે ખૂબ ચઢે છે અને પછી તે ધીમે ધીમે મોળા પડી ક્યાંતા ક્યાં ભરાઈ જાય છે કે તેનો પત્તોજ લાગતો નથી. આ વેળા જેનવું જીવાન ટોળું ઉભું થયું હોય છે તે તેમને જીડા, ખંધા, કે બાઈલા કહી પાછલો તેમજ ઉઠાવેલો સુધારાનો પોકાર જારી રાખે છે. એ ટોળીનું પણ કેટલેક વર્ષે એમનું એમ થાય છે. આ શી વિધરીત વાત! શું સમજ, સત્ય, અને દેશ દાઝ એ આપણા દેશમાં કાચી તરણાવસ્થામાંજ રહેલી છે, અને જ્યાં પચ્ચીશી પૂરી થવા આવી કે તેનો નાશ થઈ જાય? ઘણા સમજે છે કે હા એમજ છે. તેઓ માને છે કે સંસારમાં પડ્યા પછી ભણેલા આપસ્વાર્થી થઈ જઈ સત્ય ને દેશદાઝનો ત્યાગ કરે છે. જો આ અપવાદ ખરો હોય, તો આપણને એમજ માનવું પડશે કે કેળવાયેલામાંથી સેંકડે દૃષ્ટ* તો જીડા અને એકલપેટા બાઈલાજ પર્યંતે નીવડે છે.

* આ હપતો જૂના પક્ષમાં બધી રીતેજ એક સરખો થઈ રહે છે. બાકી જે પાંચ રહ્યા તે વિચાર અને વાણીમાં સુધારા પક્ષે રહે છે, પણ

અમે તો આ અપવાદને આપણા દેશી ભણેલાઓ ઉપર દુષ્ટ મિથ્યારોપ (લાઘવ્ય) ગણીએ છીએ, અગરજો આપણામાંજ ઘણા જણ એ પ્રમાણે માને છે. એ દેશીઓએ પોતા ઉપર બિનસમજે પોતેજ અંગીકાર કરેલી મિથ્યાબદ્ધતામી છે. આ આરોપનું તકલેદીપણું જો હાલ સુધારાનો મત આપણા પ્રત્યેક જણમાં કેમ ધડાય છે તેનો વિચાર કરીશું, તો ઝટ માલમ પડી આવશે. બાળપણથી આપણને પાશ્વિમાલ્ય કેળવણી મળે છે અને તે આધારે ૧૫-૨૦ વર્ષની ઉમરમાં ધર્મ અને સંસાર સુધારાના વિચારો અમુક રૂપ પકડે છે. હવે, આટલી ઉમરમાં બાંધેલા વિચારો આગળ જતાં ફેરવવા પડે, તો એમાં શું મોટું આશ્ચર્ય કે ગુન્હા ભરેલું છે? અમે તો એ વિચારો ન ફેરવવા પડે એનેજ મોટું આશ્ચર્ય સમજીએ છીએ. આખી દુનિયા ટુંડી વળીશું તોપણ એવો એક માણસ નહિ માલમ પડે કે જેને ૨૦ વર્ષની ઉમરે બાંધેલા વિચારોમાંથી કાંઈપણ ફેરવવું પડ્યું નહિ હોય. દુનિયામાં પણ આપણા દેશી તરફોની તો સ્થિતિ ખાસ જીદી છે. તેમની તમામ કેળવણી વિદેશીજ-વિદેશીધર્મ ને વિદેશી સંસારસ્થિતિજન્ય છે. તેમને આ વેળા સ્વધર્મ કે સ્વદેશની સંસારી સ્થિતિનું કાંઈપણ જ્ઞાન હોતું નથી. હવે આવા જીવાનોને જ્યારે સંસારમાં પડ્યા પછી આ વિષયોતું જ્ઞાન થવા લાગે, ત્યારે તેમને તેમના વિદેશી વિચારોમાં કાંઈ ફેરફાર કરવો પડે અથવા તદ્દન બદલી નાખવા પડે, તોપણ તેમાં શી મોટી નવાઈની વાત છે? તેમ નહી, ને તે વિચારો અમલમાં આવી શકતા નથી એમ માલમ પડવાથી તેને તે અજાણસાવે, તોપણ તેના આ કૃત્યને સંસાર ભી-રત્વ (Moral Cowardice) કહી જગતમાં વગોવવું એ કાંઈ વાજબી જણાતું નથી. રાજકીય અને સંસારી કર્તવ્યોની યોગ્યાયોગ્યતા ભૂમિતિ કે પદાર્થ વિજ્ઞાનના સિદ્ધાંતની પેઠે કાલ્પનિક તોલનથી નિર્ણય થતી નથી. એમાં તો અમુક કરવા ધારેલો સુધારો શક્ય છે કે નહિ તે ઉપરથીજ તેની યોગ્યાયોગ્યતાનો નિર્ણય થાય છે. જો આપણામાંથી સેંકડે હપ અ-

તેની એ રહેણી તો (અળે કે બળે) બધાના સરખીજ-અગર જો ખાનગી ખાન પાનાદિકમાં 'સંસ્કારી' સુધારાપણું પ્રસંગોપાત બરૂં. એ પાંચમાંના ચાર તો બાળજન્મે કરે, અને પુનર્લગ્ન કરનાર સાથે ભોજન વ્યવહાર રાખનાર તો હજારમાં પણ એકે નહિ. જાહેર રહેણી લેવા ખેસીએ, તો સોએ સોજ પાછા જીતા પક્ષમાં લળી જાય છે.

થવા ખરું કહીએ તો સોએ સોની રહેણી એમ કહે છે કે અમારા વિદ્યાર્થી અવસ્થાના ઉચ્છેદક વિચારો હાલની હિંદુ સંસાર સ્થિતિને લીધે અમલમાં આવી શકે એવા નથી, તો તેમની ઉપર ભીરૂત્વનો ક્રુર આરોપ મૂકવા કરતાં એ વિચારો હાલ શક્ય (Practicable) નથી એમ કહેવુંજ અમને વધારે ન્યાયયુક્ત લાગે છે. “શક્ય નહિ હોય તેજ કરે તે શૂરો” એમ જો અમને કોઈ નર્મદની અસલ શૈલીમાં કેહેશે, તો અમે તેને એટલેજ જવાબ આપીશું કે એ બધું બોલવું કવિતાનું છે, વ્યવહારનું નહિ. વ્યવહારમાં તો કોઈ કામની શક્યતા એજ તેની યોગ્યતાની મોટી કસોટી છે. સૌ જાણે છે કે ઈંગ્લંડમાં પોતાની મરનાર વહુની બહેન સાથે કોઈ લગ્ન થઈ શકતાં નથી, અને એ બંધી કાઢી નાખવા ત્રીસ ત્રીસ વર્ષથી મહા પ્રયત્નો ચાલે છે અને છેલ્લે બે ચાર વર્ષથી તો રાણી સાહેબ પણ એ સુધારાને ખાનગી રીતે દેતેજન આપતાં સંભળાય છે, તોપણ હજી ત્યાંના સુધારકોથી કંઈપણ થઈ શક્યું નથી. માટે શું આપણે તેમને સંસારભીરૂ તથા ખીજ બધા જનસમૂહને ધર્માધ કહી ભાંડવા એ વાજબી છે ? નહિજ. તેમજ આપણા કેળવાએલા દેશીભાઈઓ ભીરૂએ નથી, ને કવિતાની લહેરને રંજિત કરનારા શૂરવીરે નથી; પણ માત્ર સંસારમાં રહેવા ને ઇચ્છતા વ્યવહાર બુદ્ધિના બધે હોય છે તેવા તેપણ માણસો છે. સંસારને છોડી પોતાના ઉન્નત વિચારોની લહેરમાં એકલાજ રહેવું જે અંગીકાર કરે છે તેને અમે દિવ્ય પુરૂષ દાખલ સંપૂર્ણ કરવાને તત્પર છઈએ, પરંતુ એવી સમાધીષ્ટ મૂર્તિને ઉભી કરી તેનેજ માપે સંસાર વ્યવહારી માણસોને માપી તેમને નિંદવા એ કેવળ ગેરવાજબી છે. સંસાર વૈરાગી થયો નથી અને થવાનો પણ નથી, તો પછી તેની સઘળી નીતિરીતિ વૈરાગ્યના ધરની નહિ, પણ વ્યવહાર બુદ્ધિનીજ હોવાની, અને તે પ્રમાણેજ સઘળા દેશોમાં થાય છે, અને તે કારણથીજ સઘળે સંસાર સુધારો બહુ મોટો

* આ બાબત ઉપર મહાપંડિત પ્રોફેસર વર્ડસ્વર્થે ‘બોંબે ગેઝિટ’માં ગ્રેડાક વખત ઉપર આપેલા ગંભીર વિચારો લેવા. અમે ભૂલતા નહિ હોઈએ તો સર આલેક્ઝાંડર ગ્રાંટે આ દેશ છોડતી વેળા જે ભાષણ કર્યું હતું તેમાં પણ સંસારી સુધારાનો વેગ બહુજ ધીમો છે એ વાત બતાવી હિંદુ કેળવાએલાઓને ભીરૂત્વના આરોપમાંથી મુક્ત કરતાં હલકું એમ કહ્યું હતું કે ‘વિદેશી આચારો ગ્રહણ કરવામાં વિલંબ એ બુદ્ધિના ગાંભીર્યનીજ નિશાની છે.’

કોઇ વેળા ત્રણ પણ રાખવા પડતા હતા. સુરતમાં હતા ત્યારે ઓછામાં ઓછા મહીને સોએક રૂપિયાનો ખરચ હશે એમ અમારું ધારવું છે.*

આ વખતે દાકતર બુલ્હર જે આ પ્રાંતના એન્જ્યુકેશનલ ઈન્સ્પેક્ટર અને એની કદર પિછાનનારા હતા, તેણે એના પુસ્તકોને નિશાળોની લા-
ઇબ્રેરી વગેરેને સારૂ ખરીદ કરી તથા નર્મગદ્ય વગેરે, ખાતાને માટે તૈયાર કરવાનું કામ સોંપી પોતાથી બનતી મદદ સારી કરી હતી. આ મ-
દદથી થયું એટલું કે કેટલાક વખત સુધી કવિનો ગુજારો આલ્યો, પણ નર્મ-
કોશ છપાવ્યા પછી કુલ કરજ (અમારા જાણવા પ્રમાણે) બારતેર હજારનું થઇ
ગયું હતું તે વાળવાનું કોઈપણ બાઈ દેખાયું નહિ. આ વખતે કવિના મનની
મુંઝવણ અપાર વધી પડી, અને છેવટે નિશ્ચય કર્યો કે પાછાં મુંબઈ જઈ વસવું
અને જો બીજો માર્ગ હાથ ન લાગે, તો પોતાના જન્મનો ટેક મૂકી નોકરી
લઈને પણ પોતાનું દેવું વાળવા બનતો પ્રયત્ન કરવો.

ઈ. સ. ૧૮૭૬માં મુંબાઈમાં જઈ નર્મદાશંકરે નાટકશાળાને માટે લખ-
વાનું તથા એવાં બીજાં કેટલાંક પરચુરણ કામો ઉદર નિમિત્તે કરવા માંડ્યાં.
આ નાટકો જેવા ઉદ્દેશથી લખાયેલાં તેવાંજ છે એટલે તે કવિની કીર્તિમાં
કાંઈ વધારો કરે એવાં નથી. આ વખતની સમર્થ કૃતિ તો “ધર્મવિચાર”
અને તે જાતનાં લખાણોજ છે. એમાં ભાષા, શૈલી, અને વિચાર એ
ત્રણેમાં નર્મદાશંકર પોતાનાં પૂર્વનાં લખાણો કરતાં જૂદોજ દેખાવ આપે

* પાછળથી સ્થિતિથી સંકડાયેલા કવિએ મુંબઈમાં ૩૫૦)થી વધારે ખરચ
રાખ્યો નહોતો. મુંબઈમાં એકાદ બે વખતે ૩૬)ની માસીક આવકનો આવરેજ
આવ્યો છે.

† નર્મદાશંકરનું કવિત્વ સ્વાનુભવ રસિક (Subjective)જ હોવાથી, ના-
ટકાદિમાં બરાબર સિદ્ધિને પામી શકતું નહોતું. પાત્રપરત્વે રસવાર્ણન કરવામાં
સર્વાનુભવ રસિક (Objective) કવિત્વ જોઈએ છિયે. એ કવિત્વ ગૂંજરાતીમાં
તો પ્રેમાનંદ ભટ્ટમાંજ પરિપૂર્ણપણે જોવામાં આવે છે.

પ્રથમ દ્રોપદિદર્શન નાટક લખ્યું છે. એ નાટકના ૨૬ પ્રયોગ થયા હતા.
સીતાહરણ નાટક, મુંબઈની ‘નાટક ઉત્તેજક મંડળી’ માટે રચ્યો હતો, તેના
વીસેકને આશરે પ્રયોગ થયા હતા. સાર શાકુન્તલ નાટકના ૬ પ્રયોગ થયા હતા.
બાળકૃષ્ણ-વિજય નાટકના ૩ પ્રયોગ થયા હતા, પણ તે નાટકની સીનરી વગે-
રેનો મોટો ખરચ નાટક મંડળી કરી શકી નહિ તેથી બરાબર ફેલે પામ્યો
નહિ. પરંતુ એ નાટકના ત્રણે પ્રયોગ વખતે નાટકશાળામાં ૧૦૦૦ થી ૧૨૦૦
માણસ આવતું-ને ટીકીટ મળતી નહિ. મૃચ્છકટીક નાટક લખવા માંડ્યો હતો,
પણ તેનો પ્રારંભજ થયો. પરંપરામની માતા રેણુકાનો નાટક પણ લખવો શરૂ
કીધો હતો. નાટકથી કવિને આશરે રૂ. ૧૩૦૦) મળ્યા હતા.

છે, અને તેમાં વિવેચન જોગ ધણું સ્થળો છે, તોપણ એટલું તો કહેવુંજ જોઈએ કે એ લખાણ ગંભીર અને ધણા વિચારનું ફળ છે. એમાં કવિના વિચાર બુદ્ધિવાદ (Rationalism) મૂકી અગમ્યવાદ (Mysticism) તરફ ઘણે દરજ્જે ઝોકી ગયા છે, અને તે ઝોક નર્મદા-શંકરે જાણી બુઝી, વિચારીનેજ આપી છે એમ અમે જાણીએ છીએ, અગરજો “સુખે સોની ને દુઃખે રામ” એ કહેવત મુજબ પણ કવિના મનને કેટલુંક અજાણતાં થયેલું ખરુંજ.

પણ આવાં પરચુરણ કામોથી કાંઈ નિર્વાહ ચાલી શક્યો નહિ, અને છેવટે પોતાનો મમત મૂકી નોકરી શોધવી પડી. એક મિત્રની ભલામણથી ઇ. સ. ૧૮૮૨માં ગોકલદાસ તેજપાલના ધર્મદાખાતાના સેક્રેટરીની રૂ. ૧૦૦) ની જગા મળી.† (પાછળથી રૂ. ૨૦૦ થયા હતા.) આમ નોકરી લીધાથી કવિનો નિર્વાહ તો નિશ્ચિંતે ચાલતો થયો, પણ પોતાના જન્મનો ટેક મૂકતાં એતું કલેજી બળીને ખાખ થઈ ગયું. આ વખત પછી કવિને કદીપણ

* મુંબઈમાં આવ્યા પછી એક પારસી ગૃહસ્થે નનામે રૂ. ૫૦૦) ની ખ્યાંક િટ બક્ષીસ તરીકે મોકલી હતી.

† ગોકલદાસ તેજપાલના ધર્મદાખાતામાં નોકરી કરવાની કવિની જાણ થઈ હોયજ ક્યાંથી? પરંતુ કવિની સ્થિતિ તરફ જોઈ બે ત્રણ મિત્રાએ લખામણ કીધી. કવિએ એ ખાતામાં નોકરી લેવાને અરજી સરખી પણ કરેલી નહિ, તે છતાં ભાઈશંકર નાનાભાઈના આગ્રહથી કવિની નિમણૂક થઈ. નોકરીનો પત્ર મળ્યા પછી પણ કવિએ ઘણો વિચાર કર્યા કીધો હતો. અતે નોકરીએ જવાનું ઠરાવ્યું. ખાસ કરીને મિત્રો ને કુટુંબના આગ્રહથી. તા. ૨૦મી જાનેવારીને દિને ઘેરથી નોકરીએ જતી વખતે બે ત્રણ મિત્રો હતા, તેઓએ કંઈ હસીને કવિ સામું જોયું; એટલે કવિ મ્લાનવદને ખોલ્યા, ‘શું જુઓછો! ચોવિસમા વર્ષે ટેક મુકાવ્યો છે. ચોવીસ અવતારે પણ લજ્જા નથી રાખી એ પણ પ્રારબ્ધની લીલા છે. જોતાજઓ હવે વળી શું બને છે તે. આ જુઓ આ જો દાસપણું કરવા અમે ચાલ્યા!’ આટલું બોલી નિચે મોઢેજ દાદરેથી ઉતરી પડ્યા. જોઓએ આ ચિત્ર જોયું હતું તેઓ કહે છે કે કવિના ટેકનો વિચાર કરતા તેઓને પણ બહુ સંતાપ થયો હતો.

કવિએ ધર્મખાતામાં પણ ઘણાં કામો કીધાં છે. ગોર્ડિંગ સ્કૂલ, સંસ્કૃત-પાઠશાળા, ભાટિયા નિરાશ્રિત ખાતાઓ, નળિયા, વિંઝાણા, જખાઉની સ્કૂલો ઉઘાડી છે ધર્મખાતાની વ્યવસ્થા રાખવા માટે જે ધારા ઘડયા છે તે પણ કવિનાજ છે, ને તે પ્રમાણે અઘાપીપર્યંત સઘળું કામકાજ ચાલે છે. ધર્મખાતાની મેનેજિંગ કમીટી અઘાપી માને છે કે કવિના મૃત્યુથી તે ખાતાને મોટી ખોટ ગઈ છે. કવિએ એ ખાતામાંથી તા. ૧૯ મી જુલાઈ ૧૮૮૫ને દિને રાજનામું આપ્યું હતું; એટલે આ નોકરી સાડા ત્રણ વર્ષ હતી.

મેં ખરા આનંદથી હાસ્ય કરતા જોયા નથી, અને આ નોકરી કરતા તે સંબંધી તો કોઇ દહાડો પણ એકે શબ્દ બોલવો ગમતો નહિ. એ સંબંધી કોઇ વાત પૂછે તો પણ તે ઉડાવી નાંખતા અથવા ઉંડો નિસાસો નાંખી સ્પષ્ટજ એમ કહેતા કે જવાદો એ અપ્રિય વાત.

અમને પણ આ અપ્રિય, કવિની જીંદગીનો અત્યંત દુઃખકારી કાળ વિસ્તારીને વર્ણવવો બહુ અળખામણો લાગે છે. માથે કરજ, ઉપજ નહિ; ઘેર ખરચ તો હાથીનો, એવી સ્થિતિમાં કવિએ આટ આટલાં વરસ કેમ કાઢ્યાં તે એતુંજ મન જાણે. આ લખવા માંડ્યા પછી હમણાજ ભરોસાદાર ઠેકાણેથી અમારા સાંભળવામાં આવ્યું છે કે એક વખત બે દહાડા સુધી કવિને દ્વંદ્વ પહુઆ દૂધ ઉપરજ મુંખાધમાં રહેવાની જરૂર પડી હતી !

૪ કવિને છેલ્લામાં છેલ્લો મોટો આશ્રય કર્નલ વાટસનની ભલામણથી કાઠીયાવાડ ગેઝેટિયરના ભાષાંતરતું કામ મળ્યું એ હતો. એ પુસ્તક લખી સાથેજ છપાવી આપ્યા બદલ નર્મદાશંકર મૂઆ અગાઉ મહીના ઉપરજ એને અઢી હજાર રૂપિયા મળ્યા હતા. આ મદદ અને કવિના ખીજ પરિશ્રમોથી એતું બધું દેવું છેવટ સુધીમાં પતી રહ્યું હતું કે નહિ એ અમે જાણતા નથી; પણ ઘણું કરીને કાંઈ પણ ખાટી હશે, ને બાઘડી છોકરાં તો નિરાધારજ રહ્યાં છે એમાં કાંઈ શક નથી. કવિની પાછળ રાંડનાર બાઘ-ડાહીજૌરી, નર્મદાજૌરી અને તેણીનો સત્તર અઢાર વર્ષનો એક છોકરો હયાત છે તેના નિર્વાહને માટે કાંઈ પ્રયત્ન આપ્યો હતો જેમાં થોડાંક નાણાં જમાં થયાં છે.*

આધિ દુઃખમાં તો કવિની લગભગ અર્ધી જિંદગીજ ગઈ હતી, પણ છેવટે વ્યાધિએ આવી તે તમામ પૂરી કીધી. સંધિવા કે એવી જ્વતના કોઇ ખીજ રોગથી છેલ્લા ૭-૮ મહિના કવિના પગ અટકી ગયા હતા-કોઈની મદદવિના ઉઠાતું બેસાતું નહિ. છેલ્લા મંદવાડમાં જો કોઇ કવિને બેઠેલા જોય ને એમનું ઉત્સાહ ભર્યું બોલવું સાંભળે તો તેને કદીપણ નહિ લાગે કે કવિને કાંઈ મંદવાડ હશે. હેહ છોડ્યો તેના એક કલાક અગાઉ એમની ખુદ્દિ હતી તેવીને તેવીજ

પેહેલા આવૃત્તિના સૂચના.

પ્રથમ તો, ૧૦ વર્ષની કવિતાનો સંગ્રહ રાખવાનું ઠેરવી આ ગ્રંથ છપાવવા માંડ્યો હતો પણ એ છપાતાં વરસ ૧૧ થયું તેમાં મારાથી કેટલીએક નવી કવિતા બની.—એ નવી કવિતાને પણ આમાં દાખલ કરવી એટલે આજદીન લગીની કવિતાનો સંગ્રહ રાખવો એ વધારે સાફ છે એમ સમજી મેં પૂરવણી કરીને કુલે ૧૧ વરસ ને ૩ મહિનાની કવિતા આ ગ્રંથમાં છપાવી છે.

એમાં પ્રથમ, મોટી કવિતાને તથા ન્હાની કવિતા જેને એકાદા વિષયરૂપે નામ આપી શકાય તેને કવિતા કહ્યાના સમય પ્રમાણે ઉત્તરોત્તર ગોઠવી છે; અને બાકીની છુટક કવિતાને વિષયના વર્ગ કરી તેમાં ગોઠવી છે—ધર્મ સંબંધી નીતિસંબંધી, દેશાભિમાનસંબંધી, સ્ત્રીશિક્ષણ સંબંધી, ધરસંસાર સંબંધી, પ્રીતિસંબંધી, ગ્રામ તથા સૃષ્ટિસૌદર્ય સંબંધી અને વિવિધ વિષય સંબંધી—તેમ, એ અલગેક વિષયમાં પ્રથમ, માત્રાકવિતા, પછી અક્ષરકવિતા ને પછી દેશીકવિતા એમ રચનાવર્ગ રાખ્યા છે—ને એમાં પણ એકવૃત્તની કવિતા જોડે જોડે મુકી છે.

અલગેકી કવિતાની નીચે ટીપ છે તેમાં જે કવિતા જે પ્રસંગથી થયલી અથવા કરેલી તે કવિતાનો તે પ્રસંગ બતાવ્યો છે; તેમ, શબ્દના અર્થ અને શબ્દ-અર્થ—જેરસા—તર્ક આદિકની ચમત્કૃતિ બતાવવાને પણ ટીપ લખી છે. એ ટીપ લખી ગ્રંથને મોટો કરી છપાવના અરથ વધારી ગ્રંથને મોઢી કિંમતે વેચવાની મારી ધમ્મ નહોતી પણ મારી કવિતા ઘણા લોકથી સમજાતી નથી એવો ચારપાસ પોકાર ઉઠી રહેલો તેથી, તે સમજાવવાને માફ મન ઉસકેરાયું. આ ઠેકાણે મારે દલગીરીથી કેહેવું પડે છે કે જે રીતની જે સમજે મેં કવિતા લખી છે તે રીતની તે સમજને પોહોંચ્યા હોય તેવા મારા પ્રસંગમાં આવેલા સંકડો જનોમાં (આપણા ગુજરાતીઓમાં) મારા તો જાણ્યામાં થોડાકજ છે—કાંતો હજી લોકમાં કવિતા સમજવાની શક્તિ આવી નથી, કાંતો મારી કવિતા દોષ-બી છે કે કાંતો મારી કવિતા તે કવિતાજ નથી. એ ત્રણ જણે મને

કલ્પું કે તમારી કવિતાની સમજ તમેજ આપશો તો તેથી વાંચનાર સાંભળનારની સમજ હૃદમાં રહી જશે-કોઇ કંઈ ને કોઇ કંઈ સમજે તેમાંજ મજા છે ને તેમાંજ કવિને વધારે માન મળે છે. મેં કલ્પું કે તે સંઘળું ઠીક છે પણ લોકને તેટલા સમજતા થવાને હજી બહુ વાર છે અને લોકને કવિતાના અર્થ ને તેની ચમત્કૃતિ સમજવાને હાલમાં કોઇ ગ્રંથ પણ નથી.-માટે, નથી સમજતા એવા ઘણા લોકને સમજતા કરવા સાર મેં કેટલેક ઠેકાણે વિસ્તારથી ટીકા કરી છે.

અક્ષેપી કવિતાને છેડે નંબરો મુક્યા મેં મારી કવિતાનું મારી મેળેજ તોલ કસ્યું છે. ૧-૧, એ એમ બતાવેછે કે પેહેલા વર્ગની પેહેલી ટુકડીની તે કવિતા છે; ૧-૨, પેહેલા વર્ગની બીજી ટુકડી; ૨-૧, બીજા વર્ગની પેહેલી ટુકડી; ૨-૨, બીજા વર્ગની બીજી ટુકડી; ૩-૧, ત્રીજા વર્ગની પેહેલી ને ૩-૨, ત્રીજા વર્ગની બીજી ટુકડી એમ ઉતરતો અનુક્રમ છે. કેટલેક ઠેકાણે હું નંબરો મુકવા વીસરી ગયોછ ને કેટલેક ઠેકાણે ઉતાવળમાં મારાથી તે ગમે તેમ મુકાયા હશે.

કવિતા કરવી, કવિતા વાંચવી, કવિતાનો અર્થ સમજવો, કવિતાના અર્થનું ચિત્ર જોવું, કવિતાની બોલીને ટીકા કરવી અને કવિતાની લખીને ટીકા કરવી એ જુદી જુદી વાતો છે. કવિનામાં ટીકાકારનો ગુણ હોવોજ જોઈએ એવો કંઈ નિયમ નથી-કેટલાક ઘણા સારા કવિઓ ટીકા કરવાની શક્તિ ધરાવી શકતા નથી-એ શક્તિ મારામાં કેટલી છે તે લોકમાં થતી ચરચાથી જાણી લેવાને મેં સભ્યતા મુક્યાનો દોષ માથે હોરી ટીકા ને નંબર મુક્યા છે.

ન૦ લા૦

સાંકળીયું.

	પૃષ્ઠ.		પૃષ્ઠ.
વિભાગ ૧ લો.		વિધવા વ્રેહ.....	૭૨
કેફ.....	૧	રાંડીરાંડતું રડતું.	૭૩
શ્રીમંતને પરમાર્થ વિષે		વિધવાની પરાધીનતા....	૭૪
શિક્ષા.	૧૦	વિધવાનો પશ્ચાત્તાપ.....	૭૬
ગંગી-સ્ત્રીએને છુટ આ-		“શ્ર” સુવાડી બઠયો”.....	”
પવા વિષે	૧૫	વિધવા, માતાને વિનંતિ	
લલીતા.	૧૮	કરેછે.	૭૭
લઘુહિતોપદેશ	૨૪	વિધવાની ન્યાતને વિનંતિ.	૭૮
સાહસ દેસાઈ	૩૬	એક વિધવાની બિછા વિધ-	
વળ	૪૬	વાઓને સૂચના.....	૭૯
આત્મબોધ.....	૪૮	એક વિધવાની સોવાસણો-	
વૈધવ્ય ચિત્ર-ભાગ ૧લો.	૫૩	ને સૂચના.	૮૧
વાંઠાવિલાપ.....	૬૨	વાદ.	૮૨
એક વાણિયા શેઠને વિધવા-		“હવે સાંભળ શાસ્ત્ર બણેલા”	”
ની વિનંતિ.....	૬૪	“હવે સમજ્યો ખરે તું	
દૃષ્ટાંત.....	૬૫	કાંઈ”	૮૪
“હુહાણાની ન્યાતમાં”....	”	લોકોને વિનંતી.....	૮૫
“માતપિતા સંયોગે”....	૬૭	“ઉઠો હવે સજ્જન શા-	
વૈધવ્ય ચિત્ર-ભાગ ૨જો.	”	ણા સહુ”.....	૮૬
“જય જય જય જયગદંબા.”	”	પુનર્વિવાહ સમયે ગાવાનું	
‘શક્તિમાનને કૃપાનિધાન.’	”	ગીત	૮૭
આજરાંડતું કુદન.....	૬૮	સ્વતંત્રતા.	
‘પિયુ એકલડો ધ્યમ કીધો.’	૬૯	પરદેશી રાજનો પ્રજાપ્રતિ	
વેશ ઉતારતી વખતની		ધર્મ	૮૯
અકળામણ.....	૭૦	પ્રજાનો રાજપ્રતિ ધર્મ...	૯૩
વિધવાને સાસરે દુઃખ ...	૭૧	સ્વતંત્રતા-ખરી હિંમત..	૯૪
		“દેશિયો બણો બણો રે”	૧૦૩

(ઈન્દરપ્રાર્થના.)

“આ સંધૂં કહિયે હમે”	૧૦૪
મૂળાક્ષરો ને શિક્ષા.....	૧૦૫
ગોપીગીત.....	૧૦૬
કુન્દિમણિ હરણુ.....	૧૧૪
ઋતુવર્ણન.....	૧૨૮
ગ્રીષ્મ.....	૧૩૪
વર્ષા.....	૧૪૩
શરદ્.....	૧૫૬
હેમંત.....	૧૬૧
શિશિર.....	૧૬૩
વસન્ત.....	૧૬૫
સંયોગવર્ણન.....	૧૭૧
સાંખ્યસ્તુતિ.....	૧૭૩
નીતિ.....	૧૭૬
લઘુઋતુવર્ણન.....	„
“કેવું નિર્મળ રે આકાશ”	„
“શો પ્રચંડ તપતો સૂર.”	૧૭૮
“શી છાયા ધટા ધનધોર.”	૧૭૯
“પડી રહ્યો પરદેશ”.....	૧૮૧
પ્રેમનીશો.....	૧૮૨
પ્રેમનીતિ.....	૧૮૪
રાયરંકની પ્રીતિ.....	„
ચૈસાની આપ લેથી પ્રીતિ	
ટકતી નથી.....	૧૮૫
પ્યારીની જીદાઇના દરદથી	
રિખાતા દોસ્તને દિલાસો.	„
પ્યાર નિભાવવા વિષે.....	૧૮૬
પ્રેમી કીડો-પ્રીતિનું સુખ-	
દુઃખ.....	૧૮૮
પ્યારી-કવિતા ઉપર પ્યારા	

કવિનો પ્યાર.....	૧૯૦
પ્યાર બાંધવા વિષે.....	૧૯૨
પ્યારીની વરસગાંઠે પ્યા-	
રાએ મોકલેલી ભેટ.....	૧૯૪
નિરાસ થયલા આશકે મા-	
શુકને કહેલા બોલ.....	„
પ્રેમવર્ણન.....	„
“જોતાં સુણતાં કહેતાં”...	„
પ્રેમભક્તિ.....	૧૯૮
“આગ્રહ ધરિને એક જો”	„
સ્નેહ.....	૧૯૯
“સજન નેહ જો બાંધવો”	„
માતાનું સ્તવન.....	૨૦૦
પતાનું સ્તવન.....	૨૦૧
આગગાડી.....	૨૦૫
બ્રહ્માંડલીલા.....	૨૦૮
પાતાળ.....	„
પૃથ્વી.....	૨૧૦
આકાશ.....	૨૧૧
બ્રહ્માંડ.....	૨૧૨
વનવર્ણન.....	૨૧૩
“થળને ઠામે જળ કરે”..	„
શીયાળામાં.....	૨૧૪
ઉનાળામાં.....	૨૧૫
ચોમાસામાં.....	૨૧૮
“પ્રેમચંદ્રાની બલિહારીરે”	૨૨૧
પ્રવાસવર્ણન.....	૨૨૨
“મહારી ભણી ખરી અડી	
વખતે.”.....	„
મુખર્ષથી તે રણતુંડી સુધી	
આગગાડીમાંથી જોયેલો	

	પૃષ્ઠ.		પૃષ્ઠ.
દેખાવ.	૨૨૪	“દેશતણૂં હિતંચ્છાવું”...	”
નાશક અને ત્ર્યંબક એની		“રડયાં કરે શું વળશે”...	૨૪૨
વચમાનો માર્ગ.....	૨૨૫	“વા:વા ભાભીજી.”	”
ત્ર્યંબકયાત્રાક્રમણ.....	૨૨૬	“ખરું તે કાં ના કહેવું”...	૨૪૩
ધગતપોરથી નાશક જતાં		“ઘેરાંને ના જોર ખતાવો”	”
અને ત્ર્યંબકથી નાશક		‘નખળાપર નાહાય ઉગામો’	૨૪૪
આવતાં સવારની શોભા.	૨૨૯	‘પેટ ખળે પાણુ ગામ નખાળો’	૨૪૫
ગોદાવરી અને તેનું તટ—		“ઝાંસા શા ખાવા ભાઈ”...	૨૪૬
સાંજે.....	૨૩૦	“દાસપણું કાઢાંસૂધી”.....	૨૪૭
“દિલનું દરદ ડાબ્યું છેક		“સહુજન હક ઉઠી માગો.”	”
મુસાફરીએ”.....	”	“થઈ મરણિયાં ધસવું.....”	૨૪૮
સુરતથી તે મેમદાવાદ સુધી		“મહોડે બકેથી શું થયું.”	”
આગગાડીમાંથી જોયલો		“શકુનકાળ તો ના જોવો”	૨૪૯
દેખાવ.	૨૩૧	“વાગે વાળાં જોરમાં”...	”
મેમદાવાદથી તે અમદાવાદ		“પગલાં ભરવા માંડોરે”...	૨૫૦
જતાંને અમદાવાદથી ખેડે		“સજિલો સહુ સરદારો રે”	૨૫૧
આવતાં—સવારની શોભા.	૨૩૨	“ડગલું ભર્યું કે ના હઈવું”	”
“સપ્ત ઋષિતો ગયા”.....	૨૩૩	“રણુ તો ધીરાતું”.....	૨૫૨
અમદાવાદથી ખેડે જતાં		“કદિ ના હિંમત મૂકોરે”...	૨૫૩
લાલીગામ આગળ રાતની		“સજિલઈ સાહસિક થા-	
શોભા.....	”	ઓરે”	”
ભરૂચથી કખીરવડ જતાં		“આહા કેવાં યશગીત”...	૨૫૪
હોડીમાંથી જોયલી નર્મ-		“જય જય જય જયજય	
દાની શોભા.....	૨૩૪	જય”.....	”
કખીરવડ	૨૩૫	“ઝટ ઝટ ચાલોજી”.....	૨૫૫
સુરતથી મુંબઈ આવતાં દ-		વહેમનો કોટ તોડી પાડવા	
રિયામાં ચંદનીની શોભા	૨૩૮	વિષે.....	૨૫૬
જગકર્તાની સ્તુતિ.....	”	“બહુ ધર્મ વહેમે”.....	”
શરવીરનાં લક્ષણો.....	૨૪૦	‘શૂરવીર તે નીજ મરણને.’	૨૫૭
“ફરી જોખનિયું આપે.”	૨૪૧	(ભણવા વિષે).....	
“વાદળ ફાટવા”	”	“સરસ નરસ સહુ”.....	૨૫૮

પૃષ્ઠ.		પૃષ્ઠ.
(સંપ રાખવા વિષે.)		હિંદુઓની પડતી..... ૩૨૧
“તમે કદિ ના જુઓ”..... ૨૫૯		સરસ્વતીની આરાધના.... ૩૨૩
(સાહસ) ૨૬૧		પ્રવેશક..... ૩૨૪
“સહુ ચલો જીતવા જંગ”... ૨૬૧		વિદ્યાસંબંધી પડતી..... ૩૨૮
(વેહેમની સામે સજવા સાહ ૨૬૨		ધર્મસંબંધી પડતી..... ૩૩૦
સુધારાને ઉત્તેજન.)		રૂઢીસંબંધી પડતી..... ૩૩૭
“ચલ ઉઠ સુધારા સજી”... ૨૬૨		વેહેમસંબંધી પડતી..... ૩૪૩
“ચલો ચલો શૂં વાર લગાડો.” ૨૬૪		દેશીરાજસંબંધી પડતી... ૩૪૫
વજ્રસંગ ને ચાંદખા... ૨૬૬		પરદેશીરાજસંબંધી પડતી. ૩૫૧
નર્મદેકરી અને તેપર કરે- ૨૬૮		નીતિસંબંધી પડતી..... ૩૫૪
લા વિચાર..... ૨૬૮		હિંદુઓની પડતી-ભાગ
મિત્રાઈ..... ૩૦૩		૩ ભો..... ૩૫૭
આપતકાળી..... ”		પ્રેમશૌર્ય..... ”
તૃષ્ણા..... ૩૦૪		જીવંતા છ પ્રસંગો..... ૩૬૧
સુખ..... ૩૦૫		પંખળની લડાઈ..... ૩
મિથ્યાગર્વ..... ”		રજવાડાના શૂરવીરો..... ૩૬૪
ધ્રુવર શક્તી..... ૩૦૬		મેવાડના શૂરવીરો..... ૩૬૫
પૈસાદારોનો મોટો ભાગ		મારવાડના શૂરવીરો..... ૩૬૮
સુખી નથી..... ૩૦૭		ખીકાનેરના શૂરવીરો..... ૩૬૯
પૈસાદારને ગરીબ જેવું સુખ		જસલમેરના શૂરવીરો..... ”
નથી..... ૩૦૮		જેપૂરના શૂરવીરો..... ”
પૈસાદારનો મોટો ભાગ ની-		ખુંદીના શૂરવીરો..... ”
તિમાન નથી..... ૩૦૯		ગુજરાતના શૂરવીરો..... ૩૭૦
(આશા)..... ૩૧૦		દક્ષણના શૂરવીરો..... ૩૭૨
“ધારયું ન થાએ થવાનું તે		નાગર શૂરવીરો..... ૩૭૩
થાએ”..... ”		અલ્હાબાદી શૂરવીરો..... ૩૭૪
(ધીરજ)..... ૩૧૦		અર્ધજીવનિકા ૩૮૦
“ધીરાં થઈને સહેવું પડે તે”		હિંદુઓની પડતી-ભાગ
દેશીયોને સંકટમાં મદદ		૩ ભો.
કરવા વિષે..... ૩૧૧		આશા..... ૩૮૧
શિકારીને હરણીની વાત. ૩૧૫		

	પૃષ્ઠ.		પૃષ્ઠ.
અનુભવલહરી.....	૩૮૦	શેહેરમાં જો”.....	૪૮૧
કુમુદચંદ્ર-પ્રેમ પત્રિકા...	૩૮૭	“શેરો લાગતા ઉંઝાળાં લૂગ	
સુરત શહેર.....	૪૪૩	ડાં જો”.....	”
કુંદનરસિક.....	૪૫૦	“ધીર ધર ધીર ધર ધીર	
કમાઈના કર વિષે.....	૪૬૬	ધર સિંહ મુજ”.....	૪૮૨
જીવરાજ.....	૪૬૮	“ધન લોભમાં અંગઉમંગે	
ચોપાટીની ટેકરીપરથી		કરયા તમે સદા”.....	”
જેયલો દેખાવ.....	૪૭૧	“ધ્યારી ખેલવી શી હવે	
શેરની ચડતી પડતી....	૪૭૩	હોળી”.....	૪૮૩
“ગાઓ ગાઓરે સદાનો રા-		વીરસિંહ.....	૪૮૪
જ થયો જેગુજરાતે”...	૪૭૮	સર્ગ ૧ લો.....	૪૮૬
“જુઓ જુઓરે સદાખોર		સર્ગ ૨ જો.....	૪૮૨
સિંહ પડ્યો થઇ લાંબોતે”	૪૭૯	સર્ગ ૩ જો.....	૪૮૫
“ભુંડી લાલ છે ઉઠીરે મુંબઈ		અદ્ભુત યુદ્ધ.....	૪૮૭

નર્મકવિતા.

(દોહરો.)

ચિદાનન્દમાં હોલવી, ત્રિવિધતાપ ભવહ્લાય ;
નર્મશર્મસૂચક કવન, સંગ્રહ કંઠે હું અહાંય. ૧ *

કેશ.†

(દોહરો.)

સાંભળ પ્યારા મિત્ર તૂં, કેશતેણા કહું દોષ;
છાંડી દે સહુ મનથકી, વણુ જોયે બહુ જોષ. ૧
માનવ મોટો ધર્મ જે, આપ શરિર રક્ષણુ;
કરે કેશિ નવ મૂળગૂં, કુટુપ જોઈ દર્પણ. ૨

*ચિત્-જ્ઞાન અને આનન્દ એ બેમાં અથવા એ સ્વરૂપ જે છે તે (બ્રહ્મ)-માં અથવા એ સ્વરૂપ જે હું તેમાં (મારામાં) અથવા જ્ઞાને કરીને થતા આનન્દમાં, આધિ વ્યાધિ ઉપાધિ એ જે ત્રણ તાપ અને એ જે ભવની લાલ તેને (પેહેલાં આનન્દનાં પાણીમાં) હોલવી, નર્મ-શંગારરસથકી ઉત્પન્ન થતું સુખ અને શર્મ-શાંતરસથકી ઉત્પન્ન થતું સુખ એ બે સુખની સૂચના કરનાર એકું જે (મારું) કવન (દશ વર્ણનું) તેના હું આ પુસ્તકમાં સંગ્રહ કરી રાખું છઉં.—નર્મશર્મના ખરા અર્થ તો ઉપર પ્રમાણે છે, પણ એ બન્ને શબ્દોનો સાધારણ અર્થ (લોકમાં) સુખ એવો છે. નર્મકવિતા એ શબ્દમાં જે કે મારાં નામના પેહેલા બે અક્ષરો છે તોપણ તે શબ્દમાં સુખની સૂચના કરનારી—સુખઆપનારી કવિતા એવો અર્થ રહ્યો છે.—(નર્મ સૂચિક કવિતા, નર્મકવિતા.—મધ્યમપદલોપી સમાસ)

†એ કવિતા મેં સને ૧૮૫૫ના અક્ટોબરની તા. ૨૬ મીએ ૫૦૦૦ સલામાં વાંચી હતી. એ જોડી ત્યારે દોહરો કેમ કરવો તે હું જાણતો નહોતો—કવિ સામળભટ્ટની કવિતા મેં જ્ઞાનપણમાં મારી મેળે ગમે તેવે ઢાળે વાંચેલી તેમજ પ્રમાણે અને કંઈ દલપતરામનું ને કંઈ મનમોહનદાસનું જોઈ જોઈ દોહરા ચોપાઈ થયાં હતાં. (નિયમ જાણતો નહોતા) એ વખત ચોડાક અક્ષરવૃત્તના નિયમ જાણતો ખરો. હાલ નિયમ પ્રમાણે જીજ્ઞેશ્વર દેવે છે.

બળ્યો બળ્યો રહે સદા, સૂઝે નહિં કંઈ કાળ;
 બાળેલાકોઠા વિષે, અશિષુ દારનાં રાજ. ૩
 બુલ્લમી રાજ થઇ ગયા, કરી અમલ બહુવાર;
 અશિષુ દાર ગાંજતણા, અમલો અદકા ધાર. ૪
 કુશીને ન વજર કો, શેજેરી બહુ જાણુ;
 દાર શરિરનાં રૂંધતો, ધરી લગામી તાણુ. ૫

(ચોપાઇ.)

રૂધિરતણૂં રૂંધૂં ચોપાસ, થવું તેનું ધાતૂ ને માંસ;
 મૂત્ર મળોના ધર્મો સાર, તે ચોભાવે કુશી ચાર. ૬

(પાયાંકુલક.)

શરીર આત્મા જે કેવાયે, કો જાણે તેનું શું થાયે;
 છાંતો રહે શત્રૂની છાકે, જેમ દેવ દૈતોને ધાકે. ૭

(દોહરા.)

શરિર બગાડે. કેફિજન, અંત તેડતો પાસ;
 લૌકિક પરલૌકિક વિના, કેમ બચે યમપાશ. ૮
 સગાં ઇષ્ટ તે કોણુ છે, વળી પારકાં કોણુ;
 સમજે નહીં ખુમારિમાં, કુશી થેલો ટોણુ. ૯
 જૈરી છોર રડિ રહી, ચિથરે ઢાંકે જાત;
 પિડિત થઇ આવે પિવે, મુકે શીર નિજહાથ. ૧૦
 માન ન કંઈ સંસારમાં, શિટ શિટ કુશી થાય;
 ભંગિ અશિષુ દારડિયો, તુછ નામે બોલાય. ૧૧
 ગુણિજન હોયભણેલ પણ, સુણે ન તેનું કોઈ;
 પિંધલ પિંધલ છાકે ભરચો, મૂકો ઢાંકી ભોઇ. ૧૨
 નીચ લોક દાર પિયે, કામચિ આવી સાંજ;
 દઇ મુસાર કલાલને, રહે રડવડી પ્યાજ. ૧૩
 દરજી ધોળિ કમાટિયો, એ હાલે દેખાય;
 કાલનિ તે કાલે થશે, આજે જીવ પિલાય. ૧૪

(ચોપાઠ.)

અદ્વિણી રાજ થયા છે ધણા, નામ ધરી રજપૂતોતણાં;
 નાક અડકતાં ભૂમીસાથ, એમ ઝોકતા જનના નાથ. ૧૫
 સુખો કસુખા ઘોળે ઝાઝ, પછી કરે મીઠાં મુખ રાજ;
 લુલિ કેડે જે ખાંડું ધરે, ધ્રુજતે કર પ્રાકમ શં કરે. ૧૬
 હુખ્યું દારૂએ રામન રાજ, અદ્વિણે વેઠ્યું રજપુતરાજ;
 ગયું કુસંપે ભોગલ રાજ, હૂંપદથી શ્રીમંતનું રાજ. ૧૭

(દોહરા.)

અદ્વિણ ગાંજ દારૂ તે, સાથે લાવે હાય;
 ટેવ પડી જાયે નહીં, નાણાં ધરનાં જાય. ૧૮
 કેશી ટેવ તજે નહીં, ચોરી કરવા જાય;
 તે પૈસો ભેગો થયે, જે વાટે જહેવાય. ૧૯
 રસ્તમજી પીઠા તરફ, કરે જવાનું મંત;
 ભણે ભરો જી એવડો, છે મુજ પાસે ધન. ૨૦
 દરજી ઘોળે રાવણે, ખીજા પુકે ચલમ;
 જાંચિ ન્યાત વાયૂ કરે, પીતે ભાંગ કરમ. ૨૧
 રાંડ ઘેર પૈસો વધે, જાય દડક વિકરાળ;
 એ રીતે ખૂમારિમાં, -મરે ભુખે ચંડાળ. ૨૨
 ધર માણસ ભૂખે મરે, ભૂખે નવ રહેવાય;
 પડે દુકાળ ન હરિ કરે, વિપ્ર માંસમિત ખાય. ૨૩
 ભૂખ્યો તે શં નવ કરે, કરે પાપ બહુ ભાત;
 વ્યાધ મિનીવત આચરે, પદરે નીચી વાત. ૨૪
 કેશિ હોય વેશ્યાગૃહે, વેશ્યા ધર નિજ ધામ;
 જાર કરી સ્ત્રીઓ સહ, જમે રમે આરામ. ૨૫

(ચોપાઠ.)

એ સહુ પાપનું કારણ જોહ, અરે! રામ છૂટે ક્યમ તેહ;
 અહીં ભોગવે દુઃખ અપાર, ત્યાં પણ ખાશે મોટો માર. ૨૬

(હરિગીત.)

ન્યાય હંચિ અભિમાનિ ભારિ, હોય છે દુહાલમાં;
સમજિ તેણે ખોડ હણવા, ઢંગ જોવા સાનમાં. ૨૭
શોખમાં પૂલાઈ જઈ તે, અદ્રિણ ખાયે મોજમાં;
પતિત પતિ નવ ગમે વહુને, સુતો જોવો સોડમાં. ૨૮

(દોહરા.)

આગ્રહ કરે સુધારવા, ધર યૈરી નાજૂક;
આપ ટેવ છોડે નહીં, ધણિની મોટી ચૂક. ૨૯
વામી અહુ સેવક થઈ, મઘ વાપરે જનન;
ભરસો કરવો તેમનો, ખોવાં તન મન ધન. ૩૦
થાય મન પીવાતણું, સેવે અંબા માત;
નાણાં ધૂતે જોરથી, કપટ ભરી તે ભત. ૩૧

(છંદ.)

કરો કેદનો લાગ, કેદ તો તન અગાડે,
કરો કેદનો લાગ, કેદ તો મન અહુ આજે;
કરો કેદનો લાગ, કેદ તો માન ગુમાવે,
કરો કેદનો લાગ, કેદ તો જાન હણાવે;
થઈ કેદચક્રી હોરાન અહુ, તાપ ત્રિવિધને સેવવો.
એ કાળિનાગવત્ કેદ તે, દૂધ પાછ ઊછેરવો. ૩૨

(દોહરા.)

વડોદરા શહેરમાં, આહાણુ ભંગી જનન;
મોટિ કોકિ ભાંગે ભરે, ખીજા હોરે અન. ૩૩

(ચોપાઈ.)

વાણોતર ખેડીના અહુ, નામે શોખી જિવડા સહ;
અપાર વીતે આહાણુ ઘેર, લીલાંપાણી પીએ ઝેર. ૩૪
તે આહાણુ ગૂંજરો કરે, ભાંગ પાછ સોદાને અરે;
પીનારા દે ખીસાં જોઈ, ધમકાવે અહુ આહાણુ ભોષ. ૩૫
ખોલ ન ખોલ ન જાણે કોઈ, થશું કજેત સગાંને જોઈ;
એમ કહીને કહાડે દામ, તે આહાણુનું થાએ કામ. ૩૬

ભાંગ પિધને ચહટે જન્ય. અદિણતણી શેવા તે દલાય;
 શરિરતણું ના રહે ભાન, એવા વ્યસની એવી જાણ. ૩૭
 અશીણુ રૂ અરશી ને પાન, લાઇ સાથે બોલાવે જન;
 એકાદ વાડામાં મળે, ગપાં ગોષ્ટિઓ કરતા ભણે. ૩૮
 અશિણુ ચુરો મૂકે રમાંણ, પાણીથી ભીંજવે તાંણ;
 લાલ કમુંઆ નિકળે જેમ, વધે ખુશી મિત્રાને તેમ. ૩૯

(પાયાકલક.)

સાંજ પડી કે ચહટે બેસી, પરનિંદા તે કરતા નેસી;
 ત્યાંથી તે કાર્પાનાં શોધી, કર્મ કરેજ મુમુક્ષિવિરોધી. ૪૦

(ચાપાઈ.)

એ રીતે પૂરા ચક્રચૂર, નેન કહી દે ઝટઝટ નૂર;
 પાંચ મુકે ભુચુટીની ધાર, ચંદ્ર બાંધા છળતા બહુ નાર. ૪૧
 એરીતે સમજે તે મુખી, દિવસ ગાળતા સાથે દુખી;
 નવ જાણે શો માનવધર્મ, નવ જાણે શો દેવીધર્મ. ૪૨

(સોરઠો.)

શંકર સ્વામીનાથ, એક સમે પરવાસમાં;
 સિધા શિષ્ય સહુ સાથ, સહજ પરિક્ષાકારણે. ૪૩

(ચાપાઈ.)

એક જગેથી લીધો મધ, પીધો સહુ જોતાં અનહથ;
 અચરજ પામ્યા શિષ્યો ઘણું, કિધૂ મન ત્યાં પીવાતણું. ૪૪
 વળી ગયાં જ્યાં સિમું ઉડળાય, ભરિ જોળ્યો ઠાંસી મકલાય;
 નાથ કહે શિષ્યોને જોઈ, કરો તમે પીવાની સોઈ. ૪૫
 ક્ષમા ક્ષમા કરજો છ સ્વામ, બહુ અપરાધ કર્યો આ ઠામ;
 હમે સર્વ લલચાયા ધણા, પણ તમ શિક્ષામાં શી મળા ? ૪૬

(દાહરા.)

એણીપેરે સમજજો, કૂડા કેરી જનન;
 દાઈ દેખલો વૃક્ષો, ના એવો દુર્જન. ૪૭

મનુષ્યના ગુણમાંથી, ઊપાડો સદગૂણ;
છાંડી દુખદાયક ઘણા, હોયે જે દુર્ગૂણ.

૪૮

(ચંચળા.)

એકવાર નાટકે હું સાંચરયો બહુ રચીથિ,
ઉપજયો ઘણોજ મોહ સૂત્રધારની છટાથિ;
સૂણિ અંકિપાત્ર યોગ્ય હર્ષ તો વધ્યો અધીક,
જોષશે બજેછ કેમ કેશવેશ આજ ઠીક !

૪૯

(શંખનારી.)

રૂડી ભાંગ આવી, બકા જોશ લાવી,
છજી નારિ સાચી, કહી એમ નાચી.
છરી પેટ રાખી, ભલી ટેકિ ભાખી,
ઘણી હું નધોરી, કરું સૌ કજોરી.
રૂપે નારિ રેહું, અરી ગૂણુ લેહું,
થઈ કાલિ ભારી, કરું વાઈ જારી.
વરું ગોળવેરે, પિહું સ્વપ્ન ઝેરે,
દિપું ખાંડ ખાધે, ગળે સોસ વાધે.
કરી મંદ ગર્ભી, કરું મોહ મંભી,
વિના પાંખ ઉડું, સહનેજ ફૂડું,

૫૦

૫૧

૫૨

૫૩

૫૪

(વિમોહા.)

સર્પ શું ડોલશે, દેહ વા તોળશે;
જીવ તો ધૂમશે, ભાંગ બા ધૂણશે;

૫૫

(મલ્લિકા.)

પ્રેતની પઠેમ ખાઈ, તાવ લાવું ધાઈ ધાઈ;
કામકાજની હું રીપુ, દેહમાં વિકાર સીંપુ.

૫૬

(સોરઠા.)

જીજી માં પ્રલેશ, બોલ્યા માજમ પાક તે;
પૂણે બેસી રૈશ, જસો હમારા જાણિને.

૫૭

ખલે મસાલો વાટિ, ભાંગધિમાં બહુ કાલવી;
 ઉલટો ગૂણુજ લાવિ, ગરમી કરિયે સામટી. ૫૮
 પાકતણૂં મુલ નાંહિ, ખપે કરતુરી ભાવમાં;
 હોય હાર બહુ તાંહિ, ઝડપે ટાંકી પરમિયા. ૫૯

(ચાપાઇ.)

ગડાકુ બોલ્યો ડાહે મૂખ, શાપ દંઉ પ્રત્યક્ષે દૂખ;
 બળુંચ ચલમ અંગારે જોમ, જળો દેહ વ્યસનીની તેમ. ૬૦

(પાયાકુલક.)

આવી ત્હાં તંબાકૂ સાદી, ધાત પાણિ કરં દૂં શાહજાદી;
 પગ તોડાવું સૂએ તારે, જરે જીવ પિલાયે ભારે, ૬૧
 લાજ ચારમાં રહે ન લેશે, ઉભો કરં કંઈ કારજમીશે;
 ખૂણો શોધાવું તે પાસે, આખ આખ થુંકવા જહાં જાસે. ૬૨

(દોહરા.)

મોહ વાસ મારે સદા, દાંતોં પોલા થાય;
 મુઘડ ટળી પૂવડ બને, એજ મૂજ મહિમાય. ૬૩
 પાંચ મિનિટની જગૃતી, ફકત ફાયદો એજ;
 ઘણું તો વળિ સાવધ કરં, હોય વાધનો પેજ. ૬૪
 ભૂગુશિખ્યણિ વળતી વદી, મારી જળ અપાર;
 ભીતરમાં મહાલૂં ઘણી, કરં તીરના માર. ૬૫

(છંપય.)

વિચારનો વેપાર, બીગડે છે બહુ જોશે;
 મગજે કયરો થાય, નાક ગંધાતું થાસે;
 કંદિ ના હોય ટેવ, છીંકથી થાકી મરશે,
 જે સુંધસે મુજ વીખ, નાકને બહુ પુલવશે;
 વળિ વસ્ત્ર અધીક બગાડશે, મલીનતા દેહે ઘણી,
 બહુ મનવિકાર ઉપજવશે, કરતાં ભડતી મુજતણી. ૬૬

(ચાપાઇ.)

સૂર પૂર કરતો દેખાય, તેનો કોદો ભઠ્ઠી થાય;
 બહુ બાવા બૂડ્યા જળમાંહ, તરચા હુલવવા જ્યારે દાહ. ૬૭

ડોળા ફાટા તામસિ ફૂર, હૈયે જોને ચાહું જરૂર;
 લેયાજીઓ ખરા ભગત, પીયે જે દસ ચલમ અગત. ૬૮
 વ્યવહારાંધજ કોધી જાણુ, નીતીનો તો વાળે ધાણુ;
 પૂંછ કુમતિનું પકડે ધાર, કેમ તરે વૈતરણી પાર. ૬૯
 વહે અપ્રીણુ કસુંબા લાલ, શું કહિયે કીધેલા હાલ;
 પુછી જીઓ રજપૂતી સાથ, પછી જાલજો હમને હાથ. ૭૦

(કવિત.)

રૂપ કૃષ્ણ સ્વાદ કટૂ લેવાને સ્વભાવ ખાટો,
 આવજો હમારી પાસ કહિયે ખરેખર;
 તંન રોગ મન રોગ પ્રાપ્ત કરી લેવાસાડ,
 ઝાઝું ધ્યાન હમારું ધરજો નરેનર;
 વેળાએ ન મળિએરે તારે હાલ યુરા ધણા,
 શરીર પીડિત થઈ જીવ કરે મરં મરં;
 આંખ અંધે પૂરા થઈ દીલમાં કપટ ભરી,
 ધરદાઝ જાણી નહીંજ કરો અરંપરં. ૭૧

(હોહરા.)

ઝુલતો ઝુલતો આવિને પટ ઝટ કહાડી દેય;
 ફૂડ નેણુ તે બહુ કરે, અળખા ક્યમ ખમિલેય. ૭૨
 ગરમીથી બળતો રહે, હોષ કેરને સાધ્ય;
 ડોળા મીચી ડોલતો, કરતો કાજ અસાધ્ય. ૭૩
 નીજ વાસ ભૂલી જઈ, સુવે પારકી જાગ;
 મરીજાવ સહુ ભાંડુઓ, બોલે કુમતિ અભાગ. ૭૪
 એ છંદોથી દુર્દશા, આવે વહેલી જાણુ;
 ખાવા પીવા ના મળે, રેહ અથડાતો પહાણુ. ૭૫

(ગરબી.)

તેં દુખડામ, કઈ પેરે દીધા રે કેરી કંથડા,
 કામણુ કીધાં, શેણુ વંદી સુધ યુધ રે ઓ ચંતડા. તેં દુખડા ટેક.
 ગઈએ છાક મુખે મારી, કેરની ગંધે લવરી ભારી,
 તે તો સાપજેર જેવી ફાલી—તેં દુખડામ ૧

- ઠાંધું મુજને ભુરકી આણી, નિર્લજ કાધીદેહ સૂહાણી,
મેં આગળ આ રિત નવ જાણી—તેં દુખડામં ૨
- ગળે હાર હાડના નીહાણી, તુટિ કેડે નહિ પોતડિ ભાણી,
મને માણસડાંમાંથી ટાળી—તેં દુખડામં ૩
- લુગડે મેલે તૂટે ફાટે, તૂં તો ચાલે પગલે શંટે,
રઝળે પીટયો નરસી વાટે—તેં દુખડામં ૪
- શિરકેશ બળ્યો અંગે કાળો, મ્હોડે ફિલુ પરપોટાવાળો,
જેમ ફેફડે લાવે ભૂતાળો—તેં દુખડામં ૫
- બહુ ફૂડ લવી ઘેલૂંજ હસે, તનતો બાંધો તૂટેલ દિસે,
હંસાસાથે તૂં કાગ વસે—તેં દુખડામં ૬
- મુને છતરિ તોં કપટી ખારે, લઘ લાંચો માખાપો મારે,
આવો ન્હોતો કંઈ તેવારે—તેં દુખડામં ૭
- તારિ તેં આબરૂ ગૂમાવી, સહુ સહિ મારે મ્હેણાં ચાવી,
હૂં શિદ્ધને તુજ કરમે આવી—તેં દુખડામં ૮
- ધમ્મત તૂને વ્હેલો મરવો, નહિ ચાલ બિજો તે ક્યમ વરવો,
નહિ મૈયર ક્યાં ભસ્તો ભરવો—તેં દુખડામં ૯
- હરિ વ્હેલો કર છુટકો મ્હારો, દુર્બળ પિયુથી મુજ પંથ ન્યારો,
હાય લાલ લાવે પીટયો ઢાંડો—તેં દુખડામં ૧૦
- કેવાં ઉપનામ તૂને પીટે, ચોરી શીખ્યો કેફની ભેટે,
થયો રાંડબાળ ક્યમ હૂં બેઠે—તેં દુખડામં ૧૧
- હસિ લઈ છાંજિયાં તુને પ્હેલી, ફેાડું તું મરે ચુડો વ્હેલી,
ઘેલચંદ્રાથી થઈ છૂં ઘેલી—તેં દુખડામં ૧૨
- હાય હાય હાય તુંને નફફટ, મરજે વ્હેલો કરિને ઝટપટ,
પીટયાની તો ભારી ખટપટ—તેં દુખડામં ૧૩
- સાહેલડી સાચૂં વીચારો, પિયુ કેફિ નવ જાણો સારો,
દળદરતો નવ આવે ચારો—તેં દુખડામં ૧૪
- કહે નર્મદા કેશીજાયા, સહુ જન તજજો કેશી માયા,
કંથ કચથકી કાપૂં કાયા—તેં દુખડામં ૧૫

- દિવસ મોટવૈશાખ માસના, પવન વાદળાં વીજ નાદના;
ગરિય પાડતા ચીસ આકરી, 'ક્યમ થશે હવે રક્ષણો હરી.' ૪
- રજનિ જોઈતી આક્રી ઘણી, સ્ત્રિ પતિને વઢે લાજને હણી;
'વરસતો ઝઘૂ આવશે હવે, ઘર રૂએ બધું ભૂખને દવે.' ૫
- દુખ ઘણુંજ આપાડ આવવે, ઘરચુએથકી છોકરાં રૂએ;
શરદિ વ્યાપિને રોગિયાં બને, કણ જીવારનાં ભોજને કને. ૬
- પવન આવણે દુઃખવે બહુ, થરથરે ઘણાં ટહાડથી સહુ;
અવનિ ખેડવા ભીંજવે તનો, પછિ ખમેછ તે જોશ તાવનો. ૭
- ભદરવે દિસે હાલ તો યુરા, ઘર કલેશને કેદથી પુરા;
રઝળિ આવિને માતને દમે, બળતિ આપડી તે સહુ ખમે. ૮
- પરવ આશ્વિને દીપવાળિનું, નિરધની લહે પેટઆળિનું;
ઘરનિ સ્ત્રી કહે 'લાવની મુઆ, વગર અન્નથી પેટમાં કુવા.' ૯
- ભરણુ પેટનું હોરિ કાર્તકે, મજુરિ જેતમાં શોધતા ટકે;
ગરિય એ રિતે દીસતા હિણુ, વગર વસ્ત્રથી રોગ ઠીંગણા. ૧૦
- સુકાતુ માર્ગશીર્ષે પિડા સહે, દિવસ નેવું તો ટહાડ તે રહે;
નથિ રજઘ ને ગોદડાં વળી, હરધડી ધ્રુજે અન્નને દળી. ૧૧
- હલટ પોપમાં આણિને હસે, મકરરાશિનો સૂર્ય તો થશે;
'વિવિધ દાન શ્રીમંત આપશે, ભવતણાં દુઃખો આપણા જશે.' ૧૨
- લગન ઘેર શ્રીમંત માધમાં, મરણુ કાંણુ દીસે અપંગમાં;
અધમ ચોરિથી જાય કો ખુશી, ન પિછશે રૂડું ભૂંડુ એ ખુસી. ૧૩
- ગરમિ રોગ તો માસ ફાગણે, શિર થઇ કરી છોકરાં હણે;
સઘળિ પાસની આક્રી સહી, રડવડે બહુ દીનતા લઇ. ૧૪
- રૂદન માસ પારે અપંગનાં, સુણિ થશે દુખી આપ મનના;
ઘણિજ દુર્દશા તેમની દિસે, વલણુ બુદ્ધિનું આપજો ખિસે. ૧૫
- ધ્રુજત હાડ ને નાડિ મંદનાં, ક્યમ સહે મુંગાં રોગવેદના;
સ્ત્રિ જણતી ઘણાં છોકરાં હળ્યાં, ટળવળે બહુ ટહાડથી કળ્યાં. ૧૬
- વગર મા અને આપ ભાંડુઓ, જણતરો ક્યમે હિંચરે જીઓ;
અસર લાગશે વજ્ર છાતિમાં, રૂડિ દયા ધસે ધર્મકાળમાં. ૧૭
- પિડિત લોકને રેહવા કરો, ધન જમે બહુ આંધવા ઘરે;
પિડિત લોકની મીઠવો ભુજો, ઇસપિટાલથી ટાળિને દુખો. ૧૮

હુનર કામના શિખવો વળી, દિન અનાથને ભીખ દો ગળી;
 કુપ્ર તળાવને વાવ ચોતરા, તજવિજો કરી બાંધજો ખરા. ૧૯
 સમજણો દિસે આટલીજ કે, દુખિ નિરાશ્રિતો પાળવા હકે;
 સુઅભિમાન દેશીતણૂંજ એ, કમર બાંધિને કહ કાપિએ. ૨૦
 ઉકરડો વધી ગંધ મારશે, અતિસ કુવ્યયી^૩ નકંમાં જશે;
 સમજ હોરવાનીજ છે ઘણી, જમતણી સજ ખાય તે ઘણી. ૨૧
 ધન ન આવશે સાથ આપણી, ધિરવું ધર્મને પાપને હણી;
 જગત આ વિષે માન સંચિયે, જિવ ગયા પછી મુક્તિ પામિયે. ૨૨
 જમણુવારના છાંડજો કરો, વરવધૂતણાં ઠાઠને હરો;
 ગરવ હોય જો કર તે આણુવા, ન દઈ ધૂતને દીન પાળવા. ૨૩
 જડથડેથડી બહેમ બાળજો, સુધરવે ઘણી ચોંપ રાખજો;
 દળદરીતણાં દુઃખડાં તજો, ધરમરૂપિ વર્ણાંગિને સજો. ૨૪
 ગરિખ યોગ્યને ધર્મદાન જો, નથિ બિજી મતી તુલ્ય એનિ જો;
 નર્મદો કહે વીનવી તમે, મદદ દીનને દેધને રમે. ૨૫
 (૨-૧)

(દોહરા.)

*હેતે હિતની વીનતી, સુણો શાહ સહુ શેઠ;
 ગરિખ જાંતની જોઈ દશા, દાન ન જાણો વેઠ. ૧
 ન્યુસપેપર ભાષકતણી, બોલી છે ધનવીજ;
 નવી ચમક ચઢકે ઘણી, થાય પછી તમ રીઝ. ૨

(આખાહરણનો ચાલતો ઢાળ.)

સુણો શેઠ વણિક બહુ વટિયા, હવે ઝાઝા ન થાશે હઠિયા;
 અંધ પંગ નિરાશ્રિત માંદા, દીલે દાદ ધરો તજી દાંદા. ૩
 તમે ગાડી વાડી લાડી પાળી, નહીં પુણ્ય સુકીરતી ઝાલી;
 લવી હા હા અને ટીપ ધારી, તે તો વાણિયાગતજ ભારી. ૪
 નિરાશ્રિતનિબંધ સુણી વાંચી, તમે હૈયે દયા ઘણી સાંચી;
 પુરૂં વર્ષ થયું એક આખૂં, શેઠ દીલે ગરીબ દુખ ઝાંખૂં. ૫

૩ નકારે રસ્તે ખરચ કરનારો.

* બળવાની વખતમાં રંડાયલી અંગ્રેજ ભૈરીઓને માટે—રીલીફફંડને
 સારૂ (૧૮૫૭ માં) ટાઉનહાલમાં સલા મળી હતી તે બપરથી એ કવિતા જોડી
 સત્યપ્રકાશમાં પ્રથમ છપાવી હતી.

- પડયા બળવે જોક્ષા બહુ ભારે, તેના કુટુંબતણું સહુ ધારે;
 દુઃખ પામતા જે પરીવારો, તેને 'રીલીફ ફંડ' ઉગારો. ૬
- ધણું પુણ્યતણું છે એ કામ, જેથી રહે ધણીવાર નામ;
 પણ જૂઝો સ્વજનત ગરીબાઇ, લાવી ખૂણેથી વીવેક સહાઈ. ૭
- તમે દેખો જમસરખો જમાઈ, વળી ખરચો ક્વાટેકમાઈ;
 છતે પૈસે ધરો બખીલાઈ, કેમ જતા નથી લજવાઈ. ૮
- તમને આપનું સારું ન લાગે, રૂપ ગૂણુ જે હોય અથાગે;
 બુદ્ધિવર્ધક વિનવે સારે, તેતો લાગે સહુ ભારે મારે. ૯
- સ્વનાતી હિંદુ બુદ્ધિવાન, તે તો સમજે તમે ગાડીવાન;
 પરમારથે કાલાવાલા, તમે જાણો સવારથવાળા. ૧૦
- ટાઉનહાલમાં ભૂપને જોઈ, સટોસટ કરો સહુ સોઈ;
 રખે માન વજન વટ જાણે, ઇટોઝટ બિલાડાં ખેંચાણે. ૧૧
- એના દીસો હીણા તમે શેઠો, જાણે ગરિબ તો દૈવની વેઠો;
 માટે ફંડ નિરાશ્રિત કહાડો, પછે દેવનિ સાથે લાડો. ૧૨
- હતા ખીરાબ્યા રવીવારે, બુદ્ધિવર્ધકસભામાં જારે;
 શેઠ કલીભાઈ ભાઈસાથ, વીજભૂખણુ જગન્નાથ. ૧૩
- “શેઠ કલીભાઈ બુદ્ધિવાન, તમે થાઓ હવે આગેવાન;
 તમવીના પાર ન પામે, નવ ફંડ નિરાશ્રિત જામે.” ૧૪
- એવી કાધી વિનંતી સભાએ, દીલ ધરજે તે જહેલ બધાએ;
 હવે શેઠ લગાડો ન વાર, કરો ધર્મનું કામ અપાર. ૧૫
- જાણો દેશી ગરીબ કુટુંબી, દુઃખી લોકોની તજવો તુંબી;
 થોડું આપીને પ્રાપ્તો અપાર, એવું ફંડ નિરાશ્રીત સાર. ૧૬
- થોડી સૂચનાને હૈયે રાખો, દુઃખ દોહલાં કાપી નાખો;
 પડો બધ રે કહાડતા મીષ, સહુ દેશે ગરીબ આશીષ. ૧૭

(છંપય.)

ધનિ નિરધનિને આપ, એજ પુણ્ય કર હાથે,
 ધનિ નિરધનિને આપ, એજ ધરમ છે સાથે;
 ધનિ નિરધનિને આપ, એજ વાત મન ગોખે,
 ધનિ નિરધનિને આપ, એજ તૂને સતોખે;

જાઘ નાગાં નાગૂં જવૂં, જિવ એવૂં વીમાસ રે,
 કૃપણતા લોભ આધો કરી, નિરાશની પુર આશરે. ૧૮
 પરમારથને કાજ, પ્રભૂ દરસાવી લીલા,
 પરમારથને કાજ, પ્રભૂ આપ્યા બહુ કીલા;
 પરમારથને કાજ, જગત સહુ દીસે આંહી,
 પરમારથને કાજ, પ્રભૂ મનખાદેહ લાહી;
 રે મન કર કર લાંબો હવે, પામર પીડા કાપજો;
 એમ કરિશ પામિશ ધણું, ખરાં કિલે તૂં આપજો. ૧૯
 તે સજ્જનને ધન, ધનથી પેટ જમાડે,
 તે સજ્જનને ધન, ધનથી અંગ હુરાડે;
 તે સજ્જનને ધન, ધનથી રોગ નસાડે,
 તે સજ્જનને ધન, ધનથી જ્ઞાન દેખાડે;
 રે ધની થઇ ધન પરકાજમાં, જે વવરાયું તે સહી,
 રે ધની થઇ ધન ડાઠયું અહીં, નહિં આવે કામે કહીં. ૨૦
 નામ અમર મન જાણુ, બળી હરિચંદર રાજ,
 નામ અમર મન જાણુ, વિક્રમ દુખભંજ સાજ;
 નામ અમર મન જાણુ, ભૂપ અવર બહુ શેઠા,
 નામ અમર મન જાણુ, ભાવે જે ભાંજે વેઠા;
 શઠ જેઠાના રૂપ કાપવે, નહિ પરમારથ જાણવો,
 વળિ આપુનાં ધા રૂઝયાથકી, ખરો પરમારથ માનવો. ૨૧

(મલ્લિકા.)

જાણુ જાણુ જાણુ ઝાઝ, દીન લોકનીજ દાઝ;
 આપ આપ આપ હામ, મામ કામ ઠામ ચામ. ૨૨

(માલિની.)

નિરધનિ જન સામૂં, જોય જે રીતથી રે,
 તન મન ધનથી જે, પાળવે પ્રીતથી રે;
 બહુ પરઉપકારે, મોખરે થાય છે રે,
 અતુપ સુખકું સાંચી, સ્વર્ગે જાય છે રે. ૨૩

(દોહરા.)

પડતીમાં આવી પડ્યું, તે કુળને તું ઉઠાવે;
રાખ ટોકના ટોકને, લઈ ધર્મિનો લ્હાવ.
ચડતી પડતી સર્વની, એવો છે સંસાર;
દીનદીન ભણિ જોય તો, જોય તુને પ્રભુધાર.

૨૪

૨૫

(૨-૨)

* ગંગી-સ્ત્રીચોને છુટ આપવાવિષે.

(લલિત.)

પ્રથમ ધ્યાન તો બ્રહ્મનું ધરું, સકળ કામમાં નામ તે ખરું;
વિનતિ ગંગિની ઊરમાં ધર, પિડ વિચારિ બહારે હવે સર. ૧
ધનવડે કરી કૂળ ખ્યાતિમાં, વંણિક ચાતુરી ભારિ લાતિમાં^૧;
જનમ તો ધરયો હંચિ ન્યાતિમાં, કુલિનની^૨ કળે કૂળિ છાતિમાં. ૨
સરવ વાતથી સાનકૂળ રે, પણ વિચારમાં મૂખ કૂળ રે;
ધરનિ છાનિ તે બહાર નાકહું, અંતરજ્વલિ તૂં જાણતો સહ. ૩
બગતરા બહુ મૂળ માન રે, ભિતર ભેદ છે વજ્ર બાણ રે;
ગરિબ ઘેર જો જન્મિહોત રે, અતિસ અહાવિના પીડ જોત રે. ૪
નહિંજ દેખવું દાજવું ન રે, ગરિબિ તો ઘણી સૂખકાર રે;
હરધડી અહીં હું બંજૂ દવે, મુરખ ગોઠ ઘોડે નહીં હવે. ૫
દરદ મનનાં દંમતાં બહુ, પ્રભુ તું પ્રેમથી રૂઝવે સહ;
નજર કડિ છે કૂમળીપર, વડિલની ઘણી તે હરી હર. ૬

• એ કવિતા લખવાનું આમ સુઝયું કે એક વાણિયાશેઠની મોટી ઉમરની પુત્રી ડાહી ભણેલી ને સુધરેલા વિચારની દીકરીથી તેનાં ઘરનાં વડિલોનો જીવન સંબંધો નહીં, ને તે મનમાંની મનમાં બળી જતી.—એ સ્ત્રી સાથે મારે પ્રસંગ પડ્યો હતો. એણે એક દહાડે પોતાનું દુખ મોટી આગળ રડ્યું—અને પછવાડેથી કંઈ એવો ઇસારો પણ કર્યો કે એ બાબતની કવિતા કરો તો સાડું. તે ઉપરથી મેં તરત ઉપલી કવિતા ૧૮૫૭ ના જીવનમાં જોડી કહાડી હતી. તે નર્મકવિતા એક ૨ જ (૧૮૫૮)માં છપાવી પ્રગટ કરી છે. એ વાતનું સ્મરણ રાખવાને એજ કવિતામાં એક ઠેકાણે શબ્દ રચનામાં તે બાધને આશીરવાદ પણ લખ્યો છે.

૧ અંદર-માંડનીમાં.

૨ હું કુળવંતીની કૂમળી છાતીમાં કળે છે-કુખ થાય છે.

સમજતી નહીં તે સમે વરી, પરવરી પિડા પાંજરે વળી;
 વરવહતણી રીત પ્રીતડી, હરિ હરી અરે ના હળી મળી ! ૭
 પિયરમાં ઘણી ક્રેદિ સખ રે, નહિં સુખી બહુ સાસરે હું રે;
 સખિ બધી દિસે લાંછની ખરે, નથિ જગો કંઈ વાતની અરે ! ૮
 ગુપચુપે રહી મારની ખિહકે, શિશુપણે શિખી સેવકોથકે;
 હું લતલક્ષ્મી મૂળ અક્ષર, જ્યઃ થતે ભયે રાખિ મેં ધર. ૯
 પ્રભુકૃપાયકી શિક્ષકે ધરી, દિન થતા ગયા તેમ સૂધરી;
 નિતિસમારની પોથિ વાંચુછું, સુધરવા ઘણી હોંસ રાખુછું. ૧૦
 સત સમાગમે માટિ સૂધર્યો, મુજ સુબુદ્ધિવીચારને મળ્યો;
 નથિ ઘણો ભણ્યો છે બહુ સુધો, ઉતર આપતાં તે નહીં ઊંધો. ૧૧
 ધણિનિ પાસથી થૈ નિચિંત રે, પણ વડીલની દુષ્ટ ખંત રે;
 સહુ સુધૂં લવે લોકમાં બહુ, ધરતણી પ્રજેતી શિ રે કહું. ૧૨
 અવર લોક તે જાત જાતના, નિરખવા ધસે ગામ ગામનાં;
 અગનિગંત્ર જે નામ નામના, સરસ ધામ જે કામ કામનાં. ૧૩
 સપનમાં નહીં કાંઈ ધારશે, અમતકાર મેં ના દિઠા હશે;
 નથિ દિઠૂં અરે કાંઈ કામ રે, નવિન વસ્તુ ના જોઈ રામ રે, ૧૪
 શરિર રોગ તો રહેલથી સહું, મનદુખો ખરે દોલલાં લહું;
 ધણિ સમારની નીતિ જાણવે, મનકુંડાખ્યું ક્રમે રહે હવે. ૧૫
 ભુત પિશાચ ને જાદુ જાતનાં, સહુ કલંક વહેમો કુભાતનાં;
 ગરક તેવિયે શેઠ લોક છે, જતિ ભુવા પુજ્યાજ નાય છે. ૧૬
 મુગલનો જનાનો ખરેખરો, સુધરવાની વાતેજ ખર્ખરો;
 અવર જાતિમાં બોલતા ફરે, છુટ ઘણી હમે આપિયે ખરે. ૧૭
 “ઉંમર નહાનિયે લગ્ન માકું રે, વર મરી ગયે લગ્ન સારું રે;
 કપટ રંડિયાજી હિણાંજ છે, વણિક વહેમ તો નીતિભાંજ છે” ૧૮
 વજન માન જામે વહું રખે, ઉપર રીતનું બોલવું બકે;
 મનકુંડા પુખ્ત લેશે નહીં અરે, સમય જોઈને શેઠ આચરે. ૧૯
 વડિલ શેઠજી માનજો ખરે, નહિં વડાઈ તેમાં કંઈ સરે;
 મરણુવેળ તો શો જવાળ રે, કપટિ શેઠ દેશો વળી અરે. ૨૦

૩ પાડા રૂપી પાંજરામાં હું પરવરી-ગઢ-પેડી. ૪ ધાસ્તીમાં કામ કરતાં
 તે ક્રેદે મળે તો પછી બિનાં મોઢાં સાહસ કરવાની હિંમત આવે છે.

- અબળ જાતિને યોગ્ય છૂટરે, ક્યમ નથી તમે આપતા અરે;
સજન સંગતી કાં થવા ન દો, ગુણિ પુરૂષ સંગે જવા ન દો. ૨૧
- મનુષ દેહમાં સ્ત્રી પુરૂષ રે, સર્વ ધર્મમાં સારખાં ખરે;
પશુ ગુલામ ના જાણુશો તમે, ધણિ ખરી રિતે શ્રેષ્ઠ તો હમે. ૨૨
- તનદુરસ્તિ સાફ હવા ખપે, કદિજ તે મળે શેઠ ઓ છુપે;
નફટ ચાલ જે લાજ ધૂંમટી, અતિસ ગૂંગળાવે અરે વટી, ૨૩
- પગરખાં હમે કાં ન ખેરિયે, છતરિયો હમે કાં ન અહોડિયે;
સમજતાં થયે લગ્ન કાં નહીં, લગન કેમ રાંડેલિને નહીં ? ૨૪
- ગરિય સૂધરેલા બહુ ખરે, ધનવિના સુધારો શું તે કરે;
ધનથકી થતૂં કાજ જે હશે, અવરથી નહીં થાયું તે જશે. ૨૫
- લઈ સલામ શેઠો સુણો બહુ, પ્રતિનિધી થઈ સ્ત્રીતણી સહુ;
પ્રથમ ખેલ તો શેઠી કરો, ગરિય દુઃખડાં ભારિ તે હરો. ૨૬
- સહુ સમારનાં મૂળ તો હમે, કરિં ગુમાન ના પૂલશો તમે;
સુધરિ જ્યાં નહીં સ્ત્રી બકી બદી, બહડતિ ના થશે દેશની કદી. ૨૭
- મજ સખી ઘણી રાંકડી સહુ, હિણુ ઘણીથકી દુઃખિ છે બહુ;
અકરમી પત્ની સ્ત્રીપત્ની શુરા, અધરમે કરે હાલ તે પુરા. ૨૮
- પુરૂષ ભાગ્યહિન જે કલા વળી, જરૂર રાખજો રોજિએ ભલી;
અબળિ બેનિઓ બોલશે દુવા, હિણુ કમાઉથી ઊગસ્યા મુવા. ૨૯
- ભણિ ગણી હમે ચાતુરીથકી, તજવિશું ગુણીકાધરો નકી;
છુટ બહુ હમેને ધિરો સહુ, બહુજ રીઝવીશું ખરે કહું. ૩૦
- સમય દેશ જોઈ બિડો સહુ, જન સુધરવા હામ તો બહુ;
પ્રથમ નીજ ધામો સુધારજો, પછિ કયા કરો ભારિ બહારજો. ૩૧
- તજવિ બેડિદો રે સ્વતંત્રતા, નહિં કંઈજ ખાશો તમે ખતા;
કુમળિજાત સામું જુગો કહું, જુલમ જોર શોશી ક્યમે રહ. ૩૨
- જ્યમ ભણે ત્રિયા કૃત્રિમો ખસે, તિરથ નીતિનાં સ્નાન રે થસે;
ઘટતિ પ્રેમદાને છુટો મળે, સુખ કુટુંબિ નર્મદાને ફળે. ૩૩

લલિતા.*

(હોહરા.)

- ધર કર હરિહરબ્રહ્મ તૂં, એ વર હું જાચીશ;
 ઘોરી રાહ મતિ દોરિને, લીલારસ ચાખીશ. ૧
- બ્રહ્મનામ મંગળકરણ, સર્વ સિદ્ધિ દાએક;
 થયજા દોષો દાખિને, કરે કાજ લાએક. ૨
- નર્મદશંકર પાળજે, હેતથકી તૂં રોજ;
 શિક્ષા લખિ જે તેં સરસ, ધર ધર ઉર સત ખોજ. ૩
- ‘તનિ દુરગુણ લણિ ગણિ લઈ, કદર ફરજ સહુ જાણુ’;
 ‘લનિ ભગવત સદગુણ સજી, સ્વરગ સરવ સુખ આણુ.’ ૪

(ચોપાઇ.)

- ભિમડિયકી દુર ગાઝી સાત, થાનક વજરાખાઈ માત;
 રાન રમ્ય ડુંગર છે જ્યાંહ, આણુ ફરે માતાની ત્યાંહ. ૫
- જગતિ દેવી પરતો સાચ, ક્યે નહીં રચીલો રાચ;
 અગિયાર માસ છે વેરાન, ચૈતરમાં^૧ ધરે તે માન. ૬
- અઘોર તે જંગલમાં જાણુ, વાઘ વર સંહિની એધાણુ;
 નહિં ત્યાં દીસે માનવરૂપ, માતા છે તે અવની ભૂપ. ૭

* એ કવિતા મેં સન ૧૮૫૭ના જુલાઈમાં લખીને આગચટના જીવં ચોપાનિ-
 યાંમાં પ્રથમ છાપી. પછી તે નં ૬૦ અં ૨ જમાં ૧૮૫૮માં છાપી. એ વખત
 હું પ્રીતિના મરણથી નિપજતા દુઃખથી ઘણો ઉદાસ રહેતો હતો ને એવામાં
 મેં મારા બાપની (મારી માતા મરણને લીધે) સ્થિતિ ઉપર વિચાર કરવા
 માંડ્યો ને એ વિચાર કરતાં એમ સુઝ્યું કે હું જે મરી જઈ તો પછી મારા
 બાપને કેટલું દુઃખ થાય ને તે શી રીતે દહાડા કહાડે.—એની સાથે અંગ્રેજમાં
 વડેસ્વર્યની ‘દ્યૂસી યે’ યાદ આવી. એ બધો જોસ્સો મેં પછી કવિતામાં બાહાર
 કાઢ્યો. મેં હજી વજાખાઈ જોઈ નથી—એ જગાનું વર્ણન જે કે મેં અટકળથી
 કર્યું છે તો પણ તાંહાં જઈ આવનારાના કેહેવાથી ખરું પડ્યું છે. એ કવિતાથી
 મારા જાણીતા આવેલાં એવાં જોઈમાં જોઈ પં ૧૦ ડોસાડોસીઓએ આંસુ
 પાડેલાં છે. એમાં બાપે પોતાની દીકરીનાં રૂપનું વર્ણન કીધું છે તે કેટલાક
 અસલી વિચારના કવિયોને પસંદ નથી પડ્યું—એર. પેહેલા ચાર હોહરા તે
 વખતની મારી મનની ખીજ એક સ્થિતિ બતાવે છે—કે હું તે વેળા ઘણો ધર્માંધ
 હતો—એજ વાતમાં ઇશ્વરની પાસે માફ માગતો, અને અનીતિ કરવાથી બહુ
 ડરતો—ને જે થતી તો ઘણું પસ્તાતો. મારામાં એ ઉદાસીવાળો જોસ્સો એટલો
 આખો હતો કે જેને હું થેલછા હતી એમ હાલ સમજીઉં.

^૧ ચૈતરમાં જતરા લરાય છે.

તડકો તીત ને ઠારી ટહાડ, વરસાદે ભરયા રહે ખાડ;

એવો છે ઋતનો મહિમાય, ત્યાં એકલ માનવ નવ જાય. ૮

તપસીનું તે બહાલું ધામ; કરે જોગિ તપ આઠે જામ;

ઈંદ્રિયતને નહિ કંઈ ભાન, ગાય સદા ગોવિંદનાં ગાન. ૯

એક સમે કહું ફાગણમાંહિ, છૂટ્યો બહુ વાયૂ વનમાંહિ;

થઈ તેથી શોકાતુર હાણુ, તે તણિ જાણુ કરું આ ટાણુ. ૧૦

(દોહરા.)

સેવક બ્રાહ્મણ દેવિનો, સહિત પુત્રિ ત્યાં જોહ;

સમય જોઈ પૂજન કરી, ગુફે ગુપ્ત તે રેહ. ૧૧

ખુટો પુનપો જાણિને, પુત્રી તેડી પાસ;

કહું 'જા બેની ભીમડી, લાવ પુનપો ખાસ.' ૧૨

'થયું અસુર આજે ઘણું, જજે પ્રભાતે કાલ';

'પરમદિયે તું આવજે, સાવધ રે મુજ બહાલ.' ૧૩

(દોષક.)

સાંભળિ હૂકમ રાચિ ઘણી રે, તર્તજ બાળ તૈયાર બની રે;

'આપુજિ સાવધ ભારિ રહો જો, ઘેર ઘણે વગડે તમ જોજો.' ૧૪

'શીકર મારિકરો નવ બાપા, વેલિજ લેઈ હું આવિશ આકાર';

એમ કહી લલિતા તરણીરે, દોડિ ગઈ રમતી હરણી રે. ૧૫

(હરિગીત.)

ઉઘમે બહુ ચપળ આશે, ચંપવરણી^૩ ચાલતી,

જઈ કસમે લઈ પુનપો, પાછું વળવું ધારતી;

થાક લઈ ભોજન જરી તે, કરિ વિચારે જોડલે,

આજ જો વળિ જાઉં માતા, બાપ હરખે તેડલે. ૧૬

(દોહરો.)

ઉમેદ હોંસ ભરી બહુ, રમઝમ કરતી જાય;

પણ પછિ આકૃત આવશે, તે નહિં જાણે કાંય. ૧૭

૨ આ તરફ.

* મારા હરિગીતમાં ૧૪ ને ૧૨ એમ ૨૬ માત્રા, ને અંતે ૨ ગણ હોય છે. વળી, ૧ લી, ૮ મી, ૧૫ મી અને ૨૨--૨૩ મી ઉપર તાલ આવે છે.

ચાંપાના રંગ જેવા રંગની.

(ચરચરી.)

‘ઓ’ ભયંકર ભમર બહુ, વાદળ કાળું રે સહુ,
 ઝટ ઝટ ઝટ થયું શું કહું, દશ દિશ અંધાર છે;
 સરસર સપાટા અંદ, ધરસરસર નાશકંદ,
 વળ વમળ વંટોળ ઝંડ,^૫ નૂકસાનકાર છે.
 અટ કટ કટ ખટ ખટ ઘટ, તટ થટ ઘટ પટ પટ ફટ,
 ભટ ભટ રટ સટ સટ સટ, તડ ઘડ ભડ રહોર છે;
 તર ગિર જનાવર અવર, જીવજંત અવલ^૬ નવલ,^૭
 સવલ^૮-અલ કરિ અવલ-અલ, હણે વાતોર છે. ૧૮

(હરિગીત.)

મીનિટમાં પછિ વાદળે તો, ઝટ ઝપાટે તાકિ રે,
 ન્હાનિને દોડાવિ ઝાઝી, પાડિ વમળે નાખિ રે. ૧૯
 વૃક્ષ ધુળ વળિ ખહાણ પડતા, ખુબ ઉપરથી ભારિરે;
 ગોરિ અબળા એકદમ તે, ફૂર વાયે મારિરે. ૨૦
 કહાં પડી ઘસડાઇ નહિં, કંઈ ઠામ ઠેકાણું મળે;
 દૈવની ગતિ હોય આડી, ધાસ્યું કાંઈ ના વળે. ૨૧
 હોંસ મનની મન રહી ને, અમૂઝણમાં તે મરી;
 નિષ્કલંકી ગોરિ બાળા, સ્વર્ગમાં જઈ તે ઠરી. ૨૨
 દુઃખ ક્રૂરૂ આપને તે, ધારણે સહુ જન વટી,^૯
 અંધ લાકડિ હતી તે પણ, ઘડપણે ગઈ સામટી. ૨૩

(દોહરા.)

વૈયદાસર ના આવિ તે, તલપાપડ જિવ આપ.
 માનિ માતને માનતા, અનુષ્ઠાન બહુ બપ. ૨૪
 (તોયે) આપ ધિરજ રેહે નહીં, આલ્યો નિર્ભય વંન;
 બન્યો બનોવ નિર્દય બહુ, ભાળી દાળ્યું તંન. ૨૫

૪ એ પ્રમાણે રસતે ચાલતાં એકાએક વાદળ ચઢી આવ્યું તે જોઈને તે
 ચોંકી બેઠી. ^૫ ઝટ એટલે ઝુંડ--ઉપરા ઉપરી થતા વંટોળિયા.

૬ અવલ--પેહેલા દરજ્જાના--સારા શોભીતા. ૭ નવા.

૮ સવળાં ને અવળું અને સખળાં ને--જેરાવરને અબળ--કમળેર કરી હણે
 છે--નાશ કરે છે, એવો વાયુનો તોર છે. ૯ વટ રાખનારા--સમજીક લોકો.

ધડિ બેઝે મુરછા વળી, બકે આવરો આપ;
 'વજ્રદેવિ જોઇ દશા, લલિતા મુજને આપ'. ૨૬
 'લલિતા લલિતા લલિલવી, વને શોધતો જાય;
 ઢગો પડ્યા જ્યાં સામઠા, પગલાં ના દેખાય. ૨૭
 સવારથી સંધ્યા સુધી, રખડ્યો વન વિકરાળ;
 શોક પોકથી ગદગદિત, પણ નહિ લલિતા ભાળ. ૨૮
 થાકે નિદ્રાવશ થઇ, સુતો ટેકરી પાસ;
 મધરાતે તે ઝંખને, ઝખ જાગ્યો નીરાસ. ૨૯
 ચિસ પચિસ બહુ કારમી, પાડી બહુ શુરભેર,
 'લલિતા લલિતા ગઇ ગઇ, થયો કારમો કહેર. ૩૦
 તનમનમાન લુલી જઇ, શોકાવેશે^{૧૦} જેહ;
 વનભયથી નિર્ભય હવો, દીન દુઃખિયો તેહ. ૩૧
 અતિ પરભાતે સામઠો, ઉભરો છેલ્લો એક;
 નાખ્યો કહાડી આહણે, જવા સ્વરગમાં નેક. ૩૨
 પુત્રપુત્રી વીજેગ દુખ, અતી દોહલ્યાં હોય;
 પ્રીત પ્રીતની ગાંઠમાં, વળો વળોને જોય. ૩૩
 આહણકેરં જે રૂદન, પાણુવજ વીલાપ;
 તે તણું વણુંવ શું કરું, પામું બહું સંતાપ. ૩૪

(લલિત.)

'વરસ તેરની, તૂં તરણી રે, શરિર બાંધમાં, સારિ દીપિ રે;
 'સરપ સાનમાં, શી મણા કહૂં, કુટકું તૂં સમૂં, કાંઈ ના લહૂં.' ૩૫
 'દિકરિ ડાહિ તૂં, વીજળી^{૧૧} સમી, ગુણ પ્રકાશથી, બહાલને જમી;
 'વદન ગોરં લાંબું જરાવળી, હરણિનેનમાં કાળિ કીકલી.' ૩૬
 'સરખિ નાસિકા શેવટે અણી, ચળક દંત હીરાતણી કણી;
 'અધર^{૧૨} તાહરો કૂમળો ખરે, રસિક હીંગળોકીજ લાલરે.' ૩૭
 'ધનુષ આકૃતી ભમરો દિસે, ભ્રમર^{૧૩} કાળિ પાંપેણુ તો હસે;
 'અરર હાયરે હાય બેટડી, મુખડું કાં નથી આપતીવડી^{૧૪}.' ૩૮

૧૦ શોકના આવેશમાં--દલગીરીના જોરસામાં

૧૧ વિજળીના જેવી શોભતી અને ગુણકરનારી--વરસાદ આણી થંડ
 કરનારી (દીકરીને જોઈને આપ કરતો) ૧૨ નીચલો ઓઠ.

૧૩ ભમરાના જેવી કાળી. ૧૪ મોટી (ઓ મારી)

‘શરિર નાળુકાઈ સહૂ ભલી, પુતળિ વિક્રમી^{૧૫} આંસનેવળી;’
 ‘અતિસ ઊંઘ રે હૂતિ-તાહરી, ગતિ ભુંડી થશે શી હવે હરી.’ ૩૯
 ‘લલિત લક્ષણી લાડકી બની, લલિતિને ઘણી લાલિ મુખની;’
 ‘મધુરિ મીઠિ લોલા^{૧૬} બહુ ભણી, વનવિષે છતે સૂરા તૂં ઘણી.’ ૪૦
 ‘દલગિરીતણી હોળિ શાગિ છે, અરર પેટમાં લાલ લાગિ છે;’
 ‘સહજમાં ક્યમે છેતર્યો મને, મરણવેળ મેં ના દિડી તને.’ ૪૧
 ‘જોખનપૂલ^{૧૭} જીગ્યું પુરું ન રે, ખિલત દેખતાં તે ખરૂં ખરે;’
 ‘બહુજ કારમી બેટિ બાપડી, હિણુ હરામિને તોડવે પડી.’ ૪૨
 ‘અરર શું અરે સ્વપ્ન કહેર રે, અરર શું કહું દૈવમાર રે;’
 ‘અ અ અ હાય અં અં અ હાય રે, અરર હાય બે.....’ ૪૩

(દોહરા.)

એ રીતે પ્રેમેપિડિત, મુકે નિસાસે આસ;
 બંધ બોલતો બાપ થઈ, સુતો વને વણુસ્વાસ. ૪૪
 ઘડિ એએ તે ફરિ વળી, થયો જાગતો જાણુ;
 ધુમ થઈ ગયલો બાપડો, વદે વિલાપી વાણુ. ૪૫

(લલિત.)

‘અરર બેનિ રે, તારિ માતણો,^{૧૮} નથિ નથી કિધો, શોક મેં ઘણો;’
 ‘ગુજરિ તે વહ મેં ન જાણિ રે, નિરખિ તૂજને સૂખ માનિ રે.’ ૪૬
 ‘કળિ ગુલાબ ને મોગરાતણી, અરિપડી તુટી વાયુએ હણી;’
 ‘રૂપ મુગંધ જે પારિજાતનાં, કમળપૂલનાં પહોર એકનાં.’ ૪૭
 ‘જતિ દિડી તને ખૂશમાં બહુ, સમય રૂપ તો શું કહું સહુ;’
 ‘દિપતિ ધાધરી ઘાટડી ઘણી, થઈજ ઘાટડી ઠાઠડીતણી.’ ૪૮
 ‘અરર ઠાઠડી તે વળી નહીં, અરર ચાંપિ તે વાયુએ કહીં;’
 ‘હસતિ તૂં ઘણી ગાલમાં ગળી, લટકતી લટો રૂપમાં હળી.’ ૪૯
 ‘દુરગુણો નહીં લેશ તૂજમાં, નિશકલંકિ રૂપાળિને ખમાં;’
 ‘સરળ બ્રહ્મની ખૂબસૂરતી,^{૧૯} ખિલતિ છે નહીં બીજિ મૂરતી.’ ૫૦

^{૧૫} વિક્રમના સિંહાસને જડેલી પુતળીના જેવી. ^{૧૬} જલ.

^{૧૭} તૂં, હરામીને તોડવે (વાયુથી) પડી-જોખન કુલ વાયુથી ખરી પડયું.

^{૧૮} એ લીટીયો લલિતાના બાપની અથવા મારા બાપની મનની સ્થિતિ બતાવે છે. ^{૧૯} કથકે આપેલી ગુણસુરતીની આગળ માણસની ઘણી ઘણી ગુણવણુવાળી દરામતથી બનાવેલી ગુણસુરતી દંધજ નથી.

- ‘ધણિ કરામતો માણસે ધરી, તજવિને બહુ શોભતી કરી;’
 ‘લુપણથી સજ તે નહીં વડી, સરસ વસ્તુ તો ઇશ્વરે ધડી.’ ૫૧
 ‘જઈ તું કહાં વળી બેઠિ છેટિ રે, પ્રિતડિ બાપને ના તું બેટિરે;’
 ‘ઉલટિ આજ ગંગા વહી જુઓ, અરર બહાલિ હું કેમ ના મુઓ.’ ૫૨
 ‘સ્વરગમાં મળીશે સુતા અરે! અરર કાલિ લૈ લે હવે અરે;’
 ‘હહહ હાહહા હંહહરે’ અઅ, અ અ અ.....’ ૫૩

(દોહરા.)

- અતી આકરાં શોકથી, શરિર સમાયું સાર;
 બાપ બાપડો ત્યાં પડ્યો, બાઈ મુરજનો માર. ૫૪
 બાપો બેટી બે જણાં, મુઝ્યાં વંતમોઝાર;
 પડી રઝળતી લાસ તે, શરણ તૂજ કિરતાર. ૫૫
 ઘોર વને બે એકલાં, નહિં જ્યાં માનવ જન;
 પિતા પુત્રિ ધરસૂત્રનું, થયું ભારિ ભંજન. ૫૬
 જનક જનુનિ જણતરતણી, પ્રીતી ઉતમ સાર;
 બિતરતી છે સહુ અવર, નક્કી તે નિરધાર. ૫૭
 વર વહુ હેત પરસ્પરે, જ્યાંલગિ નહિં સંતાન;
 પ્રસુત હવું કે ઉભયમાં, થાયે તે ઘટમાન. ૫૮
 ઠરે બાળકે બેહુનું, હેત બહુ માબાપ;
 સંસ્કારીને જન્મનું, હોયજ હેત અમાપ. ૫૯
 પૂજે આરા પાણિ જે, પુત્ર પુત્રિ માબાપ;
 સુખ શીતળ તે ભોગવે, દઈ છાંટી ભવતાપ. ૬૦
 માબાપો અદકો કરે, બોધ સુવિદ્યા સાર;
 બાળક પાળે પ્રેમથી, પ્રેમતણો ભંડાર. ૬૧
 પરસ્પરે તે પ્રીતથી, શોભાવે ધરસૂત્ર;
 તે નિરખી બળતાં રહે, હોય હમેશ અપૂત્ર^{૨૧}. ૬૨
 ધન્યજ લીલા બ્રહ્મની, ધન્ય તેહની રીત;
 ધન્ય પ્રીત માબાપપર, ધન્ય તેમની રીત ૬૩

૨૦૬૧૦૧ વડો થાય છે તેની અગાઉ બે ત્રણ મોટા ચળકારા કરે છે તેવી રીતના મોટા હસનાં ભરીને પછી અવાચક થઈ રહ્યા. ૨૧વાંક્રિયાં.

પિતાપ્રીત પુત્રીપ્રતી, પુત્રિપ્રીત પ્રતિતાત;
ઘેર ઘેર અહાવી હવી, કવિ કહિ શિક્ષિત વાત.

૬૪
(૧-૨)

લઘુહિતોપદેશ. *

૧. સદાચરણ ને દુરાચરણ.

(દોહરા.)

સદાચરણમાં કહાડવી, પોતાની વય રોજ;	
એ માણસનો ધર્મ છે, કહું છું કરજો ઓજ.	૧
જન પ્રમાણિક હોય જો, સર્વ લોકમાં માન;	
પામે રૂં તે બહુ, શાણાની તે સાન.	૨
ઈચ્છે જેમ બિન્નકને, તૂં તુજ ગમતૂં સૂખ;	
રૂઠી રીતે તેપ્રતી, ચાલ નિત્ય નહિં દુઃખ.	૩
દુરાચારિ દુર્જનતણૂં, કદિ કલ્યાણ ન થાય;	
દુરાચારને ભેટવા, બુદ્ધિમાન નવ ધાય.	૪
દુષ્ટ કર્મ કરનારની, ટકે નહીં મોટાઇ;	
દુષ્ટ કર્મ કરવાયકી, અનેક દુખડાં ભાઇ.	૫
રૂઠી રૂઠી પૂર્વની, તજવી તે ન લગાર;	
રૂઠી ભૂંડી પૂર્વની, તજવી તે નિરધાર.	૬
પાણીથી વળિ થાયછે, સ્વચ્છ નિરોગી દેહ;	
વિના સુબુદ્ધિ આતમા, શુદ્ધ પવિત્ર ન રેહ.	૭
કુકર્મથી લાજે ન જો, એકાંત ન પરતાય;	
કુકર્મ કરવા ચારમાં, લાજ મૂકિ હિણ થાય.	૮
આપપાપ બીજાયકી, જો કે થોડું હોય;	
કદિ સંતોષ ન માનવો, પાપ કર્યાથી કોય.	૯

* કેટલાંક મેહતાજીઓની લલામણ ઉપરથી ગદ્યલઘુહિતોપદેશને મે' કવિતામાં મુક્યો છે—મારે પુત્રે જવાની તાકીડ હતી તેથી ઉતાવળમાં જોવો તેવો કરી નાખ્યો છે. એ કવિતા મારી ગેરહાજરીમાં મારા બાપે અમેરિકન મિશનમાં નર્મકવિતા અંક ૩ જો એ નામે છપાવી પ્રગટ કરી હતી—૧૮૫૮ અક્ટોબરમાં. એમાં છેલ્લે ધર્મર વિષે વચનો ભુજંગીમાં છે તે કવિતા ભાષાંતર નથી પણ નવીન છે.

જહાંસૂધી ફેલ્યો રહે, તંન નિરોગિ ન હોય;
દુરાચરણથી છવ તો, અભય સૂખ નવ જોય.

૧૦

૨. વડિલોનું માન.

વળી વિવેકે રાખિયે, માખાપોનું માન;
ધશ્વર વર શુભ આપશે, કરશે લોક વખાણ.
માત પિતા ગુરૂ ને ધણી, કહે તે કરવું તર્ત;
નવ કરવો કદિ વાયદો, રમવી નહિ કંઠ સર્ત.
ઉઝાઝળાં છોડતણી, સંગત મુકવા કહે;
વડીલઆજ્ઞા માનવી, હિતવચની છે તેહ.
દાતા વિદ્યા અન્નના, ભયથી ખચાવનાર;
એ ત્રણે હિતકારિ છે, પાપ સમાનજ ધાર.
મર્યાદામાં વૃદ્ધની, આપણુ રહિયે રોજ;
આગળ છોડ રાખશે, ભારખોજ રે તોજ.

૧

૨

૩

૪

૫

૩. ઉપકાર ને અપકાર.

ગુણિ માણસનું કામ છે, કરવો પરઉપકાર;
દુઃખ દેવું તે અવરતે, મોટું પાપજ ધાર.
ઉત્તમ પુરૂષજ જાણવો, વિરલો જન તે હોય;
ઉપકાર અપકારિતે, કરી ક્ષમાથી જોય.
શરણાગતનું પ્રેમથી, રક્ષણ કરવું રોજ;
એ સમાન નહિ પુણ્ય કંઠ, એમાં મોટી મોજ.
નિરિછપણથી અવરતું, સાઈ કરિયે જેમ;
ધશ્વર કરશે આપણું, સાઈ સાઈ તેમ.
પરઉપકારી કાળથી, જિવતે જે સંતોષ;
વિલાસ કીડાથી નહીં, જાયે ઉલટા હોંસ.

૧

૨

૩

૪

૫

૪. વર્તીશુક.

સોળ વર્ષ થાતાંલગી, વડિલ યુદ્ધિએ ચાલ;
નિજ યુદ્ધીયિ ન ચાલવું, ભૂંડા ચાર્યે હાલ.
ધરમાં આજ્ઞા માનવી, માત તાત કહે જેહ;
નિશાનમાં ગુરૂછતણી, ભણજે લગાડિ લેહ.

૧

૨

બાળપણે .જે ચોંટતી, સારી નરસી દેવ;	
મરણાંતે તે છૂટતી, માટે સદ્ગુણ સેવ.	૩
કુમળું ઝાડ નમાવતાં; તરત નમેછે જેમ;	
કઠણ થયે નમતું નથી, બુદ્ધિ મનુષની તેમ.	૪
નિશાળની વેળા કદી, નહીં ગાળવી લેશ;	
રોજ રોજ જાવું અતે, ભણવા ગ્રંથો બેશ.	૫
ખીજા કર્તાં હું ભણિશ, બહેલો મારો પાઠ;	
અભિમાની મન રાખવું, પણ નહિં ખીજો ઠાઠ.	૬
આજ નવું હું કેટલું, શીખ્યો તેનો રોજ;	
વિચાર કરતાં રેહવું, તો .તો રેહે બોજ.	૭
કંઈ પણ નવું શીખ્યા વગર, દીન જવા દે એક;	
નીતી શીખી પ્રેમથી, ધર પડિતનો ટેક.	૮
નિશાળ જતાં વાટમાં, ઉછાછળાંની સંગ;	
મન થયે રમવું નહીં, વ્રતમાં થાયે ભંગ.	૯
સ્મરણ રાખતાં આવડે, બાળપણમાં સેજ;	
મોટપણે વિદ્યાતુલ્ય, સમાધાન આણેજ.	૧૦

૫. રીસ.

જેથી રિસ ઝાઝી ચઢે, કર તેવાં જુજ કામ;	
ક્ષમા શાંતિ સજવાંધકી, રાગે રૂડો રામ.	૧
લાગે વાર ઘણીજ રે, ચઢતાં જેને રીસ;	
ઉત્તમ પુરૂષ જાણવો, કરે માફિ બક્ષિસ.	૨
ભાપણ વચન વિવેકથી, મધુર કીધું હોય;	
કદિ કેથે કનિયો નહીં, માનચાળ પ રહોય.	

૭. નઠારી ટેવ.

દાઝ પીવો નહિં અને, ક્રેશ ન કરવો કાંઈ ;	
એણે કરિને થાયછે, બહુ ખરાબી ભાષ.	૧
વ્યભિચાર કરવો નહીં, નહિં રમવો જુગાર ;	
જહાં રમાતો હોય ત્યાં, રહો ઊભા ન લગાર.	૨
જુગાર રંડીબાજિથી, ચોરીનું મન થાય ;	
ચોરીથી જીવ જાય ને, કૂળલાજ પણ જાય.	૩
ધૂતદ્રવ્યથી કોષ પણ, થયો સુખી નહિં ક્ષેશ ;	
થયાદરિદ્રી બહુ બહુ, ખોયા જિવ દિણ વેશ.	૪
દુર્વ્યસને પૈસો ખપ્યો, ફોગટ ગયોજ ધાર ;	
સતસંગતથી ખોડને, ચેવટ ધરી સુધાર.	૫
સારાં માણસમાં દિસે, જે વળિ કંઈપણ ખોડ ;	
તે સંધરિશ નહિં સમજિને, અંગે ડહાપણ જોડ.	૬

૮. પ્રમાણિકપણું.

ચોરી તો કરવી નહીં, નહિં લેવી કંઈ લાંચ ;	
હિસાબ ચોખ્ખો રાખતાં, કોઢી નાવે આંચ.	૧
જુદાં કાટલાં ત્રાંજવાં, રાખે ધૂના હોય ;	
તંટા શિતુરી વાતમાં, કદિ ના જઈ તૂં જોય.	૨

૯. સત્ય.

સત્ય સર્વદાં ખોલવું, જૂઠું રૂઠું ધશ ;	
સત્યે તો જહેવાર છે, સત્ય કદિ ન છાંડીશ.	૧
જૂઠી સાક્ષી જે પુરે, જૂઠું ખોલે જેહ ;	
જૂઠી વાત ચલાવતો, પાપી હીણો તેહ.	૨
જૂઠાં વચનો ઉપરે, રાખ નહીં વિશ્વાસ ;	
કરિશ કામ તારું કહી, કરતો નહીં નિરાસ	૩
લવે કંઈ ને કંઈ કરે, તે જે ખોલે સાચ ;	
લોક ન માને તેહને, તે તો નરસો કાચ.	૪
કરે ધાત વિશ્વાસનો, કરે વચનનો ભંગ ;	
પાપી તે સમ નહિં ખીજે, બગડ્યો જ્યાં મનરંગ.	૫

૧૦. ચાડી.

નિંદા ચાળા ચાડિ તે, કરવી કદી ન કોઇ ;
કર તું ચાડિયાસંગ ના, સદ્ગુણ વખાણુ જોઇ. ૧

૧૧. લોભ ને ઉદારતા.

નિજ વૈભવનો એકલો, કરશે જે ઉપભોગ ;
જિવતું અસાર્યક જાણુજે, લેશે ઝડપી રોગ. ૧
લોભિ દ્રવ્યની આશથી, કને હોય તે ખોય ;
પછિ પસ્તાઈ આપરે, બની ખાવરો રોય. ૨
સખિ જનજીપર સર્વની, મમતા મોટી હોય ;
માટે તેને અડચણો, ઘણીવાર નહિં જોય. ૩
ઉડાઉપણું નવ રાખવું, યથાશક્તિ ઔદાર્ય ;
રાખ સદા સતસંગ તૂં, સરસે સઘળાં કાર્ય. ૪

૧૨. અદેખાઈ.

અદેખાઈથી આપણું, શરિર ધણું લેવાય ;
પાપ બહુ થાયે અને, ધારયું ના લેવાય. ૧
ખીજનું સુખ જોઈને, સાંભળિ વળી વખાણુ ;
દુખી અદેખો થાય ને, ધારે કરવા હાણુ. ૨
ખીજનું દુખ જોઈને, નિંદા સુણિને કાન ;
સુખી અદેખો થાય ને, પછિ માંડે તોફાન. ૩
દુખ દેવાને અવરને, દુખ તે સહેજ આપ ;
અદેખાઈ ગુણ હીણ છે, નડકી મોટો શાપ. ૪

૧૩. અહંકાર ને નમ્રતા.

બહુ નમ્રતા રાખવી, કરવો નહિં કંઈ ગર્વ ;
કનિયાનું મુળ ગર્વ છે, ગર્વે હલકા સર્વ. ૧
છંડ મ્હોટો હું એમ કંઈ, મનમાં નહિં તૂં આણુ ;
દિસે મૂર્ખતા સામટી, નિજ ગુણ કરે વખાણુ. ૨
હોય ખોલતો કોઈ ત્યાં, જુકતીથી નહિં આણુ ;
નીજ બડાઈવારતા, વજન ન પડતું જાણુ. ૩

જે માણુ સઅભિમાની તે, ખેઆખર થઇ જાય ;
માટે તજિદે ગર્વને, સહ્ય નમ્ર તૂં થાય.

૪

૧૪. દયા.

જોઇ ગરક જન દુઃખમાં, કર કરણા હમેશ ;
રંકભણી તૂં જોય તો, જોય તને પરમેશ.
શત્રૂ ભૂખ્યો હોય તો, તેને પણ તૂં આલ ;
જનાવરો જો રાખવાં, તો તો રૂઝ પાળ.

૧

૨

૧૫. મહેનત.

સર્વ કામ મહેનતથી, કરતા હોયે લોક ;
થાય સહાય સદા હરી, ફળ નવ થાયે ફાક.
જે કરિ શકિયે આપણે, કરે ન પરખળ કાચ ;
'આપસમાન ન ખળ કંઈ, મેધસમાન ન તોય'.

૧

૨

(શાહુલવિકીરિત.)

મોટી હોય ઈમારતો નિમથકી, બંધાતિ નિત્યે પુરી,
થાયેછે મુખપાઠ તે નિમથકી, વાંચેથિ પોથી ખરી;
વિદ્યા તે પણ આવડે નિમથકી, લક્ષેજ શીખેથકી,
સંસારે વળિ નીતિ ઉદ્યમ થકી, થાયે સુખોની વકી.

૩

(દોહરા.)

ભાગ્ય ભરંસો રાખ નહિં, કરજો મહેનત મોટ ;
ભાગ્ય લુલૂં છે શ્રમવિના, ધંધે આવે ખોટ.
થઈ આળસ જોરાવરં, ધણી થાય તન મન ;
તજ દેઈ ઝટ તેહને, કર ઉદ્યમ સજ્જન.
સાદું કામ કરવાતણી, ધચ્છા જ્યારે થાય ;
તક્ષણ તે કરવું ભલું, નહિં તો તક વહિજાય.
દરિદ્ર દુખનો બાપ તે, આળસ સમજ લેય ;
જીવ બહાલિ કરવી નહીં, દરિદ્ર તાકી રેહ.

૪

૫

૬

૭

૧૬. સંગત ને મૈત્રી.

ભંગ કરે મિત્રાધનો, મશ્કરિ શત્રૂ બહેલ ;
મિત્રપરિક્ષા થાયછે, સંકટવેળા સહેલ.

૧

લધાહતાપદેશ.

જો નવ હોયે માન તો, સંતોખાય ન મન;
દ્રવ્ય સુવિદ્યાથી રૂકતં, ઝાડ વગરનું વન.
જો હોયે ખપ માનતો, અવગુણ તજવા જાણ;
દુર્જન ઓળે રમ નહીં, વાળે તેતો ધાણ.

૧૯. ઉપકાર.

(હરિગીત.)

અન્યના ઉપકાર સધળા, સ્મરણુ રાખી. વાળવા;
ધર્મિય એમ કૃતજ્ઞતાના, ધર્મ રૂડા પાળવા.
ખીણું કાંઈ કૃતજ્ઞતાથી, મન રંજન ના કરે;
અવર સદ્ગુણ પાળવા તે, કઠણુ દુષ્પ્રદાયક ખરે.
માન તો વ્યવહારમાં બહુ, એથિ માણે માનવી;
લાજ રાખે દેવ વળિ કહુ, જરૂર તેની માનવી.
પાડ વાળે નમ્રતાથી, તેહને સહુ સાદ્ય રે;
ગૂણ ને અવગૂણ કહે તે, ખુશ ગોથાં ખાય રે.

૨૦. સંતોષ.

(દોહરા).

હરિએ આપ્યું જેટલું, તેથી સંતોખાય ;
અસંતોષિને સુખ નહીં, કોઈ રીતે થાય.
ખીજનાં જોઈ સુણી, વસ્ત્રાભૂષણુ ઝટ;
માખાપો પાસે કદી, માગ નહીં કરિ હટ.
હોય ગજૂં નહિ તેમનું, ગજૂં ખાલી હોય;
આપે ક્યાંથી આપડા, સમજી ધરાર્થ જોય.
જે સંતોષી નિત્યતો, તે સાચો ધનવાન;
લોભી ધર્મિયા જેહની, દરિદ્રિ તે તો માન.
હું દુખિયારો છઉં ખરે, થાયે જનમાં આમ;
અદકા દુખિયા જોઈને, સમાધાન તું પામ.

૨૧. ભાષાણ.

(તોટક.)

હસતાં હસતાં વદતો નહિં રે, અભિમાનથી વદતો નહિં રે;
લજવાઈ કરી વદતો નહિં રે, વળી સત્યપણે વદજે સહિ રે. ૧

હિતકારક મીઠુંજ નિર્ભય રે, કરજે શુભ ભાષણ નિમ્નજ રે,
પરનાં સુણિ દે સત ઉત્તર રે, વચમાંજ ઉતાવળ ના કર રે. ૨

૨૨. કરજ.

(દોહરા.)

જનસ ઉંચાર ન આણવી, ચડાવવો ન હિસાબ;
કરજ કરીને ખરચતાં, ધબ્બા ખાય ધબાખ. ૧
આવકથી જાવક અધિક, કરજદારને થાય;
કરજદારને દુઃખ છે, બહુ બહુ તે પસ્તાય. ૨
જો ચૂકાવ્યો વાયદો, રસ્તે આખર લેય;
સાહુકાર જે માંગતો, શરમ ખીજી શી કેહ. ૩

૨૩. ધીરજ.

વિપતિ મૃત્યુ આદિથી, સંકટમાં બહુ વાર;
ધીરજ રાખી સહન કર, કરશે પ્રભૂ નિવાર. ૧
સંકટમાં બહુ ડગમગે, બાવર મન ધડક;
ધીરજવાન ડગે નહીં, જેમ સમુદ્ર ખડક. ૨

૨૪. ભીખ.

પ્રતિષ્ઠિત જે જન છે, તેને તો બહુ લાજ;
કરવા આજસને લિધે, ભીખારીનું કાજ. ૧
ભરે શરીરે કસ છતાં, થઈ ભિખારી પેટ;
જિવતો મૂંઝો જાણવો, ઊપાડે તે વેઠ. ૨
નિજ મહેનતથી મેળવી, જીવિશ જમિ હું અન્ન;
નિજ મહેનતથી મેળવી, થઈશ વળી સંપન્ન. ૩
એ રીતે કરવાથકી, મારિ પ્રતિજ્ઞા છેજ;
અભિમાન એ રાખવું, ટેક ન તજવો રહેજ. ૪
ગુણ મોટાછત્યાંલગી, જ્યાંલગિ માગિ ન ભીખ;
નીમે ત્યાંલગિ જાય ના, અન્ન સદાવૃત્ત ધિક. ૫
મનમાં નકી સમજવું, આપ સર્વ કહ્યાણ;
સાચું નિશ્ચયઊપરે, ઊઘમ ઊપર જાણ. ૬

૨૫ ચૈસો.

(શાહુલવિક્રીડિત.)

સારાં કામથિ મેળવી ધન અને, કામોભલે વાવર,
મોટો ધર્મ પરોપકાર કરને, ના રાખ ખોટો છર;
ખોટી રીતથિ મેળવી મમતથી, ના ખર્ચે મોટો કર,
ખીન્ન ને ધન ભોગવે પણ વળી, છે દોષ તો તૂંપર.

૧

૨૬. વિચાર.

(દોહરા.)

વગર વિચાર્યું કર નહીં, કંઈપણ સાહસ કામ;
જન અવિચારી થાયછે, દુઃખી આઠે જામ. ૧
કિયે હપાયે કરિ થશે, કેવાં આપણ કાજ;
વિચારથી સમજાયછે, જેથી રહે છે લાજ. ૨
પદાર્થ સારો હોઈને, નરસો તે દેખાય;
નરસ હોઈ સારો દિસે, સમજાયે પરખાય. ૩

૨૭. લુગડાં ધરેણાં.

હલકો માણસ માનશે, મોટી શોભા નીજ;
વસ્ત્રધરેણાંથી બહુ, પણ સહુની ન પતીજ. ૧
ગુણથી શોભિત જે થયો, તે ખરિ શોભા જાણ;
માન પ્રતિષ્ઠા પામતો, લુગડાંથી ન વખાણ. ૨

૨૮. નાણું સંભાળી રાખવું.

બચાવે કરતાં જવું, નિજ પેદાશ વિચાર;
સંકટવેળાકાળ ધન, કર સંઘે આ ઠાર. ૧
ભાવિપ્રાપ્તિપર બહુ, રાખીને વિશ્વાસ;
ખરચ ન કરવો આગમચ, થઈશ સહુનો દાસ. ૨
દમડી દમડી એકડી, થયે રૂપેયો હોય.
માટે દમડીની કરો, અવગણના ના કોય. ૩

૨૯. સારી રીતે વખત ગુજારવો.

એક વખત વેળા વટી, ફરી ન આવે તેહ ;
 માટે કાળ ન ગાળવો, સમજી મનમાં લેય. ૧
 યોગ્ય ઉઘમે સમયને, કહાડે જે કો રંક ;
 કો કાળે રાજી બને, જાણુ ભાઈ નિઃશંક. ૨
 માણસ પૂઠે છે ધણાં, જરૂર જરૂરનાં કામ ;
 ફેગટ પણ ન વઢાવિયે, તો ફળ આપે રામ. ૩

૩૦. ગાળાગાળીનું બોલવું

ગાળ દિયે નિંદા કરે, હલકો દીસે તેહ ;
 સુણતાં રીસ ચડે વળી, મુખથી ગાળ ન દેય. ૧
 ગાળ દિયે જે તેહને, ઉઘડો દંડ ન થાય ;
 સાહ્યતણાં કારણુયિ પણ, લાજ પ્રતિષ્ઠા જાય. ૨

૩૧. હિતનાં વચનો

(હરિગીત).

હિત કહ્યું સૂણે ન કંઈ તે, બહિર સરખો જાણવો ;
 થાય સ્વાધિન કોધને તે, આંધળાસમ માનવો. ૧
 સાઈ જેહ બોલી ન જાણે, ગૂંગ સરખો ધારવો ;
 સાઈ માહું નહિં સમજતાને, પશૂ સમજી કહાડવો ; ૨
 તેજ મોટો જાણવો જે, નીત પરઉપકારિ છે ;
 ધીર તેને ધારવો જે, રણે નિર્ભય ભારિ છે. ૩
 ધન જીવાની ઉમરપર જે, નાથ ભરોસો રાખતો ;
 ચતુર શ્યાણો જાણવો તે, મંનનો સૂખી થતો. ૪
 સાંભળી સ્તુતિ આપણી રે, ભૂલિ ખાવી ના ખતા ;
 સ્વાર્થસાઈ લોક લુચ્ચા, જૂઠું આઝૂં બોલતા. ૫
 નિંદે કોઈ આપણે તો, લડવું નહિં તે સાંભળી ;
 પીઠ પાછળ લોક હલકા, ભૂડું બોલે તે વળી. ૬
 ગરિબ કાને જોઈ તેનો, અનાદર કરવો નહીં ;
 કોઈ કાળે આપણી પણ, રે દશા તેવી સહી. ૭

- પાસ પૈસો હોય તો સહુ, સ્નેહ કરવા આવશે;
 દુઃખ વેળા પાસ નહિ કોં, સર્વ વેરાધ જશે. ૮
 હિતજનની શીખકેરં, કટૂ ભાષણ છે ખરં;
 તોયં તે હિતકાર માટે, વેર શં કરવા કરં. ૯
 છાનિ વાતો આપણી તે, ભરોસે કહેવી નહીં;
 સાચ સ્નેહી હોય તો વળિ, ભરોસે કહેવી સહી. ૧૦
 આમદાની ખર્ચે લખવે, જન સાવધ રેહ છે;
 વેહવારે શરમ રાખે, હાની હોરી લેય છે. ૧૧
 લેવિ નહાનાં પાસથી પણ, ચાતુરીની વારતા;
 પતે કનિયો ઘેરમેળે, કાનિ પાસે ના જતા. ૧૨
 ભૂંડું ખોલો ના કદી કો, મુએલાનું સર્વથા;
 વૈરભાવ ન રાખવો ના, ઉધાડો છાની કથા. ૧૩
 મિઠૂં જમવા જીભને રે, ઝાઝિ ટેવ ન પાડવી;
 ઝાઈ કનિયો હોરિ લેવા, ડોકિ બહાર ન કહાડવી. ૧૪
 એક કામ પૂરં થયેયિ, હાથ ખીજે ધાલવો;
 એનિ વાતોમાં તિજએ, ઝટ વિચાર ન આલવો. ૧૫

(ચામર.)

- આપણે બિજાને વાત, કેહતાજ હોધયે,
 ચિત દેધ સાંભળે ન, જોરથી ન કેહિયે,
 પાંચ સાત કામ તે ન, એકદમ લેધયે,
 કેમકે થયું ન કોય, પૂરં બહેલું જોઈયે. ૧૬

(દોહરા.)

- આપણુ હઈયે કામમાં, ખીજો લાવે કામ;
 ખોટી કરવો નહિં વળી, ઝટ કરવું તે કામ. ૧
 ડાહ્યાં થઈ વદવું નહીં, જગમાં હાંસી થાય;
 આગળ આગળ બોલતાં, રહેજ આખર જાય. ૨
 જો ચૂક્યા કંઈ આપણે, એમ મન સમજાય;
 કબૂલ કરવું તે સમે, વાદવિવાદ ન થાય. ૩
 ઘણું મમતાથી છોકરાં, બહેલાં બગડી જાય;
 કરવી મમતા એવિ કે, સદાચારિ સહુ થાય. ૪

ધણી સદગુણી દુરગુણી, ચાકરથી સમજાય;
જેવા શેઠો હોય રે, ચાકર તેવા થાય. ૫
લોકવિષે નહિં રહેજામાં, ખોટી કલ્પના આણુ;
હિત વચનો મુણુશે ન તે, થશે દરિદ્રી જાણુ. ૬

(શાદુલવિકીરિત.)

જેવા ધા મુશરીરને જિવ વિષે, તેવાજ દુર્ગૂણુ રે,
રૂઝાશે પણ રાખશે કંઈ વળી, ખોતાતણી ખૂણુરે; ૧
સાંધ્યાં તે કરશે બહુ હરધડી, એવાં હિણા ધારને,
સારૂં, સાવધ હોઈ જો ભયથકી, હાંકે દુરાચારને. ૨

૩૨. ઈશ્વરવિષે વચનો.

(ભુજંગી.)

સવારે અંતે રાત્રિયે એકચિત્ત, દયાળૂ પ્રભૂ ધરા સંભાર નિત્ય;
સુદાતા પદાર્થોતણો સર્વ તે છે, બહુ નિર્મળા જાપકારો કરે છે. ૧
વળી ન્યાયકર્તા જગત્નો ધણીરે, કરે પાપ શિક્ષાજ તેને ધણીરે;
ભરોસો ખરો બ્રહ્મનો રાખવોરે, સદા અશ્વઉદ્ધોગને પાળવોરે. ૨
સદ્ સાર વસ્તૂજ ઉત્પન્ન કીધી, અંતે તેહમાં સારિ શિક્ષાજ દીધી;
પ્રભૂ ઈશની બહીક રાખી મનેથી, કહેલી સુઆજ્ઞાથી રહેવું સુખેથી. ૩
અરે! કલ્પના ભૂંડિ તે ના પવિત્ર, ન ખાવા પિવામાં પવિત્રાઈ અત્ર;
ન નહાવા ધુવામાં પવિત્રાઈ હોય, પ્રભૂ મનની શુદ્ધિને રોજજોય. ૪
સહુ આપણું નિત્ય તે જોય છેરે, શુભાશુભજે કર્મ ને ખોલ તે રે;
વિચારી કરી કામ સર્વે કરોરે, પિતા બ્રહ્મતો રાચશે તે ખરોરે. ૫
અહીં મ્હોટ નાના થઈ જાય છેરે, પ્રભૂની સુસત્તાયકી થાય છેરે;
ક્રિયા હેતુથી જન્મ આપ્યો હરીએ, વિચારો રૂઝ રોજ કેતો રહીયે. ૬

(૩-૨)

*સાહસદેસાઈ.

(દોહરા.)

દયાસિંધુ જગનાથ મુજ, મૂઠ મતીને કાપ;
સુઝ સારી દરસાવ ને, વાણીરસ તૂં આપ. ૧

સીરીઝ આવ લેસન્સમાં સાઠથીનો લાઈ વિદ્યમ વાંચતાં તેમાંનાં વર્ણનની

મત્સર નદિ તીરે વસે, મન કરીને ગામ;	
ત્યાં દેસાઈ રહેતો, સાહસ જેવું નામ.	૨
દોષ ધણા સાહસથી, થયા વળી ખડુ પેર;	
તે સર્વે સમઝી કરી, શીખામણ લો ઘેર.	૩
સાહસ જેવાં કામથી, જન્મ થાય છે ફેક;	
સુળ સાલે હૈયાવિષે, મૂકાવે તે પોક.	૪
વિનતી મારી એટલી, માની લેજો લોક;	
સાહસ જેવું ના કરો, કો દી નાવે શોક.	૫
સાહસને વળિ બંધુ તે, ધીર નામનો જાણ;	
પણ તેની ^૧ સંગતથી, થયો વીર કહું ભાણ ^૨ .	૬
સાહસમતિથિ ન ચાલતો, સાચે રાહે જાય;	
દેશ લાભમાં સલથી, શત્રૂવાંસે ધાય.	૭
સ્ત્રી પણ તેની સાધવી, વર વહુ શૂભ બનાવ;	
સાકર દુધમાં જહાં મળે, નહીં કોઈની રાવ.	૮
ભાવે ^૩ જહાં વર વહુ મળે, કોઈ ખાય નહિં ભાવ ^૪ ;	
ભાવ ^૫ થી લાભો લિયે, સુખના ઝાઝા લેાવ.	૯

છાપ મારા મન ઉપર એટલી તો ઉંડી પડેલી (જેનું મને તે વેળા ઉમણાના જેવું શુદ્ધ જ્ઞાન તો નોહોતું, પણ તે ઘણું જ ગંભીર ને આનંદકારક લાગતું) કે તે ચોપડી મોટપણે મારા હાથમાં આવી કે તેનું સ્મરણ મને થઈ આવ્યું ને પછી મેં ઉપલી કવિતા જોડી. જે કે મારામાં પણ કાકાભટ્ટીજીની વાત છે ને કેટલેક ફેકણે વર્ણન મળતું આવે છે તોપણ સાહધીની ને માહારી કવિતામાં દેશપરત્વે અને રીતભાતપરત્વે વર્ણન ઘણું જ જુદું છે. એ કવિતા તાં ૨૫મી નવેમ્બર ૧૮૫૮એ પુરી કરી પેહેલી ૧૮૫૬માં નં ૬૦ અંક ૪થામાં છપાવી હતી. એક વખત સદર અદાલતના એક શિરસ્તદાર નામે જહવારાય, મારા પિતાની આગળ કવિ દલપતરામની તારીફ કરતા, ને મારે વિશે ઉલટું મત જણાવતા—તેઓ એક વખત જ્યારે હું છું ૫૦ સભામાં એ કવિતા વાંચતો હતો ત્યારે સભામાં આવ્યા હતા—તેઓ એ કવિતાથી એટલા તો પિગળી ગયા હતા કે તેઓની આંખે ઝળઝળિયાં લગી આવ્યાં હતાં; એ વખતથી તેઓએ મારે વિશે ઘણું જ સાદું મત બાંધ્યું છે. તેમ ઉલટું એક મારા અંગ્રેજી ભણેલા સ્નેહી જેણે સુરતમાં પોતાની મેળે એ કવિતા ઉપર ઉપરથી વાંચેલી તેણે કોઈને મોહોડે કહ્યું છે કે લાડ વિલયમની ખુબી સાહસમાં આવી નથી.

૧ સાહસનો જ ભાઈ એટલે જોરસો તો હોયસ્તો પણ વિવેકી;—ને તેથી તે વીર.

૨ જાણે સૂરજ. ૩ અંતઃકરણના હેતથી.

૪ મોઢાં યાતું તે; માન ધરતું તે; રીસામણાં મનામણાં.

૫ હોંસ; ઉલટ.

એક સમે ધીરો ગયો, શત્રુ ગામમોઝાર;	
કરી પરાક્રમ આકરં, મૃત્યુ પામ્યો સાર.	૧૦
કામરૂ ગામ ગરાસિયો, કામસંગ કહેવાય;	
જીલમ જીલમ તે ગામમાં, પાપ ધણેરાં થાય.	૧૧
લેવા લેણૂં કામરૂ, ગયો ધીર એકવાર;	
ચરચા જોઇ કામની, મન ઉપન્યો બહુ ખાર.	૧૨
કામસંગ કાળૂં કરે, સર્વ ગામમાં કામરૂ;	
કામકાજમાં ચિત્ત નહિં, નહિં નીતી નહિં રામ.	૧૩
કામ કામ રતિ ^૭ કામ છે, નહિં કંઈ વિદ્યાભ્યાસ;	
આપ રજૂ ^૮ બહુ વાવરે, નહિં રણવાની આસ.	૧૪
જવાબ તો દેએ નહિં, દેણદારની દાર ^૯ ;	
ધરમાં રમતી જરૂં તે, અભિમાની તે ઠાર.	૧૫
દેણદાર જે બહાર તે, કરતો રંડીબાજિ;	
પરાક્રમી પરધેર પણ, ધરમાં દોઆ પાજિ.	૧૬
ધેર ઢંગ જોતાં નરસ, લાવે નહિં કંઈ વેર;	
‘હું ત્યાં તે અહિં હોયરે,’ નહિં રીસ વહુવેર ^૯ .	૧૭
દેવાં દેવા વાયદા, દેવોના સમ ખાય;	
નહિં રણવાની રીત જહાં, ત્યાં અધરમ બહુ થાય.	૧૮
રીસ વસી ધિરમનમાં, થયો આકળો જાણ;	
નિશ્ચય કયોં ખુનિ મારવા, છેક કહાડવા ધાણ.	૧૯
કામસંગ પાસે ગયો, ‘રૂપાળા ઠાકેર’;	
‘કરૂં અપાવો’ કહે ધિરો, ‘ઉભે થયો અઢાં પહોર’.	૨૦
કામસંગ રતિસંગ ^{૧૦} બહુ, માતો મહોલે રંગ;	
અદિણ કસુબા જૂમમાં, સૂધ બૂધનો ભંગ.	૨૧
કામસંગ કહે ધીરને, ‘જાજા અહિંથી પાપ’;	
ધીરો કહે ‘સુધ રાખ કંઈ, ચિતમાં કંઈ સત થાપ.’	૨૨

૬ કામદેવનીજ વાતો. ૭ કામદેવની સ્ત્રી. ૮ સ્ત્રી. ૯ વહુ સાથે.

૧૦ કામસંગ ગરાસીયો પોતાની રતિ નામની વહુ સાથે.

તોપણ ના માને લુડો, કામ ^{૧૧} પાપ સરદાર;	
ક્રોધ કરીને ઊઠિયો, કર્યા તીરના માર.	૨૩
કપટ મોહ મદ ધીરનો, પકડે જોરે તોટ;	
બહુ બહુ તીક્ષ્ણાં શસ્ત્રથી, કામ મારતો ચોટ.	૨૪
મોટા એહ પ્રહારથી, ધિરને કંઈ નવ થાય;	
સ્થીર મન છે જોહનું, ગુણ ગોવિંદના ગાય.	૨૫
ભણે નીતિની વારતા, બ્રહ્મ નામ મહિમાય;	
ઉપદેશો વિઘાતણા, કીધા વિધ વિધ લ્હાંય.	૨૬
એક વર્ષ તો વહિ ગયું, ક્રોધ ખાય નહિ હાર;	
પણ અંદરથી ધીરના, થાતા જ્યજ્યકાર.	૨૭
કામ ધણો નબળો થયો, જોર ગયું વિખરાઈ;	
થઈ તામે તે બોલિયો, 'ધીર, દાસ હું ભાઈ.'	૨૮
એવે સમયે ઓચિતું, થયું ધીરનું મોત;	
થયો બંધ સૂબોધ પણ, કામે ખોયું પોત;	૨૯
ધીરકાળને સાંભળી, મન ગામ દલગીર;	
ઘેર ઘેર શોધે થયા, ધીરકાળ તો તીર.	૩૦
પ્રિય પતિ મૃત્યુ સાંભળી, થઈ ગાભરી નાર;	
'પ્રાણનાથ પ્રિય આવની,' બોલી બહુ તે વાર.	૩૧
શોક ધણો કરતી અને, મનમાં બહુ મૂંઝાય;	
(પણ) છાતી માથાં કૂટવા, ગાંડી તે નવ થાય.	૩૨
ખોજે રમતા પુત્રને, નીહાળી તે જોય;	
'ખેટા બેઠું આપણું, ઘર' કહિ ડગ ડગ રોય.	૩૩
સાહસ બોલ્યો ભાભિ રે, 'નહી' લગાડો વાર;	
'ઝટ ઝટ ઝટ ઉઠો વળી, સતિ થાવા તૈયાર.'	૩૪
વર વ્રેહ પીડીત તે, બોલી અબળા નાર;	
'કરો ખમા ઓ જોઈજી, દીલે દુઃખ અપાર.'	૩૫
'નથિ નથિ આજ્ઞા સ્વામિની, સતિ થાવાની લેશ;	
'નિજ હત્યાનો દોષ છે, બોલ્યા રૂડે વેશ.'	૩૬

‘માટે હું નહિં બળું અરે, માનો શાણા જેઠ;’	
‘રઝળી રડિ મરસે વળી, માઈં બહાલું પેટ.’	૩૭
સાહસ કપટથિ બોલિને, સમઝાવે બહુ પેર;	
ધીરથડી ભણિ ભારજી, તેમાં નહિ કંઈ ફેર.	૩૮
ધીર માનિતો સર્વનો, તેની રૂડી નાર;	
આગ્રહ લઈ બેઠી બહુ, ધશ્વરનો આધાર.	૩૯
લોકવળૂં જોઈ કરી, સાહસ બેઠો ચૂપ;	
પણ મનમાં કીનો ઘણો, રાખ્યો તેણે ગૂપ્ત ^{૧૨} .	૪૦
ધીર પત્નિ ડાહી ખરી, દીલાસો દિલ દીધ;	
પુત્ર પાળતી પ્રેમથી, ઘર સંભાળી લીધ.	૪૧
વેહતીર વાગ્યું હતું, તેથી પીડ અપાર;	
હેયારોકે ધીર ત્રિય, નખળી થઈ તે ધાર.	૪૨
વેહ દુઃખ વધતું ગયું, સાહસ રૂઝ્યો જેમ;	
ચિંતાતુર થઈ આપડી, નહીં કાઢતો પ્રેમ.	૪૩
હસકે તસકે જેઠ તે, મહેણાં મારે રોજ;	
નિંદે ભાભી ભતરિજે, નહિં શાણાનો જોજ.	૪૪
સર્વ તરફની વેદના, પણ ન જણાવે બહાર;	
આખર વિધવા આપડી, પડી ખમ્મમાંઝાર.	૪૫
હરી ભરંસો રાખતી, નીતી પાળે રોજ;	
હરીથડી સહુ સૂળ છે, દુખમાં માણે મોજ,	૪૬
વર્ષ પાંચ ગુજરી ગયાં, પછિ તો તે ગભરાઈ;	
મોતે તેહૂં મોકલ્યું, ‘ચલ ચલ જોડી બાઈ.’	૪૭
સાત વર્ષનો છોકરો, લીધો જોળામાંભ;	
ગદગદીત કંઠે ભણી, શીખામણ તે તાંભ.	૪૮
જો હાલતમાં કંઈ તો, રૂંધાયો બહુ ધાર;	
આંખ મિંચાઈ તે સમે, શય થઈ રહિ તે નાર.	૪૯
શ્રીકૃષ્ણ ^{૧૩} નામે દીકરો, ટક ટક જોતો જેઠ;	
ગીસ દારમી પાડિને, ‘હુ હુ’ બોલ્યો તેઠ.	૫૦

^{૧૨} ગુપ્ત; છાનો. ^{૧૩} હસ્તમ કૃષ્ણ (નાણિયેર. સાતમે મહિને અધરાગીની રીતમાં જોળામાં ચુક્યામાં આવે છે કે નિર્ધિષ્ટ છોકરું જણે. જો ઉપરથી.)

‘જો મા જી જી બોલની, ક્રમ થઈગઈ આમ;’	
‘આંખો તે’ કાં મીચિ બા, ઉઠની કરની કામ.’	૫૧
ધણિ હંદોળી પણ નહીં, જગી તેની માત;	
પછિ રડતો રડતો ગયો, માડી તેની વાત.	૫૨
સાહસ પાસે દોડતો, જઈને શ્રીફળ ક્રેહ;	
‘મા તો કંઈ વદતી નથી, બેસી રહિ છે તેહ.’	૫૩
ધમકાવી હાંકી અને, કંહાડ્યાં નરસાં વેંણુ;	
હાહૂકાકે ^{૧૪} સાહસે, ક્રોધ ભર્યાંછે નેણુ	૫૪
પણુ પછિ જોવા ચાલિયો, લોકલાજથી જાણુ;	
ભાભી મુઠ દીડી ખરી, મનમાં મગન માન.	૫૫
મૃતકક્રિયા કીધી અને, મૂક્યા પોકેપોક;	
ખહારથકી પાળ્યો ધણો, ભોજનંધનો શોક.	૫૬
શ્રીફળની બેરદારતની, કરવા માંડી જોજ; ^{૧૫}	
સર્વ તેરફથી ચહેનમાં, રાખે તેને રોજ.	૫૭
કરે જતન સાહસ ધણું, જસનો દહાવો લેય;	
પણુ અંદરથી ખૂનિ તે, વિપરિત કરતો રહેય.	૫૮
એક સમે વીચારતો, સાહસ ભૂડો પાપ;	
ધડું ઘાટ શ્રીફળતણો, લઈ વારસો આપ.	૫૯
ભાદરવે ધન ગાજતો, નિશ અંધારી કીલ;	
વીજતણા ચમકાર તે, ધૂજાવે દહદીલ. ^{૧૬}	૬૦
મધરાતે જીડી ગયો, ભતરીજની પાસ;	
‘ઉઠ ઉઠ બેઠા બાપુ તું, જોવા જૈયે રાસ.’	૬૧
તેલ કસુંબા દૂધનું, ખૂબ કરાવ્યું પાન;	
ગાલેં બોટી દીધિ ને, ખવરાવ્યાં વળિ પાન.	૬૨
જમણી ક્રેડે છોકરો, ડાખી ક્રેડે શસ્ત્ર;	
એમ તબેલે તે ગયો, પહેરી સાદાં વસ્ત્ર.	૬૩
ખંતે બેઠા ઘોડિયે, ચાંદ્યા વગડામાંછ;	
ગાઉઉપર વડચડતજે, ઉતર્યા બેજાણુ તાંછ.	૬૪

૧૪ મહોડું જોઈને ખડીક લાગે તેવાને હાહુકાકે ક્રેહ છે. ૧૫ તનવીજ.
૧૬ કંઈ છાતીતાને પણ ધુજાવે.

અં અં કરતો અદમુઓ, સૂવાડ્યો શ્રીફળ;	
વળતી કહાડી કાળિને, કરતી ઝટ ઝળળેળ.	૬૫
હપટે મુખ ઢાંકિયું, કાપી ગરદન પહેલ;	
અંગ અંગ જૂદાં કર્યાં, ખૂનીને સહુ સ્હેલ.	૬૬
નાક કાન ને આંખના, ચૂરેચૂરા કીધ;	
મોટાં હાડ શરીરને, તેણે વેરીદીધ.	૬૭
મેઘ જળે ઘોયાં વળી, ખુની દેહ ને શસ્ત્ર;	
ફાડી ફેંકી ચોતરફ; દીધાં સઘળાં વસ્ત્ર.	૬૮
કરી કરમ પાછી વળી, હીણી સાહસદેહ;	
ઘોડીપર થઇ સ્વાર ને, ઘેર આવી ઝટ તેહ.	૬૯
ઘેર જઈ સૂતો ખરો, ઊંધ ન આવે કાંધ;	
જાણીતો જાગે નહીં, ઘોરે ખમણું ભાધ.	૭૦
પ્રાત સમે સાહસતણી, રૂડી ધર્મી નાર;	
અળગી ^{૧૭} હતી જે વળી, આવી તે તે કાર.	૭૧
પતી જગાડી પ્રેમથી, પૂછે ભોળી નાર;	
‘શ્રીફળ બેટો ક્યાં ગયો’, ‘હું’ બોલ્યો ગૂમાર.	૭૨
ખંતી બહાવરો શોધતો, ધમકાવે બહુ પેર;	
છેયાં બહાલાં આકરો, ધમ ધમ કીધું ઘેર.	૭૩
મહેલ્લા ચકલાના મળ્યા, થયો ગામ હોકાર;	
‘શ્રીફળ જેવ થયો ક્યમે,’ પૂછપાછ બહુ ધાર.	૭૪
નવ લાગ્યું એંધાણ કંધ, તારે વિપરિત વાત;	
કીધી ખૂની સાહસે, કરવા બીજી ધાત.	૭૫
આકર અંચળ એક પર, તેણે મૂક્યું આળ;	
‘શ્રીફળ પુત્ર તું લાવ રે, નહિં મૂકું તુજ ખ્યાલ ^{૧૮} .’	૭૬
સાહસબોલ્યું સાંભળી, ઉલટ્યા સત્રજા લેક;	
આકરને ખુબ્ય મારિયો, ‘માર માર ને ઠોક.’	૭૭
આખર શોધ કર્યો ઘણો, પણ લાગી નહિં ભાળ;	
આકર મસ્તક છેદિયું, દધને દસ વિસ ગાળ.	૭૮

ગામવિષે કલપાંતનો, કાંઈ ન આવે પાર ;	
નસંતાન ગયું ધીરનું, ત્રાણ ત્રાણ જન ધાર.	૭૯
ઘેર ઘેર શોકો થયા, હાય હાય શો કહેર ;	
નર નારી બાળક ભણે, 'હાય હાયરે વેર'.	૮૦
છાતી ધબ ધબ ચાલતી, દડ દડ આંસૂ વેહ ;	
'અહ અહ' બોલે મૂખડું, ગાન શિથળ થઇ રેહ.	૮૧
કાંકાજ તો બંધ ને, સદ્ બહાવરં જોય ;	
ગામવિષે હડતાળ ને, હસતું નહિરે જાય.	૮૨
તડકા પીળા ^{૧૯} લાગતા, શોક શોક સહુ ઠામ ;	
ઝાડ જનાવર તો દિસે, શોકાતુર ઓ રામ.	૮૩
મંદ ઉઠાસી દીસતા, નહીં અંગમાં જોર ;	
પળે પળે તે હબકતાં, શોકતણો બહું શ્લેષ.	૮૪
આ ટાણે તે ગામમાં, શોક ^{૨૦} નારિ સ્વરૂપ ;	
નિરખ્યું સર્વે ભારિ ને, બેઠા તનિ મદ ચૂપ	૮૫
સહુ લોકો શોકો કરે, શ્રીજીને બહુ રોય ;	
સાહસપત્ની સાધવી, તેને મૂર્છા હોય.	૮૬
તે કાકી શ્રીજીપત્ની, રાખી અદકો ગ્રેમ ;	
પેટપુત્ર સમ પાળતી, રાગે ધથર જોમ.	૮૭
થઇ નિરાશ તે બાપડી, મનમાં દુઃખી જાણ ;	
બાળક રેતાં રાખ્યાં, નિજ મનમાં મોકાણ.	૮૮
સાહસડો ખૂની કરે, આકરંદ બહુ પેર ;	
શ્રીજીનું નહિં કર્મનું, જોથી બાળક ઠેર.	૮૯
કૂટી માથાં છાતિ બહુ, દેખાડે તે શોક ;	
મૂકે પોકે પોકને, પાડે આંસૂથોક.	૯૦
કંઈ સમાવી શોકને, વિધવિધ કીચા કીધ ;	
શ્રાધ શુદ્ધ થઇ બહુ કર્યાં, દાન ગરિબને દીધ.	૯૧
તેર દિવસ તો વહિગયા, ધીર વારસો લીધ ;	
ધન ધર આકર સર્વને, નીજ કબજમાં કીધ.	૯૨

૧૯ એકાંતમાં દલગીરીમાં બેઠાથી તેજવાળો તરડો શીકોપીળો લાગે છે
ખરેખર. ૨૦ શોકરૂપી કોઇ સ્ત્રી. (કલ્પિત)

- પણ મનમાં સાહસ ખુની, દુઃખી અપરમપાર;
ધાણુ વાળિ કરિ હાણુને, તે સુળ સાલે યાર. ૯૩
- કામકાળ, બહુ ભાતનાં, સાહસ કરતો તોય;
ચિત્ત ન લાગે કોઇમાં, પરતાઇ તે રોય. ૯૪
- ડગલે ડગલે જગજગે, કામ કામમાં ધાર
પળે પળે તે નિરખતો, શ્રીફળનો આકાર. ૯૫
- જાંઘે નહિં રાતે કંઈ, અળ-અળકીને જોય;
શ્રીફળ મૃત્યુ અકાળ તે, 'કાકા' કરતું હોય. ૯૬
- વર્ષા વાળ્યું તેહનું, કરી શ્રાદ્ધ જે દિનન;
સાણું રાતે લાધિયું, તેથી તે અતિ ખિન્ન. ૯૭
- તે દહાડો તે રાત પણ, ચંદ અગારે જાય;
સાણુ ગાળે ધોર ધન, વીજ ચમક બહુ થાય. ૯૮
- પ્યાલું પાચું ઝેરનું, દૂડે જેને લીધ;
ઘોડી જીપર એસિને, એડી જળજર દીધ. ૯૯
- વડ હેઠે સૂવાડિને, કાપ્યું કુમળું શીશ;
તે કમા ને વસ્તુઓ, શિશુંની હળવી ચીસ. ૧૦૦
- એ સઘળું સાણુ જુએ, નહીં ભૂલ સાક્ષાત;
ભાષણ કોધી સાંભળે, સાલે તેને ધાત. ૧૦૧
- ઘોડી બોલી 'નીચ રે, હું ભોળી ભરમાઈ';
'પાપી સાધન સાક્ષિ થઇ, ચાંપૂં તૂંને આંહિ.' ૧૦૨
- વડ બોલ્યો 'ચંડાળ રે, શું મ્હેં ગુન્હો કીધ?'
'મને કર્યો તે બ્રહ્મ' કહિ, થડમાં વીટી લીધ. ૧૦૩
- ચાકર બોલ્યો 'કુમળખત, ખડગે કાપૂં શીર';
'વડે યશું હું પ્રેમથી, ભોફું આ સહુ તીર'. ૧૦૪
- જમદૂતો શસ્ત્રે ભરયા, દાત પીસિ રિસ ભેર;
અતી ભયાનક રૂપથી, બિવડાવે બહુ પેર. ૧૦૫
- ભાઈ ભોળાઇ વળી, તે પણ ખૂણે દીઠ;
તે તો બોલ્યાં 'ધિક છે, દગો દીધ તે પ્રીઠ.' ૧૦૬
- સર્વ જોઇને ખીકથી, નીચે જોયે જમ;
'કાકા ઠીક-કર્યું' બોલતો, બાળક દીઠો તેમ. ૧૦૭

ચીસ આકરી પાડિને, પડ્યો ચતો તે પાટ; 'શ્રીફળ ખેટા ખૂન હું, મુઝો' પછાડ્યો ^{૨૧} ખાટ.	૧૦૮
વળિ પાછો જગ્યો કંધ, જોએ તો ચોપાસ; ઘોડિ પગે બંધાયલો, ઘસડાએ નીરાસ.	૧૦૯
તે ઘોડી વડથડકને, લખ ગધ તેવાર; પગ ઉંચકીને છાતિપર, મૂઝો તેણે ધાર.	૧૧૦
મસ્તક આકર છેદતો, જોએ તે જે વાર; ચીસ પાડિને તે મુઝો, 'લેવાયોરે ^{૨૨} ખાર.'	૧૧૧
એ રીતે સાહસ મુઝો, ભૂંડું મૃત્યું કેહ; કિધાં કરમ તે ભોગવ્યાં, ભોગવશે હજિ તેહ.	૧૧૨
આ ભવ પામ્યો દુઃખ ને, નરકે ખાસે નર્ક; શિક્ષા ^{૨૩} ખીજિ ખિહામણી, ભોગવશે અધગર્ક.	૧૧૩
અકસ્માત મરવું ભલું, સાહસ રીખાયોજ; ચાર પાસ ભયત્રાસથી, જોતો જમની ફેાજ.	૧૧૪
સાહસ પાપી જીવતો, ઘડ્યો પ્રભૂએ ઘાટ; પડે ખણે જે પહેલ તે, ભૂલે જન સત વાટ.	૧૧૫
વગર વિચારયું આદરે, ખોટી લતમાં હોય; નિજ પર હાની જે કરે, પાછળથી તે રાય.	૧૧૬
લેવાઈ જે લોભમાં, સૂખ હોરવાક જ; ઘડે ઘાટ અઘટિત સહ, તેમાં ખોયે લાજ.	૧૧૭
આ જીવર ખુબ મનનાં સહુ, કરશે જે સજ્જન; ધીર થઈ વીચારશે, સાચી યુદ્ધી મન.	૧૧૮
કામક્રોધ ને લોભ મદ, તજિ મત્સર ને મોહ; ક્ષમા દયા ઔદાર્ય ને, સદગુણ સજિ સહુ રોહ.	૧૧૯
સન અઠાર અઠાવને, તોવેંબર પચ્ચીસ; પૂરી કીધી વારતા, જય જય જય જગદીશ.	૧૨૦
ઋગ્વેદિ. ક્ષીવેદિ ને, નરમદશંકર નામ; કરી કવીતા વર્ષ ત્રણ, જય બ્રહ્મ સત નામ.	૧૨૧

^{૨૧} એમ કહીને ખાટલો પછાડ્યો. (હું મારાં નાનપણમાં રાતે બહીતે ને ચીસ પાડી ખાટલો પછાડતો. મને ભયંકર સ્વપ્નાં આવતાં). ^{૨૨} એમ બોલીને ^{૨૩} જમરાજને તાંહાં.

સન આઠાર પંચાવને, સપ્તમ્યર આખર;	
૩ચી કરી કવિતાભણી ^{૨૪} , ભણી ^{૨૫} કરી નહિ છર ^{૨૬} .	૧૨૨
વડનગરો નાગર છજીં, સર્વ કવીનો દાસ;	
વિરસ વિકટ મુજ કવન છે, ગ્રીષ્મતણૂં તે ધાસ. ^{૨૭}	૧૨૩
જન્મભૂમિ છે સુરત પણુ, હું મૂંઝાઈમાં હાલ;	
વ્યયચિત્તથી ^{૨૮} કાળ કિધ, તેથી તે બેહાલ.	૧૨૪
માટે સહુ જન કરિ ખમાં, લેજો કંઈ પણ સાર;	
પણુ હમણાં તો બ્રહ્મનો, બોલો જયજયકાર.	૧૨૫
	(૧-૨)

૧૭.*

(ચોપાઈ.)

કુંપડીમાં રહેનારી એક, છોડીતો દીકો મેં ટેક;	
જહારે તે નહાનીને મળ્યો, વચન સાંભળી હું બહુ ગળ્યો. ^૧	૧
વાળ વાંકડા ગુચ્છભેર, છુટો ચોટલો મોટો ઘેર;	
કુમળી કન્યા બોલી કહું, ‘આઠ વર્ષની હું તો છજીં’.	૨
‘તમે કેટલાં નહાની બહેન,’ ‘સર્વ મળીને ભાઈ બહેન?’	
‘સહુ કેટલાં?’ ‘હૈયે સાત,’ મહારી જોડે કીધી વાત.	૩
આશ્ચર્યે જે જોતી હતી, તેને વળતી પૂછી કથી;	
‘કહાં છે તે ભાંડૂઓ વળી,’ ‘સાત હમે તો’ બોલી ભલી.	૪
‘એ જણુરે હજી ભાટે જાણુ, ને એ જણુ તે ખેડે બહાણુ’;	
‘એ જણુનો છે મસાણુવાસ, એક એનડી ભાઈ ખાસ ^૩ ’	૫

^{૨૪} કવિતાતરક મન કીધું. ^{૨૫} શીખીને કરી.

^{૨૬} કવિતા કંઈ પણ બિલ્લ કવિયોની પઠે મારામાં છર નથી આવ્યો.

^{૨૭} જેમ હુનાળાનું ધાસ રસવનાનું ચાવવું કઠણ પડે છે, તેવું મારું કવન વિરસ ને વિકટ (સમજવું અઘરું) છે.

^{૨૮} મુંઝાઈસ્થળ કવિતા કરવાને લાયક નથી; કવિને નિરાંતનું ઠેકાણું જોઈએ. ધાંધલિયા શેહેરમાં હજાર ઠેકાણે મન દોડે છે. તેમાં વળી હું ઘણીરીતે મનનો દુઃખી.

* એ, વડેરવર્ધની ‘હની આર સેવન’ની કવિતાનું લાખાંતર છે, પણ નામ કામ તથા ઘેરની વાત બદલી એક ખારવણને લાગુ પાડી છે. ૧૮૫૮ માં કરી પણ પ્રથમ છાપી ૧૮૫૯ માં નં ૬૦ અં ૪ થામાં.

^૧ પિગળ્યો (પ્રીતિની કુમળી વાણીથી મારું હૈડું પિગળ્યું.) ૨ તાપી કાંઠે એક ગામડું છે. સુરતના નાવડી ઓવારને સાંમે કાંઠે. ૩ ખાસો; લલો.

- “આ કુલપાડા” નામે ગામ, મસાણકાંઠે ઝુંપડી ઠામ”;
- “તેમાં હું ને મારી માત, રહિયે તે પાસે દિન રાત”. ૬
- “તૂં કહેછે બે ભાઠે રેહ, દરિયો ખેડે બીજા બેય;”
- “તમે સાત તે શાનાં હજી, એમ હોય ક્યમ મીઠી વળ”?. ૭
- વાળ્યો વળિયે વળી જવાળ, “સાત ભાંડુ ને મા નહિ” બાપ”;
- “બે જાણુ તો છે મસાણમાંલ, ઝાડ પાસ બાળ્યાં છે ત્યાંહ”. ૮
- “અહિં તહિં તૂં તો દોડ્યા કરે, તુજ સાંધા છે ચંચલ ખરે;”
- “જો બે બાળ્યાં મસાણુ સાચ, માત્ર તમે તો ત્હારે પાંચ.” ૯
- “ધાસથકી લીલી કુંજર, ન્હાની સરખી મહરડી” ધાર;
- “ઝુંપડીથી-દુર ડંગલાં બાર, બાળ્યાં તેની પાસે સાર.” ૧૦
- ન્હાની બોલી “હું તે ઠાર, ધાધરિ સીવું વારંવાર;”
- “ઝોટું બેસી તહાં રમાલ, ગાઉં તેમના ગુણુ હેવાલ”. ૧૧
- “ઘણીવાર સૂર્યાસ્તે શેઠ, રળિયામણું ચાંદરણું ઠેઠ;”
- “લઘ કટોરો જળી ભરું, વાળૂ ત્યાં બેસી હું કરું.” ૧૨
- “ખેલી મુઘ તે-રામલિ ખેન, નિરબળ તનમાં તો બહુ ઘેન;”
- “પાથરણમાં રડતી બહુ, રીખાયામાં કસર ન કહું”. ૧૩
- “દેવદયાએ બહુ દુખ સહી, છુટી બચારી જાતિ રહી”; ૧૪
- “પછી મસાણે બાળી દીધ, એવી વળિયે વાતો કીધ. ૧૪
- “વળી હુનાળો છાયામાંલ, કહાડયો સઘળો રમવામાંલ;”
- “મેં ને ભાણુએ રે ખાસ, રામલિ બાળી તેની પાસ”. ૧૫
- “વરસાદે કાદવની ભાંચ, લપસી દોડી જતી ત્યાંચ;”
- “જવા ભાઈને પડી જરૂર, રામલિ પાસે તે ન ગરૂર”. ૧૬
- “હવે કેટલાં કહો છો તમે, પૂછું છું તૂંતો બહુ ગમે,”
- “જો તે બે છે સ્વર્ગે ખરે, અમથી તૂંતો હઠજ કરે.” ૧૭
- નાણુકડી બોલી તેવાર, “શેઠ હમે તો ત્રણ ને ચાર;”
- “આંખાગળ દેખું તેમને, તમે કેમ ભૂલાવો મને?” ૧૮

૪ સુરતની પાસે ગામ છે-જ્યાંહાં તાપીને કાંઠે મુડદાંને બાળવામાં આવે છે. ૫ બાપ નથી-સાત ભાંડુ ને મા છે. ૬ ઝાડની બજોલનો બનાવેલો ગોખલો. ૭ દુઃખ સહન કરનારી. ૮ કાંઠાપર દોળાવવાળો લપસણો કાદવ. ખારવાના ઘણાક છોકરાં જિંચેથી નીચે સરી જવાની રમત રમે છે. (હું ને મારા દોસ્તો પણ એમ જિંચેથી નીચે સરી જતા)

‘નક્કી તેઓ તો છે મુઆં, જીવ તેમના સ્વર્ગે ગયા;’
 ‘વધૂ પૂછવું ફેગટ જશે, તેની મરજી તેમજ હશે.’ ૧૯
 ‘ઢાલી વળિને પૂરણ પ્રેમ, ભાંડૂનું ઈચ્છે બહુ ક્ષેમ;’
 ‘તેના તે બોલે તે વેણુ,’ “સાત હમે તો ભાઈ બહેન”. ૨૦

(૩-૧)

આત્મખોધ.*

(શિખરિણી.)

થયાં પૂરાં આજે, વળિ વરસ સોજે નવ સરે^૧
 થઇ માયાઅંધો, નિજ મૂનડું રાખ્યું ન વસ રે
 વિચારયું ના કો દી, ભજનતણું લેવું નવસરે રે
 હવે કામો તહારાં, બહુજ પસતાયે નવ સરે^૨. ૧
 પિધું પાપી પ્રાણી, અતિ પતિત પાણી પરજભગે
 ન પાણીયે^૩ પાણી^૪, મુકયું ત્રિશુળ^૫ પાણીયિ ન ડગે

સંવત ૧૯૧૪ ના ભાદરવા સુદ ૧૦ એ (તા. ૧૭ મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૫૮) ને ૨૫ વરસ પૂરાં થઈ ૨૬ મું બેઠું તે દહાડે-વરસગાંઠને દાહાડે મેં ઉપલી કવિતા જોડી કહાડી; પણ છાપી પ્રગટ કરી ૧૯૫૬ માં નં ૬૦ અંક ૪ થામાં. એ વેળા હું ઘણા ભાવિક, ત્યાગી, પશ્ચાત્તાપ કરનારો, અને પાપ, મરણ, ઇશ્વર ભયના વિચારથી ઉદાસ રહેનારો હતો. એ વખત મારી મૂર્તિ-પૂજા ઉપરથી આસ્થા હઠી ગઈ હતી ને તેને છોડવાની રમત સમજતો થયો હતો;— એ કંઈ ઇશ્વર ભક્તિનો માર્ગ નથી એમ જાણતો હતો. મારા વિચાર એવા હતા કે એક નિરાકાર ઇશ્વરને તેના ગુણ ગાઈ ભજવો, અની-તિથી દુર રહેવું, ઇશ્વર પાપીને શિક્ષા કરે. છે ને નીતિમાન ભક્તના ઉપર પ્રસન્ન રહે છે. એ વિચાર એટલા તો જોસથી ઉભરાતા હતા કે મારો વિચાર ધર્મના પુસ્તકો વાંચવાનો અને પછી પોતે સમજી જીજ્ઞાસે સમજાવવાનો—ધર્મોપદેશક થવાનો—જન્મસુધિ એજ ઉદ્ધોગ રાખવાનો હતો—ને ઘણાં કાંકાં મારતો હતો કે ક્યારે કોઇપણ ધર્મના ખાતામાં ભરાઈ-કાઠિયાવાડમાં કોઈ નવો સ્વામી નારાયણ-હરિશંકર થયેલો સંભળાતો હતો તેને મળવાને પણ ઘણો આતુર થયો હતો. એની મનની હાલતમાં ઉપલી કવિતા જોડીને છેલ્લીવારે કેટલીક પ્રતિજ્ઞા પણ કરી છે. એમાં પાપનું વર્ણન કરતાં જે જે પાપ મેં નથી પ્રમાણે તેપણ લખ્યાં છે; તેનું કારણ કે મારી જીજ્ઞાસા વાત ઉપરથી પછી મહારાજ સારી પેઠે ઉતરી પડાયું છે. એ કવિતા કોઈ તરફ જોડાઈનો લાલ, જે અનીતિનાં કર્મ કર્યાં હોય અને પછવાડેથી પરતાયો હોય અને પછી નિયમ પાળવાની પ્રતિજ્ઞા કરી હોય તેને ધરાવે લાગે છે.

૧ (સોળમાં નવ પેસે એટલે પચ્ચીસ થાય) ૨ ની
 ૩ થાય; પાર પડે. ૪ પારકી સ્ત્રીની ઇત્રીને વિધે. ૫
 નીમ લીધો. ૭ શિવ; ઇશ્વર. ત્રિશુળ છે હાથમાં લેના તે (

અનીતીપીઠે તેં, નિરખિ નરિં નારી જગ જગે
કરી જરી^{૧૦} જરી, વિખ બહુ પસારયું રગ રંગે. ૨

જીવંતી જોધને, જકથિ જખમારી જમિ કરી
પશુ પંખીપેરે, ધરરર ધસ્યો ના જરિ કરી
બડી રંડીબાહ, પદરિ^{૧૧} ખુનિ ખારી^{૧૨} અધભરી
ગુમાવી બાહ તેં, અવતરિ ન સેવ્યો નરહરી. ૩

છિનાળી છાતી તેં, છકિ છળિ^{૧૩} છુપાવી કરિ મથી
કિધાં કાળાં કાલાં, કુડ કરમ કામી કપટથી
ભમાયો ભારી ઓ, પડરિયુ^{૧૪} તણાતો કટકથી^{૧૫}
સુણીને વંઠ્યો રે, તું કનકલતા^{૧૬} ચેટકકથી. ૪

કચ્છા કલાવાલા, પણ કંધ વળ્યું ના શરમ રે
પરાણે તેં કીધી રતિ નવલ ફૂડાં કરમ રે
જીહી ગખાંથી તેં, હરણુ મન કીધૂં ત્રિયતણું
જીહી પ્રીતી બાંધી, હરણુ મન કીધૂં ત્રિયતણું ૫

ઋતુસ્ત્રાવે મૂખાં, લય ન કંધ રાખી મન ભિંડયો
પછિ રોગે રોળ્યો, બહુ બહુ પછાડયો તવ રડયો
સમોસાજો જીહી, ઘડિભર ન ચોલ્યો ભડ પડ્યો
વળી પાછો ખાડે, ધિકધિક તુને તું અદ્યડયો. ૬

બહુ બાળા વીધી, રતિભર^{૧૭} ન ધારી રતિ કરી
મુકી ના રાંડેલી, ગરભવતિ નારી ઝટ ધરી
કરી હત્યા ભારી, અરરરર પાપી મદભરી
હવે મુકતી લારી, કઠાણુ ઘણિ થાવી હરિહરી! ૭

એવો તેં નીમ ન લીધો અને ઇશ્વરથી તું ડગતો નથી—તે શિક્ષા કરશે તેની બીહીક રાખતો નથી.)

૮ અનીતિનો બનર. ૯ માત્ર. ૧૦ છિનાળી (જરી—શરૂ કરી)

૧૧ પાલવે—છેડે બાંધીને. ૧૨ ખાર—વેર રાખનારી (વળી અધ—પાપથી ભરી, અને ખુનિ એવી રંડીબાહ)

૧૩ પોતાની મનુષ્યરૂપ છળી; આત્મારૂપાણું.

૧૪ કામ ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ ને—મત્સર.

૧૫ સેન; લશ્કર.

૧૬ કનકલતા—સુનાની વેલી—(સુંદર સ્ત્રી) નાં ચેટકસંબંધી વાતો. ૧૭ જરાકે; લગાર પણ.

સ્વકીયાને^{૧૮} છોડી, ગ્રહણ પરકીયા^{૧૯} કરિ નકી
 સહૂ સામાન્યાની^{૨૦}, ખખર પણ લીધી ધનથકી
 ભણ્યાં ભૂંડા^{૨૧}ભૂંડાં, રસભરિત કાવ્યો મન દઈ
 અનંગી^{૨૨}રંગોમાં, કરિ કુરતિ^{૨૩} તેથી થઇ ખઇ. ૮
 સહૂ આઠે જામે, મદ મદન સંગે રમણમાં
 વિલાસી રંગોમાં, ખલિત તું થયોરે સપનમાં
 નહીં જાંધ્યો પૂરં, ઝખ ઝખકિ જાગ્યો ભ્રમણમાં
 ગમે તાંહાં જાડી, પડિશ કંઈ કાળ^{૨૪}ક્રમણમાં. ૯
 અરે જાણી જોઇ, સંમનિ મનમોઢા મરમને^{૨૫}
 ન માની નીતીને, ઉલટથકિ આપી અવરને
 જાણાએ લોકો જો ધિક્કધિક્ક કરે તો મર^{૨૬} મને
 ભણ્યાં હીણાં વેણાં, મદયિ નવ રાખી શરમને. ૧૦
 બન્યો બાવો બાહો, બહુજ બગસાધૂ ભગભજૂ
 વળી લોભી લુચ્ચો, -મિષ^{૨૭} થકિ થયો તૂં પરગજૂ
 સુખોનાં સાહિયો^{૨૮}, અમર કરિ રહેવા પ્રુશિ હજૂ
 પરંતૂ તારં ઓ, નથિ સુરખ પાપી કંઈ ગજૂં. ૧૧
 બહૂ ધાતૂ માટી, વળિ પુરષ મૂર્તી હરખથી
 પુજા તેની કીધી, વિધવિધ પુજાપે ઉલટથી
 રૂપૂજા^{૨૯} પૂંજમાં, સતત સત પૂંજ રૂડિ ઘણી
 ગુમાવી ભાવી ના, છટછટ તુને નિર્ગુણતણી. ૧૨
 સહૂ મંત્રી તંત્રી છળ વિવિધ વિશ્વાસાથ ભણી
 કલંઠી કંઠીમાં, અતિસ મનગંઠી ભ્રમતણી^{૩૦}

૧૮ પોતાની પશ્ચિયત સ્ત્રી. ૧૯ પારકાની સ્ત્રી. ૨૦ વેશ્યાઓ. ૨૧ ઓ
 ભૂંડા પ્રાણી. ૨૨ કામદેવ સંબંધી. ૨૩ અઘટિત રતિસંબંધ. ૨૪ કાળને
 ફેરો-ચક્ર. ૨૫ મર્મ. (નીતિ ધર્મના.) ૨૬ મર (છાને લોક મૃદને ધિક્કારતા)
 ૨૭ બાહાનું. ૨૮ શૃંગાર સામગ્રી અમાર રહે એટલે જીવું ત્યાંસુધી શૃંગાર
 રસનુ સુખ લેયાંજ કરે એવી ઇચ્છા.

૨૯ ધાતુ માટીનાં પુતળાંની, અને માણસોની વિધવિધ સામગ્રીએ પુજા
 કીધી; પણ એ કુપુજા-નકારી પુજા છે; ને એ જે પુજે-અરે તેમાં નિર્ગુણ
 બ્રહ્મની જે પુજા તે અથવા એ જે હંમેશની સાચી પુજા તે, તે, જોઈ નાખી-
 તુને નિરાકાર ભજવે ન ગમ્યો પણ તે મૂર્તિપૂજામાં કાંકાં માણ્યાં કીધાં.

૩૦ ભ્રમની કંઠી (રૂદ્રાક્ષ તુળસી વગેરેની) જે કલંઠી છે તેમાં તે તાર
 મન ગંઠીને ખીજા ભુત પિતૃ દેવ સંબંધી બહેમોને પણ સારી પકે ગણ્યા-માન્યા.

ગણ્યા બહેમો ખીજા, હુત પિતર દેવો નવ ડરી
 ન જાણ્યો માન્યો તેં, અમળ અજ અદ્વૈતજ હરી. ૧૩.
 અરે જોતાં જોતાં, તરણિ સુત ખંને વટિજશે
 અરે જોતાં જોતાં, ભર તુજ જીવાની વહિજશે
 અરે જોતાં જોતાં, ત્રિમિ મુરખ પાપી મરિજશે
 લિધી ના શિક્ષા તેં, અમળ સુખ જોથી બહુ થશે. ૧૪
 ખરે ઠાલા ઠામી, ઠિક ઠિક તું ચેત્યો હજિ કંઈ
 કરે પસ્તાવો આ, ઠિક ઠિક તું ચેત્યો હજિ કંઈ
 ડરે ભાવી^{૩૧} દુઃખે, ઠિક ઠિક તું ચેત્યો હજિ કંઈ
 અરે ભાવી નીતી, ઠિક ઠિક તું ચેત્યો હજિ કંઈ. ૧૫
 જીવાનીમાં જે કો, સમજિ તનિદે રે વિષયને
 ખરો શૂરો તે તે, હલટથકિ છોડે કપટને
 સહુ માયા ઘેરે, પણ ચિતકું રાખે નિજકને
 ખરો શૂરો તેતો, અપટલપટોને ઝટ હણે. ૧૬
 થયે ધડા ભાષ, વિષય સહુ તૂને તનિદિયે
 તું તે વેળા કેહે, રતિ તનિ હમે રોજ ફરિયે
 થયે ધડા ભાષ, ભગત થઈ સાધૂ તું જાણાવે
 રૂડી નીતી મોડી, નહિજ પુરુષાર્થી તું ભણાવે. ૧૭
 સવારે ઊઠીને, શરિર મન શુદ્ધી કરિ અને
 નિરાંતે એકાંતે, ધડિભર હરી તૂં ખુબ ભજે
 પછી ખીજે કામે, વળગ રૂઢિ રીતે જયમ રચે
 પરંતુ નીતીને, લવ નવ વિસારીશ જિવ રે. ૧૮
 હસાડે રોવાડે, સુખ દુખ અહીંનાં હરધડી
 સહુ ખોટું અંતે, સત વગર સાથે નહિં કંઈ
 ન ધારયું થાયે તો, ધિરજ મન રાખી હરિતણી
 વિનંતી જો ભાષ, કરિશ મટિ જાશે ભિડ ઘણી. ૧૯
 'ક્ષમાવંતો'^{૩૨} થાજે, બહુજ સહુ ઇંદ્રોયજિત તૂં,
 'દયાળુ' અક્રોધી, ભયરહિત વૈરાગ્યસુખિ તૂં

૩૧ ભવિષ્યના-મુઆ પછી ઇશ્વરની શિક્ષાથી થતાં દુઃખના વિચારથી.
 ૩૨(એ વિસમી રૂડી એક સંસ્કૃત શ્લોકનું ભાષાંતર છે.)

'સુદાતા નિલોભી, સરવ જનને પ્રીતિકર તૂં'
 'વળી શોકે છૂટે, દશગુણુથિ જ્ઞાની સમજી તૂં.' ૨૦
 હરિ ઓ ઓ આપા, અતિસ અપરાધી હું છું ખરે
 પ્રતિજ્ઞા આજે હું, ખરિ કરું છું તે તૂં પળવજે
 સજી નીતીવસ્ત્રો, સમરિશ હું અદ્વૈત હરિ રે
 ગુણો ગાઈ સાચા, કરિશ મનપૂજા પરમ રે. ૨૧
 ઘણી જે વાતોમાં, નથિ વરતતો નિભર્યપણે^{૩૩}
 હવે તે સંભાળી, કરિશ હું વિચારી જયમ અને
 બહુ લોકો બોલે, નરસું ન લગાડી મનવિષે
 કૃપા તારી હોશે, જયજય કરું રે જગવિષે. ૨૨
 કૃપાળુ ઓ નાથા, નિયમ શુભ રૂઢા ગુણભર
 સહુ જાનું જાણે, જગતકરપાળુ લયકર
 નિતીધર્મોપી, મધુરમણુમાં^{૩૪} નિત્ય સધર
 ઉમંગી રંગીલો, કર મધુ પિતો તૂં મધુકર. ૨૩
 દયા કાઢી તેથી, સજનતણિ મૈત્રી રૂઢિ કરી
 સુવિદ્યા શીખીને, મુજ મન મનાવ્યું કરગરી
 પરંતુ સત્યમેં, ભવભવ^{૩૫} કથા તે રસભરી
 ભણાવી લેજે રે, કરિ તું હરિરંગે મંદિ કરી^{૩૬}. ૨૪
 સહુ લીલા શિક્ષા, સુગુણ ધન મહારે મન વસી
 કિધું નક્કી મેંતો, જય જય વિચારી કસકસી
 હરિઃ વહારે મહારે, અધભય ન કોદી પિડ કંઈ
 હરિઃ વહારે મહારે, અમળ સુખ નિત્યે અહીં તહીં. ૨૫
 (૧-૨)

૩૩(લોકનો ઉર લાગે છે.) ૩૪(નીતિધર્મ એ રૂપી જે મધુરમણુ-વસં-
 ત ઋતુનું રમણુ તેમાં મને નિત્યનો પુક્ત અને ઉમંગી રંગીલો એવો મધુકર
 એટલે ભમરો કરી રાખજો.-શું કરતો? તો કે, મધુ-મધ-તત્વસાર પીતો,
 એટલે બ્રહ્માના જશગુણ ગાતો કરજો.)

૩૫ ભવ-સંસાર. ભવ-કલ્યાણ. (પોતાનો જે ભવ-સંસાર-જન્મારો તેણે
 ભવ-કલ્યાણ થાય તેવી કથા.)

૩૬ હરિના રંગને વિષે મદમાતો કરી-હાથી કરી રાખજો.

*વૈધવ્યચિત્ર.—ભાગ ૧ લો.

(દોહરો.)

પુરુષ પ્રકૃતિ-શિવ શક્તિને, રસરંગે ભરપૂર;
દીને વર મતિ શુભ તરં, બહેમનદીનું પૂર.

૧

(લલિત.)

અરર અંધિકા માત માહરી, અરર રેતિ હું શોકથી ભરી;

હ હ હ શૂં કહું પીડ પેટની, ધાડ ન આવતી કેમ ઠેઠની? ૧

અખળ જાતિ હું લાજથી ભરી, પણ હકીકતો કેહવી ખરી;

મનવિષે ઘણીરે સુઝાઉં છું, અતિસ ભભરો આજ કહાડું છું. ૨

બહુ અધીર ને શૂરિ હું બની, થઇશ આક્રળી બોલવે ઘણી;

બળતરા બહુ કહાડતાં અરે, કદિ ચુકીશ હું બોલતાં ખરે. ૩

શરમ લાજને-મૂકિને ભણું, વિધવાને પડ્યું દુઃખ ને ઘણું;

કરિં ખમા અરે દીલમાં ધરો, અખળા દુઃખને દૂર રે કરો. ૪

સમજિ હું નહીં કાણુ તે વરં, સમજિ ના દિધો કૂમળો કર;

વર અને વહુ લગ્નથી મળ્યાં, વગર અર્થના શબ્દ તે બળ્યા. ૫

* માહારી પેહેલીવારની પ્રિયાનાં મરણ પછી તે માહારી બીજીવારની પ્રિયા મારે ઘેર રહેતી થઇ ત્યાંહાં સુધીનાં દરમિયાનમાં હું વિપયવાસનાનાં જોરભાથી અને તેમાં પછી અનીતિ તો ન કરવી એવી રીતે મન માર્યાથી ઘણો ઘણો રીખાતો હતો, અને તેમાં પાછી માહારી પ્રિયા સાંભરી આવતી, તેથી મને કહી ન શકાય તેટલું દુઃખ થતું;—તે એટલે સુધી કે વેળાએ હું મારા એકાંતમાં સારી પેઠે રડતો—એ હાલતમાં મારું વલણ ચૂંગાર રસ લખવા તરફ થયું. પણ સુધારામાં એવી વાત લખવાની પેહેલ કરવાની હિંમત ચાલે નહીં. એવામાં વળી માહારી સગી કેટલીએક બાળવિધવાનાં અસહ્ય દુઃખો માહારા જોવામાં આવ્યાં. તે ઉપરથી મને ઉપલી કવિતા લખવાનું ઉત્તેજન મળ્યું—એ મતલબ કે, વિધવાનું દુઃખ દરશાવું ને તેમાં હું મારું દુઃખ રડું. બીજું ઉત્તેજન આવ્યું કે કવિ દલપતરામ અત્રે આવેલા તે પોતાની ઘણા વરસની કવિતા લાવ્યા હશે ને મને તો કવિતા બનાવતાં ચોડાંકજ વર્ષ થયાં છે માટે માહારે નવિ નવિ કવિતા કરી સરસાઇ રાખવી જોઇએ.—એ સહુ કારણોથી વિધવાવિલાપમાં મગ્ન થઈને સપાટાની સાથે મેં આ વૈધવ્યચિત્ર લખી કાઢાડ્યું છે. એ પ્રથમ તો સંવત ૧૯૧૫ સને ૧૮૫૯ના ચોમાસામાં નર્મકવિતા અંક ૫ મો—૬૬૦ એ નામે ૫૦૦—૫૦૦ નક્કલ છપાવી પ્રગટ કર્યું હતું. એ કવિતાથી ખુશ થઈને એક પારસી દોસ્તે પોતાની તરફથી ટામસએહામ છાપનારનું રૂ. ૧૦૦)નું બિલ પગાર કર્યું હતું. એ બે ભાગ એકઠાની બીજી આવૃત્તિ ૫૦૦ નક્કલમાં થઇ ચુકી છે; ને આ ત્રીજી, હજાર નક્કલમાં થાય છે. એ કવિતાના પુરૂષ તપાસતી વખત લાડની વાડીમાં મારી ઓરડીમાં કવિ દલપતરામ મારી પાસે બેઠા હતા તેઓએ તે સાંભળીને કહ્યું કે ‘કવિતા સારી છે.’

વરસ તેરની જે સમે થઇ, ચિતનિ ચેતના તો ઉડી ગઈ;
 સહિયરેતણી વાત સાંભળી, હું ચરચાઈ^૧ તો તેથિ રે બળી. ૬
 સઘળિ બેનિયો ચ્હેનમાં ફરે, ધણિધરેતણી વારતા કરે;
 પગવિષે બહુ જોર તે ધરે, સરવ નેનને મોહથી ભરે. ૭
 ગુપચુપે કરે વાત માહરી, દધગિરી ઝરે અંગથી ખરી;
 નિરખિ મૂળને દીનતા ભરી, હરધડી જુએ તે દયા કરી. ૮
 જઈ કરી પુછ્યું માતને ભલી, “જઈશ કે દિ હું સાસરે વળી;”
 પુછવું સાંભળી ઢાંકિ મૂખને, રડિ વિલાપથી જોઈ કૂખને. ૯
 પણ સમાવિ તે નીજ શોકને, રડતિ તેણિયે રાખી રે મ્હને;
 સમજિ હું પછી સંધિ વાતને, કરમ પૂટયું તે વંઠિ જાતને. ૧૦
 વયવિષે વધી જેમ જેમ રે, બળિ બળી થઈ તેમ તેમ રે;
 હરનીશ રે અંખના દમે, વરતણી કથા ચિત્તમાં રમે. ૧૧
 જીતિ તો મ્હને દે શિખામણ, “વૈધવધર્મનું” રાખજો પણ;
 “ધરની ખ્હાર તું ના જઈશરે, પુરુષસૂં કદી ના વદીશરે.” ૧૨
 “ધરખુણો અરે પાળવો રિતે, ભણવિ નીતિની વાતને નિતે;”
 “સખિપણું કદી ના કંઈ કર, સહનતા ધરી છાંડજો છર.” ૧૩
 ધરગુલામ તો હું થઈ રહી, ધરનિ ગાય રે દુઃખની સહી;
 શું ચરવા નહીં ગાય^૨ છૂટતી? પણ સદાનિ રે કેદિ હું હતી. ૧૪
 પુરુષ જે સગા ઘેર આવતા, સજનસૂં નહીં ભાષણો થતાં;
 ધરતણું સદૂ કામ હું કરું, ધરવહીતરી દુઃખિ રે ફરું. ૧૫
 ઋતુ^૩ મને થયો પ્રાપ્ત જાહેરે, દિવસ તે પછી મન ના ઠરે;
 ધિરજ તો ગદ્ય સામટી અરે, ચરચરી બળી દેહ તો ખરે. ૧૬
 ધરનું કામ તે આટપી કરી, કદિ હું બેસતી બારિયે વળી;
 પુરુષ દેખતાં પૂટડા બહુ, મન વિંધાય શું માહરું કહું. ૧૭
 કબજમાં બહુ રાખિ જેમ રે, અતિસ ઊલટી વાધિ તેમ રે;
 ભણિ હું ભાવથી બેનિયોથકી, કરમ ભૂંડું ને રે ગદ્ય છકી. ૧૮
 નજર ચૂકવી માતની જતી, નિમિત્ત^૪ કહાડિને ખ્હાર રેહતી;
 પણ નિરાંતથી ત્યાં ન રે ઠરું,^૫ ઠરું ન કાળજે પાપિ હું ઠરું.^૬ ૧૯

૧ હાયરે હું અભાગણી ચરચાઈજી જો! ૨ ગાય તો ખ્હાર ચરવા પણ
 ય છે ને ચરતા રંગમાં રહે છે. ૩ અળગું; અટકાવ. ૪ બાહાનાં. ૫ અંપથી
 તોષ પામું. ૬ મનાઈ, ગણાઈ (લોકમાં)

બહુજ બહીકમાં કાજ જે બને, તૃપત ના કરે તંનમંતને;
 ચિત ન કામમાં કોષ્ટ રે ઠરે, મનવિષે ધ્રુમે જર^{૧૦} ઠેઠ રે. ૨૦
 વળિ પ્રસંગ એ આડિ રે ચળી, સમજિ હું પછી પ્રીતની ગળી;
 હલદિ રે વધી ભૂખ ના ટળી, છ સુરતી^{૧૧} થયે ગર્ભ હું રળી. ૨૧
 મ્હતુસરાવ તો વેહતો ઠયો, વદન છાતિનો રંગ તે દ્રવ્યો;
 સમજિ મંતમાં માત માહારી, ધમકિ દીધિ ને બાંધિ આકરી^{૧૦}. ૨૨
 હું પસતાઈને બહાવરી બની, જણુતિ તે ખરી શોકમાં ઘણી;
 વિવિધ રીતનાં ઓસડો દિધાં, શરમ લાજથી ઝટ મેં પિધાં. ૨૩
 ગરભ તો ગળ્યો હું છુટી થઇ, પણ પછી ખરે ચોર થૈ રહી;
 અતિસ સખિ તો માવડી કરે, મનવિષે બહુ દુઃખ તે ધરે. ૨૪
 હું ન ચળું છળું આડિ ના ફરું, પણ સદા બહુ નીતિ આદરું;
 તજવિન્ને સહુ તેવિ મા કરે, બગડતી અને રેતિ તે પ્રેરે. ૨૫
 તજવવા અરે વેશ માહરો, સમય શોધતી આણવા મરો;
 હું ગભરાઇ રે મનમાં બહુ, સમજિ માતણી ધારણા સહુ. ૨૬
 ગુરુપુરાણિથી પાઠ હું ભણું, ભજનમાં ધરું ચિત્ત રેં ઘણું;
 સુરુપ દેખિને ગોરતો ચળ્યો, બહુજ જુક્તિની વાતમાં વહો. ૨૭
 બિનિ હતી બહુ તેથી ના ભણી, ધમકિ ગોરને દીધિ મેં ઘણી;
 (પણ) મન ગમે ખરું તેયિ આખરે, ગુરુવિનંતિને ઝીલિ મેં ખરે, ૨૮
 સરસ રંગનો પ્રેમ આદરી, સુરતિ મ્હાલિ હું મોટિ ઠાકરી^{૧૧};
 દિ ગળતા રહ્યા તે ન જાણું છું, દુઃખડું પેટનું જોરથી સહું. ૨૯
 પ્રભુ કળા અરે ઢાંકિ ના રહે, તરત ચિન્હ તો સર્વ રે લહે;
 ધરવિષે સહુ ધિક્ક તો કહે, બળતરા બહુ જીવના સહે. ૩૦
 સહુ વિચારતાં ઝેર આપવા, જુગતિ તો કરે અંત આણવા;
 મમત^{૧૨} જન્મથી ભારિરે હતો, કુડ વિચાર તે તો પ્રરી જતો. ૩૧
 બહુ દવા લિધી કે કયમે ઝરે, પણ સર્થું નહીં કોષ્ટ કાજરે;
 ત્રણ અને વળી માસ એકરે, ગરભ ને થયા જાય ટેકરે. ૩૨

૭ છિનાળું કરવાનો જોસ્સો. ૮ મિઠાસ. ૯ ભોગ (જીવખતબગડયા પછી)
 ૧૦ મમત; હઠ-(જરેતારે સાંમીની સામી આવે; મારી ઇચ્છા તોડી પાડે)
 ૧૧ ઠંકરાણી-(પેલો રસિક માટે) ૧૨ પ્રીતીથી જેમ મત તે.

અહુખહૂ મયે ગર્ભ ના ગળે, અતિસ આપનું કાળજીનું બળે;
 ધરનિ વાતથી દાઝતો બહુ, અતિસ આકળો ટેકિલો કહૂં. ૩૩
 'તિરથ જાતરા જાવું' છે અરે, દિકરિવેશ તો કહાડવો મરે;
 નિમિત્ત કહાડિને જાહું રે કહી, (હમે) દિકરિ માતબે નીકલ્યાં સહી. ૩૪
 અટણુ^{૧૩} તો થયું માસ પાંચનું, તિરથ જાવું તે માત્ર નામનું;
 નવ પુરા થયે બેસતે દશે, ગરભનું પછી શું હવે થશે. ૩૫
 અરર વાટમાં ચાલતાં થયો, પ્રસવ પુત્રનો ના દિઠો ગયો;
 અહહ ક્રૂમજો રૂપ શું રૂડું, અરર ધિઃક હું મેં કશું લુંડું. ૩૬
 તરત ઓરથી મૂખ ઢાંકતી, જણુતિ ભૂંડિ જે સોડમાં હતી;
 "ન ન ન" મેં કહૂં હાથને ધરી, પણ તછોડિ તે મૂકતી છરી. ૩૭
 ત્રણ ધડી લગી હું અચેત રે, કંઈ ન જાણ્યું મેં કહાં ગયો અરે,
 જણુતિ પાપિણી ફેંકિ આવિરે, રડતિ તે ખરે આંસુ લાવિરે. ૩૮
 પછિ ગયાં હમે જાતરે વળી, તિરથ જોઈને ગાભરી કરી;^{૧૪}
 દુખ શું વીસરું પુત્રનું અરે, દુખ બિજનું કને આવતું ખરે. ૩૯
 સમય તો દિઠો આવતો ખુરો, અરર વેશને કહાડવો પુરો;
 મુંડણુ જે સમે મહારું રે થયું, શરિર સામટું સોમિ તે ગયું. ૪૦
 સમય તે હજી હું ન વીસરું, અરર હાય હું કેમ ના મરું;
 કરિ વિલાપ ને ત્રીસ પાડતી, ગદ્ય હજમની પાસ લાજતી. ૪૧
 કરમ ચૂડિનું રે વળી થયું, કરમ ધૂટિ રે તે દિને ગયું;
 વર મુઝો હું તો જાણું તે દિ રે, અરર કોઇ ના રાંડશે જિ રે. ૪૨
 તિરથ કામને આટપિ જિને, નિકળવું વળી ઘેર જે દિને;
 ધરથિ ખેપિઓ આવિને ઉભો, દુખથિ બાપડો બાપ તે મુઝો. ૪૩
 ખખર સાંભળી દુઃખ તો કશ્યાં, અધમ દીલ તો શોકથી ભર્યાં;
 ધિરજ મનમાં આણિને ફર્યાં, દિવસ સારિ^{૧૪}ને ઘેર સંચર્યાં. ૪૪
 અતિસ પાપ જે રે કશ્યાં હતાં, જણુતિને સહુ ભારિ સાંભતાં;
 રડતિ વાટમાં મા મરી ગઇ, પછિ હું બાવરી એકલી થઇ. ૪૫
 ધણિ મુસીબતે ઘેર આવિરે, ઝટ હું ઝોટલે જોલિ ધાઇરે^{૧૫};
 વળિ પછાડિઓ ભારિ બાધિરે, દુખ સમુદ્રમાં ટેઠ લાધિરે.^{૧૬} ૪૬

૧૩ ફરવું; રખડવું. ૧૪ અટકી; પાછી હડી; ખંચાઇ. ૧૪ શાહ કરીને.
 ૧૫ એકદમ ઝોટલા તરફ દોડી(માથું ફેરવું) ૧૬ તળિયે ઝેડી.

સહુ કુટુંબ ને નાતિલાં મળ્યાં, દરદ જોઈને દુઃખથી ગળ્યાં;
હડડ તો કરી ઓછ ના મુકી, અધમ પાપિણી ખૂનિ હું ચુકી. ૪૭
પછિ દયા કરી દુઃખ જોઈને, 'કરિશ શું ભુંડી છોડિ રોઈને,'
'પેડિ શિરે હવે સોસવું ખરે,' કહિ કરી વળ્યા લોક ઘેરરે. ૪૮
પિહરમાં મને પોતિકાં નહીં, દુર સગાં સહુ દુશ્મનો સહી;
દિકરિઓ^{૧૭} કને ના જવાદિઓ, ખગડશે રખે મનમાં લિઓ. ૪૯
ન ગમતું મને સાસરે જવું, વર મરી ગયો તેથિ તેહવું;
ધરવિષે રહું એકલી અલી, સહુજ બોલશે અન્યથા^{૧૮} વળી. ૫૦
મન વિચારિને કાકિને કહ્યું, 'જ જ જ શંખિણી' બોલિ તે સહ્યું;
બહુ બિજાતણું બોલવું થયું, મન મનાવિને સર્વ તે ખમ્યું. ૫૧
વળિ વિનંતિ મેં પાછિ કાકિની, કિધિ ધણી અરે ડાહિ દક્ષણી;
'સમજ છોકરી રે ન રાખું' હું, મરજિ હોય તો સાસરે કહું.' ૫૨
કિક મને કરો સાસુ હાથરે, જખર છે બહુ સર્વ સાથરે;
'કહિશ સાસુને' કાકિ બોલિરે, શિખ દિધી કંઈ દીલ બોલિરે. ૫૩
(પણ) શું સસરો અને સાસુ માનશે? વગર કારણે ખેન હોરશે?
શું ઉપજવશે સૂળ હાથથી? શું સખણી વહુ રેહ જાતથી?^{૧૯} ૫૪
અતિસ આર્જવો^{૨૦} કાકિએ કયા, શશુર^{૨૧} સાસુથી વેણ નીસયાં;
જુકતિ કીધિરે કાકિએ ધણી, સમજિ સાસુએ 'હા' વળી ભણી, ૫૫
અહરનીશ રે સાસરે રહું, હરધડી સહુ વેણ હું સહું;
બહુબહુ સહું ખહાર ના કહું, સરવ વાતને મનમાં લહું. ૫૬
જ્યમ પિહરમાં તેમ સાસરે, વધતું ઉલટું સાસરે ખરે;
દુખ પડયું વળી તાંહ જે બહુ, જુલુમની કયા શી કહું સહુ. ૫૭
અતિસ લાંબિ મેં વાત છે કરી, પણ હજી રહી છે બહુ ખરી;
પણ હવે અરે આટપું છઠી, સમજજો ટુંકામાં ધણું કહું. ૫૮
વરસ એ વિત્યાં વેણ સાંભળે, ગુજરિ મૂકું તે કેમ આભલેરે;
વર હતો ભલો જે નણુંદનો, ધરજમાઈ તે રંગિલો ધણો. ૫૯

૧૭ લોકો પોતાની દીકરીઓને મારી સાથે બોલવા ન દે. ૧૮ ઉલટું; નકાર (એકલી રેહજે તે નકાર કામ કરતી હશે) ૧૯ (એ બોલવું અંતકારવું છે) ૨૦ કાલાવાલા. ૨૧ સસરો.

રરજીએ; આકારો; ટાલે (એવી તો જોસ્સામાં હું આવી ગઈ કે મારો ઉભરો કેમ ડાબાવી રાખું—નહીંજ રાખું; આજ તો હું સધળું બોલી દેવાની)

લમ હું છોકરું ચાલતી હતી, સરવ લોકની- ભીંડ તો થતી;
 નગરમાં બહુ ત્રાણ ત્રાણ રે, હહહ હો હ હો હાય થાય રે. ૭૩
 કહિજ વાત મેં કોટવાલને, શરમ લાજને ઉચિ મેલિને;
 કરમ તો કર્યાં મેં હિણાં ભુંડાં, મરતિ હું નથી માર તૂં રૂડાં. ૭૪
 વિગત વાતને સાંભળી સહ, હૃદય સર્વનાં પીગળ્યાં બહુ;
 ધરતિ આસનાવાસના કિધી, ધસપિતાલમાં મોકલી દિધી. ૭૫
 વિવિધ વેણુથી કોટવાલ તો, સકળ લોકને શીખ આલતો;
 ‘કંધક રીતથી મનમાં ધગે, ફરિયા રાંડિનાં લગ્ન રે કરો.’ ૭૬
 ‘નક્ટ હિંદુની ચાલ છે અરે, શરમ રે હિણા હિંદુઓ ખરે;’
 ‘અબળ દુઃખથી કેમ ના રૂઓ, અધમ પાપને કેમ ના જુઓ?’ ૭૭
 તરત તો સહ હા ભણી ગયા, વળતિ તેમના તેમ તે રહ્યા;
 ગંધજ લાજરે આક્રિ ના રહી, સઘળિ વેદના હિંમતે સહી. ૭૮
 હું મહિને ત્રણે ખહાર નીકળી રે^૩, જમકરી ભલા મુખ્યને^{૩૩} મળી;
 કુડિ શિખામણો તેમણે દિધી, ઉંડજિ નીતિ મેં મનમાં લિધી. ૭૯
 મુક્ત કેદમાં નક્કિ જાણતી, બહુ વિચાર હું મન આણતી;
 પ્રભુતણો અને કોટવાલનો, દિલથી પાડ હું માનું છું ધણો. ૮૦
 હમણાં ન્યાતની ખહાર છું અરે, ફિટફિટો સહ થાયછે ખરે;
 ધણું શું બોલું રે ધિઃક ધિઃક રે, ધણિજ પાપિણી ભોળિ છેકરે. ૮૧
 મજ કને નહીં કોઈ માણસ, ઉદર વહેરતી કર્મ^{૩૪} કાનસ;
 રડતિ કર્મને પોક મૂકતી, અરર હો પ્રભૂ શી હવે ગતી. ૮૨
 થઈછું ઊંમરે વીસ ને ત્રણ, મરણ તો નથી આવતું પણ;
 છું કસુવાવડે રોગિ હું અરે, ખબર દીનની નાત લે ન રે. ૮૩
 રઝળતી ખરી રોજરે ફરે, ધણિ ધણી અરે વાત સાંભળું;
 નરસિ ને વળી સારિ તે પણ, પણ દિલે ધરે નીતિનું પણ^{૩૫}. ૮૪
 નિયુસપેપરો વાંચતાં સુણું, મન વિષે બહુ એવટો^{૩૬} ધરે;
 અબળ રાંડિની વારતા સુણું, મન વિષે બહુ ઊલટો ધરે. ૮૫

૩૨ ઈસ્પિટાલમાંથી. ૩૩ કોટવાલને ૩૪ ક્રીધેલાં દુષ્ટ પાપી કામરૂપી
 કાનસ, માફ પેટ વેહેરી નાખતી (મને પરતાવો થતો.)

૩૫ ટેક; વચન પાળવાનું અભિમાન. ૩૬ કાળજી; અંત.

અધિપતી કને શોધિને ગઈ, સરવ વીતિ તે સામટી કહી;
 રહુછું તે કને રોજ હાલમાં, સમજિ મહાલુછું નીતિમાળમાં. ૮૬

સમરિ હું છજી નાં હવે ચુકું, પણ હું નીતિનું ના હવે ચુકું;
 સઘળિ પાસથી હું ધડાધરે, સરવ મારથી હું છુંદાધરે. ૮૭

પરણુવું નથી માહરે હવે, અવર રાંડિઓ તે બળે દવે^{૩૭};
 ‘કંઈ કરો અરે રોયરે દુખી, ઝટ કરો અરે લોક ઓ સુખી.’ ૮૮

‘ગરિય રાંડિને દુઃખ છે ઘણું, સઘળિ પાસથી ખાય મેહણું;
 ‘સુકન નાં જીએ કોઈ તેમના, હડહડોતણી નહિંરે મણા.’ ૮૯

‘નરસિ વાતમાં હું ન એકલી, સહુજ રાંડિ તે તેવિ ભલભલી;
 ‘ચુલ મટોડિની ઘેર ઘેર રે, સહુજ રાંડિઓ પાપિણી ખરે.’ ૯૦

‘ધશકભૂખિ કો દ્રવ્યભૂખિરે, વિવિધ રીતથી રાંડિ ભૂખિરે;
 ‘દરદ ને હમે બોલિયે છિયે, સમજિ લોક રે દીલ લીજિયે. ૯૧

‘ઘણિજ દુર્દશા છે અમારિરે, સજન લો તમે તે વિચારિરે,
 ‘કહિજ રાંડિની પીડ માંડિને^{૩૮}, વળિ કહું સુણો કાન માંડિને^{૩૯}. ૯૨

‘અભડવા જવું રોજ રોજરે, સરવ રાંડિની એજ મોજરે;
 ‘તજિજ લાજને રાજિઆ અરે, ગજવવા પિટી બોલિ હાયરે.’ ૯૩

‘શુભ સદ્દ બને કાજ જેહરે, થડથકી અરે હાંકિ દે ખરે,
 ‘શું અપરાધ તે રે હમે કીધા? ગરથ શા હમે રે લુહી લિધા?’ ૯૪

‘પુરુષનું બને કેમ લગ્નરે? વહુ મરી ગયે તે પ્રરી અરે?’
 ‘પશુથકી હમે શું અરે ગયાં? સમજિ નાતરાં તે કરો કલાં.’ ૯૫

‘દુખ અતેક તે સંકટો પડે, દિવસ કેમ તે બયરે રડે;
 ‘પતિવના બિજ કોનિ આગળ, અરર વાંચિએ દુઃખ કાગળ.’ ૯૬

‘ધર ખુણે રહી રોઈયે નિતે, નથિજ બાણિયે સર્વ સૃષ્ટિ^{૪૦} તે;
 ‘બકરિની પડે બૂમ પાડિએ, રિત^{૪૧} કસાઈની પાણિ સાંખિયે.’ ૯૭

૩૭ વિધવાપણાનાં દુઃખરૂપી અગ્નિ. જેમ દેવ વનને બાળી નાખે તેમ વિધવાપણારૂપી દેવ વિધવાઓને બાળે છે. વિરહાગ્નિ તો જીદાઈનું દુઃખ પણ દેવમાં એ અને વિધવાપણાનાં વેહેમના દુઃખો પણ આવ્યાં.

૩૮ પેહેલેથી; શરૂથી. રાખીને; ધરીને. ૩૯ કામ કરીયે છેયે.)

૪૦ (હમારે મને દુનિયાં છેજ નહીં એવાં મરણિયાં થઈને ન કરવાનાં)

૪૧ વિધવાના ઉપર જીલમ ગુન્નરવાની જે રીત અને એ રીતરૂપી જે કસાઈ તેની પાળી-છરી-(જીલમ) સાંખિયેછ.

‘હહહ હાય હા હાય હાયરે, મરિ ગયાં અરે જીવ જાયરે;’
 ‘અરર છૂટિએ પાડ માનિયે, જિવ નથી જતો કેમ રાખિયે?’ ૯૮
 ‘જનમ વેળા રે કાં મુઆં નહીં? વરંનિસાથ રે કાં મુઆં નહીં!’
 ‘શરિર રોગથી કાં મુઆં નહીં? જયમત્યમેકરી કાં મુઆં નહીં?’ ૯૯
 ‘અરર મા અનેઆપ ભાંડુઓ, દુખ તમે અરે કેમ છો જીઓ?’
 ‘વિખ તમે અરે કાં નદીધું રે? અરર મોતને ભેત સીધું રે.’ ૧૦૦
 ‘શું કરિએ અરે આત્મઘાતરે? શું કરિએ અરે આળઘાતરે?’
 ‘શું કરિએ અરે ભરકમ રે? શું લુલિએ અરે ધર્મમર્મરે?’ ૧૦૧
 ‘પુરુષ દેહ શું ભાગ્યશાલિરે? અળળ નારિની શું નકારિ રે?’
 ‘સરજિઆ તમે પુણ્યકારણે? સરજિઆં હમે પાપકારણે?’ ૧૦૨
 ‘પશુદયા તમે તો કરો બહુ, અમતણી કયમે ના કરો સહુ;’
 ‘બહુજ દીનને દાન દો બરે, ગરિબ-રંકને દોષ દો અરે.’ ૧૦૩
 ‘મનુષ્યજાતમાં જિંચ નીચ જે, સરવ માનવી^{૪૨} કલ્પનાજ તે;’
 ‘પ્રભુતણે મને સર્વ એક છે, પતિત તે વળી નીચ છેક છે.’ ૧૦૪
 ‘અગર રાંડિ બે માંડતી થશે, ફરક જિંચ ને નીચનો જશે;’
 ‘નહિજ બોલવું એવું સજજન, પતિત^{૪૩} આપણે નીચ દુર્જન.’ ૧૦૫
 ‘કહિજ આજ તે રીત ચાલશે, સર્વ નાતની કીર્તિ વાધશે;’
 ‘યદ્યશું જિંચ રે નીચથી ટળી, જન સહુ સુખી આશિષે વળી.’ ૧૦૬
 ‘દિયરસૂં થતાં રાંડિ નારનાં, પુરવ કાળમાં લગ્ન લાડનાં;’
 ‘બહુ સુધા હતાં તે સમે સહુ, પરણતી ખરી વીધવા કહું.’ ૧૦૭
 ‘કળિયુગે^{૪૪} બહુ પાપ થાય છે, રતન આળકો તો મરાયછે;’
 ‘ભયથિ સ્ત્રીતણા જીવ જાયછે, ઘર કુટુંબમાં હાય દહાય છે.’ ૧૦૮
 ‘સમય દેશને લો વિચારિરે, સરવ શાસ્ત્રના ગ્રંથ ધારિરે;’
 ‘સરસ પુણ્ય તે લાભકારિરે, સમજિને કરો કામે જરિરે^{૪૫}. ૧૦૯
 ‘હું લવિ હોઉં બે કાંઈ બિલટું, કરિ ખમા અને લેવું સૂલટું;’
 ‘કરવું માનિને હૈયું ખૂલતું, ભરિ ઝરો દયા રાખિ જૂલતું.’^{૪૬} ૧૧૦

૪૨ એ માણસનાં મનની કલ્પના છે અથવા એ વિચારને કલ્પનાજ નાણવી. ૪૩ પાપી; બ્રહ્મ; પડેલા. ૪૪ જરે સદાચારી લોક હતા તારે પુત્ર વધાહ થતા અને જરે દુરાચારી લોક છે તારે ન કરવા? ન કરી પાપ વધારવું? ૪૫ શરૂ. ૪૬ દયા ભરીને પછી હૈયાને જૂલવું રાખી તે દયાનું ઝરણ હમને

‘વિધવા લગ્નની વાંતથી ઠરો, ૪૭ અમલમાં હવે આણતી કરો;’
 ‘શુભ ઉપાર તે ઝટ આદરો, જયજયો કરી સ્વર્ગ સાંચરો.’ ૧૧૧

વાંઠાવિલાપ.

(હરિગીત.)

શૂં શૂં કહું હેવાલ ભાઈ, બન્યા હાલ હવાલ રે;
 દિવસ કહાડું રોઈ રોઈ, લોકનું નહિં બહાલ રે. ૧
 કર્મકથની સર્વ જનને, શ્રવણ કરવા જોગ છે;
 ભૂંડિ હાલત વેહું છૂં હૂં, તંન મનમાં રોગ છે. ૨
 રાંડિ તે પરણે નહીં કાં, જીલુમ શો એ મોટ છે;
 બહેમથી હૂં રખડિ થાક્યો, લાભ નહિ પણ ખોટ છે. ૩
 ગરીબીને કારણે હૂં, કુલિન પણ પરણ્યો નહીં;
 મ્હોટ પક્ષાં ન્યાતમાં ને, ખાળકી થોડી સહી. ૪
 નીતિથી ઉઘમે મેં રહિ, ગર્થ ગાંઠે રે કર્યો;
 વીસ વરસે પરણતાં કે, થયો ન્હાલ હું તો ઠર્યો. ૫
 સોળથી વિશ વર્ષ સૂધી, દિવસ દુખમાં કહાડિયા;
 ખંઠાર નિકળ્યાં હાડ ને બહુ, તાવ પીડે હાડિયા. ૬
 ટાળ્યું મ્હેણું લગ્નથી બહુ, ના કુંવારા તો રહ્યા;
 કાલ બહાણે મોટિ થાશે, આશથી દુખડાં સહ્યાં. ૭
 ન્હાનિ પરણ્યો હૂં વહૂ તે, વરસ નવની દુખળી;
 આવિ આણે ચૈદ વર્ષે, પ્હેલિ તો લાગી ગળી. ૮
 વર્ષ સાતક દુઃખ ભારી, નારિવણ મેં ભોગવ્યું;
 નારિ પર^૧ ને નાયકાસૂં, તંન મન નવ જોગવ્યું. ૯
 સોળની તે મોટિ થઈ વહુ, વિચાર કંઈ સારા નહીં;
 યુક્તિથી સમજાવિ લેને, આણિ ઠેકાણે સહી. ૧૦
 સૂખ ભોગવ્યું દોડ વર્ષજ, ગર્ભ પછિ તેણે ધર્યો;
 કોડથી બહુ અધરણીતો, ખર્ચ રૂડો મેં કર્યો. ૧૧

- આયડી બહાલી ધણી પણ, છાજિ નહિં રે તે કંધ;
પામિ મૃત્યુ જાણુતિ જાણુતાં, દુઃખકાંઠો શો અંહી. ૧૨
- શોકમાં પછિ હં દુખ્યો રે, વર્ષ યે વીતી ગયાં;
ત્રીસની વય થઇ પુરીને, કુંવારા પાછા થયા. ૧૩
- પણવાને મન મુજ પણ, શું કરું રે હં રડી;
ઘેર આવે બિજાં પાંચે, રડિ ભૂંડી આયડી. ૧૪
- તરુણવસ્થા ગઈ ધસાઇ, ના દિહૂં સ્ત્રીસુખ ખરે;
ચાલ-હત ફરિલગ્નનો તો, સૂખિ બહેલો થાત રે. ૧૫
- બહાનિ પરણી શું કરું હં, પડે કરવી વેઠ રે;
ચાલ હત ફરિલગ્નનો તો, થાત સૂખી નેટર રે. ૧૬
- રાંડ ને પરનારજીપર, કાં હવે નજર કરું;
નીતિભંગજ થાય પણ રે, કેમ મન વિષે ઠરું. ૧૭
- પાપ જે એ સર્વ થાયે, તે તમારે શીશ રે;
ચાલ કાંકે હિણુ તમારો, રહે પાપે ઈશ રે. ૧૮
- વૃદ્ધને કન્યા મળે નહિં, નિર્ધની પણ રોય છે;
વેઠિ અડચણ કામ ધરને, દુઃખિ બહુબહુ હોય છે. ૧૯
- શાસ્ત્ર કહે પણ જન ન માને, દુઃખ દિલમાં શું ધરું;
જર^૩ માંહિ સ્વતંત્રતા નહિં, ઐરિ ઐરી હં કરું. ૨૦
- દેખું સ્ત્રી સહુ કામમાં ને, જોઇ ગાંડો થાઉં;
માર ખાજી બહુ જગાયે, બલનીતી વાહું. ૨૧
- મદ કરવે જર છૂટો, એમ વળિ કહેવાય રે;
મ્હોટિ એ લુચ્યાઇ પણ રે, નકું તે નર જાય રે. ૨૨
- કામ ધરનાં ચૂકિયે સહુ, ઉઘમે નહિં મન રે;
નિત્ય સ્ત્રી સુખનેજ ઇછિયે, કરો કાજ સજન રે. ૨૩
- નીતિથી વર્તું હું તોપણ, સર્વ વાંઢા ના રહે;
ગઈ થઇ કૂકર્મમાં નિત, નીતિને જૂઠી કહે. ૨૪
- સ્વપ્ન પીડે રાત્રિયે બહુ, ધાત મિથ્યા જન્ય રે;
બંધ રહે કોસમે ત્યારે, પર્મિયા વળિ થાય રે. ૨૫

લોક મૂકે આળ મોટાં, જૂઠું તેહ મનાય રે;	
દુઃખ વાંઢે અતિસ વેઠે, મુખે શું કહેવાય રે.	૨૬
પાણું નીતી નિત્ય પણ કો, ના કરે વિશ્વાસ રે;	
ઘસ્ય થઈને ડાટ વાળે, હોય તે તો ખાસ રે.	૨૭
દુઃખિ વિધવા દુઃખિ વાંઢે, નિત્ય આતુર હોય છે;	
ખુંદ સ્વાતી ^૪ ઝીલિ લેવાં, વાટ આતક જોય છે.	૨૮
થાય રાંડી માંડિ બહેલી, જાય વાંઢા ^૫ નામ રે;	
ધર વધે પરજ વધે ને, થાય દિલથી કામ રે.	૨૯
પાપ ઝારી પુણ્ય ભારી, ધારિ વાઢાકાજ રે;	
લક્ષ વિધવાનાં કરી દો, ઇશિગમતું કાજ રે.	૩૦

એક વાણિયા શેઠને વિધવાનો વિનંતિ.

(લલિત.)

વૃજનિવન ^૧ તૂં પ્રેરણાં કર, વૃજનિવનનાર વેહને હર;	
સુમતિ આપ તૂં આ સમે હરી, દરદ રાંડિનાં તો સમે વળી.	૧
મરણ પલિનું સાલતૂં અરે, વૃજનિવનરે દુઃખિ તૂં ખરે;	
અકળ છે કળા ઇશ્વરી ઘણી, જીગતિ ના રહી માનવીતણી.	૨
તનિ દધ હવે શોકને સહ, કુટડિ ડાહિ તૂં શોધને વહ;	
ચુકિશ તૂં નહીં આપુછું પણ, વરતિ મનને હું ભલામણ.	૩
વળિ વિવેકથી જોધને વટી ^૩ , જીલુમ બહેમની વાટને વટી ^૪ ;	
લગન જો કરે તો કહું કર, અળળ બાળકી વીધવા વર.	૪
પ્રથમ ચાલ તે ચાલશે તુંથી, જયજયો થશે દેશમાં તુંથી;	
સરવ વીધવા આશિષો બહુ, ઉમળકાથકી આપશે સહ.	૫
ગરિય જનને લોક તો હસે ^૫ , (પણ) ઉલટિ શેઠની વાહવા ભણે;	
બલટિબલટી ^૬ ઉલટે ^૭ કહે, વિવિધ રીતથી “ધન્ય” આંગણે.	૬
હિંમત હારિ તૂં પૂઠ ફેરવે, અંવર તે ક્યમે કાંઈ ઠેરવે;	
તુજ વિષે બહુ સિંહશૂર છે, વણિકગુહિ તો ધર્મધૂર ^૮ છે.	૭

૪ સ્વાતિનક્ષત્રનું ખુંદ. ૫ વાંઢા એ જે હલકાં નામ તે.

૧ કૃણુ; વૃજનું જીવન. ૨ શેઠિયાનું નામ. ૩ હે વટવાળા. ૪ વટાવી-ઝોળગીજઈને. ૫ હસ્યામાં કહાડી નાખે. ૬ ઉલટી-ઉછળી ઉછળીને. ૭ ઉમંગથી. ૮ ધર્મ કરવામાં ધૂરિ-આગળ પડતી.

મધુર સ્વાદ છે દીન પાળવે, અબળ જાત તો તૂળ પાલવે^૯;
 અવર લોકમાં તૂં ધણો લવે, કર તું પાલવે^{૧૦} કે ન પાલવે. ૮
 સમજિ આ સમે વીધવા પણ, વળગશે નહીં કાંઈ ખાંપણ;
 અબળિહૂં છળીવીધ^{૧૧} વા^{૧૨} પણ^{૧૩}, ધણું ભૂંડું અરે વીધવાપણ^{૧૪}. ૯
 બળતિ વીધવા વેહને દવે, રડતિ વીધવા દુખિ આ ભવે:
 પ્રભુ કુટુંબનું ભૂંડું તે લવે, કર દયા અરે શેઠ તૂં હવે. ૧૦
 ધિરજ તો ધરી આટલી અરે, પણ હવે નહીં ધીરિહૂં ખરે;
 સમય આ રહો તે ફરી નહીં, લગને રાંડિતું લે કરી સહી. ૧૧
 વિનવું છું તને પ્રાઠ શેઠિયા, કર ગરીબનું કાજ શેઠિયા;
 નહિ ભૂંડું કહે કોઈ લોકરે, ઉલટિ તારિક્ષા લોક તો કરે. ૧૨
 વ્રજનિવંન દેચિત વાતમાં, વ્રજ^{૧૫} જિ શેઠ તૂં સુધિ વાટમાં;
 વરજ^{૧૬} જોમ તે જહીકને બહુ, વર^{૧૭} જ^{૧૮} વીધવા આકળી કહું. ૧૩

દૃષ્ટાંત.

(સાખી)

લૂહાણાની ન્યાતમાં, નો'તો આગળ ચાલ;
 વિધવા તો પરણે નહીં, ન્યાત ધણી બેહાલ-સમજ કંઈ શેઠ આટણે. ટેક.
 ન્યાત શેઠની દીકરી, બાળક વિધવા જેહ;
 સમજૂ ડાહી તે ખરી, કામે પીડાઈ તેહ-સમજ ૦ ૧
 વશ થઈને તે કામને, રમી જાઈ છૂપાઈ;
 પેટે દાહાડા તો રહ્યા, તારે બહુ ગભરાઈ-સમજ ૦ ૨
 મનમાં તો અકળાઈ તે, પણ હત્યા નહિ કીધ;
 રડિ પડિ જઈ અંધૂકને, જેણે દિલાસો દીધ-સમજ ૦ ૩
 તે બોલી “ઓ ભાઈરે, વિધવા દુઃખ અપાર”
 “તે પિડમાં પડિ બાપડી, પાપ કરે બેસુમાર”-સમજ ૦ ૪

૯ શરણે; આસરે. ૧૦ (પછી તુને ગમે કે ન ગમે તો પણ)

૧૧ મારી નાખ. ૧૨ અથવા. ૧૩ લગન કર. ૧૪ વિધવાપણ.

૧૫ જા; ફર (જી, શેઠ-ઓ શેઠ) ૧૬ ત્યાગ કર; છોડ. ૧૭ લગન કર; પરણ.

૧૮ (નક્કી અર્થમાં)

- “પરણે વિધવા બાળકી, અનાચાર લોપાય”;
 “સુખ સંસારી ભોગવે, આશિષ બહુ દેવાય”-સમજ૦ ૫
- બહેનવેણુને સાંભળી, સમજ્યો મનમાં ભાઈ;
 ‘બહેને દાટજ વાળીઓ’, બોલ્યો તે ગભરાઈ-સમજ૦ ૬
- બહાલ તેનું બહુ બહેનસૂં, તેથી દાઝ્યો છેક;
 પણ ક્રોધ મન સમાવિને, બહાર ધસ્યો વીવેક-સમજ૦ ૭
- બહેનવદન દયામણું, તરુણી તેજ અપાર;
 ડાહ્યાપણમાં તો નહિ મણા, નિરખ્યાં વારંવાર-સમજ૦ ૮
- વિધવાપિડ મનમાં વસી, રોમ રોમ બહુ શોક;
 બહેન બંધુ બેહુ એક કોટ, રોયાં મૂકી પોક-સમજ૦ ૯
- વળતી ધીરજ ધારિને, આણી હિંમત અંગ;
 વચન બહેનને આપિયું, રડતી રાખી રંક-સમજ૦ ૧૦
- પિતા કંને બંધુ જઈ, સમજાવ્યો બહુ પેર;
 શેઠ પીગળ્યા આખરે, પ્રથમ ઉઠ્યા રિસભેર-સમજ૦ ૧૧
- ન્યાત બોલાવી તે સમે, સહુને જીહાર કીધ;
 પુનર્વિવાહના લાભ તે, ઝાળ કસ્યા પરસીધ-સમજ૦ ૧૨
- ભાષણ સુંદર ઓચર્યું, વિસ્તારી કરી વાત;
 કરણારસ ઉપજાવિયો, ન્યાત રડી તે વાર-સમજ૦ ૧૩
- પોતાની કહી વારતા, આણી આંસૂ આંખ;
 ત્યમ ત્યમ સહુ દુઃખથી ભરયા, વીચારે દુઃખરાંક-સમજ૦ ૧૪
- સહુ મળી નિશ્ચય ઠેરવ્યો, શાસ્ત્ર પ્રમાણે થાય;
 પુનર્વિવાહ વિધવાતણો, લેશ ન દોષ કેહવાય-સમજ૦ ૧૫
- એ પરમાણે ન્યાતમાં, શેઠે કીધી ખેલ;
 જેને આશિષ હરધડી, વિધવા દે છે સહેલ-સમજ૦ ૧૬
- શેઠતણું શુભ નામતો, વિસરીછું હું હાલ;
 ધન્ય ધન્ય એ શેઠને, કહુંછું ધરી બહુ બહાલ-સમજ૦ ૧૭
- લૂહાણાનો શેઠિયો, જેણે કહાડી ખેલ;
 વિધવા બંધો છોડવ્યા, નામ અમર ભણુ બહેલ-સમજ૦ ૧૮
- ધન્ય બહેન ને ભાઈની, સાચી પ્રીતી જેહ;
 ધીરો વીરો વીર તે, જાણે જીવે હજી તેહ-સમજ૦ ૧૯

(ગીતિ.)

માતપિતાસંયોગે, ભૂડાં યોગે^૧ થઈ પ્રગટ ગરભે;
વિધવાવસ્થા વેદૂં હું, ના જાણું ક્રિયાં જનમ કરમે ?
બાળકરાંડી હું છું, વિધવાપિડમાં પડી બહુ કસાઈ^૨;
વીતે તે તો જાણે, વિધવાપણું તે ખરેખરું કસાઈ^૩.
સરવે દેશી મિત્રો, ભાઈ બહેનો પિતા અને માતા;
ઉભરો ઝીલી મહારો, વિવાહ પાછા કરો હવે થાતા.

વૈધવ્યચિત્ર—ભાગ ૨ જો.

(ગીતિ.)

જય જય જય જગદંબા, રંબાં^૧ જળ્યાં સદાય શિવસંગે;
હર હર હર મમ માતા, માતા તાતા વિકાર જે અંગે.
જિવજંતુ પશુ પંખી, મનુષ્ય વિધ વિધ ઘટઘટ જગમોતા;
પોષણુતોષણદાતા^૨, તાપ સમાવી કર સહુ સુખસાતા.
સકળસુરાસુર^૩ સેવી, એવી દેવી ક્ષમા કરી વાંક;
વિનતિ કરું કર જોડી, વિધવાબંધો તું છોડ તે રાંક.
વિધવાપણુની પીડો, પાપો તેથી ઘડાય જે મોટાં;
કરુણા^૪ ત્રાસજ^૫ ઉપજે, કંપો છૂટે વિચારતાં જોતાં.
કુમળીજાતી^૬ દાઝે, કુમળીછાતી^૭ ક્યમેકરી સાંખે;
આંખે કવિજન જોઈ, ઉભરા તે ક્યમ દબાવિ રે રાખે.
વિધવાપણુની ભૂતિ, રસ^૮ કરુણા ને બિભત્સથી ચિતરી;
ભાવોથી^૯ કરિ મિશ્રિત, કવિમતિ પિછિ તે ઘણીબુલીચિથરી.

(ચામર)

શક્તિમાન ને કૃપાનિધાન પાપના અરી,
જ્ઞાનવાન વિશ્વમાન્ય નાન્યદેવ હે હરી;

૧ જરે માયાપ્રથમ મળેલાં તારે કોઈ નહાઈ નક્ષત્ર હશે. ૨ અંતુભવ લીધો. ૩ ધાતકી; પ્રાણીનો ધાત કરનાર. ૪ જોતાં રમવાં ને જમવાં-જેનો સંધળો વેહેવાર શિવસાથે છે એવી તું જગદંબા. ૫ પોષણુ તોષણુની આપનારી. પોષણુ-પાળવું તે; તોષણુ-સુખ આપવું તે. ૬ સુર-દેવતા ને અસુર-દાનવ બંનેએ સેવેલી એવી. ૭ પીડાથી કટુણા. ૮ પાપથી ત્રાસ. ૯ અબળા જાતી. ૧૦ હરકોઈ કુમળી છાતીતું માણસ. ૧૧ એ અંતમાં એ રસ છે-કરુણા ને બિભત્સ. ૧૨ બ્યભિચારી ભાવ (રસ પ્રકરણમાંના)

માંગિ લેઉં છૂં હું રંક રૂડિ બુદ્ધિ આલજે,
 વાણિમાં મચાવિ રંગ કામ પાર પાડજે. ૧
 આજ આ સમે સમાજને મને વસે બહુ,
 રાંડિરાંડનાં અસહ્ય પાપ ને પિડા સહુ;
 તેમના વિવાહમાં પ્રસન્ન તો તું છે હરી,
 પ્રેરણા કરીજ એમ સાલ્ય થા કૃપા કરી. ૨

બાળરાંડનું કુદન.

(ગીતિ.)

સાત વરસની રાંડી, પણ ના જાણ્યું સુખે રમી પુત્રી;
 સમજતિ મુઘ્ધા^૧ જરે, તારે જેવી હડખઈ થઈ કુત્રી. ૧
 મુઘ્ધા જોખનવંતી, સંસારી સુખ સકળ સરસ રૂડી;
 માગ્યું પણ ના પામી, તારે ફેડી કપાળમાં ચૂડી. ૨
 જૂવાનીની જે જે, બાળક તલપે^૨ અનુભવવા મોજ;
 આશાભંગ જ તેમાં, ઉલટ ઉલટથી ઉછળતિ હતિ રોજ. ૩
 સ્વામીનું સુખ નહિં કંઈ, સૂણી વેણો સખીતણું કાને;
 મૂછા ખાધી મેં રે, પણ પછિ બોલી 'હું ક્યાંયિ આ રાને^૩'. ૪
 ઘરમાજો રે ભાગ્યો, પેટીયોયે પડ્યાં હવે તાળાં;
 પોપટજી કહાં ઊડયા, એકે બચ્યું કને નહીં વહાલા. ૫
 કાં રઝળાવી ઘેલા, મારે કરવા વિલાપ ઓ વહાલા;
 માથું મુકાવી ખોળે, ના સંભળાવ્યા અલાપ^૪ને કાલા^૫. ૬
 રણમાં^૬ ખરે બપોરે, પંચાગ્નીથી^૭ બળી બળી થાજિં;
 કહે વહાલા કહાં જાજિં, ધુળ ફાફૂં હું વિરામ કહાં પાજિ. ૭

૧ સાસરે રહેવાજોગ થયલી તેટલી મોટી છાકરી.

૨ બાળક છાકરાંઓને મોટાં થવાનું ઘણું ડોડ હોય છે—કે ક્યારે મોટાં થઈને મોટરો જે મોજમઝા મારે છે તે મારિયે.

૩ રંડાપાના રાનમાં. ૪ રૂડાં ગીતો.

૫ ખ્યારૂં ખ્યારૂં લાગતું ગદગદ બોલવું (ખ્યારીનું. જેવું બાળકનું અચકાવું બોલવું ખ્યારૂં લાગે છે તેવું.) ૬ રંડાપાના રાનમાં.

૭ પોતાની બધી દિશાએ સળગેલો એવો પ્રેહ ને બહેમરૂપ જે અગ્નિ તેને બડકે (જેગી હુનાળામાં પંચાગ્નિ સાધન કરે છે તે ઉપરથી.)

(આ) જોખન બાગે આગે, બાળો કીધી વનસ્પતી બાખ;
આ કંઈ મુળિયાં છે તે, દુષ્ટ આગની પુરે કંઈ શાખ. ૮
જિવિ બળું વ્રેહું બહેમે, દિવસો દુખમાં ઘણા હજી લેવા;
ભોગ કરમના મારા, છુટકો કર તૂં કરગરિ કહું દેવા. ૯

(ગરબી.)

પિયુ એકલડો કયમ કીધો સ્વર્ગે વાસ રે; સરવ સખી તે અંગ ઉમંગે જાય જો,
વરની સંગે રંગ રમે છે સાસરે; કરમ આરસી પૂટી મારી હાય જો, પિયુ.
મૃત્યુમારે^૧ ચમ ચમ થાયે ચામડું; મહેણાં^૨ રૂપી મીઠે ચણચણ થાય જો,
તડકે^૩ હૂં થઈ રહીહૂં સૂકું કામડું; કટકટ^૪ થાતે આહૂં આવે હાય જો, પિયુ.
નંગ જોખનનું નંદબું તે^૫ રે કારમું; દેહ^૬ પ્રત્યક્ષ તે સ્વમાવત્ વહી જાય જો,
પિયુવિના પ્રીતે હૂં બહાલા કયાં રમું; અંપ નહીં કંઈ દહાડે રાતે હાય જો, પિયુ.
વાધ^૭ વરના જંગલમાં હૂં એકલી; સેજ^૮ પથારી મુજને ખાવા ધાય જો,
નથિ થાતી પિયુ સેજ^૯ પથારી રે અલી; પાડજ માનું પ્રભુ હૂં તારો હાય જો, પિયુ.
સગાં સહૂંને રાંડ એકલી હૂં નડું; હડહડ ફિટફિટ સઘળેથી સંભળાય જો,
પિયુવિના હૂં ભૂડી અચેતન છૂં મડું; સખિ મંડળમાં હૂંજ અભાગી હાય જો, પિયુ.

૮ રંડાપાની આગે આ મારા જોખનના બાગની બધી વનસ્પતી બાળી નાખી છે. (જોખનનો બહાર જતો રહ્યો છે). વનસ્પતિમાં, શરિરના અવયવો, શાળુગારો વગેરે સહુ આવ્યું. મુળિયાં-શરીરના બેસી ગયલા કદરૂપા અવયવો. (તુરવનાનું મહેણું)-એ સાક્ષી પુરે છે કે અંતરમાં રંડાપાડપ મોટી આગ લાગી છે.

૯ વ્રેહું એટલે પિયુના સંભોગસુખવનાની થઈ છે તે દુઃખ હેતા જોસ્સાથી અને બહેમે એટલે શાળુગાર ન સંભળ તથા બધે હડહડ થાય એ દુઃખના જોસ્સાથી.

૧ તારાં મોતરૂપી માર પડવાથી. ૨ (ગુન્હેગારને બાંધી માર્યા પછી ઉપરથી મીઠાંનું પાણી છાંટે છે તેમ રંડાયાં એટલુંજ નહીં પણ ઉપરથી મહેણાં, હડહડ ખમવાં પડે છે.)

૩ રંડાપાના તડકાથી સુકાં કામડાં જેવી થઈ ગઈ હું.

૪ (મહેણાં, તુચ્છકાર એ રૂપી કટકટ સાંભળીને મને આહું આવે છે કે મારો વર શાને મરી ગયો કે મહારે આ સહુનું સાંખવું પડે છે. સુકું કામડું બહેણું કટકટ લાગી જાય છે તેમ હું રાત દહાડાના વ્રેહથી બળેલીને ઝટલઈ આહું આવી જાય છે.)

૫ (આ દેહ જેને હું દેખું છું તે જેવડે હું કોમ કરું છું તે સ્વપ્ના જેવી છે. હું જીવું છું તે નજીબા સરખી. મને કંઈ દેહ સુખનો અનુભવ મળવાનો છે? કંઈ નહીં.)

૬ (સાસરિયાં, પિહેરિયાં, લોકો જે મને તરછાડયાં કરવાનાં તે રૂપી જે વાધ વરૂઆ તેના જંગલમાં-એવા રંડાપાના રાનમાં) ૭ શય્યા; પાથરણું.

૮ સેહેજ; બહેલી બહેલી. ૯ સુકાઈને લાકડાંની ગાંઠ જેવું થઈ ગયલું મડું.

જનમારો લાંબો બહુ લેવો છે હજી; શી શી ઉઠશે અંગે મારે દહાય જો,
આ શણુગારો દેવા સહુ છે રે તજી; સનિકરિ હું કંહિન ફરિ ભૂંડી હાયજો, પિયુ.
ઓ બહાલા મહેલીને પિયુ કેમ રે ગયા; સુળ સાલેથી નીસાસા નંખાય જો,
વરવહુના મેળાપો રે કંહી ના થયા; મહારા તમારા મનની મનમાં હાય જો, પિયુ.
ભોગ ભોગ રે મારા તે પિયુ ભોગ રે; 'ધણી વગર તે ઠાર સુના' કેહેવાય જો,
રૂવે રૂવે પસર્યો છે મેહનો રોગ રે; હાય હાય છે હાય મને રે હાય જો, પિયુ.

વેશ ઉતારતી વખતની અકળામણ.

(ગરબી.)

આખર^૧ આ દીન આવ્યો રે, આખર કેમ ન લાવ્યો. ટક.
કુમળી વયે^૨ હું દુખળી બની પિઉ, કેમ કરી નીરાશ;
શણુગરાધ ધરાધ નહીં નહીં, કીધા ભોગ વિલાસ. આં ૧
ચુડી ચાંલો ને ચોટલો આર, દેવાં તજી જીવ આજ;
કસુંબ કમખાર કાળજ ને કંથ, હાય સોવાસણ સાજ. આં ૨
હાય પગ ડોકી મહોડું ને માથું, અડવાં અડવાં દેખાય;
જીવવું કડવું મરવું ભલું રે, અડવાં તે નાજ રેવાય. આં ૩
વરતું કંઈ કારજ ચાર^૪ સારે પણ, સ્વતંત્રતા ના પાઉં;
જાણ પડેથી હું લાજી મરું રે, જાણે^૫ તો પોપી થાઉં. આં ૪
આ શણુગાર અંગાર થયા પિયુ, ભાર^૫ ખોયો મેં ધાર;
ખોડકી ખોડકી કહેશે કરશે, હડહડ મહેણાં માર. આં ૫
રસોડું મારે સ્વાધીન થાશે, ધંધો આઠે જામ^૬;
સખ્ત મજૂરી કરતી કેદી,^૭ કેદી હું છૂટીશ રામ. આં ૬
ભોગજોગે વળી સાંભી જાજી; લોક કરે ફિટકાર;
સૂતાંસૂધી ગાળો ખાજી, 'રંડા તે ભૂંડી નાર.' આં ૭
વાલંદપણ મહેણું ખોડવા માથું, આવે બોલાવ્યો ન ઘેર;
હળવી પડું હું ઠામ ઠામે બહુ, એથી રહું પીવું ઝેર. આં ૮

૧ અતે વેશ ઉતારવાનો દહાડો આવ્યો; પણ મારી આખર ન આવી.

૨ કાંચળી. ૩ ચાર-જે પુરૂષ સાથે છીનાળું કરે તે.

૪ જાણે-છીનાળું કીધાથી. ૫ ભારખોજ (ધરમાં) ૬ પોહોર.

૭ હું કેદી, કેદી-કિયે દહાડે છૂટીશ.

વાલંદ આગળ ધરવું માથું, હાયરે હું લાચાર;
રંડાપો તે મેં આજળ જણ્યો, હાયરે ઓ શણગાર. આં ૯

વિધવાને સાસરે દુઃખ.

(ગરબી).

ધણું હીણું વિધવાપણું રે, જેને વીતે તે જોય;
હેયારોકે ખૂણે રહી: પોકો મૂકીને રોય. ધ૦
જહારે ધણી મુઓ માહરો રે, વરશ ચૌદની હું ધાર;
રહેતી નવીજ વળી સાસરે: આશા રાખી મેં સાર. ધ૦ ૨
ઉત્તમ મુરત દસરાતણું^૧ રે, જોશી જોલે છે એમ;
ભોળાને ભરમાવે બામણા: હાય તેણે તજવ્યાંજ હેમ.^૨ ધ૦ ૩
પરણ્યો હતો મનગંભતો રે, તેને થયો આજર;
ધણી ધણી સહી વેદના: આંખે આંસૂની ધાર. ધ૦ ૪
મંદવાડની મેં ચાકરી રે, કોધી ધણી બહુવાર;
પણ ના ત્રુઠ્યો^૩ જગદેવલો: કંઈ ના રહ્યો આધાર. ધ૦ ૫
આંખે^૪ ચહડી ઉમંગથી રે, ધણી અધીર હું નાર;
કેરી ઉડાવી વંટોળીએ: ડાળે મૂળું અપાર. ધ૦ ૬
લુગડે ધરેણે હલકી રે, જ્યારે સખીને જોઉં;
ચહડે ધણું મુખ માહરું: ભારે દળી હું રોઉં. ધ૦ ૭
સાસુ નણુંદ છે વાધણો રે, ધર તો અધોર રાન;
તેમાં ખકરી હું ત્રાસથી: નીત થાઉં હેરાન. ધ૦ ૮
ધરમાં આવે કોઈ જહારતું રે, નાશી ખૂણે ધલાઉં;
જોવા સુણવાતું નવું હોય પણ: હાય સદા કેદી હું થાઉં. ધ૦ ૯
મારાં ધરેણાં લૂગડાં રે, સહુ સાસુએ લીધ;
પીયરતણાં તે પણ ખરાં: કળો પેટીએ દીધ. ધ૦ ૧૦

૧ ગુજરાતીયામાં ધણું કેરીને દસેરાને દહાડે વરવહુના જુદા આરડા થાય છે. ૨ સુનાના ધરેણાં.

૩ પ્રસન્ન થયો. ૪ (હું જીવાનીના અંબાપર ચડી, કેરી-ધણીનું સુખ લેવાને આતુર થઈ એટલામાં મોતના અપાટાથી તે કેરી દુર તુટી પડી ને હવે હું આ પાતરાંવનાની લાગી તુટી ડાળે-શણગારવનાની માઠી હાલતમાં ધુન્યાં કરું છું.)

છ પહોર તે રડતી કરં દે, ધરધંધો હું રોજ;
 રાંધૂં દળૂં ઘોઢું ને વિણું; પાસે જમની રે ફોજ. ધ૦ ૧૧
 નણુદીતણાં બહૂ છોકરાં રે, અંબે મુતરે બહુ વાર;
 ધોવા કરવાં તે માહરે: મુજ બળ્યો અવતાર. ધ૦ ૧૨
 ઓડવા પેરવાને લૂગડાં રે, નહીં સાજાં લગારં;
 માંદી પડું હું જાહરે: નહીં કો કહેવાંતો ઠાર. ધ૦ ૧૩
 જ્યારે અકળાઉં હું સામટી રે, ભુંડા કરં વીચાર;
 નિકળી જાઉં કે કૂવે પડું: મુજ સાલે હજાર. ધ૦ ૧૪
 જનમ ભુંડો બધરાંતણો રે, મોટું રાંડ્યાંતું દુખ;
 છુટકો કરે હવે તૂં હરી: નથિ અહિં લગાર સૂખ. ધ૦ ૧૫

વિધવાવ્રેહ.*

(ઢાળ 'વણુજરા' નો પણ જરા જુદો.)

શું હું મુજ દુઃખને, સાહેલી રે, આંતરડાંજ કપાય, બની બહુ ઘેલીરે;
 કપીડા બહુ દોહેલી, સાહેલીરે, ક્યમે કીધી ન સમાય, કર સુખહેલીરે. ૧
 આમ તેમ ભટક્યાં કરં, સાહેલીરે, હોલવવા તનઆગ, બની બહુ ઘેલીરે;
 ત્યમ ત્યમ હું વધતી બળૂં, સાહેલીરે, કાંઈ ન ફાવે લાગ^૧, કર સુખહેલીરે. ૨
 હાય હાય વર કહાં ગયો, સાહેલીરે, લઈ ન ગયો કાં સાથ, બની બહુ ઘેલીરે;
 શરિરસંબંધ કર્યો નથી, સાહેલીરે, માત્ર ધર્યો છે હાથ, કર સુખહેલીરે. ૩
 ઝટ મરવું હું ભલું કહું, સાહેલીરે, રીખાવું ન સંખાય, બની બહુ ઘેલીરે;
 અહીંથી તહીં હું તફાડું, સાહેલીરે, દશ^૨ દિશ ખાવા ધાય, કર સુખહેલીરે. ૪
 ચૂલે ચ્હડયું તેલ ખૂળ તપે, સાહેલીરે, ધૂમાડો ગોટ ગોટ, બની બહુ ઘેલીરે;
 છણુકો^૩ જળ તેમાં પડે, સાહેલીરે, છણુ છણુ થાએ મોટ, કર સુખહેલીરે. ૫
 તેજ સમે ભડ ભડકોજ, સાહેલીરે, સળગી ઉભરાએ તેજ, બની બહુ ઘેલીરે;
 તેવી હું કઢાઈ તેલ છૂં, સાહેલીરે; બળી^૪ સહૂં બાળૂં સહેલ, કર સુખહેલીરે. ૬

* એ ન્હાળતાં તો હું ખરેખર રડ્યો હતો.

૧ (છિનાળું કરવાનો.) ૨ ચાર દિશા, ચાર ખુણા ને હેઠળ.—બધી પાસથી. ૩ તુચ્છકાર. ૪ હું તો બળું છ તે પછી નહારાં કામ કરીને—ઘણી ચિડાયાથી સાંભી થઇને બીજને બાળું છું—દુખ દહું છું.

ખાનખાનની વસ્તુઓ, સાહેલીરે, કડવી^૫ ગમે ન લગાર, બની બહુ થેલીરે;
 લુગડાં ઘરેણાં ભાતનાં, સાહેલીરે, ધગધગતા અંગાર, કર સુખહેલીરે. ૭
 રાત્ર દિવસ અંખું નહીં, સાહેલીરે, સૂતી ઉઠૂ અખ બાણ, બની બહુ થેલીરે;
 સાણાં આવે બનિ આવરી, સાહેલીરે, નહિં તેને દેહી દાણ, કર સુખહેલીરે. ૮
 અ ર ર ર ર કાંઠાં વસૂં, સાહેલીરે, વસમા^૬ છે ધરખાર, બની બહુ થેલીરે;
 અનેક ઉઠે ખુદા દીલે, સાહેલીરે, ચિંતા ચિતાસમ ધાર, કર સુખહેલીરે. ૯
 અણુસમજૂ સમજૂ નહીં, સાહેલીરે, હવે સમજૂ હું હાય, બની બહુ થેલીરે;
 વૈધવ્ય^૭ કર જીલમી અતી, સાહેલીરે, ભાર^૮ તે કયમઝીલાય, કર સુખહેલીરે. ૧૦
 હું નાજુકે નારી નાનડી, સાહેલીરે, આ શા મુજ અવતાર! બની બહુ થેલીરે;
 આશા રાખી મેં ભોગની, સાહેલીરે, દુખભોગ થઈ લાચાર, કર સુખહેલીરે. ૧૧
 પોપટ બેઠો ખારીએ, સાહેલીરે, દેખી હું દોડી ઝટ, બની બહુ થેલીરે;
 ઝડપતાં હું ચૂકી ખરે, સાહેલીરે, લાંચે પડી હું ભટ, કર સુખહેલીરે. ૧૨
 પોપટ તો ઉડી ગયો, સાહેલીરે, દીઠો રંગીલો કામ, બની બહુ થેલીરે;
 જોતાં જોતાંમાં ગયો, સાહેલીરે, હાય ઘસી રહી આમ, કર સુખહેલીરે. ૧૩
 જનમારો દુખથી કહાડવો, સાહેલીરે, કેમ ગળાશે દીન, બની બહુ થેલીરે;
 કહાં જઈ દીલાસા લઉં, સાહેલીરે, હરધડી થાઉં ખિન્ન, કર સુખહેલીરે. ૧૪
 હવે પ્રભુ છુટકો કરે, સાહેલીરે, સંકટ સઘળું જાય, બની બહુ થેલીરે;
 પેટ ડાખીને રહું છું, સાહેલીરે, પ્રગટી પેટે બહુ લહાય, કર સુખહેલીરે. ૧૫

રાંડીરાંડનું રહસ્ય.*

(દિંડીની એક ચાલ-મરેઠી રીત.)

ખુણે રોજી હું બહુ વિધવા નારી, ઘણી રીતે છું બહુજ નિરાધારી;
 કહું સાચું છે તન મન આબારી, બિહૂં જોઈ રે જમદુતની^૧ સ્વારી. ૧
 શિયાળે કાયા થરથર તો કંપે, ઘણીરહોડે હું જરિ સુતિ ના અંપે;
 સુવાયૂ વાયે મદન^૨ ઉદે થાયે, ઉના ગોટાથી^૩ રૂઢન કરું લહાયે. ૨

૫ મને કડવી લાગે છે અથવા એ વસ્તુઓ દાંતે કડવી ગમતી નથી.
 ૬ ભયંકર; મેહેનત-દુઃખ આપે તેવું. ૭ વિધવાપણાંથી કર (સરકાર કર
 મુકે છે તે ઉપરથી.) ૮ કરનો ભાર-જીલમ.

૧ (એમાં થોડુંક રહુનું વર્ણન છે.) ૨ દુઃખ દેતાં સંગાં.

૩ કામદેવ-સંભોગની ઇચ્છા. ૪ પેટમાં ઉના ગોટા થઈ આવેલ.

દિશાએ જોઈ કુલ કુળ કોકીલાં, વંસતી લીલા ધગધગતા ખીલા; ૩
 રમૂ કહાં રંગો ઉદરે વિષે ચૂકો, પિયુ વિના કારે હંધકું રડતું કો ?
 તપે ઊંતાળો તન તળસે તાવે, કુવારા બાગે વધુ બળતાં લાવે; ૪
 સુવાસી થંડા સુખઉપચારો તે, ગુજર જોઈ નિશદિન હૂં રોતે.
 વળી ચોમાસે ધન વરસે ધોર, બહુ ગાળેથી બિહું છું સુણી શ્હોર; ૫
 આકાશે જોઈ ચમકતિ વીજેરે, ભયે બોલૂં 'ઓ પીયુ' મુખથી જોરે.
 કોકીલો મેના જલચર^૧ દાહરો, બપેયો બોલે પિયુ પિયુ માધૂરો;
 ટૂંક મોરો પરવતમાથે રે, રમૂં જોઈ કહાં પિયુ નહિં સાથે રે. ૬
 દિ લાગે લૂખા બહુ દિપવાળીના, રસોઈ ભાવે નહિં જ પિયુ વિના;
 ઉમંગો થાએ નહિં ગરબા ગાવા, બતાવો કોરે પિયુ મુજ કહાં આવ્યા. ૭
 રઢીઆળી^૨ તે સુખદ ઝડતું નીજે, સહુ સામગ્રી નિરખિ રતી ખીજે;
 અરે વ્રેહાગ્રી બહુ સમકોરાએ, બળ્યો રંડપો કાળજી કોરાએ. ૮

વિધવાની પરાધીનતા.

(શિખરિણી.)

નિ દાડેથી મૂઓ, વર સુગુણવંતો ચતુર તે,
 તે દાડેથી હું તો, થઈ છું જ પરાધીન તુરતે;
 ધણીધેરે સાસુ, પતિભગિનિ^૧ જોઈણિ મુજને,
 બળ્યાં રહે જોઈ, ગતસ્મરણુ^૨ થાયે સરવને. ૧
 સહુ ધિક્કારે રે, હરધડિજ બહાને લડિ - પડે,
 કરાવે કામો તે, મમ મરણુધાટો બહુ ધડે;
 ગમે તાંડાં રહેવું, નહિં કંઈ મને જહાં હડહડે,
 ક્યમે કીધા નયે, દિવસ નહિં મારાં રડરડે. ૨
 લઈ પદલું હું તો, પરવરિ પિહેરે દુખયકી,
 પિતા માતા પાસે, અદ્ય ધરિ રહેતી નહિં છકી;

૪ બહાર દિશાએ. ૫ પેટ. ૬ પાણીમાં રહેનાર.

૭ સુંદર. ૮ સુખ દેનાર—આપનાર એવો જે અકેકો ઝડતુ તેની જે સહુ સુંદર સામગ્રી તે નિરખીને; મારી રતિ—લોગ કરવાની ઈચ્છા ખીજેછે—ચિડાઈ નયછે.

૧ નણંદ.

૨ મરી ગયલાતું યાદ આવતું તે.

પતિવ્રેહે દુઃખો, બહુ બહુ થયેથી રહું ખુણે,
 (પણ)ખિજ વાતે દૂતી, સુખિ વચન કહાડ્યું નહિં કુણે.^૩ ૩
 પિતાએ દેવાળું, વરસ પછિ કહાડ્યું વણુ ધને,
 મુઝો હૈયાશોકે, બહુ રઝળતાં રાખિ હમને;
 ભઈ ભોભઈનાં, પછિ વળિ થયાં રાજ જીલમી,
 શિર પાછી પીડા, થઈ ખરિ હું ને મા અકરમી.^૪ ૪
 પ્રદેશે ભાઈ તો, પ્રથમજ કમાવા ધન ગયો,
 બચારો એકેલો, ફિકરથકિ માંદો બહુ થયો;
 વહૂને તેડાવી, ઝટ મદદ માટે નિજકને,
 રહ્યાં રોતાં હાથો, ધસિ ધસિ હમે તો પછિ અને. ૫
 પ્રદેશેથી ના'વે, ધરખરચ સાર કંઈ પણ,
 ધરેણું ગીરો હું, મુકિ છુપું મટાડું અડચણ;
 જીદાં આજો મૂકે, તરણિ પડિ તેથી જન સહું,
 વળી મા તે યુદ્ધી, દુખતણિ હું વાતો શું શું કહું. ૬
 બજારે જવું તે, નજ બનતું કાંઈ રખડવું,
 ઝોશીઆળે મ્હોડે, નિશદિન હમારે નિરખવું;
 ખુશામતો મોટી, કરવિ પડતી લોકનિ ખરે,
 બણ્યાવીનાનાંતો, પુરૂષ બહુ લુચ્યા છળ કરે. ૭
 જવાએ ના જંબા, લુગડું નવ સાડું દિલ અડે,
 ખસૂસે લોકોને, નજર વિધવાની બહુ નડે;
 પિડાઈ વ્રેહે તે, કહું દુખડું થોડું પણ અરે,
 ભુંડો છે રંગપો, અતિસ હિણ વહેમે દુખિ અરે. ૮
 વિત્યા થોડા માસો, ખખર ભુંડિ સૂણી મરણની,
 મુઝો ભાઈ રોગે, કરમરણરેતી^૫ તપિ ઘણી;
 વળી ભૂંડે દૈવે, ધરડિ જણતીને પણ હણી,
 નિરાધારે રોજી, નથિ કંઈ જગા રે શરણની. ૯

૩ કોઈયે. ૪ હું ને મારી મા તે ખરાં અકરમી. ૫ નકાડ નસીબ એ રૂપી ને રણ તેની રેતી તપી-ઘણીજ દુર્દશામાં આવ્યાં.

વિધવાનો પ્રશ્નાત્તાપ.

(૫૬.)

રે રે હું ભૂડી, આવું તે શું કરાવ્યું;
જણતી થઇ જણતર, કુમળું મેં મરાવ્યું. રે રે હું ૦ ટેક.
હીણ કર્મ કરાવી, પાપિણીજ થઇછું;
હુનીઆદારીમાં, હદની ખહાર ગઇછું;
ધગધગતે ખુટડે, નહાનું મહોડું ભરાવ્યું. રે રે હું ૦ ૧
રાખી ધીર ન લેશ, ચૂકી હીણી ધણી છું;
આ સાહસ કરવામાં, શંખીણી હું બની છું; -
સોયાણી પાસે, કુમળું ડોકું મરાવ્યું. રે રે હું ૦ ૨
મીની બચ્ચાં ખાએ, હાડે રેહવા દઇને;
હું ચંડાલણી ખૂની, જીવ કહાડી લઇને;
આધે ઊકરડે, ફેંકી તે દેવડાવ્યું. રે રે હું ૦ ૩
કીધું મેં કાળું, દુઃખો ના સંખાએ;
છતે હું જિવતી, કરડી કૃતકમો^૧ ખાએ;
સદ્ધર્મફેર^૨, નૈવેદ ના ધરાવ્યું. રે રે હું ૦ ૪
ધિક ધિક છે મુજને, ધિક સોયાણી તૂતે;
ધિક ધિક રંડાપો, હાથાથી બચું કેમ ખૂતે;
પ્રાયશ્ચિત્તે^૩ હાવાં, કીયું દેવા ઠરાવ્યું; રે રે હું ૦ ૫

(ગીતિ.)

શું સૂવાડી ઊડયો, આશપાશસુખ^૧ વણું સ્વપન જેવું ! ?
એકલિ જંગલમાં હું, આસપાસ આ બિહામણૂ કેવું ? ! ૧
કહા મુજ જીવનગાળો^૨, હાય હવે કયમ જશે દિવસ મહારા;

૧ કીધેલાં કામો-પાપો. ૨ આ પ્રભુ મેં તને સદ્ધર્મનું નૈવેદ્ય ન ધરાવ્યું.
એટલે નીતિથી રેહેવાની જે મારી ફરજ તે અદા કરીને મેં તને રાજ ન
રાખ્યો. ૩ અરે દેવ, મારા પાપથી હું છુટું તેને માટે તેં કિયું પ્રાયશ્ચિત્ત-
કર્મ શિક્ષા ઠરાવી છે ?

૧ આશાના પાશ-બંધનનું સુખ. ૨ જે દ્રવ્યથી સંસાર નિભે તે-ધરણું

પેટ ભરું શી રીતે, હાય ગયો કહાં અરે ખુની ખ્યારા ! ૨
 કુળને ડાઘ લગાડ્યો, માત પિતાએ પિધાં હશે ઝેર;
 ફિટ ફિટ ન્યાત નંગરમાં, શરમે^૩ રેહેતાં હશે સગાં ઘેર. ૩
 ઓ માવડિ છળિ તૂને, કામાંધી હું ફસાઈ બહુ વાર;
 જોબનમદ^૪ ભુંડિ સંગત, મદન રૂઢીથી થઇજ લાચાર. ૪
 હાય કર્યાં બહુ પાપો, બાળક કુમળાં મરાવિયાં મેં તો;
 કેમ ન પીડા પામું, જમડા દેશે હુના^૫ હુના તહાંતો. ૫
 જાણી હવે હું કહાં રે, કેમ કરીને તબૂં અહીં પ્રાણુ;
 નાથ કો જીતી જડતી, બળ્યું જિવવૂં આ ઘણી પડી તાણુ. ૬
 ઓ વનદેવી કોઇ, રાક્ષસણીને અહીં તું મોકલિ દે;
 પશુ પક્ષિણિ કો અથવા, દાવાનળ કે તુને તુળજિ^૬ બળિ દે. ૭

વિધવા, માતાને વિનંતિ કરે છે.

(લલિત.)

જગત માવડી આ ઘડી વડી,^૧ નિરખિ આવડી શોકથી સડી;
 મુકવ આપડી પાપમાં પડી, રૂઝવ ધા જડી^૨ તૂં મને જડી^૩. ૧
 અગનિ આંચથી હું સિઝાધરે, તુરબળી બની કાળિ રહાધરે;
 અતિસઓ હવે છૂં મુંઝાધરે, શરણુ થાણી લે કાળિ રહાધરે. ૨
 હું ઇઝરાઇ સૂકાઇ રે ગઈ, બહુજ પીળિ રે દેડકી થઈ;
 થઇજ દેહ તો પાપડી^૪ લુખી, થઈજ છાતિ છે રે વડી^૫ સુકી. ૩
 ભરજીવાનિમાં ખુંદિહ બાતલ, પ્રકૃતિ તો વળી ભારિ પિત્તળ;^૬
 વિષયરંગમાં હું મચી બહુ, મનડું હાથ રે ના રહૂં કહૂં. ૪

વગેરે. ૩ શરમને લીધે સગાંવાહલાંથી બાહાર મોહડાં નહીં દેખડાંતાં હોય.

૪ જોબનનાં મદથી, ભુંડીસંગતથી, કામ વિકારથી અને નઠારી રૂઢીથી (વિધવા સખધી.) ૫ ડાહમ.

૬ તુળજી નામની છોકરી પોતાનું બળીદાનપોતાને હાથે આપે.

૧ મોટી (માવડી.) ૨-૩ તું જડીબુટી છે ને તે મને જડી-મળીછ માટે તું મારો ધા રૂઝવ. મેં મારા ધા રૂઝાડવાને ઘણાં ઓસડ કીધાં પણ કશાંથી તે રૂઝાતો નથી-આખરે તુનેજ મેં જડીબુટી જાણીછે માટે હવે તું રૂઝાડ.

૪ જોબનનાં એક પદાર્થ-(પાપડ પાપડી અથવા શાક-વાલપાપડી.) ૫ મારી વડી-મોટી ભરી છાતી સુકાઇ ગઇછ. ૬ (માણસ પિત્તળ કેહેવાય છે તે

થઈજ પાપિણી હું ધણી ભુલી, લટકું તાપની^૭ સુળિએ બુલી;
રખવ તોડતી ટાંટિઆ અઈ, તરફડી અહૂં ના મરી ગઈ.
કરિ ખમા મને ંહાલમાં ધર, અળળ રાંડિનાં દુઃખને હર;
સરવ કાનમાં ગ્રેરણા ભર, મરતિ ગાયને જીવતી કર.
નમન હું કરું આઠ અંગથી, કરગરી કહું આશભંગથી;
મુકવ બેલિ તું બેમતંગથી, કરવ રંગનાં લગ્ન રંગથી. ^૮

વિધવાની, ન્યાતને વિનંતિ.

(ગરબી.)

વિનતિ કરૂં છું રે ન્યાતને, નથી પિત્યામાં ઉણું લેશ;
છડું હેરાન રે રાનમાં, બળ્યો રંગપો હિણુ નેશ, વિનતિ કં. ^૧
અહુ બાળહત્યા રે મેં કરી, ભુંડું જાડું બેસમાર;
રમવે રાખિ ન રે આછ કંઈ, મને કંઈ ન રહ્યો આધાર, વિનતિ કં. ^૨
હાય અહુ પાપો રે મેં કર્યાં, અરે આત્મઘાત ધણિવાર;
હા-... રે મેં મનમાં, થયો નગરવિષે હોકાર, વિનતિ કં. ^૩
રે લોકમાં, કુટિ^૧ મુજ પર અહુ સરકાર;
કદમાં, તમે લોક કરો કાં ખાર, ^૨ વિનતિ કં. ^૪
રે ધ્યાનમાં, અહુ વ્રેહ અને રિત બેમ;
રે રાંડિને, અધવચ રહેવાયે કેમ, વિનતિ કં. ^૫
વિનતી રે માનજો, ખરે લાચાર અનાચાર;
ારી રે રાંડિથી, જટ જટ કરી દો સૂધાર, ^૩ વિનતિ કં. ^૬
કને શું રે કેહવું, શુભ પુનર્વિવાહનો ચાલ;
હલ ચલાવો રે બહાલથી, અહુ દૂર ઘસે સહુ આળ, વિનતિ કં.

થી) પિત્તળ પ્રકૃતિ-ચિહ્નિયો સ્વભાવ. ૭ યસ્તાવાની સુળી.
મ ટાંટિયા તરફડે છે તેમ રે હું સુળિયે તો ચઢીછ, હવે ધણીવા
જે આંટલી બધીવાર ઘણ તરફડ્યાં કરે છે તે તો બધ કરવા.
વાર કેમ લાગે છે ?

૮ આઠ અંગથી પ્રણામ. સાષ્ટાંગ પ્રણામ.
ભાંચે અરકાડીને, બાલીને, અંતઃકરણમાં સમજીને, પગ-
અરકાડીને નમન કરવું તે. 'હરસા શિરસા દૃષ્યા વચસા'
કરાણ્યાં ભાનુણ્યાં પ્રણામોષ્ટાંગ હન્યતે.' ૬ શુરસે ઘઈ. ૨

કુળ ન્યાત રહેશે રે લાજમાં, ભિડિ હામ કરો સહુ કાજ;
વિધવા દુઃખોને પરહરો, જીઓ જાણો વિધવાદાઝ, વિનતિ કં. ૮
નમિ નમિ કહું છું રે નાતિલા, લોક મારથડી ન ડરો;
પુણ્ય ધણું છે રે એહમાં, મુજ ઝીલીસો ઉભરો, વિનતિ કં. ૯

* એક વિધવાની (ખીલ વિધવાઓને મૂચના.

(ગરબી.)

ચિંતન કરિ ચિતમાંહિ, ચિદ-આનંદનું રે:
હીત તમારું કહું આંહિ, જે સુખકંદનું રે. ૧
ભલી સહુ વિધવા નાર, ફરીથી લગ્ન કરો;
ધણા દિવસ સહો માર, નિજ દુખ મન ધરો. ૨ક.
કુચાલ નામે રોગ, પસરયો લોકે^૧ રે;
વિધવાના છે ભોગ, જળતી શોકે રે. ભલી ૧
સમય રૂઝો છે હાલ, ચાલ ચલાવો રે;
ધરી રંકપર બહાલ, આળ મુકાવો રે. ભલી ૨
પુરુષતણું નહીં કામ, એમાં કંઈ પણ રે;
સમરીને શ્રી રામ, લો પણવે પણ^૨ રે. ભલી ૩
હિંમત ધરીને અંગ, જંગો^૩ છંતો રે;
રમો જમો પિયુસંગ, સુખને ચિંતો^૪ રે. ભલી ૪
કરો કામ કરિ સંપ, રુકું દ્રુજ નેશો રે;
તણ દધ ભય કંપ, ઝંપે બેશો રે. ભલી ૫
પુરુષ મુરખ વળિ કોય, કંઈ વાંધો લે રે;
ઉત્તર દો કે નેય, ઝટ દિલ ખોલે રે. ભલી ૬
'કહો શું કરીએ પાપ, આળહત્યાનાં રે;
'જઈયે જીવથી આપ, કરિ અધ^૫ છાનાંરે;'

સમાર. * એ ગરબી રાજેશ્રી લાહદાહને ઘણી ઘણીજ પસંદ છે—ત્યાંહાં ત્યાંહાં ને જ્યારે તહારે મારી પાસે એ વંચાવી સાંભળતા.

૧ લોકમાં—જીવવર્ણ હિંદુઓમાં. ૨ હક; આગ્રહ; મમત. ૩ વેહેમ અં મુધારાની વચમાં ચાલેલી જંગો—લડાઈયો. ૪ ચિંતન કરો (સુખને તાકો)
૫ પાપ.

થઈજ પાપિણી હું ધણી ભુલી, લટકું તાપની^૭ સૂળિએ બુલી;
રખવ તોડતી ટાંટિઆ અઈ, તરફડી બહૂ ના મરી ગઈ. ૫
કરિ ખમા મને બહાલમાં ધર, અબળ રાંડિનાં દુઃખને હર;
સરવ કાનમાં પ્રેરણા ભર, મરતિ ગાયને જીવતી કર. ૬
નમન હું કઈ આઠ અંગથી, કરગરી કહું આશભંગથી;
મુકવ બહેલિ તું બહેમતંગથી, કરવ રંગનાં લગ્ન રંગથી. ૭

વિધવાની, ન્યાતને વિનંતિ.

(ગરબી.)

વિનતિ કઈંહૂં રે ન્યાતને, નથી વિત્યામાં ઉણું લેશ;
છઉં હેરાન રે રાનમાં, બળ્યો રંગપો હિણુ ન્દેશ, વિનતિ કં. ૧
બહુ બાળહત્યા રે મેં કરી, ભુંડું ભરૂં બેસૂમાર;
રમવે રાખિ ન રે આછ કંઈ, મને કંઈ ન રહ્યો આધાર, વિનતિ કં. ૨
હાય બહુ પાપો રે મેં કર્યાં, અરે આત્મધાત ધણિવાર;
ધાર્યા કરવા મેં મનમાં, થયો નગરવિષે હોકાર, વિનતિ કં. ૩
ધરલાજ ગઈ છે રે લોકમાં, ટુઠિ મુજ પર બહુ સરકાર;
નાખી અબળાને કેદમાં, તમે લોક કરો કાં ખાર, ૨ વિનતિ કં. ૪
સજજન લેજો રે ધ્યાનમાં, બહુ વ્રેહ અને રિત બહેમ;
કુમતિ સુઝાડે રે રાંડિને, અધવચ રહેવાયે કેમ, વિનતિ કં. ૫
મહાજન વિનતી રે માનજો, ખરે લાચાર અનાચાર;
થાયે ભારી રે રાંડિથી, ઝટ ઝટ કરી દો સૂધાર, ૩ વિનતિ કં. ૬
સમજીકને શું રે કેહવું, શુભ પુનર્વિવાહનો ચાલ;
બહેલ ચલાવો રે બહાલથી, બહુ દૂર થશે સહુ આળ, વિનતિ કં. ૭

ઉપરથી) પિત્તળ પ્રકૃતિ-ચિહ્નિયો સ્વભાવ. ૭ પસ્તાવાની સુળી. (સુળી પર જેમ ટાંટિયા તરફડે છે તેમ રે હું સુળિયે તો ચઢીછ, હવે ધણીવાર ટાંટિયાં જે આંટલી બધીવાર થઈ તરફડયાં કરેછે તે તો અંધ કરવા. (જીવ જતાં વાર કેમ લાગે છે?)

૮ આઠ અંગથી પ્રણામ. સાષ્ટાંગ પ્રણામ. છાતી, માથું, આંખ, ભાંયે અરકાડીને, બોલીને, અંતઃકરણમાં સમજીને, પગ-હાથ-ધુંટણ જમીનને અરકાડીને નમન કરવું તે. 'ઉરસા શિરસા દૃષ્ટ્યા વચસા મનસા તથા પદ્મ્યાં કરાસ્યાં જાનુસ્યાં પ્રણામોષ્ટાંગ ઉચ્યતે.' ૧ ગુરુસે થઈ. ૨ વેદ. ૩ સુધારો;

થોડા લોક ગવાંર, ફિટફિટ લવશે રે;
 ઘણા જન જયકાર, કીર્તિ ગજવશે રે. ભલી૦ ૨૨
 કરે પિયાર ન બહેન, જલદી કરવી રે;
 ખેન તણને ઝહેન, ચિતમાં ધરવી રે. ભલી૦ ૨૩
 સમજી વિધવા શર, લગ્નો કરજો રે;
 પુણ્ય કરી ભરપૂર, દિલ સુખ ભરજો રે. ભલી૦ ૨૪
 નર્મદ મદભરપૂર, લગ્ન કરવવે રે;
 ચિંતામાં ચકચૂર, બહેન તજવવે રે. ભલી૦ ૨૫

ઐક વિધવાની સોવાસણોને સૂચના.

(ગરબી.)

સુણો સૂચના તે સર્વ સોવાસણો જો;
 રાંડી રાંડને તે આસરે દેવો ધણો જો, સુણો૦ ૧
 વિધવા દુઃખ તે પતીને કહિ જણાવજો જો;
 સમજાવિને દયા રૂડી ઉપજાવજો જો, સુણો૦ ૨
 દધ ઉતેજનો રાંડિને આગળ કરો જો;
 પછી સર્વ ધણી સાથ મદદે કરો જો, સુણો૦ ૩
 વિધવા પીડ નીવારવી ધારશો જો;
 રૂઢું કાજ પરમાર્થ પાર પાડશો જો, સુણો૦ ૪
 પ્રી લગ્ન રાંડીતણાં તમ હાથ છે જો;
 કરો અદ્દ હવે દેશ સહુ સાથ છે જો, સુણો૦ ૫
 થાય હેંસુ^૧ ને રાંડેલી ભેળી સદ્દ જો;
 પછી પુરૂષનું શું ચાલશે કહો બહુ જો, સુણો૦ ૬
 તમે છોજ કરનાર ચતુર નારિયો જો;
 કરું દુઃખથી જે સૂચના તે લિયો જો, સુણો૦ ૭
 માની વાત મંગળકાજ રૂઢું કરો જો;
 કહે નર્મદા ખરું તે ઉરમાં ધરો જો, સુણો૦ ૮

'નિકળી જમ્યે લોક', દેશ વિદેશ રે;'
 'પછિ મુકિયે શું પોક, ભૂંડે વેશે રે.' ભલી૦ ૮
 'મદ જોખનનો દુષ્ટ, ધર્મ ભુલાવે રે;'
 'તન મન નહિ સંતુષ્ટ, કર્મ કરાવે રે.' ભલી૦ ૯
 'તમે અમે સહુ એક, સરખા જીવો રે;'
 'પુરુષપણાનો ટેક, છેક તજીદો રે.' ભલી૦ ૧૦
 'તમે વરો વણિ ક્રમ, ખીજી વેળા રે;'
 'નહીં હમે કાં તેમ, ન ખનો ઘેલા રે.' ભલી૦ ૧૧
 ઉત્તર દધને એમ, સખીઓ ઝડપે રે;
 લગ્ન કરો ફરિ જેમ, પ્રાણ ન તલપે રે. ભલી૦ ૧૨
 ન્યાત તજવશે લોક, ધણું હિણું કહેશે રે;
 કંઈ ન ધરો દિલ શોક, લવતા રહેશે રે. ભલી૦ ૧૩
 નહિ કંઈ છાનાં આમ, થાયે પાપો રે;
 ફરી લગ્નનું કામ, ફરિ દુખ કાપો રે. ભલી૦ ૧૪
 મનમાં છો તૈયાર, હિંમત લેજો રે;
 છે તે છે આચાર, રાખી રહેજો રે. ભલી૦ ૧૫
 સાચાંને નહિ આંચ, ઝડપો ખીડાં રે;
 લવ નવ ખાઓ ખાચ, હાંકો પીડા રે. ભલી૦ ૧૬
 શાસ્ત્ર પ્રમાણે થાય, નિજ યુદ્ધી કેહ રે;
 સરવે પાપ પળાય, લે નરકે જોહ રે. ભલી૦ ૧૭
 સરવ મનુષ્યનો ધર્મ, સૂખી થાવું રે;
 કરિને રૂડાં કર્મ, સ્વર્ગે જાવું રે. ભલી૦ ૧૮
 પુનર્વિવાહની રીત, કહારો બહેલી રે;
 પુનરમારય પ્રીત, ફરી દો રહેલી રે. ભલી૦ ૧૯
 હવે થશે જે નાર, બાળક વિધવા રે;
 આશિષ દેશે સાર, તમને તે ભાડે. ભલી૦ ૨૦
 સત્ય કર્મનેકાજ, ભય નવ પામો રે;
 પ્રથમ કરતાં કાજ, ભીડો હામો રે. ભલી૦ ૨૧

૬ ઓ લોકો ? ૭ નકારાં કર્મ.

૮ આ રીતે—પુનર્વિવાહ કરશે તો.

૯ નાહાસી બચ—જશે.

થોડા લોક ગવાંર, ફિટફિટ લવશે રે;
 ઘણા જન જયકાર, કીર્તિ ગજવશે રે. ભલી૦ ૨૨
 કરો પિયાર ન બહેન, જલદી કરવી રે;
 ખેન તજીને રહેન, ચિતમાં ધરવી રે. ભલી૦ ૨૩
 સમજી વિધવા શર, લગ્નો કરજો રે;
 પુણ્ય કરી ભરપૂર, દિલ સુખ ભરજો રે. ભલી૦ ૨૪
 નર્મદ મદભરપૂર, લગ્ન કરવે રે;
 ચિંતામાં ચક્ર્યૂર, બહેન તજવે રે. ભલી૦ ૨૫

એક વિધવાની સેવાસણને સૂચના.

(ગરબી.)

સુણો સૂચના તે સર્વ સેવાસણો જો;
 રાંડી રાંડને તે આસરો દેવો ધણો જો, સુણો૦ ૧
 વિધવા દુઃખ તે પતીને કહિ જણાવજો જો;
 સમજવિને દયા રૂડી ઉપજવજો જો, સુણો૦ ૨
 દઈ ઉતેજનો રાંડિને આગળ કરો જો;
 પછી સર્વ ધણી સાથ મદદે કરો જો, સુણો૦ ૩
 વિધવા પીડ નીવારવી ધારશો જો;
 રૂડું કાજ પરમાર્થ પાર પાડશો જો, સુણો૦ ૪
 ફરી લગ્ન રાંડીતણાં તમ હાથ છે જો;
 કરો ઝટ હવે દેશ સહુ સાથ છે જો, સુણો૦ ૫
 થાય હેંસુ^૧ ને રાંડેલી ભેળી સહુ જો;
 પછી પુરૂષનું શું ચાલશે કહો બહુ જો, સુણો૦ ૬
 તમે છોજ કરનાર ચતુર નારિયો જો;
 કરું દુઃખથી જે સૂચના તે લિયો જો, સુણો૦ ૭
 માની વાત મંગળકાજ રૂડું કરો જો;
 કહે નર્મદ ખરું તે ઉરમાં ધરો જો, સુણો૦ ૮

વાદ.*

(ઓખાહરણનો ચાલતો ઢાળ.)

- હવે સાંભળ શાસ્ત્ર ભણેલા, ભણેલા પણ નહીં રે ગણેલા;
આપું રેય તું લે શાસ્ત્રવાદી, તું નહીં જશે વહેમખાદી. ૧
- સહુ લોકને અતુકળ આવે, વળી વીવેકબુદ્ધિને ભાવે;
જેથિ લોકો સદાચારી થાયે, તેવી રીતી તે શાસ્ત્ર કહેવાયે. ૨
- ખૂંડુ જોઈ સુણી અનુભવથી, મહોટા તર્ક કરી બુદ્ધિબળથી;
સતમાર્ગની શિક્ષાસાર, કયાં ભટોએ^૧ શાસ્ત્રો ચાંર.^૨ ૩
- નથી કાંઈ શાસ્ત્ર પ્રભૂએ, તે તું વિધાવિવેકે જૂએ;
જેવા પડીત જે દેશ કાળે, તેવાં ત્યાંહાં ત્યારે મત ચાલે. ૪
- જે જે હમણાં આપણને વીતે, તે તે સઘળું ન સમજે રીતે;
જાણે તર્કથી કંઈએક કોએ, તે ન આપણો^૩ અનુભવ હોએ. ૫
- જો એકજ શાસ્ત્ર અનાદી, હોય શાંતીજ વાદવિવાદી;
જુદા રૂપીયોનાં જુદાં મત, જેમાં ફાવ્યું તે તેમાં રત. ૬
- જોઈ દેશ સમય સ્થિતિ સહામું, કર્યું ધણું એક શાસ્ત્ર નકામું;
અરે જો ન કાઠું હત એમ, પછી શાસ્ત્ર કહેવાતજ કેમ? ૭
- જે શીક્ષાથી લોક ન રાજ, પણ ભયથિ કરે હાજ હાજ;
જેથી રહે અનાચાર ગાજ, તેવાં શાસ્ત્રને નાખજ સાજ. ૮
- સહુ લોકની રીત સમાન, તેમાં ધારા ફરેછે માન;
એક વાર જે ધારા રૂડા, તે થાયે ખીજ વાર ભૂંડા. ૯
- એમાં શાસ્ત્રતણો નહીં વાંક, ભટ્ટમાન ઉણું નહીં ટાંક;
વાંક દેશ કાળ સ્થિતીનો રે, લાવી સાન ને સાચું જો રે. ૧૦
- માટે થાતું આવ્યું તેમ કરવું, વળી વીવેકનો અનુસરવું;
પડે શાસ્ત્ર કદાપિ અવળું, તજીને ખીજું રચવું સવળું. ૧૧

* રાજેશી ભાજદાજ, એ વાદ સાંભળીને જોઈયા હતા કે 'નાહાનો સરખો
૧૬ છે પણ એમાં ઘણું કહેલું છે ને ઘણોજ સારો છે'

૧ વિદ્વાનોએ. ૨ રૂડાં.

૩ (અલગત તર્કથી ભવિષ્ય જાણે પણ આપણાં સુખ દુખનો જેવો આ-
ણને અનુભવ છે તેવો તેઓને તો નહીં.)

વિરમિત્રોદય ૪ મયૂખ બોલે, *સમજ મૂઠતું દિલ તું બોલે;
 યુક્તીહીન વિચાર જો હોએ, તેમાં ધર્મની હાનીજ જોએ. ૧૨

માટે સમજને વાદજ મારો, ગર્વ પક્ષ તજ દે તારો;
 ફરી લગ્ન રાંડીને કરાવ, ધર્મનીતીને મન સરાવ. ૧૩

કદી શાસ્ત્રવિષે આડ હોએ, તો તે માનવી નાહીં કોએ;
 પણ હિંદુઓ જે દયાવાન, તેના શાસ્ત્ર છે તેજ સમાન. ૧૪

ધણા ઋષિઓએ વાતજ થાપી, ફરી લગ્નની સંમતી આપી;
 કોઈ થોડાએ વાત ઉથાપી, માટે શંસી તું નાખજ કાપી. ૧૫

પૂર્વયુગમાં રીત જેવારે, આ યુગમાં કાં ન તેવારે;
 કોઈ મતિયાએ લુચ્યાઈ કીધી, તેની સહુએ પૂજ કરી લીધી. ૧૬

કળી કહેવાયે પાપી નકારો, શું તેમાં રે કરવો વધારો ?;
 ભુંડાં પાપો બહુ બહુ થાયે, શુદ્ધ ધર્મ તે નહાસીજાયે. ૧૭

કળી^૫વર્જ કર્યા જે ચાલ, તેમ સઘળા ન ચાલે હાલ;
 ખરે આજ્ઞા^૬ખીજ જન તોડે, કયમ રાખવી ભૂંડી જોડે ? ૧૮

કુળાં બાળકના જીવ જાયે, વળી સ્ત્રીતણા પ્રાણ હણાયે;
 ઠામઠામ છીનાળાં થાયે, અનાચાર તે નાજ ગણાયે. ૧૯

વિધવા દુઃખો ખીજાં બહુ વેઠે, વિધવા નારી તો સહુની હેઠે;
 વિધવા નારી તો હારી હવે છે, સારી કરવાને ના તું લવેછે. ૨૦

૪ એ નામના, ધર્મશાસ્ત્રના પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ છે.

* “ કેવલંશાસ્ત્રમાશ્રિત્યનર્તવ્યોહિનિર્ણય : ॥ યુક્તિહીને વિચારેતુધર્મહાનિ : પ્રજાયતે ” અર્થ—કેવળ શાસ્ત્રનો આશ્રય લઈને કોઈ કામ કરવું નહીં એજ સિદ્ધાંત સમજવો. જે વિચાર આપણી અક્લ કબૂલ કરતી નથી તે વિચાર પછી શાસ્ત્રમાં હોય તો પણ તેને ન માનવો.—કેમકે તેથી ધર્મને તુલસાન પોંહોંચેછે. શાસ્ત્રમાં એમ નથી કહ્યું કે વિધવાને ન પરણાવવી, અને પછી છિનાળાં અને બાળહત્યા કરાવવાં. શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે વિધવાની પાસે તેના ધર્મ જેમ અને તેમ પળાવતા આવ્યા છે; પરંતુ એમ છતાં પણ અસંજ્યાત છિનાળાં, અસંજ્યાત બાળહત્યા, અને અસંજ્યાત આત્મઘાત થાયછે. હવે એ જોઈને આપણી વિવેકબુદ્ધિ કેહે છે કે પુનર્વિવાહ કરવો જોઈયે. શાસ્ત્રમાં કહેલું છે કે પુનર્વિવાહ કરવો. હવે શાસ્ત્ર કેહ ને બુદ્ધિ કેહ તારે શાસાઝ ન કરવો ?

૫ કળિયુગમાં ન પાળવા એવા જે ધર્મો તે.

૬ કળિયુગમાં ખીજાં આજ્ઞા લોકો તોડેછે તારે પુનર્વિવાહ ન કરવો એવું કટલાકે કહ્યું છે તે શાસાઝ માનવું ?

માટે જિંદગી તું મનમાં લેજે, વિધવાખંધ તું છોડવી દેજે;
થશે જગતમાં તારી જે જે, પછી સ્વર્ગ નીરાંતે રહેજે. ૨૧

(૨)

હવે સમજ્યો ખરો તૂં કાંધ, માટે બોલાવું છું કહી ભાધ;
જાંચ નીચ વિષે ધણું બોલે, પણ એતો તું મૂકજ ટોલે. ૨૨
પ્રભુ ધામે છે સઘળાં સમાન, નહીં જાંચ ને નીચ તું માન;
સદાચારથી રેહ પ્રમાણ, તેને જાંચ તું સમજી જાણ. ૨૩
જારે ભારી અનાચાર કરિયે, તારે જાંચ તે શેના કરિયે ?
જાંચા હોધયે તો દેખી મરિયે, નીચ માટેજ રીત અનુસરિયે. ૨૪
દેવ દાનવ ને ઋષી રાજ, તેમાં નાતરાંતી નહિં લાજ;
શું હતા ભુડા તેઓ નીચ, ? શરમાધ કંધ આંખ મીચ. ૨૫
જાંહાંસુધી રીત ન ભાગે, તાંહાંસુધી એમજ લાગે;
માટે હવે કંધ ભૂડા જાગે, થાનિ વહેલો તું સહુની આગે. ૨૬
નહીં આખર એમાં જાયે, જાયે જો અનાચારે થાયે;
એમ આખર જાતી હોયે, થાયે બિજવર નર નહિં કાયે. ૨૭
જેમ પુરુષ પરણે બીજી તેમ, રૂડી નારી ન પરણે કેમ ?
શબ્દ માણસમાં એ છે તે, કેમ નારીને રાખે છેટે. ૨૮

(૩)

‘આપદાદ શૂં મૂરખ હતા,’ રોજ આજસુ રહેતા સૂતા;
કેમ ચાલ ન છોડ્યો ખોટો, માટે હેતુ હશે કોઇ મોટો. ૨૯
પૂર્વ કાળે હતો રૂડો ચાલ, કોઇ કારણે ખંધ બેહાલ;
જોઇ દેશ સમો શક્તિ રૂપ, હશે બેદા નીરાંતે ચૂપ. ૩૦
જારે ગોરતજૂં જોર ભારે, તારે ડાહ્યા તે શીદ ઉચારે;
જારે જીવમી હતાં સહુ રાજ, રહે સ્વતંત્રતાનિ શી લાજ ? ૩૧
કદી આપદાદાની વેળા. વિધવાને પડી નહીં વેલા;

૭ જાયે—દુર રાખ. ૮ નકારી રીતને વળગી રહિયેછ. ૯ માણસ શબ્દમાં સ્ત્રી ને પુરુષ બે છે તારે પુરુષને કેમ છુટી ને સ્ત્રીને કેમ નહીં?

- હશે માણસ મરતાં મોડાં, કહું હોશે અનાચાર થોડા. ૩૨
- કોથી એમ નહીં કહેવાયે, સધળું ડાહ્યાણુ તે વેળાએ;
એટા ખાંપથી ના શું વાઘે ? અદકિ વિદ્યા વિચારન સાધે ? ૩૩
- આપદાદા જે મૂરખ હોએ, શું આપણે રેહેવું કોએ;
રે તે વેળા હશે કોઈ જૂદી, માટે તેઓ પડયા નહીં કૂદી. ૩૪
- જાણી જોઈને પાપો કરિયે, જાણી જોઈ હાંસી કરી લધયે;
જાણી જોઈને ખાડે રહિયે, તેમાં દુઃખ તો આપણે સહિયે. ૩૫
- આ છે કાળ ધણો અનુકૂળ, માટે રાખવાં લાજમાં કૂળ;
હવે ફાંફાંભામા નવ મારી, ચાલ કહાડ તૂં સદાચારી. ૩૬

લોકોને વિનંતી.

(દાહરા.)

- વિધવા દુખ દરસાવતૂં, દરસાવ્યું નાટક;
આજે આ જે તેથિ રે, જૂઓછો ટકટક. ૧
- દીન દીન વિનતી કરે, રડતી વિધવા નાર;
તે સહુ મનમાં લેઈને, કરો દુઃખ નીવાર. ૨
- યથાશક્તિ દરસાવિયું, અલ્પબુદ્ધિકૃત કામ;
ભાવ અભાવે આણુજો, સાર અમલ ધરિહામ. ૩
- એકચિત્તથી વાંચજો, વિધવા પિડ પોકાર;
એકચિત્તથી સૂણજો, થશે સફળ શ્રમ ધાર. ૪
- અર્થઅર્થથી^૧ નહિં રચ્યું, રચ્યું સુધારાકાજ;
વિધવાદુખ સાલે બહુ, તમને સાલે આજ. ૫
- સાર્થક લખ્યું તેનું થશે, અમલ આણુશો કાજ;
એકદમે તોડો અરે, બહેમએડિ તનિ લાજ. ૬
- બહુ જોયું ને સાંભળ્યું, શું કહું તેનું તેહ;
ફરી ફરીને બોલું છું, કરો કાજ ઝટ એહ. ૭
- ધર માંડે રાંડેલિયો, પીડ પાપ લોપાય;
વાઘે ઉઘમ નીતિ ને, સુખડાં જાનાં થાય. ૮

ધશ્વર તમ મનમાં વસો, સજ્જન સમજો સાર;
પુનર્વિવાહનો ચાલ તે, સુખ સંપત દેનાર.

(લાવણી.)

ઉઠો હવે સજ્જન શાણુ સહુ, બહુ સહી પીડા રણમાં;^૧
પુનર્વિવાહનો ચાલ ચલાવો, લાવો હિમત મન^૨ તનમાં. ટેક.
આજ કાલ તો લાજ ખુઓછો, કાજ જુઓછો બહુ ભૂડાં;
દાઝ નથી અખળાની તમને, સાજરહિત કરતી ફૂડાં. ઉઠો. ૧
બહેન મા દિકરી ભોજાઇ, પુત્રવધૂ^૩ બહેકે ધરમાં;
તે સહુ નજરે જુઓ ખરા પણ, ડાહપણ રાખો જે ખરમાં.^૪ ઉઠો. ૨
ધિક્ક ધિક્ક મરવું બહુ સારું, જાણું જોવું બહુ ખોટું;
પુરુષાતનમાં^૫ આગ લગાડો, ગાડો ડાહપણ જુઠ મોટું. ઉઠો. ૩
છતે જોર જે રહે છેને,^૬ તેને તો કાયર કહેવા;
મગન,^૭ મતીપર કાઠો જોયે, હોયે મૂરખ તે કેવા? ઉઠો. ૪
શાસ્ત્ર વડિલનાં બહાનાં કહાડી, આજસુ થઇ બેઠા રો'છો;
શરમ તજીને કરમ કરોછો, ધરમમરમને ભૂલોછો. ઉઠો. ૫
સારાસાર^૮ સમજવાસાર, આપી ખુદ્દિ કીરતારે;
જાણી જોઇને ધાત^૯ કરે તે, શેનાં જાએ ઉતારે.^{૧૦} ઉઠો. ૬
બાળ સ્ત્રી હત્યા ના કરવી, એવું એવું તો કહોછો;
જેમ શસ્ત્રથી બન્યો મારો, હત્યારા પાપીઓ છો. ઉઠો. ૭
દુષ્ટ ચાલનો ભારજ મોટો, માથે જુલમી વેઠોછો;
મનમાં લાવી મોટી ખીજો, દુઃખ ધણું હોરી લોછો. ઉઠો. ૮
રણમાં^{૧૧} પાણી તરસ પીડાવે, પાગ બહુ થાકેલારે;
પણ એમાં જૂઠાં સપડાવે, ભય કલ્પિત માનેલારે. ઉઠો. ૯

૧ વેહેમનાં રણમાં. ૨ આગળથી વિચારમાં લઇ પછી અમલમાં આણો.
૩ છાકરાની વહુ. ૪ (ગમેડામાં જેવું ડાહપણ હોયછ (લાતમારવાનું) તેવું તમે રાખોછો.) ૫ મરદાઈમાં. ૬ વેહેમદખી કેડનાં ઘેનમાં સુસ્ત. ૭ (જેઓ પોતાની ટી ખુદ્દિ ઉપર કાઠ વળગેલો જોઇને મગન-જુશી રહે છે તેને કેવા મૂરખ બાણુવા?)
૮ સારને અસાર. ૯ ટી ખુદ્દિનો ધાત. ૧૦ છેલ્લે રૂડે મુકામે; સ્પર્ગ.
૧૧ એ લીટીમાં વરણેલાં દુઃખ પ્રમાણે હાલત આપણી છે. પણ એ જે

બુદ્ધિનેર જે મનમાં છે તે, લાવો ઝટ ઝટ તનમાંરે;

નેર કસીતે ફેંકા ભારને,^{૧૨} સુખીઆરા થાને હાં રે. ઉઠો ૧૦

હારે સહુ મનમાં તો સમજો, કાં ના હિંમત ધારો રે;

હારે હવે ઉઠો સહુ શૂરો, પૂરો શત્રૂ^{૧૩} મારો રે. ઉઠો ૧૧

પુનર્વિવાહ સમયે ગાવાનું ગીત.

(ગરબી.)

ગીતો ગાધ્યે તે અંગના ઊમંગથી જો;

ફહાડો દીઠો તે આ સુધારાસંગથી જો, ગીતો ૧

ભલે ભાંગિ ભલિ ભાવટો^૧ ભવતણી જો;

ગઈ નીકળી તે સામટિ સૂજો ઘણી જો. ગીતો ૨

રિખાતાં પિખાતાં બહુ હરધડી જો;

સહુ આવતાં તરછોડવા ચહડી ચહડી જો. ગીતો ૩

રંડાપાનિ પીડા સહી મથી મથી જો;

હાસ! છૂટયાં તે સિંહના^૨ શીકારથી જો. ગીતો ૪

અરે પીડા પામ્યાં તે વર્ષ શેંકડો જો;

હવે બળવા માંડયા દવે^૩ બહેમના થડો જો. ગીતો ૫

રંડાપાતણો ભાર ઊતારવા જો;

ખરે અવતર્યા અંગ્રેજ સૂધારવા જો. ગીતો ૬

ધન ધન વર્તમાનપત્ર પ્રબંધો કથી^૪ જો;

તમે કીધી ન થાય તેતો કોષથી જો. ગીતો ૭

ભલો પાડ્યો તે કોટ બહેમોતણો જો;

વાઃવા શૂરો વાઘ્યો મહીમા ઘણો જો. ગીતો ૮

છૂટયા બંધ બંધિવાનના ભવતણા જો;

હરખ^૫ દેશમાં રમે કુદે સોહામણા જો. ગીતો ૯

દુઃખ તે ખરેખર નથી પણ ખોટું માની લીધેલું છે. (કવિનો જોરસો, જે વાક્યોના અર્થસંબંધને કટલો દૂર રાખે છે તે એ નવમી કડીમાંથી માલમ પડ આવે છે. ૧૨ વેહેમનો ભારી જોલો. ૧૩ વેહેમશત્રુ.

૧ પીડા. ૨ બહેમ રૂપી સહી. ૩ સુધારાનાં તેજરૂપી દવે કરીને બહેમરૂપી ઝાડનાં થડો બળવા માંડ્યાં. ૪ વાતો. ૫ હરખરૂપી માણસો.

થાયે સાથીઓને ઘેર રડા ઓઝવો જો;	
એકી વારે આનંદનો ધનક હવો જો.	ગીતો ૧૦
મોટો માનીયે તે પાડ સર્વ સાથિનો જો;	
જેની મ્હેનતે લિધેજ લહાવો ધણો જો,	ગીતો ૧૧
દિવસ આજનો લખાશે ઇતિહાસમાં જો;	
કથા આલશે તે દેશ વીદેશમાં જો,	ગીતો ૧૨
વાગે વાજાં વીલાતી ભાતનાં જો;	
શાશકહિયે વળી ખહાર પુટકા જનાયના જો,	ગીતો ૧૩
મંગળમૂખી ગાયે તે મંગળગીતને જો;	
સાકર પાન ને ગૂલાબ મળે સર્વને જો,	ગીતો ૧૪
સખી જમીયે જરૂર કંસાર ધી જો;	
હવે નહાસી સંતાપ ગયો પારધી ન જો,	ગીતો ૧૫
નહીં સ્વપ્નમાં દીઠૂ તે કદી ભાળિયે જો;	
સ્વર્ગસુખ પુનર્લગ્ન અહીં મહાલિયે જો,	ગીતો ૧૬
જેટલું દુખ તેથી સોગણું સુખડૂ જો;	
મનમાન્યું તે સર્વ અંગે અડયું જો,	ગીતો ૧૭
વરો જે મળ્યા તે આપણિ પ્રસન્નતા જો;	
ચતુર ડાહ્યા ગૂણીજનો સુધારતા જો,	ગીતો ૧૮
મોટી એજ રે ખુશી કે બહેવા ફરી જો;	
થયા તે વડીલ સંમતી લઇ કરી જો,	ગીતો ૧૯
પેહેલું માન મોટું મળ્યું આપણે જો;	
બહુ કીર્તિ કવી લોક ગ્રંથે લણે જો,	ગીતો ૨૦
હવે આપણું જોઇને ખીણ કરે જો;	
રૂડી રીત તે ફેલાય દેશે ખરે જો,	ગીતો ૨૧
નીતી ઉઘમો વધે ને પરજા વધે જો;	
જેથી થાશે સુધારો ઝટ રે હવે જો,	ગીતો ૨૨
આજજ ઊધડ્યો દરવાજો સુધારાતણો જો;	
થજો સર્વનું કલ્યાણ આશિષ લણો જો,	ગીતો ૨૩

૬ વરસાદ. ૭ એક રીતનો અંગ્રેજ નાય છે.

૮ વેહેમરૂપી પારધી. ૯ હમારે મને પુનર્લગ્ન તે સ્વર્ગસુખજ છે.

મંગળ મંગળ ગાઓની સદ્માનની^૧ બંને;
બોલો જે જે જે જે બ્રહ્મની ધણી જે, ગીતો ૨૪

*સ્વતંત્રતા.

(દોહરો.)

વીરપુરુષ ચરણે^૧ નમી, પહેરે જે યશહાર,
રાજનીતિ સંક્ષેપમાં, કહું મતિને અનુસાર.^૨ ૧

પરદેશી રાજાનો પ્રજાપ્રતિ ધર્મ.

(ચામર.)

રાય હોય જે પ્રજા પિતા સમાન પાળતો,
રાજનીતિ સર્વ પાસ યોગ્ય જે પળાવતો;
પક્ષપાતને તજી સજે વિવેક અંતરે,
તેજ ધીર વીર રાજ^૩ રાજ્યસિંધુને તરે. ૧
અન્ય^૪ ધર્મ જાત રંગના ગુણી પ્રજાજનો,
તેહનાં ન દુઃખવે કદી કહી તનો મનો;
આપ અન્યમાં સદા સમાન ભાવ જે ધરે,
તેજ ધીર વીર રાજ રાજ્યસિંધુને તરે. ૨

૧૦ સ્ત્રીયો.

* તા. ૩ જી અક્ટોબર ૧૮૫૯ એ, જેમાં અંગ્રેજોએ વાધરોને હરાવ્યા ને તાંહાંનાં દેહેરાં છુટ્યાં તે બાબતની હકીકત તા. ૨૩ મી અક્ટોબર ૧૮૫૯ નાં રાસ્તગોફ્તારમાં થોડાક પોતાની તરફના હોંડસાથે છાપવામાં આવી હતી. તે વાંચતાંવારને મને એકદમ જોરસો થઈ આવ્યો તેથી મેં ઉપલી કવિતા જે દાહાડામાં જોડી હતી. એ જે દાહાડામાં હું જળરા આવેશમાં હતો, ને ધર-માંથી બાહાર તો ગયોજ નોહોતો, પણ માહારી એક ન્હાની ઓરડીમાં, ભરાઈ રહ્યાં હતાં, ને કુક્ત ઘણાંજ જરૂરનાં કામસાડુ નીચે ઉતરતો. એ કવિતા, પછી, મેં તા. ૨૧ મી નવંબરે પાચગોણી ઉપરની છાકરીઓની નિશાળનાં મકાનમાં મળેલી જી. ૧૦ સભામાં વાંચી હતી-એ વેળા કવિ દલપતરામ અને દયારામનો સાચીદ રણછોટ એ બેજાણ પણ હતા.

૧ મહાદેવ; ધશ્વર. (જે સદા નાનાપ્રકારના યશસ્વી ડૂલોનો હાર પેહેરે છે તે વીરપુરુષને પગે પડીને) ૨ (બુદ્ધિને અનુસરતું આવ્યું તે પ્રમાણે; બુદ્ધિ પ્રમાણે) ૩ રાજ. (તે રાજ રાજ્યરૂપી સમુદ્રને તરે, બીજો નહીં) ૪ બિન-(ધર્મના-

અન્ય ધર્મને ન નિંદતો કદી ભમાઈને,
 સેજમાંહિ ના કરે જુલૂમ ખીજવાઈને;
 બાળકી^૫ પ્રજા ઉપેર મોટા માર ના કરે,
 તેજ ધીર વીર રાજ રાજ્યસિંધુને તરે. ૩
 શત્રુ હોય જે સમાન તોજ હાથ દાખવે,
 આગ્રહી^૬ દિસે સમીપ સૂઝ મંત્રિ રાખવે;
 ઉઘમે ઉમંગિ ઝટ રંકદાદ સાંભળે,
 તેજ ધીર વીર રાજ રાજ્યસિંધુને તરે. ૪
 નીજ જાતને વધારિ તોડતો ન રૈયત,
 કારભાર સોંપતાં કરે નહીં^૭ ગત^૭;
 યોગ્ય દેશિને દિયે પદો ઉચાંજ આદરે^૮,
 તેજ ધીર વીર રાજ રાજ્યસિંધુને તરે. ૫
 લોકથી ઝિલાય ભાર એમ મૂકતો કરે^૯,
 જ્ઞાન જે પ્રસારતોજ હોય તે પ્રભાકર^{૧૦};
 લોકદાઝ જાણિ હીત તેમનું કરે ખરે,
 તેજ ધીર વીર રાજ રાજ્યસિંધુને તરે. ૬
 ખુલ્લિ ને છુપેલિ રીતથી ન ચાંદલી ચુટે,
 ટેક રાખિ જે ન જાત ધર્મ ધનને લુટે;
 રહે જે પ્રજાતણાજ^{૧૧} દેશમાં નિરંતરે,
 તેજ ધીર વીર રાજ રાજ્યસિંધુને તરે. ૭
 માનિ^{૧૨} જે પ્રજાતણી પતીજ કામ સોંપતો,
 સ્વાર્થસાઝ રાખતો કદી જુઠો ન રોપ તો;

જાતના-રંગના ગુણવંતા પ્રજાજનો-રૈયત લોક) ૫ દીકરી. (પ્રજા એ દિકરી ને રાજા એ બાપ) ૬ એક નિશ્ચય રાખનારો. (જેને પોતાની સમીપ-પાસે સૂઝ-સારી જાણવાળા મંત્રિ-પ્રધાનો રાખવાનો નિશ્ચય-ટેક હોય તેવો) ૭ બંધાઈ; તાલમેલ; જુલૂમવાળી આનાકાની. ૮ આદર-માનથી (પદો-દરજા આપે) ૯ વેરો; છાપો; જગાત; દાણ. ૧૦ સૂર્ય (જેમ સૂર્ય પોતાનો પ્રકાશ પ્રસારે છે તેમ રાજા, જ્ઞાન-વિદ્યાધર્માદિકનું જ્ઞાન લોકમાં પ્રસારતો હોય તો)

૧૧ (પરદેશી રાજા પરદેશી પ્રજા ઉપર રાજા કરે તો તેમાં ઘણાજ ગેરફાયદા તે પ્રજાને છે) (એવિધે વિસ્તારે 'હિંદુઓની પડતી' માં :પરદેશીરાજ્યસંબંધી' પ્રકરણમાં જોવું.) ૧૨ (પ્રજાએ આપેલા ભરોસાને માની-કબુલ રાખી.)

કારભારિયો કરે પ્રજા હકે વિચાર રે,
 તેજ ધીર વીર રાજ રાજ્યસિંધુને તરે. ૮
 રાજ્ય આમદાનિ ખર્ચ મૂકતો પ્રજાકને,
 પૂછિતે કરે લડાઈ જે પ્રજા - સુપાત્રને^{૧૩};
 સંપ હુન્નરો વધારિ દેશકોશ^{૧૪} જે ભરે,
 તેજ ધીર વીર રાજ રાજ્યસિંધુને તરે. ૯
 જે પ્રજા અનીતિયે કદાપિ આડિ પધરે;
 સામ^{૧૫} દામ ભેદ દંડ યોગ્ય ન્યાય જે કરે;
 સર્વ સંપતે સુખી પ્રજા નિહાળિ જે ઠરે,
 તેજ ધીર વીર રાજ રાજ્યસિંધુને તરે. ૧૦
 આજ એમ કાલ તેમ ફેરવે ન કાયદા,
 જેથિ તો પ્રજા સહે ધણાજ ગેરફાયદા;
 પુખ્ત ધારણા વિના ચઢે નહીંજ દાદરે^{૧૬},
 તેજ ધીર વીર રાજ રાજ્યસિંધુને તરે. ૧૧
 સ્વાર્થિયા ખજોતણું સુણે નહીં લગાર જે,
 તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ રાખિ રોજ સાવધાન રેહ જે;
 હંસની^{૧૭} પઠેમ પીધ દૂધ પાણિ પહરે,
 તેજ ધીર વીર રાજ રાજ્યસિંધુને તરે. ૧૨
 સાફ માઠું જાણવા ભણાતું હોય લોકમાં,
 નગ્રમાં પ્રેરે હરે ન રાખિ દીલ એતમાં;
 કલેશ સંકટે પ્રજા ખમે પિડાતિ ના પુરે^{૧૮},
 તેજ ધીર વીર રાજ રાજ્યસિંધુને તરે. ૧૩
 રોજ જે પ્રજાનિ સાથ મિત્રતા વધારતો,
 ખાનગી વ્યવહારમાં મળી જવૂંજ ધારતો;

૧૩ (સુપાત્ર-યોગ્ય એવી પ્રજાને). ૧૪ દેશનો ભંડાર; તીક્ષ્ણ. ૧૫ (સામ-સમજવડું પટાવું તે; દામ-લાલચ બતાવવી તે; ભેદ-ભુક્તી પ્રપંચ કરવા; દંડ-શિક્ષા કરવી તે. ભય દેખાડવું તે. એ ચાર રીત અથવા એમાંની થોડીક ઘટતી કામે લગાડી ધનસાફ કરતો હોય તે.) ૧૬ (પુખ્ત વિચારવના કાયદો કરી તે અમલમાં લાવવાને ઉતાવળ ન કરે.) ૧૭ (એવી દંતકેહેણી ને કવિતા કેહેણી છે કે હંસ દુધપાણીમાંથી દુધ પીધજ પાણી રેહવાદેછ.) ૧૮ (પુરમાં-નગ્રમાં. પ્રજાને કલેશ-સંકટે પીડાતી જોવી જે સાખી શકતો નથી.)

જોઈ રીત ભાત નાત જાત ના કરે હો૨૯,
 તેજ ધીર વીર રાજ રાજ્યસિંધુને તરે. ૧૪
 પાસ આવિયા વિના દિસે ન દુઃખ દૂરથી,
 જાણિ એમ આવતો તણાઇ પ્રેમપૂરથી;
 રોગને નિવારવા કરે ઉપાય સાર રે,
 તેજ ધીર વીર રાજ રાજ્યસિંધુને તરે. ૧૫.
 રાજ્ય તે કુટુંબમાં^{૨૦} વડીલ રાય રાજતો,
 પુત્રિ સાથ લાડતાં કદી નહીંજ લાજતો;
 કામ દેખિ દેશિનાં ઉતેજનો દિયે જરે^{૨૧},
 તેજ ધીર વીર રાજ રાજ્યસિંધુને તરે. ૧૬
 મંત્રિયોનિ હાજિહાથિ ના કુલાય લેશ જો,
 આપ મોટ થૈં ભણેલ લે સ્વિકારી બેશ જો;
 રંક જાત પાસ ઊપડાવતો ન વેઠ રે,
 તેજ ધીર વીર રાજ રાજ્યસિંધુને તરે. ૧૭
 રોજરોજ મેળવેજ ખ્યાર જો પ્રજાતણો,
 નીજ રાજનો ટકાવ સેલથી કરે ધણો;
 સૂખ દૂખ જોઈયિ લે ખુશીયકી પરસ્પરે,
 તેજ ધીર વીર રાજ રાજ્યસિંધુને તરે. ૧૮
 પંખિ તે પ્રજો રંહીત જાડને તજે ખંડ,
 'છોડિને જશેજ લોક લાભ જો હું ના કરું';
 એમ સમજ પ્રજાની રચિયે^{૨૨} અનૂસરે,
 તેજ ધીર વીર રાજ રાજ્યસિંધુને તરે. ૧૯
 દેડકું બપૈયું મોર મેઘને ઈછે વળી,
 તેમ રાયને ચહે ઉમંગથી પ્રજા ભલી;
 જો ગભીરતા દયાદિ મેઘગૂણુ આચરે^{૨૩},
 તેજ ધીર વીર રાજ રાજ્યસિંધુને તરે. ૨૦

૧૯ પ્રજાની, જુદી રીતભાત પોતાનાથી (નાતજાત જોઈને) તુચ્છકાર નથી કરતો. ૨૦ (રાજ્યરૂપી કુટુંબમાં રાજ વડીલ છે.) ૨૧ (પૈસાથી પદવીથી વગેરેથી.) ૨૨ (રૂપતની મરજી મુજબ.) ૨૩ (જેમ બપૈયું મેઘનેમાટે તરસેછે તેમ રાયને માટે તરસે એવો પ્રેમ રાજાના ઉપર પ્રજાનો થાય તેવું રાજાએ આચરણ કરવું.

દુષ્ટ શત્રુ મારતો ઘણે ઘણે પરાક્રમે,
ધૃષ્ટ જનનાં સુખો વધારતો અનુક્રમે;
નીતિમાન ભક્તિમાન હોઈ દેવથી ડરે,
તેજ ધીર વીર રાજ રાજ્યસિંધુને તરે.

૨૧

પ્રજાનો રાજપ્રતિ ધર્મ.

(નારાય.)

ખરા ઠરેલ કાયદો ઉમંગ લાવિ પાળતી,
કહેલું સાનમાં લહી ખસૂસ જે બળવતી;
સ્વદેશનાભિમાનથી શિતૂર ખંડ ના કરે,
પ્રજા સન્નત^૧ જાણવી સુરાજભક્તિ આચરે. ૧
પિતાનિ કાળજી વડે નિરાંતથી જમી સુતી,
ન તે ભણી ઉઠે સુપુત્રિ મારવા કદી જુતી;
તજી કૃતદ્વેતા^૨ સજે કૃતરાતા^૩ રૂડી દિલે,
પ્રજા સન્નત જાણવીજ જેહની ખુબી ખિલે. ૨
બહુજ ઇતરાજિ રાયની કદાપિ થાય જો,
ક્ષમાની હાલ^૪ રાખિ ખહારહાજિહાજિ ગાયતો;
સમો વટાવિ કાયદો અયોગ્ય ફેરવાવતી,
પ્રજા સન્નત જાણવી સુરાજનીતિમાં ગતી^૫. ૩
પડ્યું વિપત્તિ આભ તૂટિ જોઈ આપ ઉપર,
કદાપિ ના તજે જતે જિવોજ ખાઈને ડર;
અનંત તાંન મનં ધનંથી દિયે સુઆશ્રય,
પ્રજા સન્નત નીજ કામમાંહિ મેળવે જય. ૪
પિતા ઉપર સામટો બધો ન બોજ મૂકતી,
સ્વદેશને સુધારવાતણો સ્વશક્તિયે છતી^૬;

૧ (શોડામાં ઘણું સમજી જાય.) ૨ જિંઘ કુલની-જેનાં ઘરડાંઓએ મોટા
જસ મેલવ્યા હોય તેવી.) ૩ ઉપકારના બદલામાં અપકાર કરવાની યુક્તિ.
૪ ઉપકાર ભણી-માની પાછો સાંમે કરવાની જે યુક્તિ તે. ૫ (સર્વત્ર ક્ષમા
ખડી કેહેવાય છે પણ ખડીમાં તીક્ષ્ણ ગુણ રહ્યો હોય છે માટે મેં હાલ કહી
છે.) ૬ પોહોંચ; માહીતી. ૭ છતી સ્વશક્તિયે-(પોતાનામાં શક્તિ છતે).

સ્વહીત દેશહીત રાજહીત રીત નીત તે,
પ્રજા સજાત તુર્ત ઝડી લે વળી ભલી ગતે.

૫

કુસંપ લોભ ગર્વને સદૈવ ચાનકે હણે,
સુચત્ન ઘોડાનેડ જોડિ સંપ ચારકે ભણે;

‘સદા રહોજ રામરાજ અંગના ઉમંગમાં,’
પ્રજા સજાત વીર તો ઝિંતેજ રંગ જંગમાં.

૬

દંગા છળો જુગાર જર ચોરિ ને ખુનો સદ્ધ,
સ્વદેશમાંથિ કહાડવા કરેજ મહેનતો બહુ;

બચાવિ નાણું એમ જે નખાવતી સમારમાં^{૧૦},
પ્રજા સજાત લાભ લે રહેજ આપલાડમાં.

૭

વિયોગ રાયદીપનો સહે નહી કદી ખરે,
મુચેલવત્ પડી રહે પતંગ દીવસે ચરે;

સુદીપ દેખતાંજ અંપલાવિ તેલમાં પડે,
પ્રજા સજાત રાજભક્તિ અર્પિ^{૧૧} આપ પ્રાણુદે.

૮

ન એવું આચરે કદી કુલાઈ નય રાયરે,
ખુશામતો કરી નહીં ગુલામ આપ થાયરે;

રહીજ નીજ ભારખોજમાં નહીં ચળે^{૧૨} છળે,
પ્રજા સજાત રાજભક્તિ અર્પિ આપ સૂખ લે.

૯

સ્વતંત્રતા-ખરો હિંમત.

(ચામર.)

હિંદુઓ હવે ખસૂસ હોંસ દીલ આણુજો,

યોગ્ય જે સ્વતંત્રતામતા ન તુચ્છ જાણુજો;

૮ જુગતીથી. (સંપડપી ચારકે સુચત્ન-કડા ઉઘોગડપી ઘોડાની જોડી,
ઉમળકાથી ખોલી કે ‘આણું રામરાજ સદા રોહો’ હંકારે—રાજ્યમાં વર્તે).

૯ તે પ્રજા, જંગમાં-જુદ્ધમાં-નાના પ્રકારના સંસારી ખટરાગમાં જીતેજ.
રંગ-ખાણ જીતે અથવા એને રંગ-ધન્ય છે.) ૧૦ સુધારામાં (બગાડામાં નહીં.)

૧૧ જેમ દીવાને પતંગ ચાહેછે તેમ દૈયત રાજને ચાહતી થાય તો પ્રસંગે
તે દૈયત પોતાના રાજને માટે પોતાની રાજભક્તિમાં પ્રાણ પણ આપી દે.

૧૨ ચળે-વિચારમાં કરે. છળે-દગો કરે.

છો તમે ગુલામગીરિ શત્રુશસ્ત્ર ધાયલ,^૧
 રોગમાં રિખાઇ છો થયા પથારિઆયલ. ૧
 એક વાતથી નહી પરંતુ સંધિ વાતથી,
 વેઠિઆ દિશો દુખી છું લાજી શું કહું કથી;
 રાજ ધર્મ રૂઢિના અયોગ્ય હીણ દોસ છો,
 શત્રુ રે સરસ્વતીતણા થયે નિરાસ છો. ૨
 આજ આ દશા તમારિ ભૂંડિ શાથિ આવિ છે,
 પૂછશો તમે વળી કહું છું વાત સાચિ છે;
 દાસ રે ગુલામ જીલ્મિ રાજના થયાથકી,
 બહેમબંધને ફસાઇ તો ગયાથકી નકી. ૩
 રહેનમાં છુટા ફર્યા અગાઉ પોપટો પણ,
 હાલમાં પડયાછ પાંજરે ગુમાવિને પણ;
 વર્ષ તો વહી ગયાં ગયા પગો અંધાર્થ રે,
 નાં ગમે છૂટું થવું ગયુંજ વીર્ય ભાઇ રે. ૪
 રે હતા સ્વતંત્ર ભારિ પૂર્વકાળમાં ખરા,
 હાલમાં ગમે અરે ઉંટો પંઠેમ આંખરાં;
 જોરમાં કુદી ઉઠો. હવે બનોજ ડાંખરા,^૨
 આઅશ્તણા બહુ કરોછ કેમ કાંકરા. ૫
 રાય સિંધુની પટે હદે રહોજ કામનો;
 જે સમે સિમો વટી વધ્યો જણાય તે ધણો;
 પર્યતો ઉન્હા કદાપિ મધ્યમાંથિ નીકળે,
 પૃથ્વી નીપજે નવી જીતી હુમેજ રે જજે.^૩ ૬
 ધર્મ હેમની પટે રહોજ શુદ્ધ કામનો,
 જે સમે હિણો થયો અનીતિભેગથી ધણો;

૧ ગુલામગીરી એ કોઇ શત્રુ અને એવું જે શસ્ત્ર અને એ લાગવાથી ધાયલ. અને એ રોગમાં રિખાયાથી પથારી આયલ. ઘરમાં ખેઠા ખેઠા મરદુમી બતાવોછો પણ બહાર નિકળતા નથી.

૨ મરણિયા; હિંમતવાળા. ૩ (દરિયો પોતાની સીમ-હદ મુકીને વધે તારે બળવું કે માંહેથી કોઇ નવાળામુખી અથવા એવું કંઈ બાહાર નિકળવાતું છે તેમ રાજ હદથી બહાર જઈ રેયતના હદ ઉપર હુમલો કરે તારે બળવું કે હવે બંડો થવાનાં ને પછી વખતે નવું રાજ થવાતું.)

જે કમાનની^{૧૧} પટે દખાયલી રહે નહીં;
 સોયની^{૧૨} પટે ઇછેલ ધ્રુવ દાખવે સહી;
 શ્વાનપુચ્છની^{૧૩} પટે ન તાણિ સીધિ થાય જે,
 તેજ જાણુવી સ્વતંત્રતાનિ શક્તિ ને મઝે. ૧૯
 યોગ્ય રીતનો પટે સ્વતંત્રતા સુશસ્ત્રનો,
 ખેલવો છટાચિ ભારિ દિવ્ય^{૧૪} માનટેકનો;
 દુષ્ટ શત્રુ આવતો દિસે સમીપ શૂરમાં,
 યુક્તિથી સુવાડવો ઉગામિ હાથ ધૂળમાં. ૨૦
 છૂટ જો ન હોત કામ વિશ્વનું ન ચાલત,
 રાયરંકમાં કદી ન ફેરફાર હાલત;
 શેઠના જુલૂમથી સુસેવકો મરી જતે,
 બહેલ વિશ્વનો ખુરોજ અંત એમ આવતે. ૨૧
 આપ આપ સીમમાં રમે કનૈર જોર તે,
 યોગ્ય તોલથી વધે ન એજ છૂટ દોર છે;
 જાણુવો સ્વતંત્રતા ભલોજ દેવ દિગ્ગજ,
 જેનિ કાળજીયકી કિડા હણે નહીં ગજ^{૧૫}. ૨૨

વિવેક નામની સ્ત્રીને પેટે ઇચ્છા નામની દીકરી જન્મી હોય એટલે યોગ્ય-અ-
 યોગ્યનો વિચાર કીધા પછી યોગ્ય વસ્તુ મેળવવાની જે ઇચ્છા થઈ હોય, અને
 ઇચ્છા-એ જોરસો (શુદ્ધ છે કે નહીં એ જાણવાને) ખુબ માસ્યા છતે પણ
 ૧૧ નહીં-મરી ન જાય અને પ્રથમ પ્રમાણેજ રહે; એવી જે ઇચ્છાશક્તિ-અ-
 ના એ જે જોરસો તેનું નામ સ્વતંત્રતા.-સીતાના ઉપર ઘોળીયે આજ મુક્યું
 હતું અને તેથી રામચંદ્રે તેનું સત જોવાને અગ્નિકુંડ રચ્યો હતો ને સીતા
 એમની એમ બળ્યાવગર પાછી શુદ્ધ થઈ નિકળી આવી હતી તેમ. ૧૧ ધ-
 ડિયાળ, કોય વગેરેમાં સ્થિતિસ્થાપક ગુણ રાખનાર જે લહોડું-સ્પ્રીંગ હોય છે
 તે. નેતરને વાળિયે તો વળે પણ જોર મુકી દીધું કે પાછી અસલ જેવીજ થઈ
 રહેછે એ જે તેનામાં સ્વભાવિક ગુણ રહ્યો હોય છે તે; રખરને તાણીને મુકી
 દીધું કે પાછું તેણે તેણેજ. ૧૨ હોકાયંત્રમાંની સોય જે ઉત્તર દિશા-ધ્રુવ
 બતાવે છે તે.-એને ગમે તાંહાં ફેરવિયે પણ જોર મુકી દીધું કે તે પાછી ઉત્તર
 દિશા તરફ અણી કરી રહે છે. ૧૩ કુતરાની પુછડી-વાંકી તે વાંકી. એ ઠકાને
 પુછડીનાં વાંકા આકાર ઉપર વિચારવાનું નથી પણ તેના સ્વભાવ ઉપર.
 ૧૪ શોભતો. ૧૫ નળનાં ને સળનાં પોત પોતાની મીનમાં ધાસ્તીવગર રહે-
 જોરાવર, કમજોરને ડખાવીને તેનું લઈ ન લે એજ છૂટ-સ્વતંત્રતાનો દોર છે-
 કુદરતી હક છે.-યુરોપખંડમાં નાનાં મોટાં ધણાંક રાજ્યોછે પણ પોત પોતાના
 સ્વતંત્ર હકથી આખાદ રહેછે. દિગ્ગજ એટલે દિશાનો દેવ (કલ્પિત). જેમ ખેતર-
 પાળ તેમ દિગ્ગજ. સ્વતંત્રતા એ દિગ્ગજ છે જે સર્વતા હક્તે વધતો ઓછો થવા
 દેતો નથી.-હાથી-જોરાવર-રાય, કીડા-કમજોર-રંકને હણી શકતો નથી.

છૂટથી વધેજ નૂર તેજ માનવીતણું,
 શોભતું ખિલી રહેજ મદ્દમાનવીપણું;
 વીરવીર્ય^{૧૬} દાખવે સ્વતંત્રતા પરાક્રમ,
 જેનિ હાક સાંભળી ખુણે ભરાય રે જમ.^{૧૭}
 જે સ્વતંત્રતા મળે નહીં ખરે સુખાણને,
 ખુદ્ધિ ધૂમ થાય છે કટાઈ કાર્ય ના ખને;
 જે કળી^{૧૮} પાછાં તો કુલો ફળો ના નીપળે,
 શોધ ના નવા ઉગે ન જીવ ભૂષણો સજે.
 સારિ વાતમાં વધે સવાદ વાદ^{૧૯} સર્વનો,
 લોક માનમાં રહી હણેજ દોર ગર્વનો;
 હુન્નરી કળા વધે વધેજ દામ નામ તો,
 શુદ્ધ ધર્મ જાણિ લોક બહેમને કરે જતો.
 લોક તે ભણેલ ને ગણેલ થાય હેંસથી,
 ક્રોધ ક્રોધની નહોંજ ગાંઠ^{૨૦} વાળતું મથી;
 રાય રંક સર્વ તે કરે સ્વિકાર સારનો,
 જેરમાં ચઢે જીવાળ દેશના સમારનો.
 ક્રોધનો નથીજ હક્ક રાયરંકનો કદા,
 છેક તો થવા બનાવવા ગુલામ વિશ્વમાં;
 માણસાઈ છે તહાં ગુલામિ હોવિ ના ખરે,
 જીવિમ વાત^{૨૧} જોધ શુભ ન્યાયપૂલતે ખરે.
 મૂર્ખહાય છૂટ શસ્ત્ર નૂકસાનકાર છે,
 જ્ઞાનિહાય તેજ શસ્ત્ર ભારિ લાભકાર છે;
 મૂર્ખ^{૨૨} આપ અન્યને હણેજ ઉદ્ધતાધથી,
 જ્ઞાનિ કાર્ય કહાડતો ખિલવાડિ સાલસાધથી.

૨૩

૨૪

૨૫

૨૬

૨૭

૨૮

૧૬ વીર પુરુષનું વીર્ય છે-મરદનો બચ્ચો છે એમ દેખાડે છે. કોણ દેખાડે છે? તોફે સ્વતંત્રતા. ૧૭ જીવને લઈ જનારા-જીવમગારો. ૧૮ સ્વતંત્રતાની કળી પાછાં તો પછી તેમાંથી જે ફલ, ફળ-મોટા લાભરૂપી સારો પરિણામ નિર્જનવાનાંજ નહીં. ૧૯ સ્વતંત્રતાથી રસ ને ધર્મ વધે છે. ૨૦ વેર-ખારરૂપી ગાંઠ. ૨૧ જીવમી પવનથી ન્યાયરૂપી ફલ ખરી પડે છે-જીવમની આગળ ઈનસાફ ચાલેજ નહીં. વાત એટલે વાયુ અથવા વારતા. ૨૨ મુરખ, પોતાનું ને બીજાનું બનેતું નુકસાન કરી લેછે.

જેટલા દિસેછ માનવીહકો ધણા ધણા,
મૂખ્ય છે સ્વતંત્રતા નથીજ તેહમાં મણા;
આવશે દિ કેદિ કેદિ છુટશું ગુલામિથી?;
વા નિરાશ થાવું ભાઈ દેવલાવશેમિતી ૨૩.
સર્વ સાર એટલો સ્વતંત્રતા હિરાકણી,
છે વિટી અગલની કહો અરે જરૂરની;
સૂક્ષ્મ તે પરંતુ દેવદત્ત જાણવો વર,
શ્રેષ્ઠ સૃષ્ટિમાં અનૂપ જેથિ શાભતો કર. ૨૪
લાભ થાય છૂટથી ગણીતથી ગણાય ના,
કાવ્યમાં લખાય ના કવીથિ તે લણાય ના;
દુઃખતે દળો રપ ન કેમ શૂર છૂપું રે છતે,
હો હવે વિરો સહુ ઉઠોજ યોગ્ય હિમ્મતે.
રાજકાળમાં પ્રવીણુ થાવું યોગ્ય રાખિને,
રાયપાસ માંગવા હકો પ્રસંગ તાકિને;
કારભાર લેછને કરાવવા સુકાયદા,
જેથિ રાય તો ડરી વહી ન જાયરે કદા.
જે વિવેકબુદ્ધિ શાસ્ત્ર કહે તે કરો હવે,
ન્યાત-પિતૃબંધ ૨૬ જીર્ણ ઘાસ બાળિદો દવે;
નિત્યદેવતે ભજો સદાય નીતિ આચરો,
હિમ્મતે ન હારિ ભાઈ ઝટ નાતરાં કરો.
શૂભ તે અશૂભ કાર્ય દાઢ દો તજ અરે,
દ્રવ્ય કાંકરાનિપેર વ્યર્થ ના ખુવો ખરે;
અંધ બાળલસં તે મરેલ શોક ના કરો,
દેશને તરાવવા બિન પ્રદેશમાં કરો.

૨૯

૩૦

૩૧

૩૨

૩૩

૩૪

૨૩ તિથિ; દાહારો. ૨૪ સ્વતંત્રતા એ હિરાકણી છે.—એ અથવા એ જડીત નીટી જરૂરની છે—એ કીણી છે તોપણ ધૃશ્વરની પ્રસાદિ છે. એ હક, દુનિયામાં સહુથી ઊંચો છે રે એના જેવો બીજો કોઈ નથી. એ નંગથીજ ખરેખર માણસનો હાથ-માણસના હાથની આંગળી શોભે છે. ૨૫ (ધણીની પેઠે) દણી નાખો. ૨૬ ન્યાત અને પિતૃસબંધી જે વેહેમબંધનો તે અને એ રૂપી જે જીવું ઘાસ તેને દવે-સ્વતંત્રતાના પ્રતાપરૂપી અગ્નિયે બાળી નાખો.

આળસાધ આટિને બણો ગણો સુઉધમે,
 જ્ઞાન બુદ્ધિ શુદ્ધિ વૃદ્ધિ મનમાં કરો જમે;
 મંત્ર તંત્ર બહેમને તજી સુસંપ સેવિલો,
 યંત્ર આણિ દેશમાં બળરને^{૨૭} વધારિદો.
 સાચિ હિમ્મતે હણાય શત્રુ સો કરોડ તે,
 સાચિવાતમાં દબેલ રોહ ના કળ^{૨૮} થતે;
 સાચિ તે સ્વતંત્રતા શુરી ધણી જગાડવી,
 સાચિ વાતમાં ખરે સુઉધમે લગાડવી.

૩૫

૩૬

(માલિની.)

બનવું બિહકણ પાવૈ^{૨૯}, કાયરાં હીણું ફૂડું,
 બનવું મરદ શૂરાં, હિમ્મતી તેજ રૂડું;
 ગરમ ડુધીર^{૩૦} બહેતે, પામવું મોત સારું,
 સમજિ સુજન મંડો, ભાંજવા બેડિ^{૩૧} તાળું.
 અતિસ બનિ ગયાછો, બહાવરા ને જનાની,
 ગમતિ ધણિ થઇ છે, વાત શૃંગારમાંની^{૩૨};
 પણ ખચિત વિચારો, ચિત્ત શૃંગાર ખીલે,
 પુરુષ પણથિ^{૩૩} રાખે, વીર મદાઈ દીલે.
 પુરુષ સશુર^{૩૪} હોયે, તો બને સ્ત્રી રૂપાણી,
 ઉલટથકિજ વાગે, પ્રેમની રંગ તાણી;
 સમય નયિ હવે કે, રોજ શૃંગાર ખેલો,
 સમજિ સમય જાણો, આ વળી છેક છેલ્લો.

૩૭

૩૮

૩૯

૨૭ વેપારની બળર. ૨૮ અકાળ મૃત્યુ; ક્ષમોત. ૨૯ હીજડા.

૩૦ રીખાઈને મરવાના કર્તા, આપણા શરીરમાં ગરમ લોહી વેહતું હોય તેવી હાલતમાં—પરાક્રમ કરતાં મરી જવું એ વધારે સારું છે. કેહેવાય છે કે જીવમાં મરવાથી સ્વર્ગ મળે છે. ૩૧ બહેમરૂપી બેડીનું તાળું. ૩૨ શૃંગાર રસમાંની વાતો. ૩૩ ચિત્તમાં ખચિત વિચારો—જાણો કે શૃંગાર રસની પૂરી મજા કાઢારે પડે છે કે જરૂર પુરુષ પણ—ટકથી, વીર—શુરવીર પુરુષોની જે મરદાઈ તે મરદાઈ રાખતા હોય છે તારેજ. ૩૪ પુરુષો જે સશુર—શૂર સહિત—શૂરવાળા—શૂરા હોય (તને મને) તો તેઓથી થતી જે છેડકરીયો અને પછી સ્ત્રીયો તે રૂપાણી બને છે—કમજોરના છોકરાં કમજોર ને બદસુરતજ હોય. જે દેશમાં પુરુષ સૌથી વાળા અને સ્ત્રીયો રૂપસુંદરી હોય છે તાંહાંજ પ્રેમની રંગતાણી બેઠયે તેવી વાતે છે. શૃંગારરસનો ખરેખરો બહાર હોય છે. ધણુંખરું નેવામાં આવે છે કે હવે કમજોર રૂપસુંદરીયો લશ્કરી મરદો સાથેજ સંબંધ કરે છે.

શરમ શરમ લોકો, આળસે આપિ દીધૂં,
 અવતરિ ઉંચ કૂળે, ખાધને ખોટું કીધૂં;
 વિનળિયમકધક્ષા^{૩૫}, લો તમે છૂટરૂપ,
 અતિશ પસરિરહેશે, અંગમાં ભારિ ઝૂમ. ૪૦
 અમૃત છુટ ઝરો^{૩૬} જે, આળસે છે પુરાયો,
 બહુ બહુ શ્રમથી તે, ખોદવા ઝટ ધાઓ;
 નિરમળ નિર થાંડું, દેખિને રાજિ થાઓ,
 હલકું જળ પિંધને, રોગથી છૂટી જાઓ. ૪૧
 ઘણું શું કહું હું લોકો, અબ્બકી ઝટ જાઓ,
 ઘટિત સકળ રીતે, આપના હક્ક માંગો;
 અગર નહિંજ માંગો, આમનાઆમ ભાઈ,
 હડ હડ ખમિ સૂશો, રે ચિતામાં રિખાઈ. ૪૨
 છતિ પણ^{૩૭} તલવારે, કાં લુટાઓછ લોકો,
 પછિ વળિ પસતાઈ, કેમ મૂકોછ પોકો;
 સખખ વગર સંધૂં, જાણિ જોઈ ગુમાવો,
 કદર ફરજ ભૂલી, કાં બગાડોછ દાવો? ૪૩
 મનથિ કરિ સુભકંતી, જીકિત ઝાઝી લગાવો,
 રૂડી છુટ બલિહારી, રોજને રોજ ગાવો;
 રૂડું છુટસુખ લેવા, જાળવો હક્ક ભારી,
 છુટ છુટ છુટ ખોલો, દેશિયો સૂખકારી. ૪૪
 છુટ છુટ છુટ ખોલી, આચરો તેજઅર્થે,^{૩૮}
 શુભ શુભ શુભ કર્મો, જે ભરે કોશ અર્થે;^{૩૯}

૩૫ આભરથી માણસની ધંદ્રીઓ બહેર મારી ગઈ હોય છે તે તેને જેમ
 ડાકતરો વિનળીના ચમક ધક્કા આપી જાગતી કરે છે તેમ ઓ ભાઈયો તમે
 અજ્ઞાન આળસે સજ્જડ થઈ ગયાછ તે છુટ-સ્વતંત્રતારૂપ-દેશાભિમાન રૂપ
 વિનળીયમક ધક્કા લો કે (એ જોસસાથી) સુસ્તી હડી જઈ આંગમાં જોમ આવે.

૩૬ અમૃત સરખો મીઠો સ્વતંત્રતાનો ઝરો આળસ અજ્ઞાનરૂપી મટોડી
 પથરાયકી પુરાઈ ગયો છે તેને મેહેનતથી ખોદો ને પછી તેમાંનું નિરમળું નીર
 જોઈને પ્રથમ તો રાહ થાઓ અને પછી તે હલકું-અભરણને પાચન કરનાર
 પાણી પીને રોગથી છુટો. (સ્વતંત્રતાના લાભ લેઈ સુખી થાઓ)

૩૭ પણ-ટક-પોતાપણું-હુંપદ અથવા એ જોસસો અને એ રૂપી જે તલવાર તે.

૩૮ છુટનેસારૂં કર્મો આચરો-રૂડાં આચરણથી કર્મ કરો.

૩૯ (એવાં કર્મો કે) જે (દિશના) કોષને દ્રવ્યથી ભરી નાખે.

સુખ સુખ સુખ હોરો, દુઃખને દો દળી ઓ, ૪૦
જય જય જય દેશે, દો ગળવી વળી ઓ !

૪૫

(ગરબી.)

દેશિયો ભણો ભણો રે ભણો ભણો.	ટેક.
હારે જે કાઈ ભણી સમજણાં થાશે,	
તેના બહેમો સમૂળા ^૧ જાશે રે.	દે૦ ૧
હારે જે કાઈ ભણ્યા વિના દિન ગાળે,	
હાથો મૂકે પછાઈ તે કપાળે રે.	દે૦ ૨
હારે જે કાઈ ભણ્યા વિના સુખ જાણે,	
તે તો હોરે બહુ દુઃખ કહું સાચેરે.	દે૦ ૩
હારે કરો ભણવે વિચાર નહીં ઉઘો,	
દઈ વીવેકમાણુ ^૨ મન ગૂંદો રે.	દે૦ ૪
હારે તમે 'ભણી' છકેલ ના થાશે,	
ખરેખાતે પાછળ રહી જાશે રે.	દે૦ ૫
હારે જદું જાગો હવે સહુ લોકો,	
તમે છો તે શરે ન વાળો ચોકો ^૩ રે.	દે૦ ૬
હારે દેશવેશો ^૪ નથી કાંઈ ખોટા,	
તમે ખોટા થયેયિ ખોયા લોટા રે.	દે૦ ૭
હારે કરો હુન્નર વધારિ દેશ તાજે,	
ખુદ્દિ રૂઢી ^૫ ન છોડવે લાજે રે.	દે૦ ૮

૪૦ ઓ—અરે (લોકો)—આતુરતાથી ઉતાવળે ખાલતાં. દુઃખને—દળી દો ને સુખ તે હોરી લો.

૧ મુજિયાં સુદ્ધાં. ૨ જેમ લોટમાં ધીનું માણુ તેમ મનરૂપી લોટમાં વિવેકનું માણુ દઈ તે મનરૂપી ક્ષેત્રને શુદ્ધી કેળવો. ૩ ચોકો વાળવો—માંડી વાળવું; આટપી ખેસવું. (ખહાર ન પડવું પણ ઘરમાં ખેસી રહેવું)

૪ દેશના વેશ-દંગ ખોટા—નઠારા નથી, પણ તમેજ હાડકાના ખોટા થયા તેથી તમે તમારા લોટા ખોઈ નાખ્યા છે. લોટા—મેળવેલી આખર ને મેળવેલી પેસો જળવી રાખવાના ગદ્દા—વાસણો—પાત્રો—પાત્ર પુરપો. તમે સારાં સારાં માણુસો ખોઈ ખેડો જેથી તમારું સર્વસજ ગયું.

૫ રૂઢિખાઈ નામની ખુદ્દિને—જુની એવી જે નઠારી રૂઢી—રીતલાત તેને છોડી દેતાં લાજે નહીં.—એ રોસીને કહાડી મુકો.

હાંરે તમે નીતે નીતીમાન થાજો,	
ધર્મચંપૂક કટાયો ધસિ સાજો રે.	દે૦ ૯
હાંરે સહુ સંપે સદા બહુ રોહો,	
ફળો પામો રૂડાં જે કોહો રે.	દે૦ ૧૦
હાંરે ધર્મ રાજ રૈયતના સમજો,	
પછે માંહોમાંહે ઝંપ જમજો રે.	દે૦ ૧૧
હાંરે તમે દરબારી કામમાં પેશો,	
અભિમાનો જગાવી માન લેશો રે.	દે૦ ૧૨
હાંરે હક ટેકો પોતાના બજો,	
ખરી સ્વતંત્રતાયશ આજો રે.	દે૦ ૧૩
હાંરે હવે વગજો હમણાવતી કામે,	
ચિત્તે કરો મહેનત આઠ જામે રે.	દે૦ ૧૪
હાંરે દાઝ લાવી નર્મદ હું ભાખૂ,	
વટ જાયે ઉઠો કેમ સાંખૂ રે.	દે૦ ૧૫

ઈશ્વરપ્રાર્થના.

(શાફૂલવિકીરિત.)

આ સંધૂં કહિયે હમે પણ થશે, તારી કૃપા જો હશે,
 નકિ છે મનમાં ખરે, તુજવિના મિથ્યા વિચારો જશે;
 માટે દેવ દયાળુ બાપ જગના, કાંઈ ન વંકાઈશ^૧,
 આ બોલ્યું સમજીશ મા નિસરયું છે, ગર્વોથકી ઓ ઇશ. ૧
 હોયે સર્વ નિમિત્તમાત્રજ હમે, કર્તા તું હર્તા ખરે,
 રૂં કાર્ય ઉપાડવે પ્રભુ લુલી, બાંહો^૨ હમારી ધરે;

૬ ચંપુ નામનું ગોળ મોટાં પેટાંનું અને લાંબાં સાંકડાં મ્હોડાંનું વાસણ.
 જે અંદરથી તો સ્વચ્છ નહીં. આપણો ધર્મ, ચંપુ જેવો છે, માંહેથી તો
 સ્વચ્છ તેવો છેજ નહીં, પણ વાટ ખુદારથી તો જેટલો સ્વચ્છ તેટલો સાચ
 હજીયો રાખવો? અહાજ્ઞાનની વાત તો દૂર રહી પણ નીતિ તો સમજો.

૭ સ્વતંત્રતાવટ સજતા જે જસ તે. ૮ આઠ પોહોર. ૯ પણ-ટક.
 (જેના કૃપાના બુદ્ધિ રાખવાનો જે આપણો ટક તે જતો રહે છે માટે હવે
 હોડાનું કેટલું સાંખું-મને તમે પરલાની દાઝ આવેછ માટે આટલું બોલુંક)

૧ (આ હમારું ગર્વનું વચન છે એમ જાણીને વંકાઈશમા-કેવો મા બરા-
 હસ-જે વચન તો બજાપાનાં છે). ૨ હાય.

આરે પાસથિ નાગપાશ^૩ ફરતો આવી રહ્યો છે અરે,
 પ્રેમે જોઈ હવે અનાયભણિ તૂં, દાસત્વથી^૪ છોડરે. ૨
 જો જો જો જગજીવના^૫ બહુ સહ્યાં, સંકષ્ટતો સામટાં,
 રાજ-ધર્મ-રૂઢીતણા જીલમથી^૬, અંગે હડ્યાં આમઠાં;
 બહૂં ખોઈ બહૂં રડી રહિ થયા, ખીહામણા બહાવરા,
 મ્હોડે નૂર નહોં કંઈ ધમનિ^૭ તો, ટહાડીજ જેવી કરાં. ૩
 રીખાવીશ ન આપતૂં મરણુ રે, વા^૮ છોડ દાસત્વથી,
 સંખાતો નથિ જહેમનો જીલુમતે, છૂટા થયે સત્વથી^૯;
 દેખાડી રમતા પડોશિ^{૧૦} છુટમાં, હોમેછ કાં તેલ રે,
 બાપા આ વિનતી સુણી કરિ કૃપા, પાશોથિ^{૧૧} મૂકાવરે. ૪

(૧-૧)

*મૂળાક્ષરોને શિક્ષા.

(ચાપાઇ)

૧. ઐ આ અચ્યુતને^૧ આરાધ,જેના છે જસગૂણ અગાધ;
 અક્ષય કિરતી તેનિજ એક, ખીજની ઝટ જાયે છેક;
 કર્મ કરતાં નાવે બાધ, ઐ આ અચ્યુતને આરાધ.
૨. કક્કા કર કંસારી^૨ સેવ, છાંડીદધ ખોટો અહમેવ;
 દોષ વિનાનો તેને જાણુ, ગુણસાગર નાગર નિરવાણુ^૩;
 તણુ કરી સહુ નરસી ટેવ, કક્કા કર કંસારી સેવ.
૩. ખખખા ખગપતિપતિને^૪ખોળ,અવરન આવેતેને તોલ;

૩ જીલમરૂપી નાગપાશ. ૪ ગુલામગીરીથી. ૫ ઐ જગજીવના-ઈશ્વર. (જગતના જીવન) ૬ રાજના જીલમથી, ધર્મના જીલમથી, રૂઢીના જીલમથી. ૭ નાડી. ૮ અથવા. ૯ શૌર્ય. (દેશાભિમાન રહિત થયેથી). ૧૦ આપણી પડોસમાં આવી રહેલા લોકો-અંગ્રેજ વગેરે; અથવા આપણા દેશની પડોસના દેશના ઈરાની, તાતારી, ચિના જેવા લોક જે સ્વતંત્ર છે તે દેખાડીને હમારા બળાપામાં તેલ શું કરવા હોમેછે-વધારો શું કરવા કરે છે? ૧૧ બંધનથી; ખેડીથી.
 * કાળીદાસનો, પ્રીતમદાસનો અને દયારામનો કક્કો જોઈને મને કક્કો કરવાનું મન થયું હતું. (સને ૧૮૬૦ માં). મારા કક્કામાં વિશેષ આ છે કે સઘળા અક્ષરનાં વિધાનુ-કૃષ્ણનાં નામ છે.

૧ વિગળ (જેનો નાશ નથી તે). ૨ કૃષ્ણ (કંસનો અરિ-શત્રુ). ૩ નક્કી-સક્તિ પદ. ૪ વિગળ (ખ-આકાશ; ખગ-પક્ષી; ખગપતિ-ગરુડ; ખગપતિપતિ-

- દેવ દૈત્યના દરોપ હરયા, ભક્તજન સુખિયારા કરયા;
પાપ ધુએ તે નામનિહ છોળ, ખખખા ખગપતિપતિને ખોળ.
૪. ગગ્ગા ગાની ગુફુ ગોવંદ, તોપ હરે ભવના વૃજવંદ;
રાસ રમ્યો ગોપીની સંગ, તોપણુ નહિં નીતીનો ભંગ;
સહુ જનનાં સુખનો તે કંદ, ગગ્ગા ગાની ગુફુ ગોવંદ.
૫. ઘઘ્ઘા ઘટઘટમાં ઘનશ્યામ, જાણીલે તે અંતરજામ;
મોહમદે મા ભૂવિશ લેશ, તેથી તો વાગે બહુ ઠેસ;
ભય રાખીને કરજે કામ, ઘઘ્ઘા ઘટઘટમાં ઘનશ્યામ.
૬. ચચ્ચા ચતુર્ભુજે ચિત રાખ, માયામાંથી કહાડી નાખ;
અહિંતું સંઘૂં અહિયાં રેહ, પુણ્યવિના શૂં સાથે કેહ;
કાયા તેપણુ થાયે ખાખ, ચચ્ચા ચતુર્ભુજે ચિત રાખ.
૭. છછી છેલછખીલો લાલ, જોયાં કર ના ડંસે કાળ,
નવરસને સરજાવ્યા સાર, જેમાં મોટો છે શૃંગાર;
અમૃત પાએ રૂપ રસાળ, છછી છેલછખીલો લાલ.
૮. જજ્ઞી જગજીવનને જાણુ, તન મન ધન અર્પી પરમાણુ;
ખરો ભરોંસો તેનો માન, સંકટમાં સંભાળે જાન;
સાચે ભાવે નીતી નાણુ, જજ્ઞી જગજીવનને જાણુ.
૯. ઝઝૂા ઝગમગજોતી ભાળ, મનકોઠે કરિ ઝાકઝમાળ,
સંશય કચરો દૂર પળાય, જ્ઞાનખાણુ તે ઝટ ખોદાય;
રહેલી થઇ જાયે જન્મજાળ, ઝઝૂા ઝગમગજોતી ભાળ.
૧૦. ટટ્ટા ટેકે ટેડો હરી, ન્હાળી લે નહિં નરતન ફરી;
કજિયા ટંટા ટાળી કરી, નીતી ટેકે ધરજે ખરી;
સમરણુ કરતાં મારેં અરી, ટટ્ટા ટેકે ટેડો હરી.
૧૧. ઠઠ્ઠા ઠાકુરજી આધાર, જેણે પેરયા યશપ્રલહાર,
કનકતણા સંગી છે સૂહ, નયિ સંગી પ્યારી પણ વહ;
ઠાઠમાઠ ઠેકે નહિં સાર, ઠઠ્ઠા ઠાકુરજી આધાર.
૧૨. ડડુા ડાકુરનો શ્રી ભૂપ, મનમાં રાખી રહેજે સૂપ;

- દેવ દૈત્યના દર્યો^૫ હરયા, ભક્તજન સુખિયારા કરયા;
પાપ ધુએ તે નામનિ^૬ છોળ, ખખખા ખગપતિપતિને ખોળ.
૪. ગગ્ગા ગાની ગુટ્ટુ ગોવંદ, તોપ હરે ભવના વૃજચંદ;
રાસ રમ્યો ગોપીની સંગ, તોપણ નહિં નીતીનો ભંગ;
સહુ જનનાં સુખનો તે કંદ, ગગ્ગા ગાની ગુટ્ટુ ગોવંદ.
૫. ઘઘ્ઘા ઘટઘટમાં ઘનશ્યામ, બહુલે તે અંતરભમ;
મોહમદે મા ભૂતિશ લેશ, તેથી તો વાગે બહુ ઠેસ;
ભય રાખીને કરજે કામ, ઘઘ્ઘા ઘટઘટમાં ઘનશ્યામ.
૬. ચચ્ચા ચતુર્ભુજે ચિત રાખ, માયામાંથી કહાડી નાખ;
અહિંતું સંધૂં અહિયાં રેહ, પુણ્યવિના શૂં સાથે કેહ;
કાયા તેપણ થાયે ખાખ, ચચ્ચા ચતુર્ભુજે ચિત રાખ.
૭. છછા છેલછખીલો લાલ, જોયાં કર ના ડંસે કાળ,
નવરસને સરભળ્યા સાર, જેમાં મોટો છે શૃંગાર;
અમૃત પાએ રૂપ રસાળ, છછા છેલછખીલો લાલ.
૮. જજી જગજીવનને જાણ, તન મન ધન અર્પી પરમાણુ;
ખરો ભરોસો તેનો માન, સંકટમાં સંભાળે જાન;
સાચે ભાવે નીતી નાણુ, જજી જગજીવનને જાણ.
૯. ઝઝા ઝગમગજ્યોતી ભાળ, મનકોઠે કરિ આક્રમણ,
સંશય કચરો દૂર પળાય, જ્ઞાનખાણુ તે ઝટ ખોદાય;
રહેલી થઇ જાયે જંજળ, ઝઝા ઝગમગજ્યોતી ભાળ.
૧૦. ટટા ટેકે ટેડો હરી, ન્હાળી લે નહિં નરતન ફરી;
કજિયા ટંટા ટાળી કરી, નીતી ટેકે ધરજે ખરી;
સમરણુ કરતાં મારેં અરી, ટટા ટેકે ટેડો હરી.
૧૧. ઠઠા ઠાકુરજી આધાર, જેણે પેરચા યશપ્રલહાર,
કનકતણા સંગી છે સહુ, નયિ સંગી પ્યારી પણ વહ;
ઠાઠમાઠ ઠકે નહિં સાર, ઠઠા ઠાકુરજી આધાર.
૧૨. ડડા ડાકુરનો શ્રી ભૂપ, મનમાં રાખી રહેજે ચૂપ;

- વલવતો ના થઈ લગાર, ધરજે અંગે નીતીભાર;
પાર પાડશે પ્રભૂ અનૂપ, ડહા ડાકુરનો શ્રી ભૂપ.
૧૩. ઢઢા ઢોરચરાવનહાર,^૭ ઢૂઢીલે તે ઢારોઢાર;
ઢોરરૂપ મનઈંદ્રી જાણુ, કૃષ્ણ કરે આકર્ષણુ માન;
રહેજ ચલાવે તે સંસાર, ઢઢા ઢોરચરાવનહાર.
- ૧૪ તત્તા ત્રીકમ સર્વોત્તમ, તેનિ કૃપાથી હણુજે તમ^૮;
ભજવાની ત્રેવડમાં રેહ, અગસાઈશ મા કરી તરેહ;
મનમાન્યું લેવાને નમ, તત્તા ત્રીકમ સર્વોત્તમ,
- ૧૫ થથ્થા થંભજગતનો આદ, યાદ કરતાં પડે સવાદ;
થાપણુ ભક્તીને દાનની, તેજમાત્ર અહિં તહિં કામની;
મદી પુરુષના તોડે નાદ, થથ્થા થંભજગતનો આદ.
- ૧૬ દદા દામોદર છે દક્ષ,^૯ તેપર આલતું પૂરો લક્ષ;
દીનહીનને દેજે દાન, સાન રાખજે નહિં કહિં કાન;
ખરી વાતનો કરજે પક્ષ, દદા દામોદર છે દક્ષ.
- ૧૭ ધદધાધરણીધર ભજ વીર, ભવરણુમાં રાખી મન ધીર;
સરે ધિરજથી સઘળું કામ, પણુ કર મહેનત આઠેભમ;
સદા આંખમાં રાખી હીર^{૧૦}, ધદધાધરણીધર ભજ વીર.
- ૧૮ નન્ના નારાયણથી રાચ, નરહરિ કોની ના લે લાંચ;
રખે માનતા માને કદી, એમ કરેથિ વળે નવ દી;
જોખનમાં મા થન થન નાચ, નન્ના નારાયણથી રાચ,
- ૧૯ પપ્પા પ્રેમાનંદસું પ્રીત, કરવાસાડ ખીજી^{૧૧} ઝીંત;
લપટાયો ખીજીમાં ગયો, તો તો દુખિયો પૂરો થયો;
અંધાશેજ કસાતાં નીત, પપ્પા પ્રેમાનંદસું પ્રીત.
- ૨૦ ફૂંડા ફૂણિપરનાચ્યો જેહ, કૃષ્ણ ધ્યાન તૂં ધરતો રેહ;
પરમાર્થે તે કાજો^{૧૨} થયો, તોપણુ ના કંટાળી ગયો;
આપે તે પરમાર્થે દેહ, ફૂંડા ફૂણિપરનાચ્યો જેહ.
- ૨૧ બપ્પા બાળકૃષ્ણ પરતાપ, જોતો જ કહાડયા પરિતાપ;

૭ કૃષ્ણ. ૮ અંધાર (અજ્ઞાનનું). ૯ ચતુર. ૧૦ રેહેમ. ૧૧ કનકે
કામિનિ આદિક જે ધુર્તમાયા તેની પ્રીતીને જીત એટલે તેમાં તું ન લપટા.
૧૨ કૃષ્ણ પ્રથમ તો ગૌર પણુ કાળિનાગનાથ્યા પછી કાજો થયો.

- નહાને મોટાં કીધાં કામ, વીર શિખામણુ દે છે આમ;
સમાવિદે સંધા સંતાપ, બળ્યા બાળકૃણુ પરતાપ.
- ૨૨ ભક્ષી ભૂધર ભાવે ભજી, પછી છોડ મૃત્યુકાળજી;
યમના દંડતણી નહિં બહીક, પાપ રિસે તૂં આધૂં ક્રીંક;
લાભો લેજે નીતી સજી, ભક્ષી ભૂધર ભાવે ભજી.
- ૨૩ મમ્મા મુરલીધર મોહન, સમજ તુને આપેછે અંન;
પારખતાં શીખાડે વળી, વસ્તૂ સુંદર સાચી ભલી;
કરિ મયા શોભાવે વંન, મમ્મા મુરલીધર મોહન.
- ૨૪ યચ્ચા યજ્ઞપુકુષ યશવંત, ધડિભર ભણુ તૂં રાખી ખંત;
મનમાચ્યાં કર પશ્ચાત્તાપ, એ યજ્ઞે બળશે સહુ પાપ;
સાચુ કરે આવે જો અંત, યચ્ચા યજ્ઞપુકુષ યશવંત.
- ૨૫ રરરા રામતણુ વિશ્વાસ, રાખ નહીં પરની કો આશ;
સ્વારથિયા જન કરે નિરાસ, માટે કોનો ના થા દાસ;
સાચવટે છોડાવે પાશ, ૧૩ રરરા રામતણુ વિશ્વાસ.
- ૨૬ લક્ષ્મી લક્ષ્મીપતી અનાદ, સાચામાં શો વાદવિવાદ;
મતવાદોને પડતા મહેલ, વેદવાટ છે સહુથી રહેલ;
વરસાવે મંગળ વરસાદ, લક્ષ્મી લક્ષ્મીપતી અનાદ.
- ૨૭ વંવા વેદે વિષ્ણુ ગાય, મુકતીપદ સુખસાતા થાય;
વેદ મહીમા અપરમપાર, જ્ઞાનતણુ સાચો પરકાર;
ધ્યાયે બ્રહ્માદીક સદાય, વંવા વેદે વિષ્ણુ ગાય.
- ૨૮ શશ્શા શંખાસુરસંહાર ૧૪, ભય રાખી નિત તૂં સંભાર;
શકુન સર્વ જહેમીને હોય, ડાહ્યો સંઘે ઇશ્વર જોય;
જિતાચ્યો ભૂમીનો ભાર, શશ્શા શંખાસુરસંહાર.
- ૨૯ પષ્પા પદ્મીદૂન ૧૫ નામ, એજ આવશે સંઘે કામ;
નામવડે મૂર્તિને માત, નામવડે સાધુ સનમાન;
૨૮ ૨૮ મૂકીદઈ દમામ, પષ્પા પદ્મીદૂન નામ.
- ૩૦ સસ્સા સારંગપાણી સાધ, કો વાતે પડશે નહિ ખાધ;

ઝાઢે સામળિયો કામળી, પણ વર દેવે તો તે બળી ૧૬;
મૂકી દઈતું ખાધાખાધ, સસ્સા સારંગપાણી સાધ,
૩૧ હૃદ્દા હરિહર હદે ધરે, હેતુ જન્મનો બહેલો સરે;
પાપતણી પીડા પરહરે, મનકામના પૂરણ કરે;
નર્મગીત ગા રસના ખરે, હૃદ્દા હરિહર હદે ધરે.

મૂળાક્ષરપર સહુ બહેવાર, એથી સૂઝે વિશ્વાધાર;
એપણુ અક્ષર બ્રહ્મ ભણાય, અક્ષરપર પણ અક્ષર થાય;
સમજાયેછે સારાસાર, મૂળાક્ષરપર સહુ બહેવાર.

૧
(૨-૨)

*ગોપીગીત.

(લલિત)

૧

શ્રીજિ^૧ જન્મથી શ્રી^૨ દશે અહીં, ચપળ તે છતે સ્થીર રે રહી;
વૃજ બધૂં બહુ પામતું જય, નહિંજ કોઈને કોઈનું ભય. ૧
ગમતુ આ વૃજે ભારિ દીસતી, તમવડે હમે સંધિ જીવતી;
તમધિમે ધસ્યા પ્રાણુ રે હમે, છળ કરી ગયા કેમ રે તમે? ૨
દશ દિશા હમે દૂઢિયે છિયે, ભુખડુ દાસિયો કેમ જીવિયે;
કરિ કૃપા ક્ષમા દેવ દીનના, દરશ^૩ દો તમે લાલ નંદના. ૩

૧૬ બળિયો * હું હરદાસના ઉદ્દોગને અર્થે આખ્યાનો બનાવતો હતો તેમાં રાસપંચાધ્યાયીનું આખ્યાન અડધુંક તૈયાર થયું હતું.—(૧૮૬૦). એ કવિતામાં ગોપીગીત અને વાંસળી (ગોપીયો એવાઈ હરીનીભાણી તે' એ કટાવ) સિવાયે બાકીની એવાઈ ગઈ છે. એ, સંસ્કૃત શ્લોકોનું યથાર્થ અને સહજ સ્પષ્ટ સમજાય તેવું ભાષાંતર છે—અલબત્ત શ્લોકના પાદ પૂરતાં કેટલેક ઠેકાણે મારી તરફથી જીજ્ઞાસુ હમેરો થયો હશે ખરો.

૧ કૃષ્ણ. ૨ લક્ષ્મી; શાભા (એ દશ પ્રકારની કેહેવાય છે—સ્ત્રી, પુત્ર, ભાઈ, ખેતન, રહેવાનું ઘર, ગાય ભેંસ વગેરે, ખેતર જમીન વગેરે, ખેસવાને મોટું વાહન—હાથી ઘોડા પાલખી વગેરે, રોક્કડ થાપણ—ભંડાર, બીજી સુખલોગની વસ્તુઓ—સમૃદ્ધિ અને ગામ વગેરેની હાકમી. એ પાંચ પ્રકારની પણ કેહેવાય છે તે આ રીતે—ધાન્ય, ધન (રોક્કડ ને માલ મિલકત વગેરે), પશુ (ગાય, ભેંસ, હાથી ઘોડા વગેરે), પુત્ર (છાકરાં ભાંડુ સગાં વગેરે), અને સો વરસનું આવરદા. લક્ષ્મીનો સ્વભાવ ચંચળ છે, ઘણીવાર તેને તેજ ઠેકાણે તેવીજ રહેતી નથી તોપણ કૃષ્ણના જન્મથી તે વૃજમાં નિરંતર ઠરી રહી. ૩ દર્શન.

૨

શરદ્ સ્વછ એવાં સરોવરે, કમળ^૪ ગર્ભશ્રી નેન જે હરે;
 વધ થઈ ચુકો તેથિ છે ખેરે, વધ વિયોગ તે શો હવે કરે? ૪
 સુવર^૫ આપવે છોજિ લાયક, સુરતનાથ^૬ છો મુક્તિદાયક;
 વગર મૂલની દાસિયો હમે, દરશ જાગિયે દો હરી તમે. ૫

૩

સરેપરૂપ તે જોઈ રાક્ષસ, બળદરૂપ તે જોઈ રાક્ષસ;
 મયતનૂજ^૭ તે જોઈ રાક્ષસ, મસળિ મેળવ્યા છે જસો મહસ^૮. ૬
 અસુરદુષ્ટથી ઝેરિ નીરથી, પવન વીજ ને વૃષ્ટિકોપથી;
 હમતાણાં ધણાં રક્ષણો કરયાં, સહુ અસહ્ય જે કષ્ટ તે હરયાં. ૭
 રતિપતી પ્રભૂ પ્રાણવલ્લભ^૯, દરશ આ સમે કેમ દુર્લભ^{૧૦};
 મદ્રડિયેછિયે પ્રેહતાપથી, ટટળિયે જઈ છેક આપથી^{૧૧}. ૮

૪

સુતં છતે નથી ગોપિના તમે, કરચુંછ નક્કિ એ કયારનું હમે;
 જગતજીવના^{૧૩} સાક્ષિભૂતરે, જગતજીવના^{૧૪} જીવ દો હરે. ૯
 અવનિ ભાર ઊતારવા બદ્ધ, ભગત જનને તારવા સદ્ધ;
 વિનતિ સાંભળી બ્રહ્મદેવની, યદ્દુજે લિધો જન્મ આ ધણી. ૧૦

૫

ભવભયેથિ જે^{૧૫} શર્ણુ આવતો, અભય^{૧૬} તેહને શ્રેષ્ઠ આપતો;
 પુરિજ પાડતો મનકામના^{૧૭}, વરદ હસ્ત જે કાંત ગોપિના—૧૧

૪ શરદ્ ઋતુનાં નિર્મળાં-સરોવર અને એ સરોવરમાં થતાં કમળો
 અને એ કમળોનો કુમળો ને તેજસ્વી ગર્ભ એની શોભામાં શું હણું?
 કંઈ નહીં—એતો મોટામાં મોટી શોભા પણ એ શોભાને જે નેન હરે છે
 એ શોભા જે નેનની શોભા આગળ કંઈજ નથી તે નેનથી (કુશળનાં
 નયનથી) હમારો વધ થઈ ચુકોછ (હમે ધાયલ થયાંજ છેયે) હવે વિજેગથી
 શો વિશેષ વધ થવાનો છે? ૫ સારૂં વરદાન. ૬ શૃંગારકીડાના નાથ;
 રતિસુખના આપનાર. ૭ વેશ્યાની પહે પૈસાને માટે સંભોગ કરાવનારી નહી.
 પણ શુદ્ધપ્રીતિના હમજકાથી પ્રીતી લઈનેજ સંભોગ ઈચ્છનારી. ૮ મય
 દૈત્યનો છોકરો. ૯ પુષ્કળ; ધણા. ૧૦ પ્રાણને પ્યારા. ૧૧ ન મળે તેવું;
 દુઃખે મળે તેવું. ૧૨ છેક આપથી જઈ—હમે પોતાને ભુલી જઈને—હમે હમારો
 અખળાનો ને જાંચ કુળનો ટેક મુકી દઈને. ૧૩ જગતના જે જીવો તેના. ૧૪
 આ જગતના જીવન! ૧૫ જે માનવી. ૧૬ અભયવચન. ૧૭ મનની ઇચ્છા.

અહણુ લક્ષ્મીનું પ્રેમથી ભર્યું, કમળ દિવ્ય જે હસ્તથી કસ્યું;
અભય હસ્ત તે મસ્તકે કુંજો, મુકિ સમાવિ દો લાગેતો પુજો. ૧૨

૬

સ્વજન ગર્વનો નાશ તો કરે, હસવું એહવું છે સખે ખરે;
વૃજજનોતણી પીડને હરે, મુખન કિંકરી^{૧૮} સાંમું કાંકરે? ૧૩
ક્યમ નથી તમે પ્રેમ આણુતા, અગળ નારિનાં દુઃખ જાણુતા?
કમળમૂળડું વીર દાખવો, સુરત સુનથીજ^{૧૯} માત્ર આખવો. ૧૪

૭

નમન ભાવથી પ્રાણિ જે કરે, સકળ તેમનાં પાપ જે હરે;
વળિ સુશોભિતું ઘેનુની પુઠે, ચરણ ચાલતું સર્વને તુઠે. ૧૫
સરપ ફેણુ ઊપેર જે રમ્યું, ચરણ ચાડુ તે તો બહુ ગમ્યું;
સ્તનવિષે પ્રભૂ તે તમે ધરો, દુખદ^{૨૦} કામને શાંત રે કરો. ૧૬

૮

સમજીનેં ધણું છે મનોહર, મધુર વાણિયે વાક્ય સુંદર;
કમળનેત્ર હે તે ગિરાયકી, અતિસ મોહમાં તો પડી નકી. ૧૭
તરસિ એવિ જે દાસિયો હમે, તૃપત તેહને રે કરો તમે;
અધર^{૨૧} પાનથી; જે વળી હરે^{૨૨}, અમૃતગૂણને રહેજમાં ખરે. ૧૮

૯

સ્તુતિ કરી સદ્ જ્ઞાનિયે ધણી, સરસ સર્વમાં શ્રેષ્ઠ રે ભણી;
શુભ કથાસુધા આપની હરી, મૃતસજીવની તે ખરેખરી. ૧૯
ભવતણે હુને તાપથી તપે, તરત તે સમો થાય આપવે;
સુખદ શોભતી પાપને હરે, જિવનમુક્ત તે તો ખરે કરે. ૨૦

(ભવભયથી શરણુ આવનારને અભય આપતો, મનકામના પુરી પાડતો એવો વરદ-વરદાન આપતો હાથ કે જે હાથે લક્ષ્મીનું અહણુ કીધું છે, વળી જે હાથમાં કમળ રાખ્યું છે એવોતે હાથ હે ગોપિના કાંત હમારે માથે મુકીને હૃદયમાં જે પુજો લાગી રહ્યો છે તેની બળતરા સમાવો).

૧૮ કિંકરી-દાસીસામું મુખ કેમ નથી કરતા? ૧૯ તમારી સુરતથીજ હમને સુરત ચંખાડો-તમારું મહોહું જોઈશું એટલે હમે રતિરસ ચાખ્યો એમ માની લઈશું. ૨૦ દુઃખ દેનાર.

૨૧ નીચલા હોઠપર ચુંબન કરવું તે. ૨૨ (જે અધરપાન, અમૃતના ગુણને હરે છે એટલે અધરપાનના ગુણની આગળ અમૃતનો ગુણકંઈજ લેખામાં

શ્રવણુ^{૨૩} ધૂંટડે શેરડો પડે, શ્રિયિ જીવ ના ભૂમિયે પડે;
ભય નહીં કદી કોયિ કો નડે, યશ^{૨૪} ધનુષ્ય તે રોજ રે ચડે. ૨૧
વિગતવાર જે તે સુધાતણાં^{૨૫}, જગતમાં કરે વર્ણવો ધણાં;
સુજન તે સુદાતાર જાણવા, દરશ દો પ્રભૂ તાપ હાણવા. ૨૨

૧૦

હસવું જોવું તે પ્રેમ પૂર્વક, વળિ વિલાસ તે યુક્તિપૂર્વક;
સુખદ થાય ધ્યાને કરી બહુ, ભુલિ ગયા તમે દાસિને સહુ. ૨૩
હૃદયમાં કરે સ્પર્શ ને રમે, હસતિ વાત સંકેતની ગમે;
સઘળિ તે હવે ભારિરે દમે, કપટિ કાંત હે નક્કિ છો તમે. ૨૪

૧૧

વૃજયિ જે સમે ગાયઠોરને, વળિ ચરાવતા ચાલતા તમે;
કમંજપાદ તે કલેશ પામતા, ત્રણખલાં બહુ ખૂબ ખૂંચતાં. ૨૫
જિવ નથી કંઈ સ્થીર એસતો, સલુણુ સામળા સ્વામિ આજ તો;
વ્રત લિધેલ રે દાસિયો છિયે, મુખડું જોઈને રોજ ખાઈયે. ૨૬

૧૨

દિન સમાપ્તિયે^{૨૭} ચિત્રવેશ^{૨૮} છે, ફરફરે મુખે શ્યામ કેશ હે;
કમળ^{૨૯} દીપતું વીટળાયલું, લલિત કૂંમળા તંતુથી ભલું. ૨૭
ગિરદધૂળ જે ધેનુથી ઉડી, દિપિ રહી મુખે જે ધણી ડુડી;
મુખડું વીર તે નિત્ય દાખવો, મનવિષે તમે કામ^{૨૯} જાગવો. ૨૮

૧૩

ચરણુ સેવતો બ્રહ્મદેવ જે, ભુપણુ પૃથ્વિનું સૂખકાર જે;
નમનકારની કામના ભરે, વિપતકાળમાં સાચજે કરે. ૨૯
ચરણુ પદ્મ તે છાતિયે ધરો, મનડું શાંત રે સ્વામિજી કરો;
મનનિ વેદના ટાળનાર છો, રમણ હો તમે કામખીજ^{૩૦} છો. ૩૦

નહીં). ૨૩ ચરિત્ર સાંભળવાથી કલેજે થંડક થઈ જાય છે. ૨૪ જસનું કામડું.
૨૫ અમૃતતાં.

૨૬ સાંજે. ૨૭ ચિત્ર જેવી તમારી કાંતિ બની રહે છે. ૨૮ જેમ કમળ
તંતુથી વિંટલાયલું હોય છે તેમ મુખ ભિપર માથાના કેશ છટા વિખરાતા પડેલા
છે ને એ ધણીજ શોભા આપે છે. ૨૯ તમે હમારા મનમાં કામ-સંભોગ
ધર્યાને જાગતી કરો છો. ૩૦ કામદેવના મંત્રનું બીજ-તમેજ છો.

૧૪

સુરતરંગને વૃદ્ધિ આપતું, સુગ્ધન વાંસળી લેતિ સૂરતું;
અવર સૂખ જે વીસરાવતું, અધરપાન તે વીર છે મિદૂં. ૩૧

૧૫

દિન પડે જવું થાય છે વને, દુયત્રી યૂગવત્ જાય હંમને;
મુખડું દેખતાં ના ધરાધયે, તરસ ભૂખને રહેજ વહાધયે. ૩૨
કુટિલ કેશથી વીટળાયલું, મુખડું શોભિતું શ્રીજિનું ભલું;
નિરખનારને પાંપણો^{૩૧} કરી, વિધિ ઘણોજ છે મૂર્ખ ઓ હરી. ૩૩

૧૬

પતિ સુતો અને ભાઈ બાંધવ, સહુ સગાં કુટુંબી તણ ભવ;
કરિ ઉલ્લંઘનો હર્ષનો રવ^{૩૨}, સધળિ આવિયો પાસ માધવ. ૩૪
ગતિ તમારિતો સર્વ જાણુતી, મધુર ગીતથી મોહ પામતી;
અખળ નારિયો એવિનો ખરે, કપટિ ત્યાગ કો રાત્રિયે કરે! ૩૫

૧૭

ઉદય કામનો તો કરે મને, હસિત મૂખડું જે બહુ અને;
હસવું ગુપ્ત સંકેતનું કુડું, સરસ જોવું તે કારમું કુડું. ૩૬
હૃદય પદ્મ જેહાં લક્ષ્મિ રેહછે, નિરખવાનિ ઇચ્છાજ થાયછે;
મનડું મોહ પામેછ રે બહુ, અધિરતાયત્રી જોધયે સહુ. ૩૭

૧૮

વૃજવનોતણાં રેહનારનાં, દુઃખ મટાડવા સામટાં ધણાં;
દરશ આપતું પૂરતુંજ છે, જગતને બહુ લાભકાર છે. ૩૮
તમવિષે અધીરાં અમે છિયે, હૃદય રોગથી કેમ જીવિયે;
દરદ કહાડતું દો જિ ઓસડ, તમવિનાન કો કહાડશે જડ. ૩૩ ૩૯

૩૧ વિધિ-બ્રહ્માએ પાંપણો શું કરવા કરી? અરે એ પાંપણોથી જન
વાર પણ કૃષ્ણનું મુખ જોતાં અટકાવ શું કરવા થવો જોઈયે? બ્રહ્મા મૂરખ છે.
૩૨ ઘોષ; ગોધાટ. ૩૩ (રોગનું મૂળ).

૧૯

(વસંતતિલકા.)

લેતાં ધિરેરહિજ કંકશ છાતિયે જો,
પાદારવિંદ^{૩૪}મૃદુ^{૩૫}લાગતિ બહીક છે તો;
પીડે ન શૂં ચરણને વન કાંકરીરે, ?
આયુષ્ય છો; હમતણી ભમતી મતીરે.

૪૦

૨૦

(અનુકૃપ.)

એ પ્રકારે પ્રલાપે ને, ગીતે જીએ સ્વરે કુએ;
કૃષ્ણ અર્થે ગોપિયો તે, બહાવરી પડિને જીએ.

૪૧

*કુકિમણિહરણ.

(ગીતિ.)

વૈદ્રભદ્રેશો કુંદનપુરનો ભીષ્મક કુડો મહારાજ;
પુત્રી કુકિમણિ તેની, કુપગુણથી જે પ્રસિદ્ધ સહસાજ.
ભણિ વિદ્યા બહુ બાળા, ધરક્રમોની લઈ સમજ સારી;
થઈતે ડાહી ચતુરા, સતિ ભગવતિ પરમ^૩ મંગળાચારી.

૨

૩૪. પદ્મકમળ: કમળ જેવા પગ.

૩૫. કુમળા. (ઓ જીવન તમારાં ચરણકમલને હમારી છાતીપર લેતાં બહીક લાગતી કે રખેને તમારા કુમળા પગમાં હમારી ડીંઠીયો જીએ-રે એવા નાજુક પગને વનની કાંકરી જીએતી હશે તે તમારાથી કેમ સંખાતી હશે? તમે હમારું આયુષ્ય છો; રે હમારી મતી તો ભમતી છે.)

૩. ઇશ્વર સંબંધી વિચારોમાં માફ મન એટલું ગુંથાયલું રહેતું કે મને કોઈ બીજો ઉદ્ધોગ ગોઠતો નહીં ને તેથી એણે ઈચ્છતો કે કોઈ છે તે પંથમાં અથવા સુધારાવાળાની તરફથી કોઈ નવો નિકળે તો તેમાં ભરાઈને ધર્મોપદેશકનું કામ કરું; પણ છે તેમાં ભરાયાથી કેટલાક બહેમને માન આપવું પડે અને નવું નિકળવું તો હાલ મુશ્કેલ છે માટે હરદાસનું કામ કરું તો સાફ-ગુજરાતીમાં હરદાસ છેજ નહીં માટે એ કામ કરું કે જેથી રાત્રહાડો ઇશ્વરસંબંધી વિચારમાં, સુખોદ કરવામાં, કવિતા રચવામાં, અને ગાવા બજવવામાં વખત ગુજરશે ને વળી ગુજરાત પણ ચાલશે. એમ સમજી એ ઉદ્ધોગ કરવો ધાર્યો-પણ એ કામને માટે શ્લોક બદ્ધ આખ્યાનો જોઈએ ને એ આપણામાં ન હોવાથી દક્ષણી હરદાસોના નમુના પ્રમાણે મેં આખ્યાનો રચવા માંડ્યાં હતાં તેમાં ઉપલું રચાયું છે-(૧૮૬૦માં.)

૧ સાજ-ભૂષણ-શોભા સાથે (કુપગુણથી શોભિત,) ૨ ભગવાન ઉપર નિત્ય લક્ષ રાખનારી. ૩ શ્રેષ્ઠ; મોટી. ૪ મંગળ-કુડું આચરણ કરનારી.

થઇ પણવાને લાયક, તારે રાજ વિચારિને બોલે;
 'સુણતાં અદ્ભુતકીર્તી, અવર વર નહીંજ કૃષ્ણને તોલે.' ૩
 સ્નેહિ સગાં પુરજનને, રાજની તે ધણી ગમી વાત;
 ન ગમી મોટા સુતને, વગોવિ જોણે મુરારનિ^૫ જાત. ૪
 કુકમ ભમેલો ભાળે, 'શિશુપાળજ છે સહોદરી^૬લેવા;
 બહુ ગુણ ગાયા તેના, 'અવર ન દમઘોષના તનુજ^૭જેવા.' ૫
 અતિશય રાઢે આવ્યા, પુત્ર પિતા બે તપી જઈ છેક;
 પાઠવિ કુકમે કહાડયાં, ના કહેવાનાં વચન તજિ ટેક. ૬
 રાણી આવી બહારે, 'કંકાસે ધર ધલાય છે ભારી;
 'સમજે સ્વામી મારા, થાશે વાતો હરીતણી ધારી.' ૭
 રાજ ઉદાસિ થઇને, આઘો જઇ કરિ વિચારમાં બેસે;
 બીજાં સહુ પણ બિઠયાં, ધનરાધને 'શુ' કુકમ તે કહેશે.' ૮

(ભુજંગી.)

પછી કુકમ આ સંધિનો લાભ લેછે, સુમૂર્ત તે જોપિયોને પુછેછે;
 કુડો દી ઠરે ગોરને બોલવેછે, શિશુપાળને ફેફળો મોકલેછે. ૯
 ધણી ધામધૂમે પુરી જગતીછે, ઠોકો લોકની જાતિ ને આવતીછે;
 સરંજમ તૈયાર સંધો થયો છે, પરંતુ કુડો રંગ નહાસી ગયોછે. ૧૦
 પિતા ભાઈ માતા સગાં ને પ્રધાનો, થયા શોચને છાંડિ સામેલ જાણો;
 બહુ ઉઘમે તે રખે લાજ જાએ, વિવાહી સમારંભ સારો બનાવે. ૧૧
 શિશુપાળના મિત્ર રાજ બિજાઓ, સહુ સૈન્ય સંગાથે આવે ધણાઓ;
 જરાસન્ધ ને કાશિરાજ ગુમાને, બધાથીજ પેહેલ આવ્યાજાનને. ૧૨
 શિશુપાળ તે આવશે આજ કાલે, ભુડો ભાઈ તો આમ ને તેમ મહાલે;
 બહુ બહાવર^૮ બહાવર^૯ લોક ભાળે, નહીં રાયનું તો શું તેઓનું ચાલે. ૧૩

(ચામર.)

જે દિથી અલૌકિકી સુકીર્તિ કૃષ્ણની સુણી,
 તે દિથી ઇછે ધણીજ કુકિમણી મણી^{૧૦} ગુણી;

૫ કૃષ્ણની. ૬ જોહેને. ૭ દમઘોષ નામના રાજનો તનુજ—છાકરો શિશુ-
 પાળ. ૮ (ઉમળકા વનાનું છે માટે સહુને રંગ લાગતો નથી; સઘળો ઠાઠ
 ફીકો દેખાય છે.) ૯ ગુણ કરનાર અથવા ગુણવાળું—ગુણવંતુ જે માણી તે (કૃષ્ણ.)

નિત્ય તે મનાવતી બનાવિ ગાર માટિની,^{૧૦}
 માંગતી થઇ અધીર રહોડ કૃષ્ણ માટિની.^{૧૧} ૧૪
 ઉઘમે કરે સુદાન યમ ને તપો પ્રતો,
 લેશ ના વિસારિ મૂકિત મુખેથિ નામ તો;
 લોકને મુખેથિ સાંભળે ચરિત્ર^{૧૨} આજવે,^{૧૩}
 પૂછતી સખીપ્રતી શુ જુક્તિયો કરે હવે. ૧૫

(દોહરા.)

રાયે કહાડી જાહેરે, બહીવાકેરી વાત;
 હલકિ^{૧૪} હરિણિ કુકમણિ કુદી, થઇ અતિશે રણિયાત. ૧૬
 પિતાદિ સર્વ કુટુંબ તે, વિચારતાં વર કહાન;
 તેમ તેમ પૂલાઇ ને, ગાય ગીત લઇ તાન. ૧૭
 કાંતિ વધી શશિમૂખતી, આંખો થઇ વિશાળ;
 હાઇ પૂદ્યૂ હરખથી, તન મોટું થયું ભાળ. ૧૮
 રહો હરખ ધડિ એક તે, એલકથી કંપાય;
 કુકમવચન તિર વાગતાં, પડી મૂઝાંથી ભાંય. ૧૯

(સાખી-મરેડી રીત.)

મૂઝાં વળેથી, વઢે સકુમારી, 'હારિ હવે દૂં ભારી';
 'હવે ક્યમ થાશે,' રહે તે હુસકે, મુરારિને સંભારી. ૨૦
 લગ્ન તયારી, જોયે જ્યમ જ્યમ, લમ લમ બહુ મૂઝાય;
 શાણી સમજુક, લવ ન જણાવે, બહાર જે ભીતર^{૧૫} થાય. ૨૧
 જેવિ ઉમંગી, હુતી સુરંગી, તેવિજ આશાભંગ;
 ચટપટિ મનમાં, વર હરિ કરવા, જડવા કુંદન નંગ.^{૧૬} ૨૨

(લલિત.)

ધિરજ લાવિને જુક્તિ શોધતી, સજનિ એકને આમ બોધતી;
 'કહિશ મા સખી કોઇને ભલી, લખિ હું પત્ર તો મોકલું વળી.' ૨૩

૧૦ મટોડીની. ૧૧ ઘણીની. ૧૨ કૃષ્ણ ચરિત્ર. ૧૩ કાલાવાલા કરી કરીને;
 ખંત રાખીને. ૧૪ (માણસ ખુશીથી હલકુ ને દલગીરીથી ભારી થતું હો
 એમ લાગે છે.) ૧૫ દીલમાં.

૧૬ કૃષ્ણપી નંગને, પોતે (કુકિમણી) જે કુંદન તેમાં જડવાને.

(ગીતિ.)

આશ્રિત ધરનો આહાણુ, બોલાવી કરિ વિનંતિ પુનિ પાગ;
બહીતી બહીતી બોલી, મનમાંની જે અસહ્ય^{૧૭}હુતિ આગ. ૨૪
દબણા દધને વળતી, વાડવને^{૧૮}કુકિમણી કહે આ^{૧૯}લો;
સંદેશો તે મારો, દારામતિ જઈ મુરારિને આલો^{૨૦}. ૨૫
તે વિશ્વાસુ ભદ્રે, ઉતાવળે પત્ર કૃષ્ણને આપ્યો;
હૃદયાસરસો જેણે, બહાલીનો લહિ ઉમંગથી ચાંપ્યો. ૨૬
જોઈ આંસુ ડાઘો, કંઠે ગદગદ, થયા સજળ આંખે;
કૃષ્ણ કહે 'ગુરુ વાંચો, ખીન્નું બહાલું મહતે ન તે પાખે.' ૨૭

કાગળ.

(ઘાળ.)

‘દારિકાં પૂરી પૂરી સોહામણી, તાંહાં ખીરાળે શ્રીકૃષ્ણ;’
જીવણ^{૨૧} બહેલા આવળે.
‘માન મૂકી લુખી ભૂખી વીનવું, કાળચક્ર લમે શીર ઉખણ.’ જી ૧
‘કો દી નજરે જોયા નથી આપને, ઓળખાણુ વિના ધરં હામ;’ જી ૨
‘માટે માફ કરી હરી મૂળને, બહાલા બહેલા વળો કહું આમ.’ જી ૩
‘છોડી^{૨૨}છોડી^{૨૩} હું વાટ વિવેકની, દોડું ભૂલી ભણેલી હું આજ;’ જી ૪
‘ન્હાસું હરણી હું પારધી આવવે, આણી દાઝ રાખો મૂળ લાજ.’ જી ૫
‘હૈડું ભટ્ટીપેરે ભારી ધમધમે, ઉન્હા કુંડપેરે નેન વેહ;’ જી ૬
‘ઝાડાળીપેરે હાથ થરથરે, ચિત્ત ચોરપેરે છુપું રેહ.’ જી ૭
‘લખવું સૂઝે મને નહીં આ સમે, સૂઝે માને નહીં વળી હાથ;’ જી ૮
‘માને હાથ તોએ નેનનીર તે, ઘોઈને કરે સાતડે સાત.’ જી ૯
‘જેવું તેવું થોડું ધણું માનજો, તમે છો સહુ અંતરજામ;’ જી ૧૦
‘બકરી^{૨૪}ઈછે મને વર સિંહને, સિંહ કેમ કરે તે કામ?’ જી ૧૧
‘હારી છાતી દોડે ધસી તમભણી, ઝીલીલેજો વેળાસર ચાર;’ જી ૧૨
‘પૂઠે ભમતો શિશુપાળ કાળ તે, મૂઓ આવશે સાંજ સવાર. જી ૧૩

૧૭ ન સંખાય તેવી. ૧૮ આહાણુને; ગોરને. ૧૯ આ સંદેશો.
૨૦ આપો. ૨૧ જેથી જીવાય તે.-વસ્તુ, માણસ વગેરે.
૨૨ મુકી દધને. ૨૩ છોડરી.
૨૪ કુકિમણી બકરી ઈચ્છે છે કે કૃષ્ણસિંહ ક્યારે મારો વર થાય.

'અહો રાય હું છૂં હીણ કિંકરી, ઉલટયો ધરનો સહુ સાથ;' ૭૦
 'મારું અમળાનું શું જોર ફાવશે, માટે આવી ગ્રહો મુજ હાથ.' ૭૦ ૮
 'સૂણે તાપ હરે ભારી મનના, જોએ થાએ મનોરથ સિદ્ધ;' ૭૦
 'એવી રૂપ ગુણ કીરતી શ્યામની, નવે ખંડમાં વ્યાપી પ્રસિદ્ધ.' ૭૦ ૯
 'વિદારપસ્વભાવથી યોગ્ય જે, વળી યોગ્ય વયે ધને વીર,' ૭૦
 'એવા આનંદકંદસુ^{૨૫} પરણવા, કન્યા ફૂલીન કો ધરે ધીર^{૨૬}?' ૭૦ ૧૦
 'મારું ચિત્ત પ્રોવાયું તમમાંહે, વરૂં તો વરૂં શ્રીજદુરાય,' ૭૦
 'પ્રીતિજેશ તે નારીની જાતમાં, દૂધગિભરે નાજ સમાય.' ૭૦ ૧૧
 'માગું માન મુકી સામું હું કરું, માની^{૨૭} રાખો કરી તમ વામ,'^{૨૮} ૭૦
 'અર્ધા પ્રાણ મેંતો વાસુદેવને, હવે ભયથી ઊગારજો સ્વામ.' ૭૦ ૧૨
 'દેશે દેશના જાતકો આવીને, પુણ્યસ્થોક^{૨૯} ચરિત્રો ગાય;' ૭૦
 'તેથી ભીષ્મકરાય સભાવીષે, નીત ભારી પ્રસન્ન થાય;' ૭૦ ૧૩
 'છાની છાની અટારીથી હું સૂણું, કૃષ્ણલીલા રસાળી ગવાય;' ૭૦
 'તેથી પ્રેમલતા ૩૦ ઉર ઊપની, જીવ આકુળ વ્યાકુળ થાય.' ૭૦ ૧૪
 'ણવા યોગ્ય આપે દીઠી જાહેરે, કહ્યું કૂટુંબને નથી લીલ;' ૭૦
 'ન્યાકાજ કો વર શોધી આણવો, જોઈ કુળ કુપ ગૂણ તે શીલ.'^{૩૧} ૭૦ ૧૫
 'મોટા મોટા રાજગુણ સાંભળ્યા, નહીં ભીષ્મકમન મનાય;' ૭૦
 'પછી જોડ્યો મોટો ભાઈ ટુકમ તે, યોગ્ય એક શીશુપાળરાય.' ૭૦ ૧૬
 'ભારી ગજવી કીરતી તેહની, તારે આપે ધરયો કંઈ કાન;' ૭૦
 'વચ્ચે જોલિ ઉડ્યો ટુકમકેશ^{૩૨} તે, જહેન લાયક છે નંદકહાન.' ૭૦ ૧૭
 'નામ સુણતાં ગમ્યો વર રાયને, સાચી વાત કહી ટુકમકેશ;' ૭૦
 'નથી એની સમાન કો લોકમાં, એતો ગુણ રૂપ રૂડે વેશ.' ૭૦ ૧૮
 'ક્રોધ આવેશમાં ટુકમ ભાઈ તો, ઘણી નિંદા બક્યો બહુવાર;' ૭૦
 'ઘણાં વચનો કહ્યાં વળી આપને, નથી શિશુપાળસમ^{૩૩} કો સાર.' ૭૦ ૧૯

૨૫ આનંદનું મૂળ એવા કૃષ્ણસાથે. ૨૬ (સ્ત્રીયે સામુંમાણું તો કરવું ન જોઈયે પણ આવો આવો જે યોગ્ય તેની સાથે પરણવાને અને જરે તે બીજે કોઈણે ઝડપાઈ જતો હોય અને જરે મને મૂરખ સાથે પાનું પડવાનું થતું હોય તારે હું કુળવંતી પણ સામું માણું ન કરું?) ૨૭ કબુલ રાખી. ૨૮ વામા; સ્ત્રી. ૨૯ સ્તુતિપાત્ર; પ્રવિત્ર; ધર્મસંબંધી કૃત્યોથી કીર્તિ થઈ હોય તેવાં.

૩૦ હૈયામાં પ્રીતિની વેલી જગી (બહોલો લાગવા માંડ્યો.) ૩૧ સ્વભાવ; આચરણ. ૩૨ રૂકિમણીના નાના ભાઈનું નામ. ૩૩ સરખો.

'તારે કંકાસનું હોડું બાળવું, એમ જાણી લાગે હા રાય;' ૭૦
 'શિશુપાળને દીકો મોકલ્યો, તે તો ભાએગવાન મનાય.' ૭૦ ૨૦
 'દેશ દેશ નરેશ છે જનમાં, આવ્યા આવશે સેનસંગાત;' ૭૦
 'શિશુપાળ હલ્યો વૃણી આવશે, મને ઝંપ નથી દીન રાત.' ૭૦ ૨૧
 'નથી ખાતી પીતી પણ રોઉધું, નથી દાખવતી ખંડાર મૂખ;' ૭૦
 'સંધા રાણુગાર અંગાર તે બળે, પેટે પીડે અહોનીશ^{૩૪} ચૂંક.' ૭૦ ૨૨
 'પીઠી લાગે કૌવચવત ખૂંચતી, આ શી ચરચાઉંધું બધે ગામ;' ૭૦
 'અરે કીધાં સુકૃત આડાં આવજો, મારે મન તો વસ્યા શ્રીરામ.' ૭૦ ૨૩
 'જો મેં યશ મતો કીધાં હોય તો, પાળી નિયમો દીધાં હોય દાન;' ૭૦
 'હોએ બધાવ્યા કુવા વાવજો, હોય આરાધ્યા ભગવાન.' ૭૦ ૨૪
 'વીરભાગને^{૩૫} શીશુપાળ તે, નાજ અડકે તેવું કરો કામ;' ૭૦
 'સિંહભાગને જેમ શીયાળવું, ભીડે અડવા નહીં લવ હામ.' ૭૦ ૨૫
 'આવો ગુપ્ત પ્રથમ પ્રભુ ને પછી, સેનસાથે પ્રગટ કરી રૂપ;' ૭૦
 'શિશુપાલ જરાસંધ સેનને, ખાતરનીશાં કરી દો ભૂપ.' ૭૦ ૨૬
 'મારે પહૂં નથી કંઈ જોઈતું, પહૂં^{૩૬} મોટું પરાક્રમ દેવ;' ૭૦
 'માટે રાક્ષસવીધીએ^{૩૭} વરો, બહેલા થાઓ ક્યારે કરે સેવ.' ૭૦ ૨૭
 'સગાં બહાલાં હશે અંતઃપૂરમાં,^{૩૮} તેનો ધાત થશે કેહેશે એમ;' ૭૦
 'તો હું જુકતી બતાવું છું તે રીતે, કોઈ જાણે નહીં કાંઈ તેમ.' ૭૦ ૨૮
 'અંબામંદીર પૂરીની ખંડાર છે, હું ત્યાં આવીશ પૂજવા માત;' ૭૦
 'તમે વેહેલા પધારજો ત્યાં ખરા, પછી થાશે ત્યાંહાં સંધી વાત.' ૭૦ ૨૯
 'ભારી વ્રત કરી દેહ સૂકવી, હવે માં તલપાવશો રાજ;' ૭૦
 'મેં તો લીધો નીચમ વરવાતણો, કરે સો જનમે પણ કાજ.' ૭૦ ૩૦
 'ઉમાનાથ ચરણરજ ઈછતા, એવા તમનાશક^{૩૯} તમ પાદ,' ૭૦
 'માટે દો પરસાદી તે ભાવતી, નહીં તો પ્રાણ દેઉં અનાદ^{૪૦}.' ૭૦ ૩૧
 'હવે ઘડીએ તે ઘૂંટ ભરાયછે, માટે આવીને લોજ સંભાળ;' ૭૦
 'મૂર્ખસાથે તે શૂં ધર માંડવું, તેથી બંધ્યો બને બેહાલ.' ૭૦ ૩૨

૩૪ રાત દાહડો. ૩૫ જેમ સિંહના મેળવેલા શિકારને શિયાળ અડકી શકતું નથી તેમ આ મારા વીર હું તમારી શિકાર છઉ મારે મને શિશુપાળ ન અડકે એવું કરો. તમેજ વરો. ૩૬ તમારું પરાક્રમ છે એજ મોટું પહૂં છે. ૩૭ બળથકી છિતવી લઇને. ૩૮ જતાનામાં.

૩૯ અજ્ઞાન-પાપનો નાશ કરનારા તમારા પગ છે. ૪૦ આ અનાદિ સિ-

‘પૂરી પાડવા આસ સમર્થ છો, ભક્તકાજ કર્યાં બહુ વાર;’ ૭૦
 ‘દીનાનાથવિના છઉં આંધળી, હું તો થેલી થઈ રહી નાર.’ ૭૦ ૩૩
 રંક ડુકિમણી કીંકરી દાસીના, સ્વામ સ્વીકારજો સાષ્ટાંગ;’ ૭૦
 ‘પાણી પીવા રેહેશો નહીં નાથજી, આવી રાખી કરો અરધાંગજી.’ ૭૦ ૩૪
 ‘કાલાવાલા હવે ખીજ શા કર’, આવી ભેટા મને કહું હાસજી;’ ૭૦
 ‘ખીજી પૂછવું હોએ તો પૂછજો, સંધુ’ કેહેશે નર્મદભટ ૪૩ ખાસ.’ ૭૦ ૩૫

(દોહરા.)

વાંચ્યો કાગળ વાડવે, કૃષ્ણ સૂણ્યો સર્વ;
 સંકટમાં છે પ્રેમદાજી, ડુકમ તણો બહુ ગર્વ. ૩૬
 કાગળ પાછો લેખને, ડાખ્યો છાતી સાથ;
 કૃષ્ણ કહે ડુકિમણી તણો, અલિશ નક્કી હાથ. ૩૭
 મેં પણ સુણિ હાંતે ડુકિમણી, નારદ મુખથી પહેલ;
 આતુર હતો ત્યારથી, પણવાનો બહુ ઘેલ. ૩૮
 સંધી આવી છે હવે, આલો જમ્યે દેવ;
 તલપેછે મુજ કામિની, કરવા મારી સેવ. ૩૯
 એ જણ પછિ ઊઠ્યા તરત, રથ મંગાવ્યો જાણ;
 ઉચ્ચેનને ચેતવી, હંકાવ્યો નિરવાણજી. ૪૦

(માલિની.)

વન તડુ^૧ પશુ પક્ષિ, વાટમાં આવતાં તે,
 નિરખિ મજલ મ્હોટી, ચેતમાં કાપતા તે;
 સરસ નગર ગામો, વાટ ને ઘાટ જોતા,
 સરજ^૨ શકુન સાધી, ડુકિમણીપૂર પોતા. ૧

(ગીતિ.)

તેમાં કર્યો ઉતારો, ભીષ્મક રાયજિતણે સુઆરામે^૩;
 થંડી છાંએ થંડા, થાક ઉતારી થયાજ આરામે. ૪ ૨

૧ પુરુષ. ૪૧. (સ્ત્રી, ‘પુરુષત્વ’ અડધું અંગ કેહેવાય છે.) - ૪૨ સંતોષના ધ્વનિ-
 શબ્દ. ૪૩ કાગળ પોંચાડનારો બ્રાહ્મણ. ૪૪ સ્ત્રી; પ્રેમને આપનારી; પ્રીતિ ક-
 રનારી. ૪૫ એક નીચેયથી; એકજ કરાવ મનમાં રાખીને; આનાકાની નહીં.
 ૧ ઝાડ. ૨ ઇચ્છા સફળ કરે એવા સુકન સાધી-જોધને. રમણીય એવા
 જે બાગ તે ૩ વિશ્રાંતિ; આશાએશ. ૪ સુખ કરે તેવા તરી અને દુઃખ ક-

કૃષ્ણ કહે ‘મહારાજ, જઈ કુકિમણિસૂં વધામણી જાયો;’
‘કહિયે ‘ધીરજ’ રાખી, વિસારિ દુઃખો ઉમેદમાં રાયો.’ ૩

(ચાપાઈ.)

આહાણુ ચાલ્યો મંદિર ભણી, રસ્તે ભીંડાભીંડજ ધણી;
શિશુપાળ દૂતો આવિયો, પડ્યો નહીં જતે ઓરિઓ. ૪
હતો લગનનો ખેલો દીન, કુકિમણિતો મનમાં અતિ ખીન;
હજી કેમ ના આવ્યા હરી, અળખાંમણો તે જશે વરી. ૫
વારે ધડિયે ખારી પાસ, આવી જાએ થઈ નિરાશ;
ખાવરી થઈ તે શીકી ફરે, જેવી ચંદનિ બહાણુ ખરે, ૬
મનમાં તર્કવિતર્કો^૫ કરે, સંકલ્પો^૬ વીકલ્પો ભરે;
વિરહભયજ^૭ તાવે થર થરે, અંખાને ધડિ ધડિ કરગરે. ૭

(ગીતિ.)

જઈ પોંચ્યો તે આહાણુ, બોલ્યો લાગે મળીજ એકાંતે;
‘સાવધ હરિ આવ્યા છે, તત્પર રહેજો, કહ્યું છે તે કાંતે.’ ૮

(ઓખાહરણનો ઢાળ.)

દ્વારિકાંથી ગયા હરી જારે, સંધા જલ્દવ બોલે તારે;
કૃષ્ણ સાંને ગયા એકેલા, ત્યાં તો જોદ્ધા થયા બહુ ભેળા. ૯
ઉચ્ચેન ધણા ગભરાયા, બળદેવને પોસ બોલાવ્યા;
કહ્યું સેના લઈ સહુ જાઓ, સાજી ભાઈને બહેલા થાઓ. ૧૦
બળદેવ દોડ્યા હરિ વાંસે,^૮ તર્ત પોંતા જઈ તે પાસે;
બંધે બંધૂ પુરે^{૧૦} જોડે પેઠા, રાજવાડીમાં જઈ બેઠા. ૧૧

(ગીતિ.)

રાએ જાણ્યું જારે, કહ્યું સાષ્ટાંગે પ્રણામ કરિ તારે;
‘પૂર્યો મનોર્થ મારો, દર્શન દીધાં પ્રસંગ શુભ મારે.’ ૧૨

રે તેવા તર્કો. ૬ સંકલ્પ-મનમાં નિશ્ચય થવા તે; વિકલ્પ મનમાં ધ્યુપધ્યુ થયાંકરણ તે. ૭ જુદાઈની બહીકથી પેદા થતો એવો જે તાવ તેથી. ભયજ એટલે ભયથી ઉત્પન્ન થયેલો.-વિરહભય એટલે જુદાઈમાં એક ખીજને માથે આવી પડવાની આકૃતિની તરફની ધાસ્તી. ૮ સ્વામીયે (કૃષ્ણે).

૯ પાછળ; પુરે. ૧૦ નગરમાં.

નગ્નજનો થઇ ચોકે, દર્શન કરવા હરીતણું જાએ;
 ‘કુકિમણિજોગા ઓ^{૧૧} છે,’ એમ કહીને ગુણો ધણાગાએ. ૧૩
 કુકમ ધણો કોપાર્ધ, ધમકાવી તે પિતાપ્રતી ભાણે;
 કપટી કૃષ્ણો આવ્યો, વણુઓલાવ્યો તું કેમ તે સાંણે. ૧૪
 પછિ જઇ રાજ્યોને, ભણે ભુંડો તે ‘સજી કરી રહેજો’;
 ‘ધાંધલ મચાવતા છે, ઉત્પાતીઆ ધણા દિસે એતો.’^{૧૨} ૧૫

(હરિગીત.)

રાજ્યોપણ, ગભરાયા બહુ, ચિંતાતુર થઇ આપડા;
 કૃષ્ણપરાક્રમ વિચારિ બોલે, ‘આવી મોટી આપદા.’ ૧૬
 કુકમ કહે છે, ‘ગભરાઓ કાં, ક્ષણમાં જાદવ માડુંરે’;
 આહિરબાળક, તે શૂં જાણે, જુદની રીતી ચાડુંરે.’ ૧૭

(નારાય.)

‘કૃપાનિધાન કાલ છે વિવાહ દીન તે થકી,’
 ‘પ્રમાણ કૂળ રીત આજ દેવિ પૂજવી નકી;’
 ‘હું આવું તે સમે તમે ગરીબ લાજ રાખજો,’
 ‘ન જાય જીવ કોઇનો ભુદેવ^{૧૩} એમ ભાખજો.’ ૧૮

(દોહારા.)

સુંગધ અત્તર તેલના, લેપ કરીને ન્હાઇ;
 વસ્ત્રાભૂષણ શુભ સજી, થઇ ડાહી ન છરાઈ.^{૧૪} ૧૯
 અંબા પુજવા નીસરી, લીધી સહિ, સહુ સાથ;
 વધામણીની તાસકો, છે ગોરાણી હાથ. ૨૦
 વાજૂતે ગાજૂતે આસતે, રથ હંકાવે તેહ;
 સાંજપેરની^{૧૫} શોભતી, અડુણી^{૧૬} તડુણી જોહ. ૨૧
 શૂરા સહુ રખવાળને, સાથ મોકલે રાય;
 શોભાની શોભા અને, બંડ દગા નવ થાય. ૨૨

૧૧ આ કૃષ્ણ. ૧૨ કૃષ્ણ ને બળરામ. ૧૩ ગોર; (એ શબ્દ બ્રાહ્મણને લગાડવામાં આવેછે.) ૧૪ મ્હોડું ઠાવકુંજ રાખ્યું. વેવલું-છરાયું નહીં. ૧૫ સાંજને પોહોરે; સાંજે. ૧૬ ઉગતા સૂરજના રંગ જેવો રંગ છે જેનો એવી તડુણી સાંજે શોભતી હતી અથવા સાંજે, અડુણ-સૂરજના રંગ થાય છે તેવા રંગનો

શિશુપાળે પણ મોકલ્યા, જોદ્ધા શૂરાવીર;
જે ફરતી ચોકી કરે, લખ ખડગ ને તીર.

૨૩

(ગીતિ.)

વિધિએ પૂજી અંબા, કુકિમણિ પાછી વળે ઉલટભેર;
એવામાં શ્રીકૃષ્ણે, આણ્યો રથ નિજ નજીક નહિડેર.^{૧૭} ૨૪
સખિ ખોલી 'ઓ કુકિમણિ, જો આ આબ્યા મુરારિ અહિં' જાહેર;
ઉભી રહીને તેણે, હરિ નિરખ્યા કેશવારણે^{૧૮} તારે. ૨૫
વાદળ સરખા કેશો, લટકામાં તે ખસેડતા દૂર;
વ્રતાળમુંખડૂં^{૧૯} શોભ્યું, જેવો માધવિ અપોરનો સૂર. ૨૬
જેને જોઈ ન સકે, રખવાળો સહુ બળ્યા બળ્યા હોય;
ટક ટક જોદ્ધા સર્વે, નીચે મોડે વિમાસિને^{૨૦} જોય. ૨૭
જેમ વધૂદર્શનથી, મૂર્છાંગત સહુ થયા પુરુષ ભારી:
તેમજ વરદર્શનથી મૂર્છાંગત બહુ થઈ સરવ નારી; ૨૮
મંદ હસિ કહે તેને, 'આવો પ્રીતમ કને હવે હાસ;
ઉત્તર વાળી નેને, આણે રથ હરિ વધૂતણી પાસ. ૨૯
જેવી કુકિમણિ જાયે, ભેંટી પડવા વધારિને હાથ;
પ્રભુએ ઉપાડિ લખને, ઝટ એસાડી દિધી રથે સાથ. ૩૦

(દોહરા.)

કૃષ્ણ સિંહ કુકિમણિ અજા, ભક્ષણ લખને જાય;
જેનો શુભ મહિમા ધણો, સંઘે રોજ ગવાય. ૩૧

તે તરૂણી શોભતી અથવા સાંજે તે તરૂણી, અરૂણ-સુરજનો નમતો પ્રકાશ
તેના મોડાંપર પડવાથી તે અરૂણી-સુરજ રંગ સરખી બનીને શોભતી.

૧૭ વાર; વિલંબ. ૧૮ માથાના કેશ જે છૂટા વિખરાયલા હતા તેને
હાથ વતી ખસેડીને હરિને જોયા.

૧૯ વ્રતવાળું; હોંસીલું મહોડું. જાહેર ઉમંગમાં હોયયેછ ત્યારે લોહીના
ફરવાની ગતિ વધેછે ને તેથી મહોડાંપર વિશેષ તેજ મારેછે. જે પ્રમાણે મા-
ધવી-વૈશાખ મહિનાનો અપોરનો સુરજ તપે છે તે પ્રમાણે કુકિમણીનું મુખ
તેજસ્વી શોભ્યું. એ ઉત્પ્રેક્ષા રખવાળો જોઈ ન શક્યા તેને મોટી. વૈશાખના
અપોરના સૂરજની સામાં કોઈ જોઈ શકતું નથી, તેમ રખવાળો પેલીના તેજ-
સ્વી મહોડાં સામું જોઈ ન શક્યા પણ જેવા જતાંમાંજ મૂરછા ખાધને પડ્યા.
૨૦ પસ્તાઈને; શીકાં પડીને.

હારેલું વિખરેલું, દળ પાછૂ ઝટ થયું બધું ભેળું;
જલદવળેલા વિદ્યુત્તા, શત્રુકટકને મુઠિ કરી મહેલ્યું. ૧૧

(ઝાંખાહરણનો ઢાળ.)

મથ્યો ભારી શિશુપાળ રાજે, છેક હારી ગયો બહુ લાભ્યો;
જીવ જાળવી પાછો વળતો, મુખે આપડો બહુ કલકલતો. ૧૨
આવ્યો હૂતો મુગટ સજી કોડે, તેતો જાય હવે માથે ઘોડે;
આવ્યો હૂતો ચઢીને ઘોડે, 'મુઝ્યો મુઝ્યો' કહી પગે દોડે. ૧૩
આવ્યો હૂતો મૂછમરોડે, જાયે માર ખાતો બહુ રોડે^૫;
આવ્યો હૂતો લઘ સેન જોડે, નહીં ચાકર કો તે સોડે. ૧૪
આવ્યો હૂતો કુડો દેવગોડે,^૬ જાય ભૂડો થઈ કાળે મહોડે;
આવ્યો હૂતો સજી પગ તોડે,^૭ તે તો ચાલે હવે વણજોડે. ૧૫
આવ્યો હૂતો ચોળીકરી પીઠી, તેને દીલે બહુ રાખ દીઠી;
આવ્યો હૂતો નજર કરી મીઠી, તેને લોક જાણેજ અજીઠી^૮. ૧૬

(દોહરો.)

ગયો ઘેર લજવાઈને, શિશુપાળ રાજનન;
અસ્તાવસ્તાએ^૯ કરી, હસે નગનાં જનન. ૧૭

(કટાવ.)

સહુ સેનને, રાજાએને, હારી ગયલા, નિરાસ થયલા, જોઈ કરીને, પ્રગટ
સભામાં, સહુની સાંમાં, કરે પ્રતિજ્ઞા^{૧૦}, જો ન અરીને^{૧૧}, ચોરહરીને, માકું
ધરીને, નાવું ફરીને, પુરમાં પાછો, એવું પણ લઈ, નીજ સેનને, જલદ
સામાં, લડવાનું કહિ, બહુ ક્રોધમાં, બહુ શૂરમાં, સકળ સેનથી, જુદો થઈને,
આડી વાટે, જલદી માટે, કૃષ્ણપુરે તો, પડયો ધસીને, જઈ સાંમો તે,
ખોલ્યો જોરે, 'કપટિ કૂડા; દોર્યાડુ ઝો, ભીખાડુ ઝો, કાયર થઈને, કહાં
નાસે છે, ખાળકપણમાં, દહીંદૂધની, ચોરી કરિ તેં, તે પરમાણે, આ અખળાને,
મમ ભગિનીને, હું દેખું ને, હરિલઈ જવા, મનમાં ધારે, શરમજ ભારે,
નક્કિ રાખ તું, લવ નવ ફાવે,' એમ કહીને, મુકયાં તીર તણ, બિજાં

૫ ઇટના કકડા. ૬ દેવની પેઠે; દેવ સરખો બનીને. ૭ સુનાનો તોડો
પેરીને. ૮ મેલી; ગદી; અપવિત્ર. ૯ ભુંડી હાલતમાં. ૧૦ પ્રતિજ્ઞા કરવી
એટલે સમજાવા; પણ લેવું; નીમ લેવો. ૧૧ શત્રુને.

પાંચ પાણુ, જે સર્વેને, હરિયે રોધી^{૧૨}, થઇને કોધી, મુકયાં બાણુ નાણુ,
સફાઈથી કે, શીર સાર્થિનું, સદૃ કપાયું, ઉડયા અશ્વ ને, રથ ધસડાયો,
ભાગિ ગયો સહુ, તુટ્યું ધનુષ શુભ, એવિ અવસ્થા, દીઠી જાહે, ધણો
બળીને બળાતકારે, મથી મથીને, શુક્રમ મુકતો, સરો^{૧૩} ધણાં પાણુ, છેદાઈ
તે જાણે સઘળાં, જોઈ દોડયો, ખડ્ગ લાલ લઈ, તારે તો શ્રીકૃષ્ણ કહાડતા,
ખડ્ગ સામું પાણુ, એવામાં શ્રી શુક્રિભણિજીયે, વચ્ચે પરિ કરિ કાલાવાલા,
ધણા આગ્રહયિ, હરિ અટકાવ્યા, જોણે જોતાં, શુક્રમે ભારી; ગદા રથપર,
તર્તજ પટકી, ધરી તેહને, તસતસતો બહુ, બાંધ્યો જગજગર, સાંગીસાથે,
પછી અશ્વ હરિ, થયા ખેડતા; એવાંછે બહુ, પુણ્ય ચરિત્રો, દેવ દૈત્યના, દોરતોર-
ને, તોડિ નાખતાં, શ્રી દ્વારિકાધીશનાં તે, બોલો શ્રી રણછોડરાયની જે. ૧૮

(ચોપાઈ.)

‘મા મારો મારા ભાઈને,’ ભણિ રાણી છેડો સ્હાઈને;
તે વીનંતી માની કરી, દેહદંડ ના કીધો હરી. ૧૯

(દોહરો.)

ખડ્ગે મૂડયાં ડાડિ મુછ, અડધાં. અડધાં ન્દેશ;
પાટા પાડયા મસ્તકે, કચ્ચો વિચિત્રજ વેશ. ૨૦

(ગીતિ.)

શત્રૂનું દળ દળિને, હળધર^{૧૪}આવ્યા હરીકેને ધાઈ;
શુક્રમે બાંધ્યો દેખી, કહે ‘અરેરે કરૂં શું આ ભાઈ.’ ૨૧
મનમાં તો બહુ ગમતૂં, પાણુ શુક્રિભણિને મનાવવા રૂં;
રામ કહે ‘દો છોડી, સાળાને બાંધ્યો ધણૂં ભૂડું.’ ૨૨

(દોહરા.)

કૃષ્ણે છોડયો શુક્રમે, શરમાતો એ જાણ;
પાણુ ૧૫પરમાણુ પૂરમાં, તેથી નાજ જવાય. ૨૩
કુંદનપુર દરગીસ તે, નાજ ગયો ધરિ ટેક;
રાજપુત્ર આખર ખરો, કચ્ચ વસાવ્યું નેક. ૨૪

૧૨ અટકાવીને. ૧૩ બાણુ; તીર. ૧૪ બળરામ. ૧૫ સમ બાધા હતા
નારે તે પોતાના પુરમાં નજ ગયાં.

(માલિની.)

જય જય જય શબ્દે, દ્વારિકામાંહિ પેદા,
જય જય જય શબ્દે, તે સભામાંહિ બેદા;
વધુસહ હરિરામે, રાયને^{૧૬} આઠ અંગે,
ઘટિત નમન કીધૂં, જન જોયે ઉમંગે. ૨૫

(દોહરો)

દિન નિરધારી લક્ષ્મી, સમારંભ સહુ કીધ;
કંકોતરિ સહુ રાજમાં, તર્ત મોકલી દીધ. ૨૬

(ચોપાઈ.)

દ્વારિકાં શોભે છે ઘણી, શૂં ગાણી કીર્તી તેતણી;
મંડપરચના છે વીશાળ, મણિમય કનક સ્તંભ રસાળ. ૨૭
સદ્ દેવ ને રાજ સદ્, આવીને બેદા છે કદ્દ;
વિપ્ર ભાટ ચારણ છે બહુ, ગાંધર્વોને ગાતા લદ્દ. ૨૮
વધૂં વરબે ચોરીમાં જય, માતુનિ તે સહુ મંગળ ગાય;
યૈ યૈ યૈ અખરાયિ થાય, જનમન હરખે ઉભરાય. ૨૯

(દોહરા)

પ્રતિનિધિ રૂપે કોઈ બે, થઈ માત ને તાત;
દીધૂં કન્યાદાન શુભ, સદ્ થયા રણિયાત—૩૦.
વેદવિધી થયું કર્મ ને, થયો હસ્તમેક્ષાપ;
મંગળદેરા તો દ્રવ્યાં, વધુવર કોડે આપ—૩૧.
જય જય શબ્દે વરવધૂં, પરણી બિંદ્યાં રંગ;
આશિષ લીધો સર્વનો, માય હરખ નહિં અંગ—૩૨.
દાને ભેટે ભોજને, સંતોખ્યાં સહુ જન;
છોડયા કોડે દોરડા, સહુ ગાતાં ધનધન—૩૩
કુકિમણિ પરણ્યાં કૃષ્ણને, વલ્યો જોજોકાર;
કયા રસાળી સૂણતાં, તરે જન સંસાર—૩૪

(શિખરિણી.)

કરે સાચે ભાવે, હરિભજન રૂં વણ છકે,
 ખરે પામે કો દી, ૫ળ શુભ ઇછેલું મનથકે;
 જીવાનીને તોરે, અવરથિ ભમાઇ કુડું કરે,
 કુવામાં ખૂડે તે, હુરમત ગુમાવી બહુ ખરે—૩૫
 બહુ શૂરાસાચે, બળ વગર આવે બહુ ભિડે,
 સહુ ખોઇને તે, શરમથકિ માંદો થઇ પડે;
 પિતા આવે આવે, સુતતણિ કુબુદ્ધી પત કરી,
 ચિતામાં તે બાળે, જિવ જિવનગાળો કરિ અરી—૩૬

(દાહરો.)

ગાય ગવાડે પ્રેમથી, કહે નર્મદ કર જોડ;
 કોડ કરે પૂરાં સહુ, દાતા શ્રીરણજોડ—૩૭

(૧-૨)

* ઋતુવર્ણન.

એક દહારો હું ને મારી પ્રિયા પરસ્પર વાત કરતાં હતાં, એવામાં એકએક મારાં મનમાં એવો તુરંગ ઉઠ્યો કે મારો ને તેનો વિયોગ થાય, તો તે બચારીને કેટલું અમલું પડે? એ તુરંગથી મારું મ્હો ઉતરી ગયું જોઇને પેલીએ પરાણે મારી પાસથી મારાં મનની વાત કહડાવી, ને પછી તે પણ દલગીર થઈ ગઇ. એ વાત ઉપરથી મને વિયોગ સંબંધી કંઈ લખવાનું મન થયું; અને ઘણા દહારોનો ઋતુ સંબંધી લખવાનો મારો વિચાર તો હતોજ;—એ બે દારણેથી મને આ ગ્રંથ લખવો સુઝ્યો. (સને ૧૮૬૧ ની ૬ ફી અપ રેલે.) પછી મેં મહિનાની આખરે ગ્રંથ આરંભી, ગ્રંથ લખવાનો અભિપ્રાય તથા મંગળાચરણનો એક શ્લોક તો ૬ ફી જીને સાંજે ફરવા ગયા હતા ત્યાંહાં એક મારા મિત્રને કહી સંભળાવ્યા હતા. તેણે કહ્યું કે ઘણો સારો ગ્રંથ થશે—જેમ બને તેમ તાકીદથી પુરો થવો જોઈએ. પછી મેં, તે, ૨૫ મી સપ્ટેમ્બરે સમાપ્ત કરી અક્ટોબરમાં છાપી પ્રગટ કર્યો. એ વાતનું સ્મરણ રાખવાને ગ્રંથમાં એકાદે કેડાણે સમ્બંધનામાં મેં મારી પ્રિયાને આશીર્વાદ પણ લખ્યો છે. એ કવિતા મહારાથી નિરાંતે જોડાઈ નથી, પણ રસ્તે એકલાં આકર્ષતાં નિત આર પાંચ શ્લોક જોડાતા ને ઘેર રાતે લખતાં થોડાક બીજા શ્લોક વધતા; એ રીતે પણ હોંસભેર જોણે હું મહારીજ પ્રિયાને માટે લખતો હોજી અને ગ્રંથની નાવિકા તે પણ માહારીજ પ્રિયા હોય એવી રીતે આ ઋતુવર્ણન લખાયું છે.

આ ગ્રંથમાં આવી કલ્પના કરી છે કે, મારી ન્યાત જેવી કોઈ ઉત્તમ સુવ્રત ન્યાતની કોઈ દેશાઈની સત્તર અઢાર વરસની નવી સાસરે રહેલી સ્ત્રી, પોતાના પતિસાથે છ સાત મહિના થયા સંસાર માંડી રહેલી; તેના પતિને કોઈ

અગતનાં કામસાગર પરદેશ જવું પડેલું, તે વખતમાં પેલી પરણેલી (શ્રીમંતને ઘર તેથી) પોતાના વાડીબંગલામાં પોતાની સાસુ અને એક પચ્ચીસ વરસની દાસીસાથે રહી હતી-અલખત ઘરમાં બીજા ચાકર મુસદ્દીઓ તો ખરાજ. તે કુલીન, લણેલી, ડાહી, રસિક તરૂણીને ઋતુઋતુ પરત્વે જે જે વિરહવેદના થતી તે તે પોતાની દાસી (સખી) આગળ કહેતી.

આ ગ્રંથમાં વિરહવર્ણન છે માટે મારી નાયિકાને સ્વક્રીયા પ્રોષિતભર્તૃકા સુમધ્યા કહું છું. સ્વક્રીયા એટલે પોતાની પરણેલી; પ્રોષિતભર્તૃકા એટલે વિરહિણી-પતિના વિરહથી દુઃખી અને મધ્યા એટલે સોળ ને વીસની વયમાંની બીમરની તરૂણી.-જેને કામનો જોશ ઘણો હોય છે ને જે ખુદારથી ઘણી (એકાંતમાં થોડી) લાનળ હોય છે તે.-પણ પાછી સુમધ્યા એટલે મધ્યા હતે સારીપટે સમજતી-કાવ્યશાસ્ત્ર, કામશાસ્ત્ર લણીને સ્નેહશાસ્ત્રમાં પ્રોઢા જેવી થયેલી એવી સુઘડ રસિકસુંદરી.-સુઘડ એટલા માટે કે વિરહવેદનાથી ઘણીજ પિડીત હતે પ્રત્યક્ષ ન કરે એવી નીતિમાન.

આ કવિતા લખતી વખત મેં કાળિદાસનો ઋતુસંહાર નામનો નાહાનો ગ્રંથ અને ઠામસનના સીઝન્સ નામનો મોટો ગ્રંથ એ બે જોયા હતા. પણ એ ગ્રંથથી આ ગ્રંથ કેવળ જુદોજ છે. ઉપલા બે ગ્રંથોમાં ઋતુઋતુના સૂટિષ્માં જે ખુદારના ચમત્કાર જોવામાં આવે છે, તેનુંજ વિશેષ વર્ણન છે. પણ આ ગ્રંથમાં ખુદારના હેખાવોનો આખેહુખ ચિતાર આપી તેના સરખો અથવા ઉલટો દિલના જોસાનો પણ આખેહુખ ચિતાર આપેલો છે. અને એજ આ ગ્રંથની ખુબી છે. અલંકાર પણ નવા છે.

કોઈને શક ઉપજશે કે કુદરતના હેખાવ સંબંધી વિચારો મારા પોતાના અનુભવના નથી, પણ સંસ્કૃત અંગ્રેજી ચોપડીઓમાંના હશે, પણ એમ નથીજ. કુદરતના હેખાવની છાપ મારા મનઉપર મારાં બાળપણમાંથીજ સારી પેઠે પડી હતી; અલખત ઝાંખી તો ખરી. (એ વિષે બીજે ટુકાણે સારીપેઠે બોલીશ.) એ ઝાંખી છાપો જ્યારે હું સુરતમાં ત્રણ વરસ રહ્યો હતો ને ગામડાંઓમાં ફરતો હતો ત્યારે ચિત્રરૂપે થવા આવી હતી તે, કવિતા સર કથાપછી પ્રસંગ તથા વિચારને જોરે આપોઆપ આખેહુખ ચિત્રરૂપ ખુદાર નિકળી પડી છે.

સંસ્કૃત ને અંગ્રેજી ગ્રંથઉપરથી મને રૂચી થઈ છે એમ નથી. મેં કવિતા કરવી શરૂ કીધી ત્યાર પછી જે જે મોટા ગ્રંથો લખવાનો વિચાર કીધો હતો, તેમાં પેહેલો 'વિદ્યાભ્યાસ કીધાથી સ્ત્રીપુરૂષને લાલ થાય છે' એ વિષે એક વાત જોડવાનો હતો-જેનો પ્રારંભ પણ કર્યો હતો ને બીજો, છ ઋતુનું વર્ણન કુદરતના ખુદારના હેખાવોનોજ કરવાનો હતો; પણ પછી એ બે ગ્રંથોનો વિચાર બંધ રાખી, મારા પિતાની ઇચ્છાથી મારે પિંગળ પ્રવેશ કરવો પડ્યો હતો. તોપણ કહેવાનું આ કે ઋતુનું વર્ણન કરવાની મારી પ્રથમથીજ ઈચ્છા, કે જે સંબંધી પિંગળ પ્રવેશમાં કંઈ કંઈ દૃષ્ટાંતરૂપ લખ્યું પણ છે.

મેં કોઈ ગ્રંથના વિચારો આ ગ્રંથમાં લીધા નથી. સંસ્કૃત ગ્રંથોમાંના શબ્દો લખાઈ ગયા હશે ખરા. મારે મારા ગ્રંથ વિશે જોલવું યોગ્ય નથી તો-પણ અજ્ઞાનીઓને રૂચી કરાવવાને માટે કહેવું પડે છે કે 'ઋતુવર્ણન' સરખો નાહાનો શાસ્ત્રીય ગ્રંથ અંગ્રેજીમાં ને સંસ્કૃતમાં મારા જોવામાં આવ્યો નથી; ને સાંભળ્યા પ્રમાણે ફારસીમાં પણ નથી.

આ ગ્રંથમાં અક્ષરવૃત્તોજ રાખ્યાં છે, સંસ્કૃત રીતિ પ્રમાણે; પણ પ્રકરણ સમાપ્તિયે સંસ્કૃતમાં મોટાં વૃત્ત લખ્યાં હોય છે તેમ મેં ન કરતાં ઉલટાં નાહાનાં વૃત્ત અનુષ્ટુપ રાખ્યાં છે. આ ગ્રંથમાં જે જે અલંકારો આવ્યા છે તે-

(દાહરા.)

સકળ રસિક નર નારિયો, વાંચો ધરી ઉમંગ
માનસીક^૧ તપનો સમે, ધરતાં ધીરજ અંગ.

૧

માના મુખ્ય મુખ્યતાં નામ પ્રસંગે પ્રસંગે લખ્યાં છે. સઘળાનાં નથી લખ્યા તેનું કારણ આ કે, સંસ્કૃત પ્રમાણે અલંકારોના અસંખ્ય નામ લખી વાંચનારાને ગુચવણમાં ન નાખવા.

મને સંસ્કૃત ગ્રંથોની અલંકાર આપવાની સ્વછંદી રીત શાસ્ત્રીય નથી લાગતી. એવિધે મારા અલંકાર પવેશમાં કહ્યું છે. ગુજરાતી ભાષામાં આરંભથી તે ઇતીસુધી અક્ષરવૃત્તમાં લખેલો ગ્રંથ તે આજ છે. એમાં અર્થની જે ટીકા કરી છે તે વ્યાકરણ રીતે અન્વય પુરસ્સર અને પછી તેમાંથી નિકળતી જે રસવ્યંજના તે અનુભવીજનને સહેલથી સમજાય તેવી રીતે બતાવી છે.

સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં સંક્રાંતિ ઉપર ઋતુનું ધોરણ રાખ્યું છે—જેમકે જાંઠાંસુધી મીન ને મેષ એ બે સંક્રાંતિ હોય ત્યાંલગીનો કાળ તે વસંતઋતુ, વૃષભ ને મિથુન સંક્રાંતિમાં ગ્રીષ્મઋતુ, કર્ક ને સિંહમાં વર્ષાઋતુ, કન્યા ને તુલામાં શરદઋતુ, વૃશ્ચિક ને મ્હનમાં હેમંતઋતુ અને મકર ને કુંભમાં શિશિરઋતુ. એ સંક્રાંતિનાં ધોરણ પ્રમાણે ઋતુનો ફેરફાર આપણા પ્રાંતમાં જોવામાં આવતો નથી. (ઉત્તર હિંદુસ્તાનની વાત ત્યાંના લોક જાણે.) અહીંયા ફાગણમાં વસંતનો ખહાર ને આષાઢમાં વર્ષાનો ખહાર સારીપઠે જોવામાં આવેછે ને એ ઉપરથી આપણાંમાં શિયાળો, હુનાળો ને ચોમાસું એ રીતે કાળની જે વહેંચણ કરી છે તે ખરેખરી છે. મેં આ ગ્રંથમાં વર્ષના કાળની વહેંચણ નીચે પ્રમાણે કરી છે:—

શિયાળો	{ હેમંત.....કારતક ને માગસર
	{ શિશિર.....પૌષ ને માહા
હુનાળો	{ વસંત.....ફાગણ ને ચૈત્ર
	{ ગ્રીષ્મ.....વૈશાખ ને જ્યેષ્ઠ
ચોમાસું	{ વર્ષા.....આશાઢ ને શ્રાવણ
	{ શરદ.....ભાદરવો, ને આસો

સંસ્કૃત ગ્રંથકારો સઘળાજ, વસંતની બિન્ન બાકીનાના કરતા ઘણીજ વધતી પ્રશંસા કરેછે, પણ મારા વિચારમાં સહુથી સરસ ઋતુ વર્ષાછે—એમાં સ્પષ્ટસાંદર્ભ, વસંતના કર્તા ઘણુંજ વધારે પ્રદુષ્ટિત જોવામાં આવે છે.

આ મારા ગ્રંથમાં કેટલેક ઠેકાણે ઘણું ઉઘાડું લખેલું જોવામાં આવશે અને તેથી કેટલાક જણ પોતાના ખભા સંકોચશે એ હું સારીપઠે સમજું છું, હું કંઈ અવિવેકી નથી; તોપણ ગ્રંથને અપૂર્ણતાનો દોષ ન આવે તેને માટે સંસ્કૃત ને હિંદુસ્તાની ગ્રંથોની રીત પ્રમાણે કામશાસ્ત્રના રંગો પણ મેં બતાવ્યા છે.

આ ગ્રંથ કેવળ નીતિમાન તથા જીતી પ્રતીનાં રસિક જનની નીતિ અને તેઓનો વિનોદ એ બતાવવાને માટે છે; અને અનીતિમાન અને નીચી પ્રતિના અણસમજી શકેને નીતિમાન અને શુદ્ધ રસિક કરવાને માટે પણ છે; એમ છતાં અને ગ્રંથને છેડે આપેલી નીતિ ન લેતાં જો કોઈ આડે રસ્તે ઉતરી કરાડીમાં પડી વેળા જાય અથવા અધવાસાની ખાડીમાં ગળથિયાં ખાયાં કરે તો તેમાં ભોમિયા ગ્રંથકારનો કંઈજ વાંક નહીં.

૧ મનસંબંધી પરિતાપ—અંતરનું ધીકું—દીલનું દરદ.

સકળ રસિક નર નારિયો, વાંચો ધરી ઉમંગ;
ખચિત સૂખ અહિં તહિં મળે, નહિં જો નીતીભંગ. ૨
સકળ રસિક નર નારિયો, વાંચો ધરી ઉમંગ;
હુણડાઈ સહુ જાય જો, બાહ્યાંતરે ૨ હરરંગ. ૩
સકળ રસિક નર નારિયો, વાંચો ધરી ઉમંગ;
બહુ લહેણું^૩ તો રેહ રે, ઈશ્ર મિત્રની સંગ. ૪
સકળ રસિક નર નારિયો, વાંચો ધરી ઉમંગ;
નેહતણો^૪ અનુભવ કરે, જીવ્યું સાર્થક નંગ. ૫

(લલિત.)

નરમ દીલથી, ડાહિ વૃત્તિથી, સમજિ વાંચશો, સૂખિયાં થશો;
અનુભવી હશો, શુદ્ધ^૫ જાણશો, વળિ વખાણશો, પાડ માનશો. ૬

મંગળાચરણ.

(શાદૂલવિકીરિત.)

પીડા પામતિ પીળિ તે વિરહિણી, યોગીનિયોગે મદી,
સ્વભાવરથ વિચારમાં ઢળિપડી, શૈયાથિ 'બહાલા' વદી;
એ વેળા પ્રતો પ્રભૂ તરજની અંગુષ્ઠવચ્ચે ધરે,
ખ્યાલાંઠાંકણટોચક્રું રસપુરે, તે સાંખ આશા બરે.^૧ ૧

૨ બાહાર ને માંહ-લોકમાં ને પોતાનાં અંતરમાં. (જો, તમે, હર-સાંખ-ઈશ્વરના રંગ એટલે તેની લીલા અથવા તેની લીલા ઉપરથી નિક્ષળતી નીતિ પ્રમાણે બાહાર-લોકમાં વર્તશો અને બાહાર બતાવવાનેજ નહીં, પણ ખરા અંતઃકરણથી રૂઢી રીતે વર્તશો તો) અથવા (ઈશ્વરે બાહાર-સૃષ્ટિમાં અને આપણાં ક્ષિતર-મનમાં જે જે રંગ મુક્યા છે તેના ઉપર વિચાર કરશો તો) અથવા (બાહાર ને ક્ષિતર-કાયિક, વાચિક ને માનસિક) એ ત્રણે રીતે હરના રંગમાં લીન થશો તો.

૩ (આ ગ્રંથ વાંચવાથી વાહાલાની પાસથી ખરું સુખ મળવાનો હક થાય છે-જાણે પૃથ્વિ સંચિત હોયની શું?)

૪ (નેહ-સ્નેહ-સાચા સ્નેહનો જે અનુભવી થાય છે તે. જીવ્યું સાર્થક-સફળ છે તે નંગ એટલે અમૂલ્ય ધન્ય છે.)

૫ સ્વચ્છ-નિર્દોષ (પ્રેમ છે આ ગ્રંથમાં એટલુંજ નહીં જાણો; પણ ગ્રંથને વખાણી પાડ માનશો.)

૧ યોગી (શંભુ)ના વિયોગથી (ધરમાં એકલી રાખીને તપશ્ચર્યાદિક કારણે ગયેલો તેથી) મદી-જીવાનીના જોસ્સાવાળી (મદનો અર્થ જોસ્સો પણ થાય છે) વિરહિણી (પાર્વતી) પીડા પામતી પામતી છેક પીળિ થઈ ગયલી (વિયુકારન

પ્રવેશક.

(ઉપેન્દ્રવજ્રા.)

જમી ઉડીને અગિયાર વાગે, જુએ ઉભી તે તડકો સુંખાગે;
દિસે વિચારે પણ નાવિચારે, ભયૂં જણાયેરણુ તમ વારે. ૧

(તોટક.)

(દાસી)—‘અદ્ભુતોનિ અખોટિયું’ વાર થઈ, મુખવાસ કરો ધડિ વાગિ ગઈ;
‘શું’ વિચાર કરોછ વિશેષ તમે, હજી તો દિન ચાર થયાછ ગયે.’ ૨

પીરી ભઈ, લોક લહે પિંડ રોગ; છાની લંઘન મેં કરું, પીય મિલનકો રોગ.)
એવી તે (એક દિવસ) સ્વપ્નાવાળી હાલતમાં સેજ ઉપરથી ‘ઓ બહાલા’ એમ
વદી-બોલીને નીચે ઢળી પડી. (પડતાં પડતાં પણ ‘ઓ બહાલા’ એટલું તેનાથી
બોલાઈ જવાયું). (હવે) પ્રભુ-પ્રીતમ-શિવ, કર્તો-સર્વવ્યાપક-અંતરયામી (જે,
તે વાત જાણી તરતજ આવી પોહોંતો છે ને જે પોતાની પાસેના), અમૃતના
ખ્યાલાંનાં ઢાંકણાંનું ટોચકું, (પોતાની) તર્જની—(અંગુઠાની જોડેની આંગળી) અને
અંગુઠો એ બેની વચ્ચેમાં પકડી રાખી (અને મંત્ર ભણતાં-ઓઠમાં પ્રેમવચન
બોલતાં) રસ પુરે છે-જીવ મુકે છે-મુઠી વાળે છે (એવો જે) તે સાંખ (અંખા
સહવર્તમાન છે માટે) આશા (સહુની) ભરે-ભરો-પૂર્ણ કરો.

વ્યંગ્યાર્થ.—ખ્યાલું-સ્તન, ઢાંકણ-ઉપરનું શ્યામવર્ણકુંડાળું, ટોચકું-ડીટી;
તર્જની ને અંગુઠો એ બેવટી ડીટી પકડીને રસ પુરે છે-છેદ આપે છે એવો જે
ખાં (જુગલ રૂપ) તે. ખ્યાલાંઢાંકણ એટલે બે ખ્યાલાંના ઢાંકણ નહીં, એકજ
ખાલું ને તેનું ઢાંકણ. મંગળાચરણ ત્રણ રીતનાં હોય છે-નમનાત્મક એટલે જેમાં
નમન કરું છું એવું આવે, આશીર્વાદાત્મક એટલે દેવપાસે આશીર્વાદ દેવાડયો
હોય એવું આવે અને વસ્તુનિર્દેશાત્મક એટલે નમન ન કરતાં, આશીર્વાદ ન
લેતાં, એકદમ પોતાની વસ્તુ-અંથનો ઉદ્દેશ બતાવી દીધો હોય એવું આવે. ઉપલું
મંગળાચરણ આશીર્વાદાત્મક છે, પણ તેમાં વસ્તુનિર્દેશ ગુપ્ત રહ્યો છે, કારણ
કે આ અંથમાં એકલું વિયોગ વર્ણનજ નથી; સંયોગ વર્ણન પણ છે તે ઉપરથી
મંગળાચરણમાંથી સમજાય છે. (વર્ણન, ચિતરી દેખડાવાય તેવું છે.)

૧ જમીને અખોટિયાં સાથેજ ખારિયે ઉભી રહીને પોતાના સુંદર બાગમાં
હનાળાનો તીવ્ર તડકો પડેલો તે જોતાં તટસ્થ થઈ રહી છે એવી તે સ્ત્રી, પોતે
કંઈજ વિચારમાં નથી તોપણ બીજાઓને, તે વિચારમાં હોય એવી દેખાય છે.
(એ સ્થિતિની સમજ અનુભવી જનને સહેજ છે, બીજાની સમજમાં ઉતરવાનીજ
નહીં) તે કેવી દેખાતી. તો કે જેમ તપ્ત-તપી ગયલું ક્ષારવાળું પાણી વનાતું
રણુ, વાર-વારિ-પાણીથી ભરેલું જણાતું હોય-મૃગજલ-ઝાંઝવાતું જળ હોય
તેવી. (એ ઉપમા અલંકાર દૃષ્ટાંતને નામે પ્રસિદ્ધ છે.) (વર્ણન, ચિતરી દેખડા-
વાય તેવું છે.)

૨ મુખવાસ-પાન સોપારીની બીડી. (છેલ્લી બે ઢીટીમાં દાસીએ વ્યંગવચન
કહી પેલીની મશ્કરી કરી છે.)

(ધન્દ્રવળા.)

માથાલગી રે ચહડિ ખૂખ અંઝ, દાસીતણી તે સુણી વેણ અંઝ;
 શોકે પડ્યો ઝટ પછી મિઝાળ, હૂએ દરીયે ભર જેમ અંઝ. ૩૩
 ભૂલી ગઈ તે ધમકાવવાનું, ઝૂલી પડી રે ન ટટાર ભનૂ;
 સાપેણુ જે રે કડવાળ ધાયે, (પણ) તાપે કરીને અતિ પાટ થાયે. ૪૪
 એ જેમ દાસી ગઈ અંખાવાઈ, રે રોઈ પાણી પછિ લાવિ ધાઈ;
 માયે મુધારા કરિ આંખ ડાખે, હાથેયિ કપૂર કપાળ ચાંપે. ૫૫
 મૂછા વળી ને ઉઠિએ ઊઠિ આઈ, દેખાઈ જાણે કરમાઈ જાઈ;
 દાસી અડી તે દિડિ તેયિ અજી, લાભળિ પેરે કુમળી જ લાજી. ૬૬

(શાલિની.)

દાસી બોલી, 'આઈ મૂને ક્ષમા રે,'
 'બોલ્યું ચાલ્યું, મન લાવોજ મા રે,'
 'મેં તો નહોતું, આવડું જાણ્યું હેત,'
 'તેમાં, આઝી, ના કદાપી હું કહેત.'

૭

૩ દાસીની વેણ અંઝ એટલે દાસીનાં વચનરૂપી જે અંઝ કુટાઈ તે સાંભળીને પેલીને (પગથી તે) માથાંલગી અંઝ ચડી ગઈ—એટલે ગુસ્સો ચડ્યો કે 'તું' મારી મરફરી કરનાર કોણ? પણ જેવો મિનજ અજો તેવોજ પાછો તે શોક (સાગરમાં) એકદમ ડુબી ગયો—જેમ ભરદરિયે વહાણ એકાએક (ધીમે ધીમે નહીં) ગળપ થઈ જાય છે તેમ. વ્યંગ્યાર્થ—કે દાસીને ચીડવા જતી હતી એટલામાં પેલીને પોતાનો પ્રિયને સાંભરી આવ્યો તેથી તે એકદમ દલગીર થઈ ગઈ. (ઉપમાલંકાર.)

૪ ભનૂ—ધૂંટણ ટટાર ન રહ્યાં ને તે ઝૂલી પડી. જેમ રાફડામાં લાકડી ઘાલી સાપેણુને છંછેડિયે ને તે કરડવાને બહાર ફોડી આવે, પણ પાછી બહારની સખત તપેલી ભાંય ઉપર ચાલતાં તરફડી ચતી પાટ થઈ રહે છે તેમ—તે ધમકાવવાનું ભૂલી ગઈ પણ ભલદી, સ્મૃતિથી—પ્રગટેલા શોક અગ્નિથી નીચે—ભાંયપર મૂછા ખાઈને પડી. (એ કવિતાની અતિશયોક્તિ લાગશે, પણ મેં જતે કેટલીએક સકુમાર છાંડરીઓને પોતાના પ્રિયની સેહેજ સ્મૃતિથી બેશુદ્ધ થઈ જતી જોઈયો છે.) (ઉપમા—દર્શાવ.)

૫ દાસીને રડવું આવી ગયું, પણ પછી ફોડીને પાણી લઈ આવી. મુધારા એટલે ઝીણી ધાર; કપૂર કપાળ એટલે કપૂરના સરખું તેજસ્વી ગોરું કપાળ. (કપૂર કપાળ એ, ઉપમા—વાચકસુખ છે.)

૬ મૂછા વળ્યા પછી તે કેવી દેખાતી કે જાણે જાણું નાજુક ફુલ કરમાઈ ગયું હોયનીશું તેવી (ઉત્પ્રેક્ષા.) પણ પોતાનાં અંગને દાસી અડકેલી જેમ કે તરત તે પાછી કરમાઈ ને સંકોચાઈ જેમ નાજુક છોરવો લાભળી સેહેજ સ્પર્શથી ખીડાઈ જાય છે તેમ (ઉપમા.) કુમળીજ—ખરેખરી નાજુક.

(ભુજંગી.)

“ક્ષમા માગિને તું વધૂ બહાલ તાણે,”

“ ન દાસી ગણૂં આજથી બહેન જાણે;”

“ વિના કોણ તું વૈદ ધા આ કુઝાડે,” ?

“ દિલાસે નવી પીડ થાતી મટાડે” ?

૮૯

(અનુષ્ટુપ.)

ધરકામ અટોપીને, વાતો કરતિ સુંદરી;

ઋત ઋત વિલાસોની, રોજે તે રસમાં પુરી.

૯૦

ગીષ્મ.

(ઇદ્રવજ્રા.)

“નાળાં નદીનું જળ જેમ પીધું, સૂર્યે વિયોગે તુર ચૂસિ લીધું;”

“ખારે ભરી હું ખડિયાં સ્વરૂપે, ખૂંચૂં સગાંને ધણિ હુનિ ધૂપે.” ૧૨

“અત્યંત તાપે તપિ ખારભૂમી, મારે મૃગોને લલચાવિ ખૂની;”

“જાણી સુવાણી રસ જે પિવાવે, તેને ભુંડી આ ખતરીસિ આવે.” ૨૨

૮ અરે તુને દાસી નથી જાણતી, પણ જાણે તું મારી બેહેન હોય તેવી ગણું છઠિ. તું વૈદવિના આ ધા (વિરહ દુઃખનો) કોણ રૂઝાડશે અને નવી પીડ એટલે નવા નવા તરફથી થતું નવું નવું દુઃખ.

૯ શંગાર રસમાં પૂરી-મગ્ન-હુબેલી-મસ્ત એવી તે.

૧ જેમ સૂરજે પોતાને તાપે નાળાં નદીનું જળ પીધું-સોસી લીધું (છા) તેમ વિયોગરૂપી સૂર્યે (રૂપકાલંકાર) મોરું તુર ચૂસી લીધું છે-વિયોગથી-મારી તેજ નતી રહી છે. (ઇપમાં). (હવે જ્યારે નાળાં અને નાહાની નદિયોનાં પાણી સુકાઈ જાય છે ત્યારે ખાર વળગેલો એવાં-ખારવાળાં અને વચમાં ફાડ પડેલી એવાં ઢેફાં પોતાની ઉપર ચાલનારા જે લોકો તેને ખુચે છે તેમ-હું ખડિયાં જેવી બનીને ખારે ભરી-ખારીલી થઈને-ચિડિયણ થઈને સગાંને ખુંચું-જે કોઈ મને મળવા આવે છે તેને હું અપમાન આપું છું-ખરોખર આદર સત્કાર કરતી નથી-મનમાં કહું છું કે કાંથી પાપ આવ્યું-જય તો સારૂં-મને મારે એકલી પડી રહેવા દે-તો સારૂં;-કારણ કે હું વિજેગને ધૂપે-વિજેગના તાપથી ધણી હુનિ-બળી બળી થઈ રહી છું તેથી. ખડિયાં સ્વરૂપે, ખારે ભરી, બળી ધૂપે ધણિ હુનિ થઈ એવી હું, સગાંને ખુચું છઠિ-એવો, અન્વય કરવો.

૨ ખારવાળી જમીન (મૃગજળ) અતીસે તાપથી ખૂબ તપી જઈ ચળકાટવાળી થઈને ખુની (બનીને) હરણને પાણીસારૂ લલચાવી મારી નાખે છે અથવા લલચાવી મારી નાખે છે એ રીતે ખુની બને છે; (તેમ), જેઓ મારી સુવાણી જાણી રસ પીવાવે-પીવા આવે છે. (મારી કામજ મધુરી વાણી છે માટે

“દાવાનળે તે સુકું બાળ્યું રાત, વેહાનળે આ લિહું કુંઠધામ;”
 “એને ધુમાડે થઈ પૂરિ અંધ, તાપે બળૂં ને દહું દુષ્ટ ગંધ.” ૩૩
 “આદિસિસીયે અકળાઈ વાંધે, મૂકામ કીધો વડવૃક્ષહેઠે;”
 “કમ્બોર થે તે જિભને હલાવે, તેવી બનીહૂં સખિ હૂં અભાવે.” ૪૪
 “નેહા તપે ને છતરી તપે રે, થાકે પ્રવાસી મુખ ‘આહ’ કહે રે;”
 “થાતૂં હશે શૂં પ્રિય માહરાને, ? ગાડી ખરી, તોપણ માહરાને.” ૫૫
 “મારૂં વિસારૂં પ્રિયનું વિચારૂં, ? તોએ હું દેખૂં સરખૂંન ધારૂં;”
 “મોટા પડ્યો કેમ હું ધા સમારૂં ? સંભારતાં તો દુખને વધારૂં.” ૬૬

મારી પાસે જીવનો ખુલાસો કરવા—આનંદમાં ઘડિ કાઢાડવા—મુખ ફરિ લેવા—સગાં રનેહિયો આવે છે તેને) આ હાડિ બતરીસી—બતરીસ દાંતની પંક્તી—આ બતરીસ દાંત કડવા હોડે છે. (ઉપમા—દૃષ્ટાંત)

૩ દાવાનળે—દવ અગ્નિયે તો સુકું રાત બાળી નાખ્યું છે. (હુનાળામાં એમ થાય છે) (પણ તેમાં શું ?) વેહાનળે—વિરહના અનળે—વિરહના અગ્નિયે—જુદાઈની આગે લીહું એવું ને કુંઠનું ઠેકાણું તે બાળી નાખ્યું છે. (મારાં નેળનરૂપી-લીલી વાડી બાળી નાખીએ—નેળનરૂપી બહાર જતો રહ્યો છે) (સુકું બાળવું સેહેલું ને લીહું બાળવું અધરૂં છે, પણ એ અધરૂં કામ વેહાનળ સેહેલથી કરી નાખે છે, માટે વેહાનળ વધારે જખરો.) (ઉપમા—વ્યતિરેક.) બાહાર આગ છે ને ભિતર આગ છે.—એ બે આગને ધુમાડે હું આંધળી થઈ, (કામકાન સુઝતું નથી—વિચારૂં ન્યથા થઈ) ને તાપથી જીવતી બળી જઈશું એટલું નહીં પણ (જેમ બળતાં મુડદાં પોતાની નહારી ગંધ પાસે હલાં રહેનારાંને આપે છે તેમ) હું દુષ્ટ ગંધ આપું છું (બીજાંને—મારી પાસેનાં—મારી પાસે આવનારાંને ચિડિયાં કરું—માહું લગાડું, અને પછી મારે વિષે દયા ઉપજતી તેઓને દુઃખી કરું છું.)

૪ અભાવે—ખુદરાણે. (જેવી હુનાળાને બપોરે વાધની માઠી હાલત હોય છે, તેવી હાલતમાં આવવાતું (નહી—નેઈને) મન થાય નહીં, તોપણ પ્રિયના વિલેગથી તેવી હાલતમાં આવી જવાયું છે.) (ઉપમા.)

૫ નેહા અને છત્રી ને તાપથી રક્ષણ કરનાર તેપણ તપી જાય છે. ને પ્રવાસીઓ—વટમાર્ગીઓ—ખેપીયા આંગડીયાઓ આહ આહ એમ હાંકતા ચાલે છે. ગાડી તો હશે પણ મોટા રાતમાં ને ! (રેલ તડકામાં ફરનારને તે દુઃખ જણાતું નથી, પણ ઘરમાંથી બહાર ન નિકળતા એવી સકુમાર દેહવાળાથી ચોટા તડકા પણ ન સંખાય તો પછિ આ ભરહુનાળાનો તડકો ને તે વળી રાતમાં તેનાથી કેમ ખમાતો હશે ?! કેળ, મોગરો તો અતીસે તાપે કરમાય ને ! મારા એ, કંઈ થુએર ખરસાણી નથી).

૬ ને હું મારૂં દુઃખ વિસારું ને પ્રિયનું (એકલાતું) વિચારું તો તેથી પણ (મારાં કાળજાંમાં) સરખું—પ્રથમ પ્રમાણેન ધારૂં (પડેલું દેખું) —આ ને વિલેગનો મોટો ધા પડ્યો છે તેને કેઈ રીતે સમારૂં—દુરસ્ત કરૂં—રૂઝાડું ? અરે એ ધા (જુદાઈનો વખત) સાંભરી આવે છે કે મારૂં દુઃખ વધી પડે છે.

(ભુજંગી.)

“ટુંકી દૃષ્ટિ થાયે દિશા શૂન્ય તાપે, લુની વૃષ્ટિ થાયે ધણું ઝેર વ્યાપે;”

“ખરેખ્હાર જેવું દિસે માંહ તેવું, સિઝાતાં સહ દુઃખ ઝાઝું શું કહેવું;” ૭

“ભયંકાર દીસે સુકાં ખેતરો તો, ગધેડો હઠીલો ભમે ભૂંકિ રેતો;”

“સહ મનની વૃત્તિયો શુષ્ક થાયે, બહુ જીવ તો આમ ને તેમ ધાયે.” ૮

“પશુ પક્ષિયો ને બધાં જીવજંત, બપોરે બખોલે ધસે રાખિ ખંત;”

“નહીં મનમેદાનમાં કોઈ ઓથ, બધે તફ્ફીડી જીવ તો જોય મોત.” ૯

(દાસી)—“મથી તાપમાં ખેડુતો ધાસ કાપે, બહુ ધામથી થાકિ ભીંજાઈ જાયે;”

(બાઈ)—“જજેતં નયજકેરિઝે મનકલ્સે, પરંતુ દિક્કીદેહ આ જીવ તલ્પે.” ૧૦

૭ દૃષ્ટિ ટુંકી થાયછે—ધણે તાપ પડવાથી પ્રાણીઓ એક બિલને જોઈ શક્તાં નથી. દિશાઓ શૂન્ય થાયછે—કોઈ પ્રાણી કરતું દેખાતું નથી કે કોઈ પ્રાણીનો શબ્દ સંભળાતો નથી. લુની વૃષ્ટિ થાયછે—લુ વરસી રહેછે, (ને તેમાં સાપવગેરેના ઝેરી દમથી હવામાં ઝેર વ્યાપી રહેછે.) પણ એ જે બધું ખ્હાર છે તેવું જ વળી મારા અંતરમાં છે (ખુની જુદાઈના વિચારથી.) અરે સીઝાઈ જાગીશું—ખ્હાર ને માંહ ધીકુંઠ—દુઃખ ખમુંઠ, રે વધારે શું કહું?

૮ કોઈ નથી હોતું તોપણ હઠીલો ગધેડો ભૂંકતો (ને પછી ચરવાનું ન મળેથી) રડતો ભમેછે. (વિયોગને તાપે) મનની વૃત્તિયો સુકાઈ ગઈછે—મનની સ્થિતિરૂપી ખેતરો સુકાઈ ગયાંછ—(વિચારશૂન્ય થઈ ગઈછ). (તોપણ પેલા મુરખ ગધેડાની પેઠે મારો) જીવ, મન—વિચારનાં સુકાં ખેતરોમાં આમ તેમ ભટકેછે (પણ તેને કંથે ગોઠતું નથી). (ઉપમા—દૃષ્ટાંત).

૯ પશુપક્ષી સહુ હુનાળામાં બપોરે ખંત રાખીને બખોલોમાં ધસેછે—(તાપમાંથી બચવાને તેઓને ઓથ હોયછે) પણ મારાં મનરૂપી મેદાનમાં (જેમાં વિલેગનોતીત તરકો પડેલો છે તેમાં મારે) કોઈની ઓથ નથી. (કે જેથી હું જરા આરામ પામું. મારો જીવ તો આમ તેમ તરફડીને મોતને જોયછે—મોતની વાટ જોયછે કે કહારે છુટું?). (બલદાપણું બતાવ્યું છે માટે, વિરોધ અલંકાર અથવા વિષમ અલંકાર.)

(ઈંદ્રવજ્રા.)

- “મોઠાં વનોમાં ધુળકોટ થાયે, પક્ષી પશુઓ ધસડાઈ જાયે;”
 “સમુદ્ર મોઠાં ગગને ચઢાવે, થઈ ઘણો મસ્તજ ઝાઝ ડાખે.” ૧૧
 “રે તે પ્રમાણે સ્મૃતિવાયુ વાગ્યે, ડહોળાઈ જાયે દિલ ના સમાગ્યે;”
 “સંકલ્પ સંતાયે વિકલ્પહાકે, મારી ઉછાળા જિવ ચાંપિ નાખે.” ૧૨
 “પોચી કરે ખેડુત ભાંય ખેડી, આશા કરે તે પછિ મેઘકેરી;”
 “આશા દઈ તેં તઈયાર કીધી, સૂકી છું કે દી હું થઈશ ભીની?” ૧૩
 “કુદે ઘણા માકણ મચ્છરો જે, ના ના જણાએ નિજ દુઃખમાં તે;”
 “પ્રયાણુરૂપી વિષદંશ સાલે, કહેવાય શત્રુ પ્રિય બહાલ આવે.” ૧૪
 “લાંબાં છતે દી વધુ થાય લાંબા, દીલે દિલાસા દઉં શા હું સાંખ્યા;” ?
 “મધ્યાન્હવેળા બનિ સુસ્ત સૂઈ, સાણે રમીને રડતી રહું હું.” ૧૫
 “ખુલ્લો ખમ્મ તાપ હું જેમ તેમ, આસડત તે વાદળિ તાપ કેમ;” ?
 “રાતે હતી આશ જ સૂખ થાશે, વા બંધ છે દેહ બદાઈ જશે.” ૧૬

૧૨ (જેમ ધુળકોટ થાયછે આદિલઈ તેમ એકાએક થઈ આવતી પિયુની જે) સ્મૃતિ (તે) રૂપ વટોળિયાથી (રૂપક) દિલ (દિલદરિયો) ડહોળાઈ જાય છે. (દિલ) ના સમાગ્યે-ધીરું પડતું નથી (દિલ દરિયાની મસ્તી તરમ પડતી નથી).

વિકલ્પહાકે સંકલ્પ સંતાઈ જાય છે એટલે પીયુસંબંધી તરેહ તરેહવાર ગાંડા ઘેલા તુરંગોનું જોર એટલું બધું છે કે બળાત્કારે કોઈ પણ વાતનો ઠરાવ કરવા બંધનું તો તે કરી શકતી નથી—(કામકાનમાં પડી દુઃખને વિસારવાને ઘણું પ્રયત્ન કરેછે પણ તેમ થતું નથી). હાક એટલે દોર, ડરાવે તેવી વર્તણૂક (જેવો રાજાનો હાક તેવો વિકલ્પ એટલે આ કરું કે તે કરું એ જેવું તેનો હાક). (બળી, તે) વિકલ્પ, (જેમ સમુદ્ર મોઠાં ગગને ચઢાડાવેછ ને ઘણો મસ્ત થઈ બહાણું ડાળી નાંખેછ તેમ) ઉછાળા મારી મારીને મારા જીવને ચાંપી નાંખેછ.

(૧૨ મો શ્લોક એ ઉપમેય છે ને ૧૧ મો ઉપમાન છે ને એ રીતે ૧૧ મો ૧૨ મો એ બે મળીને ઉપમા અલંકાર છે. ને એજ મુખ્ય છે પણ પાછા ૧૨ મામાં રૂપક નામના પેટા અલંકારો છે).

૧૪ (હુતાળામાં માકણ મચ્છરનું જોર હોયછે ને તે જે દુઃખ દેછે તે) મને મારાં પોતાનાં દુઃખમાં જણાતું નથી—રે (મારા પિયુનાં) પ્રયાણ (જવાં) રૂપી વિષદંશ—જેરી રૂપ બહુ બહુ સાલેછ ને ! (તારા જવાથી મને દુઃખ થયું માટે) તું (મારો) શત્રુ કહેવાય ખરો; (પણ એ) પ્રિય-પ્યારા (તારા ઉપર, તો) બહાલ આવેછ. (તું) મારો દુશ્મન નથી—તું તો મારો પ્યારોજ છે પણ તારૂં બહુ પડતું તે મને સર્પ વિજીના જેરી રૂપ જેવું થઈ પડયુંછે અને એ રૂપ મારો દુશ્મન-કાળ છે).

૧૫ (એક તો હુતાળાના દાહાડા લાંબા તેમાં વળી દલગીરીમાં રીખાયાં કંધાથી તે વધારે લાંબા લાગેછ). (બપોરીવેળા હુતાળામાં સહુનેજ બિંધ આવેછ).

૧૬ (ખુલ્લો-વાદળી વગરનો તાપ ગમે તેવો સખત હોય તોપણ વાદળી

“જેવો તપે સૂરજ આ રતે રે, લોકો કહે વૃષ્ટિ-પડે છતે રે;”

“તે તો કદાપી કંઈ સાચું થાશે, દાઘેલિનો ના ઉક્ળાટ જાશે.” ૧૭૧૭

“તાપે કરીતે જળ ખાકુ થાયે, પાણી કુવાનાં બહુ હેઠ જાય;”

“રેયાં કસ્યાથી ગયું પાણિ આલી, આંખોડુપી વાવડિયોજ ખાલી.” ૧૮૧૮

“ખાગો ખગીયા કુલવાસવાળા, વાડી વજીર ફળથી રસાળાં;”

“દેખી અદેખી બહુ થાઉં આલી, પૂટે નસીખે નહિં આહિં માળી.” ૧૯૧૯

“પૂટે કુવારા ધણિ જીકિતવાળા, કુડે પડે શીતળ ખુંદ ધારા;”

“ધારા તિખાંતીર જ ખુંદ ગોળા, બહાલા વિના તો ચહડિજાય ડોળા.” ૨૦૨૦

તાપ વધારે દુઃખ દેછે (પવનવના મુઝાવી નાખેછે) (વેશાખમાં વાદળોં પણ થવા માંડયાં હોયછે). આસક્ત-આ સખત (તાપ). (એટલું બાહારતું મુખ્ય કરવાનું વર્ણન છે તોપણ તેમાંથી બીજી મતલબ પણ નિકળેછે કે સંલેગમાં પિયુ મને રડાવે-મારા ઉપર સખતી કરે તો તે જેમ તેમ ખમાય, પણ આ સક્ત-આ સખત વાદળી તાપ (પિયુસૂરજના પ્રેમકિરણને મારાપર પડતાં અટકાવતો એવો જે વિલેગ તે) મારાથી નથી સંખાતો જો ! હું જીદાઈડુપી વાદળીમાંથી મારા પિયુસૂરજને ઝાંખો જોઈછું તારે વળી ઘણીજ દલગીર થઈ જઈ છું કે મારા પ્રીતમનો પ્રેમ શું ઝાંખો થયો ? (એ જે લીટીના વર્ણનમાં ષ્ટાંતરૂપક-સમાસોક્તિ અલંકાર છે) (પણ જો એ જે લીટીના વર્ણનને પે-વાર્ણન ગણી વિરહવર્ણનને મુખ્યગણિયે તો તેમાં બિહારીતું દષ્ટાંતરૂપક-મપ્રસ્તુત પ્રશંસા નામનો અલંકાર બનેછે) (પણ ઋતુવર્ણનમાં બનેને મુખ્ય ગણિયે તો તે રીતે દષ્ટાંતરૂપકજ કેહેવું). (વળી આસક્તનો બિજો અર્થ આ નિકળેછે કે-હું જે) આસક્ત-આસક પિયુઉપર છઈ તે, વાદળી તાપ-જીદાઈનો તાપ કેમ ખમું ?

(હુનાળામાં રે દિવસે તો તાપ હોયછે પણ રાતે ચંદની ને વાયુ હોવાથી સંહુને સુખ થાય છે (ચૈત્રની ચંદની વખણાય છે) પણ મને તો રાતે પણ ભિતરની આગે વા અંધ લાગેછ ને આ દેહ હવે બકાઈ જવાની)-(વિરોધ-વિષમ અલંકાર). (રાતે સુખ થશે તેવું પણ નથી એમ અર્થ લેતાં વિરોધ-વિષાદ અલંકાર થાય છે). ૧૭ છતે-સારીપડે. (જેવો તાપ પડેછ તેવાજ વરસાદ પડશે એ વાત સાચી થશે પણ હું જે દાઘેલી-બળેલી તેનો ઉક્ળાટ કદાપી (હાલ થોડાક મહિના તો) જવાનો નથી).

૧૮ આલી-સખી. (ઓ સખી.) પાણી ગયું એટલે એટલું તો હું રડી ચુકીછ કે હવે આંસુ પણ આવતાં નથી (અથવા મારાં જોખનનો બહાર જતો રહ્યો છે). (એ ઉપમા-દષ્ટાંત છે).

૧૯ (પણ ઓ સખી મારું નસીખ તો કુટલું છે કે મારો માળી-મારા આ તનખાગનો માળી-મારો પ્રીતમ આહિ-પાસે નથી).

૨૦ (તરેહતરેહવાર રીતની ધારો અને તરેહતરેહવાર રીતનાં ખુંદ-ટીપાં, શીતળ-થંડાં પડેછે, પણ એ થંડી ધારો તો મને તીખાં તીર જેવી અને થંડાં ખુંદો તોપના ગોળા જેવાં સખત લાગેછે; રે બહાલા વિના તો મારા ડોળા ઊંચા ચહડી જાયછ જો ! (વિરોધ અથવા વિરોધનું એક પેદું-વિરોધાલાસ એ નામનો અલંકાર).

“દીનાન્ત લાંબા રળિયામણા રે, દેખાય રાને દરિયે કિનારે;
 “મોટે વિચારે પડિ હું નિસાસે, દહાડો ગયો ને વળિ રાત જાશે.” ૨૧૨૧
 “ગાળે તળેથી ધુધુધૂ દરીયો, સૂણી સહની ઇંદરી ઠરીયો;”
 “લહેરો રસાળી પવને કરીયો, શોકે ભુંડી હું અબળા પડી ઓ!” ૨૨૨૨
 “જાંચી નિચી થાય કંઈ સપાટી, ધીમે ધિમેથી પથરા અપાટી;”
 “મેદાન મોટું રળિયામણું રે, જાપેર બહાણો રમતાં ધણું રે.” ૨૩૨૩
 “આ મનસિંધૂ બહુ રે તુફાની, ગોંગાટ ભારી પવને ગુમાની;”
 “મેદાન વિસ્તીર્ણ બિહામણુ રે, જાપેર તરો દમતા ધણું રે. ૨૪૨૪
 “કાંઠાથડી વાય સવાર સાંજે, કુંજેથડી વાસિત શીત વા ને;”
 “જાભી કરેછે ઝટ તે કુઆંટી, પેટે હુનું ને ઉર શોક આંટી.” ૨૫૨૫
 “લેલી ફરે ચક્કર દેવલી ને, માળે ભરાયે પછિ તે નિદાને;”
 “દહાડો હું લેલી ચકરીજ ખાધ, સાંજે રિખાઈ પડિ શોચખાઈ.” ૨૬૨૬

૨૧ દીનાન્ત એટલે દિવસનો અંત. (પણ એ રાખ્દ જેને આપણે સવા-
 રતું ને સાંજતું ઝળઝળું—અધારા અજવાળાની વચમાંતું સૌદર્ય કહિએ છેયે તે—
 એ સૌદર્ય જે રાતમાં અથવા દરિયાકિનારે ઘણીવાર સુધી હોયછે તે જોતાં
 જોતાં હું) મોટે વિચારે—મોટા વિચારમાં પડી (અથવા) મોટે વિચારે (રહી)
 (અને) (પછી), પડી—ધૂમ થઈ સુધ જઈ, નિસાસે (ખાલુછ કે) ‘દાહાડો ગયો
 ને વળિ રાત જાશે’ (પણ પિયુ કાંઠાં ?). (પ્રથમ દલગીરીના વિચારમાં ને પછી
 ધૂમ થઈ ગયલી હાલતમાં આવી રહી પછી જાગતી વેળા નિસાસો સુકીને ખા-
 લુછ કે ‘દહાડો ગયો.’

૨૨ (સાંજની થંડી શોભાથી સહુ પ્રાણીમાત્રની ઈંદરીયો શાંતરસથી ઠરે
 છે—સુખ પામે છે પણ) આ—અરે હું (જ) અબળા ભુંડી (કે) શોકમાં પડી
 (છું—રીખાજીછું).

૨૩ (દરિયાની સપાટી મોજાંથી કંઈ કંઈ જાંચી નીચી થાયછે). (કાંઠાના
 પથરાપર અથડાય છે). (દરિયાતું મેદાન—જેના ઉપર બહાણો રમતાં દેખાય
 છે). (જેમ મેદાનમાં બકરાં ઘેટાં ઉમંગથી કુદેછે, રમેછે, તેમ સસુદ્રમાં બહાણો
 ઉમંગથી કુદતાં રમતાં દેખાયછે).

૨૪ (પણ) આ (મારો) મનસિંધુ—મનનો દરિયો તોફાની છે. ગોંગાટ—
 આકળું આકળું ખાલવું—ચિહડવું તે. પવને એટલે ગઈ ગુજરીતું સાંભરી આ-
 વડું એ જે કોઈ પવન તેથી. એ પવન ગુમાની છે એટલે ઘણો નેરાવાળો છે.
 (જેમ દરિયામાં બહાણો તેમ મન દરિયામાં તરો—કુતરો. બહાણો રમેછે ને તરો
 દમેછે.)

૨૫ કુંજ—ઝાડી. વાસિત—સુગંધવાળો. શીત—ટહાડો. (નહિ દરિયાત્રા કાંઠા
 તરફથી અથવા કુંજમાંથી જે સુગંધ યુક્ત ટહાડો વા વાયછે—આવેછે, તેથી
 માહારી ચાંટી ઉભી થાયછે, પેટમાં હુનું હુનું થઈ જાયછે, અને ઉર શોક—
 એટલે હેડામાં શોકની—(શોકથી) આંટી—આંકડીયો આવેછે.

૨૬ લેલી ને દેવલી (એ જે પક્ષીઓ સાંજે આગળથી ગોળકુંડાળામાં ચક્કર

“થાજીં પ્રીથી દુખિ તંમરે રે, ખીભધ બોલું તમરાનિપેરે;”

“ઘેલી ભમૂંછું તમ તામસેરે, કહારે ઉભસો થિરતા થશેરે.” ૨૭૨૭

“મેના પરોઢે બહુ રોવડાવે, કોયલ બપોરે અતિસેં ચિહડાવે;”

“ચકલી જ સાંજે કરિ ખહાવરી દે, બુદ્ધબૂલ રાતે જિવ પીખિ નાખે.” ૨૮૨૮

“ખેસું હું ખાવા કુચિ નાજ હોયે, ઉંડે વિચારે પડિ જીવ બોયે;”

“થાળી ખસેડી ઝટ ઊઠિ જાજી, વારે ધડીયે તરસે પિડાજી.” ૨૯૨૯

“સૂતાં પછી સ્વેદજ આ સતાવે, નીરાંતથી ના મિઠિ ઊંધ આવે;”

“બહાણે ન બહેલું ખુશિમાં ઉઠાયે, મ્હોડું કટાણું તન સુસ્ત થાયે.” ૩૦૩૦

ફેરે (છે) (ને પછી) નિદાને-આખરે (પોત પોતાના) માળામાં ભરાય છે (પોતાના નરની ઊંકથી સુખ પામેછે) પણ હું લેલી (પક્ષી લેલી અથવા ફારસી ફિરસાનાં મજનુનની માશુક લેલી-લેલે) દહાડે પેલાં પક્ષીની પઠે ઉમંગમાં નહીં પણ દલગીરીમાં ચકરી ખાજી છઉં-(મને ફેર આવેછે ને) સાંજે-રાતે (પેલાં પક્ષીની પઠે ઊંકમાં-નહીં પણ) સોચ ખાધ-શોકની ખાધ-શોકની ખાડી (માં) પડીને રીખાયાં કરેછે.

૨૭ (એ-દલગીરીના) તંમર-ફેર-ચકરીથી એકાએક વળી ફરીથી દુઃખી-(ખીજવારના જોરસાથી) થાજીધું તો તમરાંની પઠે ખીભધને બોલુંછ (લવારી કરેછ ને સહુને ચીડીડુંછ.) (અરે) તમ-અધારૂં (અધકારરૂપ ને) તામસ તેથી ભમ્યા કરેછ (વિચારમાં ઘેલી બનીને ઘરમાં અહિંથી તહિં ને તહિંથી અહીંં ફાંં માડુંછ) (વગર મતલબના ફેરા માડુંછ) અરે! મારા મનમાં ઉભસો (વિ-રશૂન્યપણું જતું રહિને સારી સુઝ આવવી તે) અને થિરતા (જોરસાઓતું નરમ પડી જવું તે) ક્યારે થશે ?

૨૮ (મેનાંને સાંભળવાની મઝા સવારની, કોયલની બપોરી વખતના એ-કાંતમાં, ચકલીની સાંજે (સવારે થોડી) અને બુદ્ધબૂલની રાતે હોયછે).

૨૯ (હુનાળામાં દિવસે ખાવામાં દહેજત લાગતી નથી) (હું બળાત્કારે ખાવા તો ખેસુંછ પણ ત્યાંહાં ભાણાંઉપર પાછી એકાએક દલગીરીના ઊંડા વિચારમાં પડી જાઉંછ). તરસે પીડાજીછ-પાણીની તરસ ઘણી લાગ્યાં કરેછે-પાણીની તરસથી પીડાજીછ. (વારેવારે પાણી સાડ ઉઠવું અથવા પાણી મંગાવવું ગમતું નથી) (ને પીયુની તરસથી તો પીડાતી હોજીશુંજ).

૩૦ સ્વેદજ-મચ્છર, માકણ, ચાંચણ. (૧૪ મા શ્લોકમાં કહેછે કે માકણ મચ્છરતું દુઃખ જણાતું નથી, ને અહિં કેહેછ કે તે દુઃખ દેછે તે જણાય છે, એ એ ઉલટી વાત છે તોપણ તે ખોટી નથી. એક વખત પોતાનાં વિરહદુઃખની આગળ પેલું દુઃખ જણાતું નથી એમ કહ્યું, ને ખીજવાર એમ કહ્યું કે પિયુની દલગીરીના ખ્યાલમાં થાકી જઈ જરા અંપુછ-સુજીછ તો ત્યાંહાં પાછાં પેલાં જીવડાં સુવા દેતાં નથી. (કોઇને શંકા ઉઠશે કે શ્રીમંતને ઘેર જીવડાંને ઉપદ્રવ હોય નહીં, એ વાત ખરી; પણ દુખમાં શ્રીમંતને ઘેર પણ ઝાઝી સાફસુફ રહી શકતી નથી એ પણ વાત ખરીછે. દુખિયારી ગમે ત્યાંહાં પડતી, પોતાતું સુવાતું ઠેકાણું અવાવડું રાખતી, પોતાને સુવા ખેસવાને ઠેકાણે તે સાફસુફ કરવા દેતી નોતી, અને વળી કુમળીને એકાદ જંતુની પીડા પણ ઘણી થાયછ ને પાછી વળી તેવી અંખના પણ થાતી તેથી ઉપદ્રવ). (શ્લોકની નીચલી બે

(માલિની.)

“કર કુલ ગજરાંથી, શોભતા બહેકતાં છે,”
 “શિર સળિ ખુશખોની, ભાળમાં આરચા છે;”
 “અમલથકિ જનો કો, દીપતા ધ્રૂજતા છે,”
 “રસિક જનસું સાંજે સર્વ એ ઉહામતાં છે.” ૩૧ ૩૧
 “પનઘટપર આવી, જય સૌ ભામની તે,”
 “રસથકિ ભરિ બહેડાં, પાછલે ખેલાર નીતે;”
 “રમત ગમત માંડે, ભંગિ છેલાનિ લોક,”
 હરખ અતિસ દેખી દાઝિ, હં મૂકું પોક.” ૩૨ ૩૨

(શાલિની.)

“જાઈ જાઈ મોગરો ને ગુલાબ, ચંપા ચંપેલી અને સેવતી જ;”
 “એ તો ખીલી શોભિ બહેકી રહીને, પૂલી વેલી આ ન બહેકીગઈ ને!” ૩૩ ૩૩
 “આંબાગાળો એકલાં હોય શાનો ? પેટો ભાલો નીકળે નાજ છાનો;”
 “આ કાલેરા સૈયડો ધાણુ વાળો, પિત્રાઈ, કાકા મને કેમ ના લો ?!” ૩૪ ૩૪
 “લીલી દ્રાક્ષો ફાળસાં રાયણુજ, જાંબૂ ખડ્ડૂઆં અનેનાસ પૂટ;”
 “આંપાં સેતૂરો પપૈયા મહૂડાં, લેઈ ફેંકી દેઈ હં જાણિ રોડાં.” ૩૫ ૩૫

લીલી ઉનાળાના પ્રાતઃકાળની સર્વ મનુષ્યની રિચિતિ ખતાવે છે; તેમ વિરહિણીની પણ.)

૩૧ (એ શ્લોકમાં સાંજે પનઘટપર અથવા ગુજરીમાં ફરતા છેલાની લોક-કનું વર્ણન છે). (કર-હાથ, કુલના ગજરાંથી શોભતા ને સુગંધ આપતા છે; શિર-માથે પાઘડીની બાબુએ ખુશખો-અત્તરની સળિ અને ભાળ-કપાળમાં આરચા-ચંદનના લેપ હોયછે; અમલ-કેટલી કેટલાક દીપતા ને ધ્રુજતા હોયછે-એ સઘળું જોઈને દુખિયાં રસિકજનો બળી જાયછે-કે આપણે એવાં રંગીલાં કેમ નહીં ?) ઉહામતાં-ઉહામ દેનારાં. ૩૨ ભામિની-સ્ત્રીયો (બહેડામાં પાણી નથી ભરી જતી પણ) રસ (પ્રીતમોને મળવું અને મળીને રંગ રમવો એ રૂપી જે આનંદ તે) ભરીને જાયછે. (રૂપક-અપનુદિતિ. ઉત્પ્રેક્ષા પણ).

૩૩ એ બધી કુલ વાડીયો ખીલીને બેહેકી-સુગંધ આપતી થઈ રહીછે (પણ) આ (મારાં જોખનની) વેલી કુલી ન-નહીં; (હલદી) બહેકી-વંડી-બગડી ગઈછે.

૩૪ આંબાગાળો-સગાં રનેછીયે એકઠાં મળીને વરસ દાહાડાનો મેવો જે ફેરી-તેનો રસ ખાવો-ભોજનના ખીજ પદાર્થો સાથે તે. ભાલો (વિજેગનો). છાનો-ખેલાર કોઈને ન દેખાય તેવો. (હુનાળામાં કાલેરા અથવા અંબોકનો રોગ અને સૈયડો રોગ એ જે રોગ વિશેષે હોયછે માટે-તેને સંબોધન). (સૈયડ તો કાકા કેહેવાયછેજ અને કાલેરાને પિત્રાઈ એટલે પિત્રાઈભાઈ કહોછે).

૩૫ રોડાં-ઈંટાના કડકા. (જે કે પેલાં ફળો મને લલચાવેજ તોપણ જુવના એકલાં કાણુ ખાય એમ કહીને રોડાં છે એમ જાણી ફેંકી દેઈ) (ઉત્પ્રે-

(ઈંદ્રવજ્ર.)

“લીલાજી આંખા વડ પીપળા રે, શોભી રહ્યા આ જિવ બાળવાને;”

“મોરો ખસ્યા ને પસરી અળાઈ, કેરી ભરાતી રસથી સુકાઈ.” ૩૬૩૬

“ઘોળી અગાસી ખુબ ઢોળિ ચૂને, ચાડ ખિલી ચંદનિ ચાર ખૂણે;”

“ઘોળાંસુવસો નરનારિ પ્હેરી, ગાયે રસીલાં બહુ સૂર ભેળી.” ૩૭૩૭

“એવી સુરાત્રી કરમે ન આવી, રંગીલિ હું કેમ લઈ નિભાવી;”

“છૂટે નિમાળે પગતાલ મારી, હાથે વગાડી ન સતાર સારી.” ૩૮૩૮

“વાળાતણા ના વિજણા ઉરાડયા, છાંટી ગુલાબે પ્રિય ના સુવાડયા;”

“કૂંજે અને ચંદનયુક્ત હાથે, માથું ન ચાંપ્યું રસ પાઈ ગાતે.” ૩૯૩૯

“પંચાગ્નિયે સાધન સખ સીધું, જોગીયકી મેં વધતૂંજ કીધું;”

“પૂરા થયા બે મહિનાગિરીશ, પીયૂન આળ્યો અરપૂં શું શીશ. ?” ૪૦૪૦

(અનુક્રમ.)

તંનમંતતણા થાકે, નિદ્રાવશ થઇ લઈ;

રસસિંધુવિષે તર્તી, શબ્દરૂપે દીસે કહું. ૧૧

૩૬ (હુનાળામાં ઝાડો નવાં પાંદડાંથી પ્રકુલ્લિત થાયછે, આંખા વડ પીપળા વગેરે; પણ હું જે આંખો તેના મોરો ખરી પડયા છે ને રસથી ભરાતી કેરી સુકાઈ ગઈછે (પિયુના દર્શનથી અથવા હાથની ઊંફથી મારાં સ્તન આતુર ઊંચાં થઈ રહેતાં તે વિજેગના દુષ્ટ વાયુથી અને દુષ્ટ તાપથી સુકાઈ-ખેસી ગયાં છે). (વિરોધ) ૩૭ ચાકુ-સુંદર. ૩૮ કરમે એટલે ભુંડે કરમે-નસીબે. (વર્ણન, ચિતરી દેખાડવાય તેવું છે.) ૩૯ કૂંજે-કુમળે. ચંદનયુક્ત-સુગંધીનાલેપવાળા. રસ પાઈ-સંલોગ કરાવ્યા પછી (થાકેલાનું માથું મેં ચાંપ્યું નહીં):

૪૦ (જોગી પંચાગ્નિ સાધેછે એટલે પોતાની ચારે બાજુએ ઉત્તર-દક્ષિણ પૂર્વ પશ્ચિમ ધુણી લગાવીને અને માથા ઉપર ગ્રીષ્મનો સૂર્યરૂપ અગ્નિ તો હોયજ એ રીતે પાંચ અગ્નીનો તાપ ખમી તપશ્વર્યા કરેછે તે. એ જોગીનું પંચાગ્નિ સાધન, મેં જે પંચાગ્નિસાધન સીધું-વિશ્લેષવનાનું-કંઈપણ કસર-ગફલત વગરનું-એક સરખું જોગી રાખેલું કીધુંછે તેની આગળ કંઈજ નથી. મારા પંચાગ્નિ તે આ-વિરહાગ્નિ-પિયુના સંલોગસંબંધી કામાગ્નિ, ગ્રીષ્મનો દાવાગ્નિ (હુનાળાની બાહારની ગરમી), જઠરાગ્નિ (ખાતી નથી તેથી જે ભૂખ પીડેછે તે ગરમી), ક્રોધાગ્નિ (ધરમાં ને બાહાર ચિડિયાં કરેછ તે જોરસો) અને ચિંતાગ્નિ (પિયુને શું શું દુખ પડતું હશે તે સંબંધી ચિંતા-કુતર્ક). આ ગિરીશ-કૈલાસ પર્વતના ઇશ-શિવ, જે મહિના તો થયા ને હજી પિયુ તો આળ્યો નહીં હવે હું શું શીશ અર્પું? મસ્તક રૂપી કમળ અર્પું? મસ્તક છેદી તુને ચડાવું?)

૧ (અતિ દુઃખના વિચારથી થાક ચડેછે ને તેથી નિદ્રા આવી જાયછે) તે નિદ્રાવશ થઇ પડી. તે સુતેલી કેવી દેખાતી હતી કે (જાણે) શૃંગાર રસના સાગરમાં શબ-સુડદાંરૂપે તરતી હોયની કહું-શું ?! (ઉત્તેક્ષા).

વર્ષા.

(માલિની.)

*ધડિ ધડિ તડકોને, છાંયડો ફેરવાયે,
ગરમિથિ ઉકલાટો, પ્રાણિને ભારિ થાયે;
અહિં તહિં બહુ દીસે, દોડતાં અગ્ર^૧ કાળાં,
સકળ જન કહે એ, વૃષ્ટિના થાય ચાળા. ૧

ફડ ફડ ફફડાવે, ધૂળમાં ચલિ પાંખ,
પસરિ જ બગ, બેસે પાંખ પોતાનિ સાફ;
અરણુવધિ^૨ કિનારે, આવતાં પંખિ ભાળ્યાં,
સકળ જન કહે એ, વૃષ્ટિના થાય ચાળા. ૨

ફરફરફર આવે, થંડ વા રાત દહાડો,
ખરર થરર શબ્દે, હાલતાં થાય ઝાડો;
રસ^૩ બહુ ઉતરે છે, યંત્ર^૪ માંહે ડુપાળા,
સકળ જન કહે એ, વૃષ્ટિના થાય ચાળા. ૩

અધિક ભિનિ હવા તો, નિત્યકર્તા જણાયે,
પસરિ ફુલસુગંધી, આવતી ખૂબ થાયે;
દુરથકિ સંભળાયે વાગતા ઘંટ^૫ ઠાલા,
સકળ જન કહે એ, વૃષ્ટિના થાય ચાળા. ૪

કમિગરમિ હવાએ, ખાર તે પીગળાયે,
ઉધઈ કિડિ મકોડી, જોરમાં ઊભરાયે;
તજવિજ કરતા રહે, બાંધવે પંખિ^૬ માળા,
સકળ જન કહે એ, વૃષ્ટિના થાય ચાળા. ૫

* એ છ શ્લોકમાં વર્ષાદનાં ચિન્હ વર્ણવ્યાં છે.—(અથો ઉપરથી અને ખેડુતોના કેહેવા પ્રમાણે). ૧ વાદળાં. ૨ અણુવ-સમુદ્ર; દરિયો. (કેટલાંક ગુલાબી રંગનાં ઉડતાં જીવડાં જોને રેલિયાં કેહે છે તેવાં જીવડાંઓ પણ કિનારા તરફ આવે છે) (વળી કેહવત છે કે ‘વાદળમાં વાદળ પેસે, સમડી પાંખ પખાળે; જો ચલિયાં ધૂળમાં નહાય, તો નિશ્ચે વરસાદ આવે.’)

૩ પારો. ૪ વાયુમાપક યંત્ર-બરામિટર. (વરસાદના તોફાનથી હવાનો ડાબ થોડો થાય છે ને તેથી સાધારણ નિયમ ક્ષતિ યંત્રમાંનો પારો ઘણો નીચે ઉતરે છે) અથવા સતાર સારંગી વગેરે વાજિત્રોના સૂર એ રતમાં વિશેષ કરીને ઘણા મધુર નિકળે છે. ૫ (ઘંટના ટકોરા નક્કર નથી સંભળાતા પણ ખાલી-પોલા સંભળાય છે). ૬ (વિશેષ કરીને કાગડાઓ)

કુડું ધતુપ જણાયે, પીત^૭ સૂર્યાસ્તભાસ,
અતિ ઉજળું^૮ કુંડાળું, ચંદ્રની આસપાસ;
વિજળિ ધણિ ધશાને^૯, નૈકુતા^{૧૦} વા શિતાળા,
સકળ જન કહે એ, વૃષ્ટિના થાય આળા. ૬

ચમક ચમક વીજે, વ્યોમને^{૧૧} ફાડિ નાખ્યું,
ગડગડ ગગડાટે, ધ્રુવવ્યૂ^{૧૨} અંડ આખું;
સરર ધરર ગાજ્યો, તોરિ^{૧૩} વટોળ વાત^{૧૪},
વળગિપડિજ^{૧૫} ચોંકી, દાસિને જાણિ નાથ. ૭

અવનિ^{૧૬} નભ^{૧૭} જુએ તો, ઊલટાં રે થયેલાં,
જન સહુ ચકડોળે, નેન જોયે ગયેલાં;
ચકર ભમર ફૂતું, વિશ્વ સંધૂં જણાયે,
તડિત^{૧૮} મડતિ ઝાડે, પૃથ્વી શાટી જ જાયે. ૮

૭ સૂર્યાસ્તનો ભાસ પીળો હોય તો; અસ્ત પામતો સૂરજ ખૂબ પીળો દેખાયતો. ('હસતો ભાણ ને વરસ્યા વગર બહાણું ન વાય'-સાંજે જો ઉપર પ્રમાણે સૂરજ દેખાય તો તે રાતે વરસાદ આવેજ આવે.)

૮ ઉજળું કુંડાળું એ વરસાદનું ચિન્હ કેહેવાય છે (રાતું કુંડાળું એ, મોટી આગ અથવા ખીજ મોટી આકૃતની નિશાની છે એમ લોકમાં મનાય છે). (મને નહાનપણની વાત સાંભરે છે જ્યારે હું ને મારી મા સુરતમાં નહાની છીપવાડમાંથી-માસીને ઘેરથી રાતે સાત વાગે હમારે ઘેર આવતાં હતાં તે વખત મેં રાતું કુંડાળું જોયું હતું ને તેજ રાતે ૧૧ વાગે, આતમારામ ભુખણના તખેલામાં આગ લાગી હતી ને ઘોડાઓ બળી મુઆ હતાં).

૯ ઉત્તર તથા પૂર્વ એ બેની વચમાંનો ખુણો.

૧૦ (ચોમાસામાં વાયુની દિશાનો નિયમ નથી તોપણ તે ધણું ફરીને, દક્ષિણ, પશ્ચિમ અથવા એ બેથી થતો જે નૈરતકોણ તે દિશાયેથી વાયુ ફુકતો હોય છે).

૧૧ (ઉપર પ્રમાણે ચિન્હ જણાયાં-ને વિજળીએ) આકાશને ફાડી નાખ્યું (વિજળીથી હવા ફાટી ગઈ ને પછી તે પોતાના સ્થિતિસ્થાપક ગુણથી, હતી તેવી ઝટ થતાં ગગડાટો થાવા લાગ્યા).

૧૨ બ્રહ્માંડ. ૧૩ મિનજી; તોફાની. ૧૪ વાયુ; વા.

૧૫ (એ બધા ગલરાટથી પેલી સ્ત્રી જે થાક્યી જરા નિદ્રાવશ થઈ હતી તે ચોંકી ઉઠી અને પોતાના પિયુની ઝંખનામાં હતી તેથી પાસે દાસી સુતી હતી તે પોતાનો પિયુ છે એમ સમજીને તેને ભેટી પડી).

૧૬ પૃથ્વી. ૧૭ આકાશ. ૧૮ વિજળી.

૧૯ (જે વેળા પેલી ઉઠીને દાસીને ભેટી પડી છે તે વખત તેના જીવનો જે ગલરાટ-તેની આંખે જે જે જોયું હશે તેનું વર્ણન એ શ્લોકમાં છે.-બિંધ, જંખના, ને ભય એ ત્રણના એકઠા ગલરાટમાં એમ જ થાય છે.)

(શાલિની.)

ધીમી પાડી દાસિયે બાઈ ડાહી, જુકતીયે તે પ્રેમઘેલીજ વાહી^{૨૦};
તે બોલી તૂં, મૂળસૂં ભેટિ ભારે, 'સ્વામીનૂં શું, છેહવે કામ ત્હારે?' ૯

(મંદાકાંત.)

“ને ને બહેની, પૃથિવિપર આ, મેહુલે મ્હેર કીધી,”
“હું માંદીની, ખખર કંઈયે, નાવલે નાજ લીધી;”
“ટહાડેકી તો, થઈ ન મુજને, ટહાડિયો તાવ આવ્યો,”
“અગ્ની મેઘે, અતિસ પવને, સ્નેહરૂપે વધાર્યો.” ૧^૨
“અંધ્રાએલો, ખુબ ઝુમિ રહે, ગાજ ને વીજ સાથે,”
“મીઠું આપે, ધન ધન પડી, થંડ પાણી હવા તે;”
“પાડું ચીસો, ચમકતિ રહું, ધૂમરાયેલિ રોજે,”
“ખાઈ હૂનું, ધિક જળ દળું, પ્રકૃતી તાતિ સોજે.” ૨^૨

૨૦ ફેાસલાવી-પટાવી-સમનવી થંડી પાડી.—(પ્રેમના ભેરસાથી ઘેલી થઈ ગયલીને.) ૧ (પેલી ઝબકી ઉઠ્યા પછી જરાવાર ટકટક ભેંચાંકચા પછી પાછી ચોતાતું દુઃખ રડવા લાગી તે આ પરમાણુ.)—(એ) બહેની (તું) ને ને, —પૃથ્વિ (હુનાળાથી તપી ગઈ હતી તે) ઉપર મેહુલાએ તો મ્હેર કીધી, પણ હું (ને વિનંગ દુઃખથી) માંદી (પડી રિખાંજિત તે) ની ખખર કંઈયે (હજી લગી મારા) નાવલાએ-પરણ્યાને વરસ પણ ન થયલું એવા પ્રીતમે નાજ લીધી (ને)!. (વરસાદથી બધે ટહાડેક થઈ પણ) મને ટહાડેકી ન થઈ-ટહાડેક કરે તેવી ચીજ ન મળી; પણ ઉલટો, (વરસાદના આપટાં દેખીને કંઈ કંઈ થાય છે તેથી આ) ટહાડિયો તાવ (વિરહદુઃખની સાથે ખરેખરો તનનો વ્યાધિ પણ) આવ્યો (છે); (એ અગ્નિ-વિરહાગ્નિ-તાવને મેઘ-વરસાદે સ્નેહરૂપે થઈ રહીને (અને) અતિશય પવનને સાથે રાખીને વધાર્યો (છે). (એ તાવવાળી પાછી ભરે હું વરસાદની ઝાડિયો ભેળીને પવનના ઝપાટા લળીજ તારે મારો તાવ ધણેજ વધે છે. અગ્નિ બે રીત વધે.—એક તો તેમાં સ્નેહ-ચિકણો પદાર્થ પડેથી અને બીજું કે તેને પવન લાગ્યાથી. મારો તાવ, બાહારનો પવન લાગ્યાથી અથવા ભેરસાના પવન-ઘેલછાથી અને મારે મન વરસાદનું પાણી ને ધી તેલજ છે તેથી અથવા પ્રીતિની ચીકાસથી-ચિકણી પ્રીતિને લીધે વધ્યોછે.) (વિરોધ-વિષમ અલંકાર).

૨ ધન એટલે વરસાદરૂપી પુરુષ—(કલ્પેલો). (એ) ધનને ધન-ધન્ય (છે કે પ્રથમ તો તે) અધરાયલો ખુબ ઝુમી રહેછે-પડુંછ પડુંછ એવું ડોળ ઘાલી રહેછે (પણ પછી ગાજવીજની સાથે પડીને તે) મિઠું ને થંડું પાણી અને મિઠી-પ્રશસ્તી ને થંડી હવા આપે (છે); (પણ હું તો) રોજ-રોજજ ધૂમરાયલી રહુંછ, (વચમાં વચમાં) ચમકતી રહુંછ (મને ચમક વા થાયછે), ચીસો પાડુંછ (પણ મને) ધિક (છે કે હું) ખાઈ ને હુંતું પાણી આપુંછ—આંસુ પાડુંછ (ને) સોજે—વિરહરોગના સોજથી પ્રકૃતિ તાતી—ચિહુડાયલી આપુંછ—દર-સાડુંછ. (મિથ અધરાયલો ને હું ધૂમરાયલી; તોહાં વિજળી થાયછ ને અહીં મને

“જો જો પેલી, જડકથિ જતી, હાથણી વાદળીઓ,”
 “ભેટે કેવી, જુગતિથકિ રે, પર્વતોને વળી ઓ;!”
 “કામેધૂરી, મદ ઝરતિ હૂં, કોદિ ના ચાલિ ધિક્ક,”
 “લેઈ આંટી, સરપનિ પઠે, ભેંટિ ભથારને ન.” ૩૩
 “જો જો પેલી, ચતુર ચપળા, વીજ સંભોગઅર્થે,”
 “ઊઠાડેછે, સુપતિ ઋતુને, વક્રનકાંતી કટાક્ષે;”
 “ના ઊઠ્યો તે, તજવિજ છતે, તાહરે પાછિ ઊઠી,”
 “ફેંટી જોરે, જળનિ મટુકી, સ્હોડ વાળી જ સૂતી.” ૪૪
 “પાસે હોયે, વર વધુ કરે, ચાતુરી વીજકર્તી,”
 “શોભે પ્રેમે, વરવધુપણું, હોય સાયેજ તર્તી;”

મક થાયછું; તાંહાં ગગડાટ ને આહીં આ હું ચીસ પાડુંછું—એટલી વાતે તો મે મળતાં હોયે પણ તેને ધન્યછે કે તે સાફ કરેછે ને મને ધિક્ક છે કે હું દુઃખી થઈને બીજાંને દુઃખી કરુંછું).

૩ હાથણી જેવી દેખાતી ને ચાલતી વાદળિયો. વળી—નીચે વળીને (સ્ત્રી દોડતી દોડતી આવી પછી પોતાના પિયુની કોટિ વળગી નીચે—શરમાતે મ્હોડે ટંગાઈ રહે છે તેમ). ઓ—જોઈને આશ્ચર્ય પામ્યાનો પણ પછી નિસાસો મુકતાં કહાડેલો જે ધ્વનિશબ્દ તે. કામેધૂરી—પ્રીતિરતિના જોસમાં આગળ પડતી—ઉસકેરાયલી. મદ ઝરતી—જુવાનીના મદવાળી (મદ ઝરતી એ શબ્દોથી હાથણીની લક્ષણા થાયછે અને એ લક્ષણા પછી હસ્તિની જાતની સ્ત્રી એમ વ્યંજના નિકળે છે.) (મને) ધિક્ક છે કે હું હાથણીની પઠે ડોલતી ન ચાલી (ગજામિની ન કહેવાઈ).

૪ (અરે બેન તું) જો જો,—પેલી ચતુર ને ચપળ વિજળી (એ નામની સ્ત્રી) સંભોગસાફ (પોતાનો) રૂડો પતિ જે ઋતુ (વર્ષાઋતુ એ નામનો પુરુષ) તેને વક્રનકાંતિ કટાક્ષે—(પોતાનાં) મ્હોડાંનો ચળકાટ જતાવીને (અને) આંખની ઈસારતો—નેનની અદાઓ કરીને ઉઠાડે છે. (નિમાળા ગાલપર ફેરવીને પણ જગાડવામાં આવે છે.) (થોડીવાર જતાવી પાછી જરા જગતી મુઈ રહે છે, વળી પાછી ઉઠીને તેમ કરે છે) (માનિની—સ્ત્રીનું લક્ષણ છે કે મ્હોડેથી બોલતું નહીં—એમ કેમ કહેવાય કે પ્યારા મારી પાસે આવે) (ધણું એ મથી તોપણ તે પિયુ જાણે નહીં ત્યારે પેલી પાછી ઉઠી અને પાણીથી ભરેલું બેહેડું ફેંટી નાખ્યું ને પછી સ્હોડવાળીને મુઈ ગઈ. એથી પેલો જાણી ઉઠ્યો ને પછી સંભોગ પ્રધોળ હશે તો). (પેહેલી થાય છે વિજળી. પછી ગગડાટ ને પછી પાણી પડે છે—સ્ત્રીયે ચળકાટ દેખાડ્યો, પછી બેહેડું ફેંટાયું ને પછી તેમાંથી પાણી પડ્યું ને તેથી પછી પાણી પડ્યું. (મુખ્ય અલંકાર દૃષ્ટાંતરૂપક—સમાસોક્તિ છે, પણ વિજળીયે વરસાદ પાડવાની જે તજવીજ પ્રધી છે તે તજવીજનું વર્ણન હેતુહતપ્રેક્ષા અલંકાર છે—જે કારણ નથી તેને કારણ કદ્યું છે—બેહેડાં વગેરેનું. સ્ત્રીપુરુષની કદપના છે તેથી રૂપક તો છેજ.)

“ભેળાએ જો, અધરકણુ તે, દૂધ થાળી દહીં દૂં,”

“દૈવે નાખ્યું, ગમન ગુણુ રે, તેથી ફાટીગઢછું.” ૫૫

“શોભે રાતી, પૃથિવિ જનુની, ઇંદ્રગોપે ભરીરે,”

“માતેલી તૂં, ધરડિ જ છતે, કાગછત્રે કરીરે;”

“લાલી ખોઈ, ફિક્કિ પડિ છળી, સ્વામિ જવાથકીરે,”

“સૂકી ખેટી, તકુણિ હું છતે, છત્ર શીરે નહીં તે.” ૬૬

“અધારી આ, રજનિ સજની, મેઘખીહામણીરે,”

“વારે વારે, દરશન દઈ, ચોકવે દામણી રે;”

“ઘો ઘો ઘો ઘો, ઉઠક પડતૂં, પહાણુજિપેર ભારી,”

“દેખી સંધૂ, કયમ ન ટટળૂં, નાથસાર હું નારી.” ૭૭

“કેવા આવે, છરરરર આ, મેઘ જિતાવળેરે,”

“કેવા વાએ, સરરરર આ, વાયુ મોટા બળેરે;”

“કેવાં વાગે, સર સર શરો, કૂમળે કાળજેરે,”

“કેવા લાગે, છર છર છરા, પાંસળાંમાં ખરે રે.” ૮૮

૫ (અરે વિજળીયે શું ચતુરાઈ લડાવી ? કંઈજ નહી) (મારો) વર (મારી) પાસે હોય તો વિજળીના કંઈં વધારે ચતુરાઈ ચલાવું—(કારણ કે જરે વરવહુ) પ્રેમે—પ્રેમના કુંડમાં સાથેજ તર્તાં હોયછે તારેજ વરવહુપણું શોભેછે—(લઘુમાન ગુરુમાન વગેરે સંગાર સાહિત્ય ખુલી નિકળેછે); (રે) તે—પિયુરૂપી અધરકણુ—મેળવણુ હું (જે) દુધ (છળી તે)માં ભેળાય તો હું દહીં—દહીં જેવી બધાયલી—હૂંટ પુચ્છ થાળી—(સુકલકડી સરખી ન રહું), (પણ) રે દૈવે—મારે ભુંડે નસીએ ગમન લુણુ—પિયુરૂં જવું એ રૂપી જે મીઠું નાખ્યું (હું) દુધમાં) તેથી ફાટી ગઢછું. (દુધમાં મીઠું પડવાથી તે ફાટી જાય છે) (હું) ખેલેકી ગઢછ—ચિહિડિયણુ થઇછ, રડયાં કરૂંછ વગેરે).

૬ ઇંદ્રગોપ—વરસાદના દાહાડામાં રાતાં રાતાં જીવડાંઓના ઝુમખા જ—મીનઉપર પથરાયલા દેખાય છે તે. છત્ર—મુરખ્ખી—પિયુ. (રે) પૃથિવ મા તું ઇંદ્રગોપથી ભરાયલી રાતી શોભે છે, રે તું ધરડી—ધણા કાળની છતે કાગછત્રથી—દાંડી ને ઉપર છત્રી એવા જે નાહાના છોડવા ચોમાસામાં ઠામ ઠામ ઉગે છે તેથી માતેલી દેખાય છે. તું ધરડી છે પણ રાતી ને માતેલી છે અને હું તારી ખેટી જીવાન છળી તોપણુ શીકી—પિંડરોગિયણુ અને સુકલકડી છળી).

૭ સજની—ઓ સજની—સહી. રજની—રાત. મેઘખીહામણી—કાળાંવાદળાં પવન ગગડાટ વગેરેથી ખિહામણી લાગતી (રાત). દામણી—વિજળી. ઉઠક—પાણી. પહાણુ—પાહાણુ—પથરા.

૮ છરરરર મેઘ આવેછ તેતો મારે કૂમળે કાળજે સરસર શરો—તીરો વાગેછે અને સરરરર વા આવે છે તે તો મારાં પાંસળાંમાં છર છર છરા લાગેછે.

“માથાસાથે, પરવતતણાં અબ્ર ઠોકાયછે જો,”
 “પાણી પાણી, વન ઉપવને, રેહ સંધે થઈ જો;”
 “માથા સાથે, મિતર વિષયી, તર્ક ફૂટાયછે ઓ,”
 “અગ્ની અગ્ની, પછિ તન વિષે, રોમ રોમે બળે જો.” ૯૯
 “મેઘે વાઝે, મહસ શિણુ અને, રંગ કાળો કરીરે,”
 “સિંધૂ ગર્વે, ઉછળિ ઉછળી, ખૂમ પાડે ભરી રે,”
 “મેઘે વાઝે, મુખ શિણુ અને, રંગ શીકા કરી રે.”
 “હૂંતો હુઃખે, ઉછળિ ઉછળી, ચીસ પાડું નરી રે.” ૧૦૧૦
 “રેલરેલા, જમિનપર તો, આપટાંથી થઈ જો,”
 “રેલરેલા, વિષયસુખની, મૂળને ના થઈ જો;”
 “થાયે જેવા, વળિ શરવડે, આવણે રમ્ય છાંટા,”
 “તેવા એ રે, નથિ સુખતણા, રોજ ભોંકાય કાંટા.” ૧૧૧૧
 “આ તોશને, ખુબ કરિ કળા, હુંગરે નાચતા રે,”
 “‘ટૂં’ ‘ટૂં,’ વદિ હરખમાં, મોર તે વૃંદમારે;”
 “દેખી દાંડું, ઉંચકિ તન ના, જંગિ વીલાસ કીધો,”
 “માદા પેરે, ઝિલિ સુરસ મેં, હાયરે નાજ પીધો!” ૧૨૧૨
 “દીલાસાથી, ધિરજ ધરતી, ચાતકા જોધ તૂંને,”
 “તારં સીઝયું, મુજ નવ સિઝયું, લહાય વાધીજ મૂંને;”
 “રે દાદૂરા, ધન વરસતો, જોધ પ્રલાધનેરે,”
 “‘ઝોઝી’ ‘ઝોઝી,’ અતિસ લવિ કાં, ચ્હીડવેછે મનેરે.” ૧૩૧૩

૯ (વાદળાંઓ પવનના ધડેલવાથી પર્વતના માથાંઓ સાથે ઠોકાય છે.) ઉપવન-વાડી-ખાગ. માથાંસાથે-મારાં માથાંસાથે (માથામાં નીચેથી ઉંચેના ભાગ તરફ) વિષયી-વિષય સંબંધી તર્ક ફૂટાયાં કરે છે ને પછી તન વિષે-શરિરમાં રોમ રોમ-રૂવે રૂવે આગ આગ બળે છે-વ્યાપી રહે છે. (વિરોધ-વિષમ). ૧૦ મેઘે-વરસાદને લીધે. વાઝે-વાયુને લીધે. મહસ-ખડુ. ભરી ખૂમ-જલો લાયો અવાજ. નરી-તીણી. નરી ચીસ-કારમી તીણી ચીસ. (વિરોધ-વિષમ.)

૧૧ કાંટા-પિયુસંબંધી ગચાલો.

૧૨ વૃંદ-ટોળું-જુથ. (ધાળી દેલોમાં એક મોર ધુમેછે). (મોરનેવિષે કેહેવાય છે કે તે સારીપેઠે નાચીને પછી હરખનાં આંસુ ઢાળે છે તે તેની દેલ પોતાનાં મ્હોડાંમાં ઝીલી લેછે ને એથી પેલી ગાભણી થાયછે). (મોરને ને દેલને વરસાદના તોફાનમાં તોફાન કરતાં દેખીને હું બળી જઈશ; રે મેં મારું શરીર બંધુ કરી જંગી એટલે તોફાની વિલાસ ન કીધો અને મેં દેલનીપેઠે સારા રસ-રતિરસ ઝીલી નાજ પીધો જો!) ૧૩ ચાતક-બપૈયો. (તું વરસાદની

“શાસાડ ઝા, દરદિ હું છતાં, ખહેનિ કોઝેલડીરે,”

“‘દૂઝી’ દૂઝી,’ કરતિ હું વના, મેધસૂરે ચહડીરે;”

“તોખાકારી, તિણિજ ચિસથી, સારસા ભાંધ તારી,”

“કેશો ઊભા, કરિ કણકણે, પેટ બાળેછ ભારી.” ૧૪૧૪

(ઉપનતી.)

“આકાશ પેરે સુપ્રકાશ ખોળી, મને ધુમાડો સધળેજ નેળી;”

“શોકોતણાં વાદળ ધોર રાખે, વિચારકેરો રવિ ઢાંકિ નાખે.” ૧૫૧૫

“શોભેછ આ વાદળ જાંબુરંગી, ધતુબ્ય પેલૂં ખુબ પંચરંગી;”

“ખેલાં હું ભારી નવરંગિ સોહી, નઠારિ આજે નહિં રંગિ કહોઈ.” ૧૬૧૬

“ઢાંકેછ છાયાધન ચંદ્ર જેમ, વિરાગવાર્તા રસબુદ્ધિ તેમ;”

“ઢાંકેછ નક્ષત્ર જ મેધ જેમ, વિરાગવાર્તા રસવૃત્તિ તેમ.” ૧૭૧૭

(શિખરિણી.)

“પરંતું ચંદા હૂં, મથિ મથિ પડું ખહાર રસિત્રી,”

“ગયેથી મૂઝાઈ, ડુધિર બગડેથી છઉં પિળિ;”

વાટ જોતો હતો ને હું મારા પીયુની વાટ જોતી હતી;—તું ને હું એ સરખાં હતાં. તારું કામ થયું—વરસાદ આવ્યો ને મારું કામ ન થયું—પિયું ન આવ્યો). દાદુર—દેડકો.

૧૪ (ઝા ખેહેન કોઝેલડી તુંપણુ ગાનારી ને હુંપણુ ગાનારી. આ હું માંદી મરૂંછ ને તું એકલીએકલીજ વરસાદનો જેવો જોયો જોસ છે તેવા જોયા સૂરમાં રે શાસાડ ગાવા મંડી પડીછ? ઝા સારસ ભાઈ! તારી તીણી ચિસથી તો તોખા! તું કણકણાં આણી રૂવાં ઉલાં કરી પેટ બાળીનાખેછ;—શાસાડ વાડ? તો તોખા! તું કણકણાં આણી રૂવાં ઉલાં કરી પેટ બાળીનાખેછ;—શાસાડ વાડ?

૧૫ (ચોમાસામાં આકાશમાં સારો પ્રકાશ નથી હોતો તેવું મારાં મન રૂપી આકાશમાં છે; આકાશમાં વાદળાં સૂરજને ઢાંક્યો રાખેછ તેમ દલગીરીનાં વાદળાં વિવેકવિચારના સૂરજને ઢાંક્યો રાખેછ).

૧૬ નવરંગી—ધણી ધણી રીતે ખુશ મિનજી—રંગીલી. સોહી—શોભી. (આજે હું નઠારી છઉં—રંગી એટલે રંગીલી નથી—કોહી છઉં—કોઈ સાથે ખોલતીચાલતી નથી પણ ધુમરાયલી ધરમાં ખેસી રહુંછ).

૧૭ (જેમ છાયાધન એટલે મેધવાદળની છાયા ચંદ્રને ઢાંકેછ તેમ વિરાગ વાર્તા મારી રસબુદ્ધિને ઢાંકેછ; વળી જેમ મેધ નક્ષત્રોને ઢાંકેછ તેમ વિરાગ વાર્તા મારી રસવૃત્તિને ઢાંકેછ) વૈરાગ્યની વાતો સાંભળવાથી મારો જોસો અને મારા જોસોની વર્તણૂક નરમ પડેછ). (એ શ્લોક લખાઈ ગયો પણ પછી હું ગભરાયો કે હવે આગળ અંત લખવો નકામો છે—વિરહના જોસોનું તો આગળ વર્ણન કરવું છે ને અહીં વૈરાગ્યથી તે જોસો નરમ પાડી દીધો છે—પેલીતું દુઃખ જોરે વૈરાગ્યથી જવા લાગ્યું તારે તેણે તે વાતોથીજ મનનું સમાધાન કરવું ને રડવું બંધ કરવું હતું. મેં એ શ્લોક કાઢાડી નાખવો ધાર્યો પણ

“રિળાઈ વાગી છે, મૃદુ દિલ વિષે લોહનિ ખિલી,”
 “મને થાયે મ્હોટી, ચટપટિ જ કહારે રહું ખિલી.” ૧૮^{૧૮}
 “નદી જૂવાની આ, મદલરપુરી જાયજ વહી,”
 “વધે પાણી દોડે, અતિસ ગભરાટે મળ સહી;”
 “મણીમોતીવાળું, લુગડું ઘસડાતું કરિ ઘસે,”
 “મને એવું કહારે, રસિક પતિને હું મળું રસે.” ૧૯^{૧૯}
 “પશુ પક્ષી સર્વે, ખુબ કરિ વિહારો સુખ લહે,”
 “અવશ્યે આ રતે, સરવ જિવ નામે રતિ ચહે;”
 “સુણું સંભારું તે, નજરથકિ જોઈ ક્યમ સહું,”
 “ચુથાઈ જાયે રે, દુખાણું અતિ પેટે શું શું કહું.” ૨૦
 “નવે ધાસે ધાન્યે, રમણિય બન્યાં ખેતર ઘણું,”
 “થયાં તેથી હૈડાં, હરખહલકાં ખેડુતતાણું;”
 “વને મેઢાંને તો, તૂણ ઉપર ઘેટાં હરણુ તે,”
 “ચરે છે ઉલ્હાસે ક્યમ ન મુજ આવ્યું મરણુ રે!” ૨૧^{૨૧}

પાછો વિચાર કીધો કે એ લખ્યો શ્લોક કાહાડવો તો નહીંજ ને આગળ અંથ તો લખવો ખરો.—પછી તર્ક દોડાવીને એ શ્લોક રાખીને આગળ અંથ ચલાવ્યો).
 ૧૮ (ગમે તેટલી વૈરાગની વાતો સાંભળુંછ પણ પાછી ટેકાણેની ટેકાણે.—જમ વાદળાંથી ચંદ્ર જરાવાર ઢંકાય છે તોપણ તે મથીમથીને તેમાંથી બાહાર નિકળી આવેછે તેમ) (જે જુદાં જુદાં વર્ણન હતાં તેનું એક કરી નાખ્યું છે)—હું રસીલી—રસ ભરેલી એવી ચંદા (ચંદ્રને સ્ત્રીરૂપે કલ્પતાં) મથી મથીને બાહાર પડુંછ. મુઝાઈ ગયેથી અને રૂધિર ખગડેથી હું પીળી છઠ્ઠી (ચોમાસાનો ચંદ્ર પણ પીળો દેખાય છે) મૃદુદીલ વિષે—કુમળાં દિલમાં લહોડાંની ખીલી (વિન્ન-ગરૂપી) વાગીછે તેથી રીળાઈજું.

૧૯ આ નદી ને આ જુવાની. નદીમાં પાણી વધી ગયાંછ તેથી તે દોડેછ ને ઘણું જલદીથી દોડેછ તે ગભરાટથી તેમાં મળ હોયછે; (રેલતું પાણી મેલું હોયછે); (એ દોડતાં રેલનાં પાણીપર વરસાદના ખુંદ પડેછ ને તેથી કુંડાળાં થાય છે એ શોભાને મણીમોતીવાળું લુગડું કલ્પ્યું છે) એ લુગડું ઘસડાતું રાખીને નદી ધસીધસીને દોડે છે—મનમાં એવું છે કે કહારે હું મારા રસિકપતિ સમુદ્રને મળું. રસે—જેસ્સામાં. મારી જુવાનીનું પાણી વધ્યુંછ—જુવાની વહી જાય છે ને પિયુ પાસે નથી એ વિચારના અતિ ગભરાટથી હું પરસેવા વગેરેથી મલીન છઠ્ઠી—આ માડું (મારી જુવાનીનું) મોતી હીરાની બુલવાળું લાંબું પોહોળું અંમર પિયુને મળવાની ઉતાવળમાં જમીન ઉપર ઘસડાય છે; મારાં—મારી જુવાનીનાં મનમાં પણ છે કે હું મારા પ્રીતમને કહારે ઉલટ ભેર મળી ભેટી રહું! ૨૧ હરખથી હલકાં હૈડાં (ખુશી ખુશીના પવનથી કુલાઈને ઊંચાં આવેલાં). તૂણ—કુમળું ધાસ; લીલી ચાર. (ધાસ ઘણી જાતનાં હોય છે—ઘઉં, કુતરિયું, મોસી, બફી વગેરે).

“હજે છે ચાસે છે, હલટ ધરિને ખેતર સહ,”
 “નિદે છે ગોડે છે, ભિંજવિ તનને ખેડુત બહ;”
 “ન ખેડાયે આ રે, અધવચ કુડો ખેડુત ગયો,”
 “પટાવીને ઊડયો, વિષયસુખવર્ષાદ ન રહ્યો.” ૨૨૨૨
 “નવાં પાણીયોગે, જળ થળ જિવો જો બહુ થયા,”
 “કુપાળા રંગે તે, વિવિધ રિત શોભી સહુ રહ્યા;”
 “ખરેજનાં જહાં જોઈ, લલિત લિલિ લીલા હસિ રમે,”
 “નિસાસે રે રોજી, કંઠણ હુનિ પીડા બહુ દમે.” ૨૩૩૩

(હરિણિપ્રજ્વતા.)

“લિલિ આમલિ ને વડ પીપળા, નિરખતાં કંદલીવંત પાનનાં;”
 “હુનિ આંખધિ સંધિ લિલોતરી, શું શું વિચાર પિયૂ કરતો હશે” ૨૪૨૪
 “વન કેતકિનાં બહુ ખેડેકતાં, ભ્રમરઝુંડ કરે અતિ ગુંજરે;”
 “ખુબ આશકમાશુક રંગ તે, શું શું વિચાર પિયૂ કરતો હશે.” ૨૫૨૫

૨૨ ચાસવું એટલે હળ ફેરવી કોરી જમીનનાં ટેકાં કઢાડવાં—(અંદર પાણી જલદીથી પચે તેને સાડ) (વાળ્યા પેહેલાં). હળવું એટલે અનાજના કરસણો હળ્યા હોય તેવી ભાંયને ઘણી પોચી પાડવા સાડ ચાસોની વચમાંથી પણ ઉપર ઉપરથી હળ ફેરવવી. (વાળ્યા પછી). ગોડવું એટલે શાકભાજી વગેરે વનસ્પતીના છોડવાઓની ચારે કોર વેંહેતહાયને અંતરે ખોદી ભાંયને પોચી પાડવી. નિદેવું એટલે નકામા છોડ—મૂળિયાં વગેરેને ખેતર બાહાર કાઢાડી નાખવાં. ‘ન ખેડાયે આ રે’—આ હુંડી ખેતર. ખેડુત—પિયુ. ખેડુત ગયો રે પટાવીને—થોડા દહાડામાં હું પાછો આવીશ એમ સમજવીને ઉડયો. (ખેડુત થોડુંક ખેડીને પછી ન ખેડે અને જો સારો વરસાદ આવે તો ધાન્ય પાકે ખડું પણ મને તો વરસાદજ—પાણીજ જોઈયે તેવી કંઈ લલુતા નહીં તો પછી મારે વ્યભિચાર કર્મથી વિષયસુખ મેળવવાનું તો હોયજ શાનું ને એટલે મારા પિયુ—ખેડુતની સાથે વિષયસુખવર્ષાદ પણ ગયો—ન રહ્યો).

૨૩ લલિત—કુમળી—નાજીક. લીલા—સૃષ્ટિસૌદર્ય—કુદરત.

૨૪ (એમ વિચારે છે કે પિયુ મારી તરફ આવતો હશે પણ આ ચોમાસામાં રસ્તે તેને શા શા વિચાર આવતા હશે રે!) કંદલી વન—કેળનાં વન અને વન પાનનાં—ખાવાનાં પાનનાં વન. (એ ઠેકાણે વન શબ્દથી ઉપવન સમજાયે તો વધારે સાડ) હુંનિ આંખ એટલા માટે કે વરસાદના દહાડામાં શરીરની અંદરની ગરમી આંખનાં તેજ રૂપે વધારે બાહાર નિકળતી જણાય છે;—પિયુ રસિક છે ને સાથવગર એકલો હશે તેથી તેની આંખ કેંદ્ર ભરેલી હશે;—તેને હું સાંભરતી હોઈશ અને તેથી તેને દલગીરી હશે. (બપોરે).

૨૫ કેતકી—કેવડાની એક જાત. કેતકીનાં વનમાં ભ્રમરાઓ ગુંજર કરી રહ્યા છે રે એ તો આશકમાશુકનો રંગ છે—કેતકી માશુક ને ભ્રમર આશક.—(એ રંગ જોઈને પિયુને હું નહીં સાંભરતી હોઈ ને તે દલગીર નહીં થતો હોય?) (પાછલે પોહોરે).

“છુટતો બહુ સન્મુખ વાયુને, ડગમગે તર તો ધિમિ ખાડિમાં;
 “ફિણના અણાય તુરંગ તે, શું શું વિચાર પિયૂ કરતો હશે!” ૨૬^{૨૬}
 “અમકે વિજળી પિણિ ઘોળિ ને, ગડગડે ધુમ સંધું ખગોળ તે;”
 “તડુકે રિસમાં ગજ સિંહડા, શું શું વિચાર પિયૂ કરતો હશે!” ૨૭^{૨૭}
 “ધનધોર ઝુમ્યું અસમાન આ, ઉતરતાં નદિયે સમિસાંજરે;”
 “લિલિ ને ભિનિ ચારઉપેર તો, શું શું વિચાર પિયૂ કરતો હશે!” ૨૮
 “ધુમતા તનશોભિત આગિયા, તમતમે તમરાં તમમાં સુરે;”
 “સુણતાં વળિ ધંટડિ બેલની, શું શું વિચાર પિયૂ કરતો હશે!” ૨૯^{૨૯}
 “મનદુઃખ અને તનદુઃખ તે, અડચણો રસને પડતી ઘણી;”
 “કરવી બળિ એમ સુસાકરી, શું શું દુઃખ પિયૂ તુજને હશે.” ૩૦
 (ધંદ્રવળા.)

“ખેલ્યોનહીં ચોપટ સાંમસામાં, ખેસી સજીને પ્રિય ને હું રામા;”
 “ભોરી મરાવી નવ સોકટીયો, લહાવો ન લીધો ઋતુનાં સુખોનો.” ૩૧^{૩૧}
 “ખેલ્યો નહીં નાથસું સેતરંજ, હૈડે ધુમે આંજ વિન્નેગરંજ;”
 “ત્રણે રમ્યાં ના વળિ ગંજિદે તો, લહાવો ન લીધો ઋતુનાં સુખોનો.” ૩૨^{૩૨}
 “માંડી નહીં પ્રીતની કોઇ બાજી, નીશો કરીને થઇ હું ન રાજી;”
 “હારી હરાવી રસ નાજ ચૂસ્યો, લહાવો ન લીધો ઋતુનાં સુખોનો.” ૩૩^{૩૩}

૨૬ સન્મુખ-સાંમો. તર-મોટા મહવો; પોહોળા ધાટની હોડી. ખાડિ-રયાની જે ખાડીમાં તોફાન થતાં હોય તે ખાડી. તુરંગ-મોન્ડા (હુબ્યા! એ. ૧. ૧. એવી વખતે મારા સંબંધી તે શું શું વિચાર કરતો હશે) (સમીસાંજે).
 ૨૭ રિસમાં એટલા સારૂ કે સિંહ હાથી એમ સમજે કે હમારાથી કોણ ૨ બળીયો છે જે હમારાથી મોટી ગર્જના કરે છે? (આકાશના ગડગડાટ બંધી ઉત્પ્રેક્ષા.)

૨૯ તન શોભિત-જેનાં આંગચળકતાં છે એવા આગિયા. તમમાં-અધારામાં તમરાં-જીવડાં તમતમ એવો ધ્વનિશબ્દ કરે છે. ગાડીને જોડેલા બેલની કોટની ધંટડી. (રાતે). (પછી તો ધરમશાળામાં-ઉતારેનય ને ખાવાપિવાની ખટપટમાં પડે એટલે દુઃખ વિસરી જાય).

૩૧ રામા-સ્રી. સજીને-સજીગરાધને. (વરસાદનાં ઝાપટાં પડતાં જય ને સોકટી દીયાતી-મરાતી જય).

૩૨ વિન્નેગ રંજ-જુદાઇતું દુઃખ; જુદાઇમાં ઘણા દહાડા કાઢ્યાથી ચઢતો થાક. (ત્રણવનાં ગંજિદે રમાય નહીં.-હું, પિયુ ને દાસી-સહી અથવા બીજું કોઈ.)

૩૩ પ્રીતની બાજી માંડવી એટલે કોઈપણ રીતે એક બિન સાથે લાડવું (માંગવું, રમવું, માન, ધરવું, સરત કરવી વગેરે) આજ નોંધ્યે કોણ હારેજ એવું કહીને બાજી ખેલતાં હારી અથવા હરાવી મેં રસ-અધરામૃત આદિ લઈ

“સાથે ન કાશી પિધિ ચાહ સારી, હૂંનાં જમ્યાં ના દુધપાક ધારી;”
 “જોતાં પડંતો વરસાદ મોટો, લહાવો ન લીધો ઋતુનાં સુખોનો.” ૩૪
 “પાકાં ભરી એવલિ પાન રંગે, કાથે ચુને એલચિયે લવંગે;”
 “ધાલી ન ખીડી મુખ દે ચુમીઓ, લહાવો ન લીધો ઋતુનાં સુખોનો.” ૩૫
 “ગાયાં ગવાડ્યાં નવ ગીત આગે, તાનોથકી સોરઠ મેઘરાગે;”
 “ઘેલી બની મસ્ત ન નાથ ચાંચો, લહાવો ન લીધો ઋતુનાં સુખોનો.” ૩૬^{૩૬}
 “સેતાર સારંગિ મૃદંગ ચંગ, કાનૂં વિણા સાંભળું ના ઉમંગ;”
 “ગાથા ગપાંસો કવિતા પુરાણો, લહાવો ન લીધો ઋતુનાં સુખોનો.” ૩૭^{૩૭}
 “મેળે ન જાળી વળિ મંદિરે રે, ધાલી ધરેણું બહુ જીકિયે રે;”
 “સાળૂ અને ચૂંદડિભાત વસો, લહાવો ન લીધો ઋતુનાં સુખોનો.” ૩૮^{૩૮}
 “ધીરે રહી શીતળ ધાયુ વાયે, વૃષ્ટી બપોરે કુમજૂમ થાયે;”
 “જૂલ્યાં હિંડોળે નવ સાથ બંધો, લહાવો ન લીધો ઋતુનાં સુખોનો.” ૩૯
 “બાગે હું જોઈ દિન ગાળું રોજ, યૂલો સુરંગી બટમોગરો જ;”
 “ગુલ્યાસ સાહિલિ ગુલાબ ગોટો, લહાવો ન લીધો ઋતુનાં સુખોનો.” ૪૦^{૪૦}
 “અર્જુન સર્જે વનકેસરો જ, નીપો કદંબો ખિલિ દેહ મોજ;”
 “લીલાં તર છોડ વળી લતાઓ, લહાવો ન લીધો ઋતુનાં સુખોનો.” ૪૧^{૪૧}
 “આ જસવંતી ખિલિ પારિજાત, ધંતૂર ને સૂરજ બોરિયાં જ;”
 “ચંપેલિ ને તન્મનિયાં બફૂલો, લહાવો ન લીધો ઋતુનાં સુખોનો.” ૪૨^{૪૨}

૨૨૨ નાજ ચૂર્યો) — (“હાંડંગી તો કંયા મુઝાખા હૈ, જિતૂંગી તો લાલ હમારા હૈ—સારારારે. —અરે બલ્યુલવ”) (એનું નામ તે વિલાસ બાકી તે ધ્રુજ; એજ કોકશાસ્ત્રમાં કહેલો મોટો વિલાસને એજ કોકશાસ્ત્રનું બીજ કે પ્રથમ સ્ત્રીયે સંતોખાવું.)

૩૬ (ચોમાસામાં મેઘમલહાર રાગ અને સોરઠ રાગણીનો વિશેષ બહાર હોય છે.)

૩૭ (ચોમાસામાં બીજ દહાડા કર્તીં સહુને વધારે નવરાસ હોય છે ને તેથી તેઓ ગાથા ગપાંસો કવિતા ગાયન વગેરેની મઝા જે ચોમાસાના દાહાડાનાં હવાપાણીને વિશેષ અનુકૂળ હોય છે તે લે છે.)

૩૮ (ચોમાસામાં મેળાઓ—જતરા બહુ ભરાય છે. —અગિયારસ, દીવાસ, નાગપંચમી, સોમવારો, બળેવ વગેરે. આવણમાં ભાત ભાતના સાળુ ને ચૂંદડી પેરીને મંદિરોમાં ભાત ભાતના હિંડોળાનાં દર્શન કરવા નથી જતી.)

૪૦ સુરંગી—સારા રંગનાં. ગોટા—ગલગોટા (પીળો અથવા રાતો.)

૪૧ અર્જુન—સાદડાનું ઝાડ. સર્જ—રહાળ. વનકેસર—નાગકેસર. લતા—વેલી.

૪૨ જસવંતી—જસવન કુલવું ઝાડ.

“બિંદૂ પડે છે ભરપાણિમાંહે, ઝાઝાં કુંડાળાં પરપોટ-થાયે.”

“લહેરે ન ખોળે પિયુને સુતી ઓ, લહાવો ન લીધો ઋતુનાં સુખોનો.” ૪૩૪૩

“રાતેજ રેલે સુકસુખ વસે, વર્ષાદથી છેક ભિંબઈ રસ્તે;”

“ચોટલ ચીરે નથિ નાથ જોતો, લહાવો ન લીધો ઋતુનાં સુખોનો.” ૪૪૪૪

“ઠાણે સુપર્વે રહું છું ઉદાસી, આખાડિ પાંચેમ બળેવ આ શી;”

“વ્રતો હું પાળું પણ શો ભરોસો, લહાવો ન લીધો ઋતુનાં સુખોનો.” ૪૫૪૫

(મંદાકાંત.)

“અબ્રો રાતાં, રજનિ પડતો, આ ભયંકર થાયે,”

“મોટી લાગી, ચમકિ ઉઠું છું, આગ જેવું જણાયે;”

“સાચી આગે, બળુ બળું ચરે, ને વળી જોઈ આને,”

“આરો આવે, છુટું હું મરું તો, મોત તો નાજ આવે.” ૪૬૪૬

“પેલો આવે, ગડગડ ધ્રુમ, ગાજતો હાથિયો જો,”

“વાયુ વેગે, સકળ ચિજને, દોડિ ઊરાડતો જો;”

“આરે પાસે, જળભરિત તે, ફેરવે સૂંઠ ગાંડો,”

“તેવો નાથે, મુજસું રસિલો, દેખડાવ્યો ન દહાડો.” ૪૭૪૭

૪૩ (બપોરી વેળા કુંડાળાં ને પરપોટાની મઝા જોતાં લહેરમાં પિયુને જો ન સુતી જો.)

૪૪ (જેમ સ્ત્રીયોને એવું કોડ હોય છે તેમ પુરુષને પણ હોય છે—રજવાડામાં કોર કસુબા પીને ઘોડાપર સ્વારી કરીને વરસાદથી લાલચોળ પાઘડીનો રંગ અંગરખાપર ઉતરેલો જોવાનું અને એ હાલતમાં સ્ત્રીપુરુષોને મહોડું દેખાડવાનું ધણું કોડ રાખે છે.)

૪૫ આખાડી-આપાડી પુનમ. પાંચેમ-શ્રાવણ સુદ પાંચેમ-નાગપંચમી. (રે) આ શી આખાડી-પાંચેમ-બળેવ (એ ટાણાં શા કામનાં પિયુવનાં); (ચોમાસામાં વ્રત કરવાનાં ધણાં હોય છે; હું એ—) વ્રતો કરું છું (કે વેહેલુ વેહેલુ મારાથી પિયુનું મહોડું જોવાય) પણ રે (વ્રત ઉપર) ભરોસો શો? —ભરોસો નથી પડતો કે તે ફળે—(એટલું જુદાઈનાં દર્દના જોસ્સાનું અને તેથી યનયન કરતાં તરકના તોફાની ઘોડાઓનું જોર છે.)

૪૬ (હું મારી પ્રિયા સાથે વાત કરતો હતો ને એવામાં એકાએક આકાશ તરફ જોતાં તે લાલચોળ ભયંકર દેખાયાથી હું ચોકચો હતો કે શું આગ લાગી?) (આકાશમાં તો આગ જેવું જણાય) છે, પણ હું તો મેહની આગે જે ખરેખરી આગ છે તેથી બળી બળી થાજી; રે તેમાં વળી) આને—આ ભયંકર આકાશને જોઈ (એટલે મને ભય પણ બહુ લાગે) હું મરું તો (દુઃખથી) છુટું—દુઃખને આરો—પાર આવે (પણ રે) મોત (પણ) નથી આવતું.

૪૭ હાથિયો—હસ્ત નક્ષત્રમાં મોટા ગાજવીજ સાથે થતો વરસાદ. (એ નક્ષત્ર શરદ ઋતુમાં આવે છે, પણ વર્ષાનાં બીજાં નક્ષત્રોની મસ્તિ વર્ણી

(ધંદ્રવજા.)

“વર્ષાતણા આ ઉતપાત રોળે, મોટાં તપસ્વીમન છેક ડોલે;”
 “જોદ્ધા સહુ તે પડતા વિચારે, શા આસરા તે અખળાતણારે.” ૪૮૪૮
 “જો વાવડીયો સર ને તળાવ, પાણી ભરાયે ઉભરાઇ જાય;”
 “પાણી ભરાવ્યું મુજને અનંગે, પાણી ભરાયાં નયિ લોહિ અંગે.” ૪૯૪૯

(વસંતતિલકા.)

“અત્યન્ત વૃષ્ટિથિ વધ્યો !વરહાસિ જાણું;”
 “અત્યન્ત અસિ વધવે બિજિ વૃષ્ટિ માણું;”
 “અત્યન્તવૃષ્ટિથિકિ છેક તણાઈ જાઈ.”
 “ઓ પ્રાણનાથ તુજસૂં નહિં રે મળાયું.” ૫૦૫૦
 “વક્ત્રારવિંદ કરમાઇ ગયું જળે છે,”
 “આ જીવહંસ વણુઓથ રડી મરેછે;”
 “આ દેહ-હોડિ નખળી પવને ડુબેછે;”
 “ઓ ખહેનિ બહાલિ પિયુને ધણિ ધીર દેજે.” ૫૧૫૧

તેની સાથે માંહે મળતી હસ્તની પણ વર્ણી છે) (૩૫૬). (હાથિયાની પેઠે તોફાની કીધું એવો દહાડો-એ રસિલો દાહાડો પિયુએ ન દેખાડ્યો જો !-પિયુ દેખાડવાનો વખત ન આવ્યો.)

૪૮ ઉતપાત-તોફાન. તપસ્વીમન-તપસ્વીજનોનાં મન. વિચારે પડતા વિચારમાં પડતા-ડરતા. (એ શ્લોકમાં મુખ્ય અલંકાર એક રીતનો વિરોધ -કાવ્યાર્થપત્તિ-પણ પેટા અલંકાર અતિશયોક્તિ છે.)

૪૯ સર-સરોવર. અનંગે-કામદેવે. —પાણી ભરાવ્યું—(મને) હરાવી થકવી—હેરાન હેરાન કરી નાખી. (મારાં) પાણી ભરાયાં—આ તન વાહાણમ પાણી ભરાઇ ગયાં—સોજ આવ્યા—મારું મોત પાસે આવ્યું છે.—અંગમાં લોહી નથી (લોહીને ઠેકાણે પાણી ભરાઇ ગયાં છે.) (એમાં ચમક નામનો રાખ્દાલંકાર છે.)

૫૦ (અનર્ગળ વરસાદથી મારો વિરહ અગ્નિ વધ્યો જાણું છું—વધ્યો છે અગ્નિ—અગ્નિથી થતો બાક વધવાથી બીજી વૃદ્ધી—પાછો બીજવાર વરસા થાય છે પણ એ ઉપરથી વ્યંજના કે, વિરહાગ્નિ અતિસે વધવાથી મને અ જોલો છૂટી જાય છે—ગયો છે. અતીસે વરસાદ થયાથી—રેલ આવેથી ઝાડ, પશુ પક્ષી વગેરે તણાઇ—ધસડાઈ જાય છે પણ એ ઉપરથી વ્યંજના, કે, જોલો છૂટવાથી—છૂટ્યો છે ને હવે આ હું તણાઈ જાઈ છું—મને તાણુ ચાલીશ—આ મરી જાઈશ; આ પ્રાણનાથ તુને ન મળાયું જો !) (એ શ્લોકમાં ઉત્કૃષ્ટ ર વ્યંજના અને અનુક્રમ-કારણમાળા અલંકાર છે.)

૫૧ વક્ત્ર-મોહાડું. અરવિંદ-કમળકુલ. વક્ત્રારવિંદ-મુખરૂપ કમળ અથ મુખ અને કમળ (જળે-વરસાદથી-ડહોળાતાં) પાણીથી કરમાઇ ચક્રાધ-તેજ વગેરેનું થયું છે.—આ વરસાદથી વધી ગયલી એવી વિરહ જવાળાથી મારું

(અનુષ્ટુપ.)

શરદિ આધિથી ગાત્રો, શિથિળ તે થઈ પડી;
સજ્જડ ટહાડિ ને શીકી, જાણે કરાંડુપે ધડી.

૧^૧

શરદ્.

(વસંતતિલકા.)

“ઓ ખહેનિ બહાલિ પિયુને ઘણી ધીર દેજે,”
એ વાણિ દાસિ સુણિ એભકથી ઉઠી રે;
ઢંઢેળિ તો સજવળી નહિં તે લગારે,
બોલાવિ તો ન વદિ મૂર્છિત^૧ નાર ભારે.
જોઈ દશા અતિસ તે દિન દાસિ રોઈ,
બોલી ધ્રુજ ‘પ્રથમ^૨ હાય હું કાં ન મોઈ;
માથે પડી ધિરજથી લિધિ તે નિભાવી,
તાકીદથી સમજિ બોલવિ વૈદ લાવી.

૧

૨

(ધંદ્રવજ્રા.)

સીસી^૩ મુંઘાડી વળિવૈદરોજે, માત્રા ચઢાડી પછિ નારિ જગે^૪;
સારી થઈ પંદરએક દહાડે, તે તો કહૂં દાસિતણે સપાડે^૫. ૩

કરમાઈ ગયું છે અથવાં મુખરૂપ કમળ કરમાઈ ગયું છે.) (હંસાદિક જે, સરોવર ને તળાવ ઉપર રહેનારાં તેને વરસાદથી બચાવાને આથ નથી હોતી-તેઓને દુઃખ હોય છે.-મારો જીવ પણ પિયુની આથ વના રડયાં કરે છે. અથવા જીવરૂપ હંસ રડે છે;) (દરિયામાં નબળી હોડી જખરા પવનથી ડુબે છે-આ નબળી દેહ, (જીવતર-ભવદરિયામાં) પવનથી-અતી થંડા વરસાદની સાથે આવતા પવનથી-મોતના પવનથી ડુબે છે-ઢળી પડે છે-તળિયે ઝેસે છે-મરે છે અથવા દેહ હોડી ડુબે છે,) ઓ ખહેનિ બહાલી-મારા મુવા પછી મારા પિયુને ધીરજ આપજો-તેને શોક કરવા દેઈશ નહીં.) (ઉપમા-પરિણામ અલંકાર.)

૧ (બાહારની શરદીથી અને ઘણા જોરસાથી ઘણીવાર રડવાથી જે થાક ને પછી શરદી થાય છે તે અંદરની શરદીથી. અને આધિ-ચિંતાથી તે સ્ત્રી, ગાત્રે ઢીલી થઈ પડી-તેના માત્ર-શરીરના સાંધા અવયવો નરમ થેંસ ઢીલા થઈ ગયા ને પછી તે સજ્જડ હાલે ન ચાલે તેવી, ટહાડી ને શીકી થઈ પડી-જાણે કોઈ કહેશે કે આકાશથી પડતાં કરાં-બરફ રૂપે તેને ઈશ્વરે ધડી હોયની શું ?) (ઉત્પ્રેક્ષા.)

૧ મૂછા આવેલી-જેહોસ થયલી. ૨ (પેહેલી કાં ન મોઈ-રોકને શો જવાબ આપીશ?) ૩ ઓસડની-આમોનિયા વગેરેની. ૪ જગે છે-જગતી-હોશિયાર થવા લાગે છે. ૫ સપાડું-સાંમો પાડ-ઉપકાર.

એવી કરે તે તનવીજ રોજ, બાઈ કરે નાજ વિન્નેગશોક;
વાયુ ફરયો ને રચના ફરી તે^૬, જોવાયિ બોલી સખિને ફરી તે.^૭ ૪
“વૈદો ઉપાયે તનવ્યાધિ કહાડે, રે ના સમાવે મનઆધિ કાંકે,”^૮
“જીપાય થાયે સધળા અપાય, ધારયું થયે કારજ એ ઉપાય.” ૧^૧
“આકાશ આ સુંદર સ્વચ્છ શોભે, ઘોળાં કુપેરી ચ્લેક વાદળાંએ,”
અંધારુ કોઠે વિરહાગ્નિધૂમે, ચારે ખુણે વાધ કુતર્ક ધૂમે. ૨^૨
“તારા ગ્રહો ને સુઉપગ્રહો ત્હાં, આકાશગંગા ન ધરાઉં જોતાં;”
“એવી સુરાતે નહિં નાથ પાસ, નીચે હું જોઈ રહું છૂં નિરાસ.” ૩^૩
“જેવો ભુંડો આ તડકો શરદનો, તેવો ભુંડો નાથવિન્નેગકેરો;”
“દીસે સતાવેછ ભલો શરદનો, દીસે નિશાએ નરસો બિજો તો.” ૪^૪

(શાફુલવિકીડિત.)

“જો જો બિંબ તું પૂર્વમાં શુભ કંઈ પીળું ધણું લાલ તે,”
“પ્રાણી જેવડું મ્હોટું ઘોડશ કળે, સંપૂર્ણ શોભી રહે;”
“ધીમે નહાતું સફેત થાય ચ્હડતાં, આકાશમાં તેહ રે,”
“હેડું-કામળ કીરણે નયનમાં, પેસીજ ઠારે ખરે.” ૫^૫

૬ રચના. ૭ તે સ્ત્રી.

૧ કાંકે-કંઈએ; કેમકે. અપાય-નકારે કળ થાય તેવા ઇલાજ (મનનું દુઃખ કહાડવાને વૈદો જે ઉપાયો કરે છે તે અપાયજ થાય છે-જે ઉપાયો કરે છે તથી તબિયત સારી થયાને બદલે ઉલટી વધારે બગડે છે-કારણકે નિરોગી પણ નબળા કોઠામાં આસડ ગયેથી શરીર રોગી થાય છે. મનનું દરદ તો, ધાર્યુંકારજ થાય તારેજ મટ ને એ થાય એટલે એને ઉપાય થયો જાણવો.-કાર્ય તેજ કારણ).

૨ કોઠે-મારા કોઠામાં-મનમાં વિરહ અગ્નીના ધુમાડાથી અંધારું થઈ ગયું છે (વિચાર શૂન્ય છઈ); મન જંગલમાં ચારેખુણે કુતર્કથી વાધ ધુમે છે--(ભય દુખ થાય છે). (આકાશ તો સુંદર સ્વચ્છ છે, પણ મારી આ દશા છે).--(વિરોધ-વિષમ અલંકાર).

૩ ત્હાં-જીએ આકાશમાં. ગ્રહ-બુદ્ધશુક્રાદિક. ઉપગ્રહ-મુખ્ય ગ્રહની આસપાસ ફરતા અને વળી તેની સાથે સૂર્યની આસપાસ તો ખરૂંજ એવા ગ્રહો ચંદ્રાદિક. આકાશ ગંગા-ઝીણા ઝીણા તારાઓના ઝુમખાઓથી આકાશમાં જે લાંબો સફેત લીસોટો પડેલો દેખાય છે. (એ લીસોટો નદીના જેવો દેખાયાથી ગંગા નામ કલ્પ્યું છે-આકાશમાં જે ગંગા તે આકાશગંગા-સમન્વિતપુરુષ). નીચે-જીએ જોઈ પછી દલગીર થઈ નિસારો મુખી ભાંચ તરફ (જેવું).

૪ (શરદનો તડકો તો હજી ભલો કે દિવસે દુખ દેછે-રાતે તો ચાંદની સુખ આપેછ પણ બિજો તો-નાથ વિન્નેગનો તડકો તો એવો નરસો છે કે દિવસે ને રાતે પણ સતાવે છે-ખારી નાખેછ-દુઃખ દેછ).

૫ (માણિકઠારી પુનેમના ઉગતા ચંદ્રનું વર્ણન છે-ચિતરી દેખડાવાય તેવું.)

“રાતે એ શશિ નિર્મળો અમૃતથી, તાજ કરે ઔષધી,”
 “પ્રાણીનાં તનમનતાપ સમવી, આનંદ આપે વળી;”
 “એવો એ પણ માહરી બળતરા, જાયે ન ભારી વધે,”
 “દોષો શૂં દઉં એહને કરમના, લેખો નડે રે બધે.” ૬
 “આહા પેલું ચકોર પંખિ ખવિષે, કેવું પડ્યું ધીકું છે,”
 “ચાંદાને સુખથી સુધા પિષ્ટ કરી, ટહાડીજ આંખે જુએ;”
 “આઠે જામ હું વલ્વલાટ કરછું, કહારે પડું ધીરિ રે,”
 “ચાંદાને નથિ દેખતી સૂરજથી, તોખા થઈ ભારિ રે.” ૭
 “પાણીમાં રમણીય મંદ પવને, દહેરો ધિમી ચાલતી,”
 “તેમાં ચંદનિ ખીલતી શશિલિટી, શોભા અતી ચાલતી;”
 “એ વેળા વળિ હોડિ તે હળુહળૂ, ચાલે રહડાવી રહડો,”
 “તેમાં ગાઉં ન નાથસૂં વળગિને, એસી હું જીવ્યું જજો.” ૮
 “આજે માણુકઠારિ આ પિયુ વિના, જાયે વૃથા બહેનરે,”
 “એસી સાથ અગાસિમાં દુધ અને, પૌઆ ન ખાઉં અરે;”

છે. ચિતારાએ એ ચંદ્ર ચિતરતાં કોઈ સ્ત્રીને અગાસીમાં અથવા મેદાનમાં-
 એકાંતમાં એકલીનેજ તે ચંદ્રને જોતી-તેનાં કિરણો આખમાં લેતી એસાડવી-
 ઉભી રાખવી). ઉગતો ચંદ્ર જરાક પીજો ને ઘણો લાલ-કેસર જેવો હોય છે.
 ધોડશ-સોળ. તે ણિંબ, પોતાના કુમળા કીરણને થોગે-કીરણરૂપ તેજ લીટી
 જે ચંદ્રને ને આંખની કીકીને જોડી નાખે છે તેની મારફતે આંખમાં પેસીને
 હેહું ઠારે છે-ખરેખર (સહુતું પણ મારું નહીં).

૬ શશિ-ચંદ્ર. અમૃત-ચંદ્રકિરણરૂપ અમૃત (અમૃતના જેવી થંડક કરે
 છે માટે). ઔષધિ-વનસ્પતિ (દિવસના તાપે કરમાઈ ગઈ હોય તેને તાજ કરે છે).

૭ ચકોર (કલ્પિતપક્ષી-એને વિષે એમ કેહેવાય છે કે એ ધણું ચંચળ
 છે તથાપિ ચંદ્રને દેખે છે કે ઉડતું બંધ થઈ અક્ષર સ્થિર રહે છે અને
 મહોડું વડાસી ચંદ્રની અમી પિયાં કરે છે). ખવિષે-આકાશમાં. ચકોરપંખી
 સુધા-અમૃત પીષ્ટ કરીને સુખેથી સંતોષે ટહાડીજ એવી આંખથી ચાંદાને જોયાં
 કરે છે. જામ-પોહોર. ચાંદાને નથી દેખતી-પિયુને નથી દેખતી; સૂરજથી તોખા-
 વિજેગરૂપીસૂરજથી તોખા.

૮ શશિલીટી-ચંદ્રના કિરણો પાણી ઉપર જહાં સીધાં પડે છે તાંહાં
 કંઈક લાલ એવો પ્રકાશનો લીસોટો પડેલો જેવામાં આવે છે. (શશિથી-શશિનાં
 સિધા પડતાં કિરણોથી થતી જે લીટી તે શશિલિટ. (તૃતિયાતપુકુષ સમાસ).
 હળુહળૂ-ધિમેધિમે. (મારું) જીવ્યું જજો-જીવવાને ધિક છે. (હોડીના ભંડારઉપર
 ધણીધણિયાણી નિશો કરી જમીને ખેઠાં હોઈયે, થોડેક દૂર ગવેયા ગાતા
 હોય અથવા ખંને ગાતાં હોઈએ, વળગતાં હોઈયે, હોડી ધીમે ધીમે ચાલતી
 હોય, રહડોમાં થોડો થોડો પવન ભરાતો હોય, ચાંદની જીલી રહી હોય,
 એવી રહેલ મેં ન કીધી જો !

“આગે પૂલનિ વાડિમાં જઈ કરી, ગાનો હું સૂણું ન રે,”
 “સૂણી માણુક ઝીલવા સજિ કરી, ના ના પલંગે હરે!” ૯૯
 “આજે માછલિ ચંદ્રની અમિ પિઈ, મોતી કરે અંગમાં,”
 “તેવી ગર્ભ હું નાથની રતિ પિઈ, રેં ના ધરં રંગમાં;”
 “લહાવો લેઈશ કેદિ રે અધરણીકરો વળી જનમાં,”
 “પૂલાઈશ હું કેદિ પુત્ર જણિને, સંતોષથી મનમાં.” ૧૦૧૦

(તોટક.)

“નદિનાં સરનાં નિર થીર રહ્યાં, મળથી છુટિ આરસશુદ્ધ થયાં;
 “સઘળે સ્થિરતાજ સદ્રાઈ થઈ, પણ જોવિ હું તો હતિ તેવિ રહી.” ૧૧૧૧
 “દરિયો તજિ ગર્વ ધિમેજ પડ્યો, અહુ થાકયિ વહાણસું નાજ નડ્યો;”
 “સહુ અંદરકેરિ જુદાઈ મટી, પણ જોવિ હું તો હતિ તેવિ રહી.” ૧૨૧૨
 “જીથમાં સર ઊપર રોજ રમે, ખતકો અહુ હંસ કલોલ કરે;”
 “હિલવે જિભ માછલિયો રસથી, પણ જોવિ હું તો હતિ તેવિ રહી.” ૧૩૧૩
 “ખુબ ઇદિવરો સુરખિંબથકી, કુમુદી વળિ કૈરવ ચંદ્રથકી;”
 “સરમાં પુલ શોભિ રહ્યાંજ ખિલી, પણ જોવિ હું તો હતિ તેવિ રહી.” ૧૪૧૪

૯ ગાનો-- ગાયનો. માણુક--માણુકના રંગ જેવું રેત--ધાતુખુંદ (ઝીલવા) સજ--સણગરાધને. (અફસોસની વાત છે કે જીવરાતીઓમાં ઘેરાં બાહાર નય છે તાહારે સણગરાય છે ને ધરમાં નકારાં લુગડાં પેહેરેછ--તેમાં ધણેક ઠેકાણે ચોખ્ખાઈને બાહારે ઘેરાંઓને સુતી વેળા પેહેરવાનું લુગડું જુદું કરી મુકેલું હોય છે--જે ધણે દાહાડેઘાવામાં આવે છે. ધણીની સાથે સુતી વખત નકારાં લુગડું ઘેરાં પેહેરે છે એવો ગંડું જીવરાતીઓનો વિલાસ છે.--ના ઠીકજ છે, લોકને મ્હો દેખાડવાને ઘેરાંએ બનવું ને ધણીની પાસ સુતી વખત મેલાં ગંધાતાંજ લુગડાં પેહેરવાં!) હરે--ઓ રામ (નિસાસો).

૧૦ (ઘેરાંને અધરણીનું અધરણીરાત થવાનું ધણું કાડે હોય છે).

૧૧ સર--સરોવર, તળાવ. નીર--પાણી. આરસપાહાણનાં જેવાં શુદ્ધ--સાફ. (વિરોધ--વિષમ--વિષાદ).

૧૨ (વધામાં દરિયો તોફાની હોય છે તે શરદઋતુમાં ધિમે પડે છે--જાણે કે તેને મસ્તીનો થાક લાગ્યો હોયનીશું?). (વરસાદના તોફાનને લીધે બંધ પડેલાં વાહાણો પાછાં ચાલવાં જરી થયેથી) બંદરોની એકમેકની જુદાઈ મટી.

૧૩ જીથ--ટોણું. કલોલ--ખુશીનો પોકાર. પાણી સ્વચ્છ થયેથી માછલીયો નિર્ભય ઉપર રહે છે ને રસથી--ખાવાનું મળેથી--મળવાની આશાથી જીલ લલાવ્યાં કરે છે.

૧૪ ઇદિવર લાલ કમળ એ સુરજથી ખીલે છે ને કુમુદી--પોયણી અને કૈરવ એ કમળો ચંદ્રથી પ્રકુલીત થાય છે.

“ખુલતૂંજ અપોરિયું માલતિ ને, પૃથિવી ભરપૂર સજ્જિત કુલે;”

“વળિ કાશતણી દિપતી ચમરી, પણ જેવિ હું તો હતિ તેવિ રહી.” ૧૫^{૧૫}

(ચામર.)

“બાજરી જુવાર કેટલાંક તો કઠોળ ને;”

“ભાત આદિ ધાન્ય તે તયાર પાકિને બને.”

“પંખિયો કરે કલોલ લૂટતાં અનાજને;”

“ગોફણો ઘણી હડે જમે સુરંગ ખેતરે.” ૧૬^{૧૬}

“દેહડી કુલી રસે ન દીસતીજ દેઅડી;”

“થાય લીલ રે પરંતુ નહેસ હૂનિ આ પડી.”

“લોક હર્ષ પામતા પિયૂ વળી ચિહ્નાયરે;”

“હાય હાય રંગ આ જમ્યો ન દિવ્ય ખેતરે.” ૧૭^{૧૭}

(ભુજંગી.)

“સવારે કુલો શ્વેત ઠારે ભિંજાએ, ઘણી લહેજતે વાસ આપેછ ભારે;”

“બહુ મોડિ ભઠી કરું ચીડિયાંઓ, નહીં ગાઉ ભેરો અને ભેરવીઓ.” ૧૮^{૧૮}

“અપોરે દિશા શોભતી જોઉં રંગે, કુલોથી ભર્યાં વૃક્ષ ને વેલિ કંપે;”

“ફરી ના દશા છેક શીકિ હું અંગે, સુકો એકલો જીવ તો નાજ અંપે.” ૧૯^{૧૯}

૧૫ કાશ-એક જાતનું ધાત્ર. એ ધાસની ચમરી સુરજતા પ્રકાશથી દીપે છે.

૧૬ (એ ધાન્યો વર્ધામાં વવાયલાં શરદ્માં તૈયાર થાય છે) જમે-જમ્મે; મચે.

૧૭ (મારી દેહડી-દેહ, રસે-ખુશીથી ન કુલી, પણ હલદી સન્યાસીની-સાધુની દેઅડી-સમાધ જેવી દેખાય છે. રે દેઅડી તો સારી કે તે ઉપર લીલ હોય છે (કંઈ પણ લીલોતરી હોય છે પણ આ દેહડી તો ભિતરના તાપથી હુની થઈ રહી છે-જેનનની લીલોતરી બળી ગઈ છે એવી નેહેસ છે. (હું ને મારો ઘણી સાથે ચાલતાં હોઈયે ને લોક મારા સામું જોતા જતા હોય ને મારો ઘણી મનમાં ચિહ્નડાતો હોય એ રંગ આ (પ્રથમ શોભીતું પણ હમણાં નહીં એવા) દિવ્ય ખેતરમાં ન મચ્યો જો!) (આ શ્લોકનો ઉપરના ૧૬માં શ્લોક સાથે સંબંધ છે. ખેતર શોભતાં છે, આ ખેતર શોભતું મથી; તાંહાં પંખીયો લુટે, અહીં લોક પોતાની નેનોએ મારી ખુણસુરતીનો રસ લુટે; ખેડતો ગોફણો ઉરાડે, પિયુ ચિહ્નડાય-વેળાયે કોઈ મશ્કરી કરે તો તેને ગાળ દે-તેની સાથે લડે વગેરે.)

૧૮ શ્વેત-ગ્રાણાં. ભેરવ રાગ અને ભેરવી રાગણી.-(એ રાગ ગાવા-સાંભળવાની વિશેષ લેહેજત શરદ્ જાતનાં પરોડિયાંના પ્રારંભમાં હોય છે.

૧૯ વેલિકંપે-વેલ હાલતી હોય તે (જેહજી.) દશા ના ફરી-મારી અહ દશા ના ફરી. સુકો-રસહીણ. અંપે-નિરાંતે ખેસે.

“સમી સાંજરે વન ગોવાળું શોભે, સહ પક્ષિઓ પર્વતે સાથ બેસે;”
 “છુટી જાય ઇંદ્રી પડે શીકિ જોભે, અરે સ્હોડમાં ઝાનિ તે જીવ પેસે?” ૨૦૨૦
 (ઇદ્રવજા.)

“જોયાં નહીં રે સસરાતણાં મેં, સાચ્યાં સરાધો પિયુએ કુડાં તે;”
 “જોયા નહીં બ્રાહ્મણને જમેલા, જે દક્ષણના બહુ થાય ઘેલા.” ૨૧૨૧
 “ગાળી શું ગળ્યા સહિસંગ રંગે, હોળી ઉઠીછે દિન રાત અંગે;”
 “તેલાં કસ્યાં તોપણ નાજ સીઝે, આજે દસેરા નહિં મન રીઝે.” ૨૨૨૨
 “આનંદ મોટો સહુને દિવાળી, મારે બળાપો કરિ રોવું આલી;”
 “મંદીર સર્વે દિપતાં અતીસ, મંદીર આ આપણું છે મસીત.” ૨૩૨૩
 (અનુષ્ટુપ.)

રચના જોધને લહેરે, આવ્યું ઝોકું જ તેહને;”
 દીસે નમી ગઈ પીળી, પાકેલાં શાળછોડવત્.” ૧

હિમંત.

(ઈદ્રવજા.)

ઝોંઝૂ ઉઝૂને થઈ જાગતી તે, વાતો ચલાવે સખિસાથ નીતે;
 પૂરે કસ્યા કાળ શરદ્ વળી તે, આવે શિઆળો વદિ આવી રીતે.—૧

૨૦ વનમાં ચરતું-વનમાંથી પાછું વળતું. ગોવાળું-ગાય ભેંસ બકરાં વગેરે.
 (એ બધું જોધને-એ સાંજની શોભા જોધને એકદમ દલગીરી થઈ આવેથી જોભે.
 છુટી ને તે જોભેથી ઇંદ્રીઓ છુટી જાય છે ને શીકી પડી જાયછ-ગાત્ર ભંગ થાય
 છે ને હું કીકી પડી જઈછ).

૨૧ (ભાદરવા મહિનામાં શ્રાધપક્ષ આવે છે.) રૂડાં-યથાર્થિ-ભાવથી.
 કપાળે આરચા, છાતીને ભુજે મળિયાગડાં-અંદનના લેપ, ગળે કુલના હાર,
 અખોટિયાં પેહેરેલાં, હાથમાં વાસણ રહી ગયલાં, મ્હોડાં તકતક થતાં વગેરે
 વિચિત્રના વેશના, જમેલા ને દક્ષણાથી સંતોપાયલા એવા બ્રાહ્મણોને મેં જોયા.)

૨૨ (આસો સુદમાં-નવરાત્રમાં સાહેલીઓની સાથે ગરબા ન ગાયાં) નવ-
 રાત્રીનું નવ દિવસનું વ્રત તો નહીં પણ એમાં ત્રણ દિવસ ઉપવાસ કરવાનું માતાનું
 જે વ્રત તે કીધું પણ કંઈ સિંચ્યું નહીં-પિયુ ન આવ્યો; રે આજ દસેરા છે
 પણ મન નથી રીઝતું જો!

૨૩ મંદીર-મોટાં ઘરો; દેવસ્થાનો. આપણું મંદિર-આપણું ઘર મસીદ
 જેવું છે. (તારો ને મારો કોઠો એ જે અકેકું મંદિર તે ખુશીના દીવાવના
 મસીદ જેવું છે.)

૧ રચના-શરદ્ ઋતુની શોભા. શાળ-ભાત-ડાંગરના છોડવા સરખી.

“ભાડિ રતણી તળાઇ ઓસિકાં રળાઇ ને,”
 “કસ્તુરી લવંગ એલચી જ દાલચીનિ ને;”
 “ચાફ ચાફળી દરાખ પીસતાં બદામ ને,”
 “ભાત ભાત પુષ્ટિપાક પાન ના ગમે મહતે.” ૭
 “દૂધધીતણા પદાર્થ સાકરે મળેલ ને,”
 “જોઈ શાક ભાજિ તાજિ રાજિ થાઉં ના મને;”
 “સેરડી સિતાફળો લિખૂં સુપેર ફૂડિમો,”
 “જોઈ સંતરાં વળી મહીજ આવતો ડિમો.” ૮

(મદદ.)

વા કુલ ચંદન ચંદ્ર અગાસિ જલારાય ખારિક વસ્ત્ર ધરેણાં,
 એ જનને ગમતાં ન ગમે ભલું ઓઢવું ખાવું સુવૂં દિન રેનાં;
 તોપણ પેલિ કરે બહુ સેવન વર્ચસમાં હુંઠવાતિ ડરે ના,
 રીસથકી કરિ દૂર સદ્ગ પછિ રોઈ વદે “પ્રિય પાસ તું શેના.” ૧

(અનુકૃપ.)

હુંઠવાતી ધુમાતીનો, ચાળો કાંઈ ૫ચ્યો કહું;
 સંકોડાઇ દિસે ટહાડે, જેવું સાપતું ગૂંછળું. ૨

શિશિર.

(શાલિની)

દાસી-આપે હોડવા વસ્ત્ર જરે, ફેંકી દેછે રીસમાં ખાઈ તારે;
 જાથે તારે છેક હોરાડતી તે, જીંદગાળી જે શાલ જીચી હતી તે. ૧

૭ દાલચીની-તળ. (શિયાળામાં શરીર પુષ્ટિને માટે નાના પ્રકારનો પાક ખાવામાં આવે છે.-ઐરાંઓ ગુંદરપાક, મેથીના લાડવા વગેરે ખાય છે-પેલી કહે છે કે એમાંનું મને કંઈજ ગમતુ નથી-પિયુ વના એકલી શું ખાઉં?)

૮ (શિયાળામાં શાક લાજની છત વિશેષે હોય છે.) ડિમો-દલગીરીથી એકદમ છાતી બંધ થઈ જવી તે.

૧ વા-પવન. જલારાય-પાણીનાં ઢેકાણાં-નદી, સરોવર, તલાવ, કુવા વગેરે-એ થંડા ઉપચારો જનને-લોકને ગમતા નથી;-તેઓને તો ઓઢવું, ખાવું ને સુવું ગમે છે; વળી દાહાડો ને રાત બંને ગમે છે, તોપણ પેલી વર્ચસમાં-મમતથી-વેરમાં-ચિહ્નમાં એજ થંડી વસ્તુનું સેવન કરે-હુંઠવાય પણ બીહે નહીં; બીણાં વસ્ત્ર પેહેરે કે ટહાડ વાય; ધરેણાં ઘાલે કે ટહાડાં લાગે; પણ શ્રોત્રીવાર પછી રીસમાં કાહાડી દુર ફેંકી દઈને રડે ને કહે કે ઓ “પ્રિય તું મારી પાસે કેમ નથી?”)

૧ તે-દાસી. ૨ તે-શાલ.

“ઝાડો ફુલે ને ફળથી ભરેલાં, વાએ કરીને હિલતાં થયેલાં;”
 “પત્રે દિસે ઓસતણાં સુમોતી, શોભા સવારે અતિસે હું જોતી.” ૧૨
 “ધાન્યો સિમાડે પરિપકવ શોભે, પોંખો પડે તે જન ખાય હોંસે;”
 “ખેડૂ કરે કાપણિ ગીત ગાયે, જેની મઝે તો કહિ નાજ જાયે.” ૨૨
 “જોતાં કુદે તે હરણો વનાંતે, શબ્દો સુણે કૌંચપિકાતણા તે;”
 “જગે રૂડો દેવ અનંગ એથી, ખાળેછ મૂતે બળિ ના મળેથી.” ૩૩

(શાલિની.)

“વાવા માંડી, લોકને ટહાડ ઝાઝી, થાયે એવું, મૂજને દાઝિ દાઝી;”
 “જે જે વસ્તુ, લોકનાં દુઃખ કાપે, તે તે મૂતે, ચ્હીડવી દુઃખ આપે.” ૪૪
 “મહારે માટે બહેનિ તું કહાડ મા રે, પેટીમાંથી વસ્ત્ર તે બિનનાં રે;”
 “સાડી ઓળી કામળી શાલજોડ, મારી તૂતે આણુ છે રોજ હોડ.” ૫૫

(ચામર.)

“હૂનું પાણિ નાહતાં પિતાંજ હૂનું દૂધ ને;”
 “હૂનિ આહ હૂનિ કાફિ હૂનું ખાવું ભોજને;
 “સૂર્યકીર્ણ અગ્નિકીર્ણ ધૂપ અતરે વળી,”
 “મોગરેલ તેલ દેખિ થાઉછું બળી બળી.” ૬૬

૧ પત્રે-પાંદડાં ઉપર. ઓસ-એક જાતનો ઠાર. (સવારનાં પોરમાં ઘાસ-પાંદડાં ઉપર જે પાણીનાં ખુંદો દેખાય છે તે) મોતી-મોતી જેવાં ગોળ ને ચળકતાં ખુંદ (ઠારનાં.)

૨ સિમાડે-ખેતરોમાં. (જેરાં ને ભાયડા કાપણી કરતાં ‘સખિ આવિયો કારતક માસ કે કંચ સધાવીયા’ એવા એવા ગરબાઓ ગાય છે.)

૩ વનાંતે-વનના મધ્યમાં અથવા છેડાના ભાગમાં. કૌંચ ને પીક એ પક્ષીઓનાં નામ છે. (હરણોને કુદતાં જોતાં અને પક્ષીઓના શબ્દો સુણે-સુણતાં-સુણવાથી) રૂડો દેવ અનંગ-કામદેવ જગી હૈ છે પણ જગ્યો કે તરત એને બળી-ભોગ મળવો જોઈએ-ખાવાનું જોઈએ તે ન મળેથી તે રૂડો હતે ભુડો થઈને મનેજ બાળી નાખે છે.) (સ્ત્રી પુરૂષના સંભોગરૂપી બળી). (એ વિચાર, લેરવ, કાળી વગેરેની સાધના કરનારાઓ, પેલાંઓ જે ખાઉખાઉ કરતાં આવે છે તેઓને આગળથી બળિદાન તૈયાર રાખી મુકે છે તે ઉપરથી લીધો છે.)

૪ લોકને શિયાળામાં ટહાડ વાય છે પણ મને તો અંદરના બળાપા રૂપી ગરમીથી ઓ દાઝી ઓ દાઝી એમ થાય છે.)

૫ દાસી પેટીમાંથી શાલ કામળીયો વગેરે કાઢવા માંડે તો તેને પેલી કેહ કે મારે માટે ન કહાડ-એ કહાડીને તું તારે હોડ;-મારી આણુ છે-મારા સમ છે તુને.) ૬ (શિયાળામાં હૂનિ વસ્તુ તો પ્રિયકર હોય છે પણ પેલી કહે છે કે એ ગરમ વસ્તુઓ મારી ગરમીમાં વધારો કરે છે) અગ્નિકીર્ણ-સગડીમાં ધગધગતા દેવતાનાં કીરણો.

“જાડિ રતણી તળાઇ ઓસિકાં રજાઇ ને,”

“કસ્તુરી લવંગ એલચી જ દાલચીનિ ને;”

“ચાર ચારણી દરાખ પીસતાં બદામ ને,”

“ભાત ભાત પુષ્ટિપાક પાન ના ગમે મહને.”

૭૭

“દૂધધીતણા પદાર્થ સાકરે મળેલ ને,”

“જોધ શાક ભાજિ તાજિ રાજિ થાઉં ના મને;”

“સેરડી સિતાફળો લિંબૂં સુપેર હાડિમો,”

“જોધ સંતરાં વળી ચઢીજ આવતો ડિમો.”

૮૮

(છદવ.)

વા કુલ ચંદન ચંદ્ર અગાસિ જલાશય આરિક વસ્ત્ર ધરેણાં,
એ જનને ગમતાં ન ગમે ભલું ઓઢવું ખાવું સુવું દિન રેનાં;
તોપણ પેલિ કરે બહુ સેવન વચસમાં હુંઠવાતિ ડરે ના,
રીસથકી કરિ દૂર સદ્દ પછિરોઈ વદે “પ્રિય પાસ તું શેના.” ૧

(અનુક્રુપ.)

હુંઠવાતી ધુમાતીનો, ચાજો કાંધ પ્રસ્યો કહું;

સંકોડાઇ દિસે ટહાડે, જેવું સાપતું ગૂંછળું.

૨

શિશિર.

(શાલિની)

દાસી—આપે હોડવા વસ્ત્ર જારે, ફેંકી દેછે રીસમાં ખાઇ તારે;

જાધે તારે છેક હોરાડતી તે, જાણી જે શાલ જાંચી હતી તે. ૧

૭ દાલચીની—તજ. (શિયાળામાં શરીર પુષ્ટિને માટે નાના પ્રકારનો ચાક ખાવામાં આવે છે.—ઐરાંઓ શુંદરપાક, મેથીના લાડવા વગેરે ખાય છે—પેલી કહે છે કે એમાંનું મને કંઈજ ગમતું નથી—પિયુ વના એકલી શું ખાઉં?)

૮ (શિયાળામાં શાક ભાજની છત વિશેષે હોય છે.) ડિમો—દલગીરીથી એકદમ છાતી બંધ થઇ જવી તે.

૧ વા—પવન. જલાશય—પાણીનાં ઠેકાણાં—નદી, સરોવર, તલાવ, કુવા વગેરે—(એ થંડા ઉપચારો જનને લોકને ગમતા નથી;—તેઓને તો ઓઢવું, ખાવું ને સુવું ગમે છે; વળી દાહાડો ને રાત બંને ગમે છે, તોપણ પેલી વચસમાં—મમતથી—વેરમાં—ચિહ્નમાં એજ થંડી વસ્તુનું સેવન કરે—હુંઠવાય પણ બીહે નહીં; ઝીણું વસ્ત્ર પેહેરે કે ટહાડ વાય; ધરેણાં ધાલે કે ટહાડાં લાગે; પણ ચોડીવાર પછી રીસમાં કાહાડી દુર ફેંકી દઈને રડે ને કહે કે ઓ “પ્રિય તું મારી પાસે કેમ નથી?”)

૧ તે—દાસી. ૨ તે—શાલ.

જાગે તેની પેહલાં પાછી લેતી, એવી રીતે રોજ સંભાળ લેતી;
દાસી બોલે 'ના થવું આકળાં રે,' બાઈ બોલે 'કેમ સંખાય આ રે.' ૨

(ધંદ્રવળા.)

“સૂઆળિ આ ચામડિ ફાટિ જાયે, ચીરા પડેથી બહુ દુઃખ થાયે;”

“આઠાં પર્યાં છે સધજેજ અંગે, થાતે હતે તો ચિકણી હું રંગે.” ૧

“ક'પેછ કાયા નયનો તણાયે, રવાં ઉભાં ને કટિમાં પિડાયે,”

“વાએકરી આ ચિથરાં ઉડે રે, હીમેકરી આ ઘઉં તો બજે રે.” ૨

“ના ના સુઆલિંગન થાય રોજ, ભેંટી સુતાની ઘણી છેજ મોજ;”

“વાએ નહીં ટહાડ પછી જરાએ, નીરાંતની બિંધયિ સૂખ થાએ.” ૩

“નાનાવિધે ચુંબન થાય ગાલે, હોઠે કુચે મસ્તક ડોક ચાંખે;”

“ઉછવાસથી બિંદુ વજે અતીસે, આબો ન દહાડો શુભ એ નસીએ.” ૪

“છાતી કરો ને ઢગરાં સુબંધ, ના ના પિયૂના કરથી ડખાય;”

“સંભોગ મેં ના રગડી કરાવ્યો, થંડો ન વાયૂ દુર મેં નસાડ્યો.” ૫

૩ આ-આ દુઃખ.

૧ (શિયાળામાં ચામડી ફાટી જાય છે માટે તેલ મોગરેલ લગાડવાં પડે છે) (મારો પિયુ જો મારી પાસે હોત તો હું રંગે-રંગવિલાસે-ખુશીથી ચીકણી તો). અથવા (ખુશીમાં હોત તો મોગરેલ વગેરે ચોળીને નાહાત કરત ને તેથી મારી ચામડી સુઆળી રહત).

૨ કટિમાં-કંમરમાં વાની સુજ આવેછ. (એ ઋતુમાં પવન ઘણું કુદેછ.) પવનથી આ મારાં પેહેરેલાં ફાટાં તુટાં લુગડાં પણ ઉડે છે-આ ઋતુની મળ એટલી બધી છે કે તેનો ઉપભોગ કરવા તરફ મન દોડે છે તેને હું અટકાવી શકેતી નથી-હું ઘણી ચિહ્નુછ-ફાટલ થાઉંછ ને એથી મળવા આવનારામાં-લોકમાં હું ઘેલી ગણાઉંછ. ચિથરાં ઉડવાં-એટલે નહાર કહેવાવું, આખર જીવી. હીમ પ્રડવાથી ઘણ બળી જાય છે. વિભેગ રૂપી હીમથી આ ઘઉં-આ હું બળુંછ.

૩ સુઆલિંગન-રડાં આલિંગનો-(કોઈ શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે) ભેટવું તે; કોટી કરવી તે. (એ) આલિંગનો (રે) ના, ના થાય-નથી થતાં (એ બોલવું ચહીડવું છે). (આલિંગન જો થતાં હોય તો ટહાડ ન વાય વગેરે) (શિયાળામાં-ટહાડમાં (આલિંગન જોધયેજ) (કોઈશાસ્ત્રમાં એવો વિધિ છે કે પુરુષે ધીર રાખી પ્રથમ બાહ્ય પચાર-બાહારના વિલસ કરવા ને એથી પેલીને તૈયારીપર આણી પછી સુરત કરવું-એમ કીધેથી ખરો વિલાસ થાય છે. સ્ત્રી પ્રથમ દ્રવે છે ને બંને એક બિંબપર પ્રસન્ન રહે છે-કોઈ વ્યભિચાર કરતું નથી).

૪ નાનાવિધે-ઘણી ઘણી રીતે. ઉછવાસ-બોચો શ્વાસ. (ચુંબન કરતાં જરા બોચો શ્વાસ લેવો પડે છે) (ટહાડમાં ચુંબનથી પણ કંઈ બિંદુ વજે છે.)

૫ કરો-હાથ (બે.)

“સીત્કાર શબ્દો પિસતાંજ હોઠો, થાયે વળી રે કકડે સુદાંતો;”
 “સીત્કાર શબ્દો સુરતાંતકાળે, કહાડયા નહીં મૂખથિ શીતકાળે.” ૬૩
 “જાયે ધનુર્માસ જમી ન વહાણે, ધાયૂ ધનુર્ છે હું તણાઉં ટાણે,”
 “સંક્રાંતિ આવી પણ શું ઉકાળે, ભાગ્યો વિના શું શિવરાત્રિ આલે?” ૭૭

(અનુક્રુપ.)

ટૂંટિયાં વાળિને સૂતી, ટહાડે ને પવનેકરી,
 વિલીન અખજનીપેરે, ચૂંથાએલિ પડી રહી. ૧૧

વસન્ત,

(માલિની.)

વળિ રત બદલાઇ, પૂર્વનો^૧ વાયુ વાએ,
 પ્રુલ ખગર ખુખ ખીલે, ખેલ ખેલે સદ્ગમે;
 રતનિ અસર ભારી, નારિ જાપેર દીસે,
 તનમન કુપરંગે, નિર્મળાં છે અતીસે. ૧
 પણ પછિ ચિહિડિયોલી, દાસિને તે અધીરી,
 “જુહું જુહું સમજાવી, કાં તું પાડેછ ધીરી;”
 “વરસ થયુંજ પૂરું, રે થયાં આર લાંબાં,”
 “રહિ કરવિ હવે તો, આત્મહત્યાજ સાંખા.” ૧૧

૬ સુદાંત--શોભીતા દાંત. સીત્કાર શબ્દો--ટહાડથી દાંત ને આઠ પીસતાં જે
 ‘સીઘઈ સીઘ’ એવો જાગ્યો શબ્દ નિકળે છે તે. સુરતાંત કાળે--સુરત પૂરું થતે--(સ્ત્રી દ્ર-
 વી કે તે સંતોષમાં ‘સીઘઈ’ એવો જે નીચો શબ્દ કહાડે છે તે પણ સીત્કાર શબ્દ.)
 ૭ ધનુર્માસ--માગસર પોસ મહિનામાં--ધન સંક્રાંતિમાં સવારના પોહોરમાં
 ટહાડમાં લાડુ ને ખીચડી ધી જમવાં તે. (એ ભોજનનો મહિમા ગણાય છે). ધનુર
 એટલે વાગ્યા ઉપર ખાટું અથવા નળજે કોઠે કેળાં ચાંપાં વગેરે ખાધાથી
 શરીરમાં તાણુ છૂટે છે ને પછી બકવા ચાલી મોત થાય છે તે રોગ; ધનુરવા. (ધનુર
 ધાયું એમ કેહેવાય છે (ધનુરવા ધાયો--હોડયો). ટાણે--સપરમે દાહાડે. સંક્રાંતિ--
 મકરસંક્રાંતિ. શિવરાત્રી--મોટી શિવરાત્રી જે માહા વદ તોરસે આવે છે તે--એ
 વ્રત કીધું પણ ભાગ્યવનાં કળ કેમ મળે--પિયુ કેમ વહેલો આવે?

૧ વિલીન--ચક્રદાઇ ગયલું. અખજ--કમળ.

૧ (આપણા ગુજરાતમાં વસંતમાં વાયુ પૂર્વનો અથવા દક્ષિણનો અથવા
 અગ્નિકોણનો હોય છે.) ૨ પક્ષી.

૧ (પિયુને ગયાને એક વરસ થવા આવ્યું રે લાંબાં લાંબાં ખાર વરસ થયાં
 હોય એમ--મને લાગે છે). સાંખા--ઓ સાંખ!

“અરરરર શું આ તે, આત્મહત્યા ન હોએ?”

“રિળિ રિળિ રિળિ મારે, રોજ વીજોગડો રે;”

“કયમ મરિ નથિ જતી, લાવિ દે ઝેર મૂને”

“અતિશય પુન સાચે, લાગશે બહેનિ તૂને.”

૨૨

(ધંદ્રવજા.)

“નીહારમાં વાયુ મજોથ થંડો, ઝડોનિ સાથે અથડાઇ મંદો;”

“ફૂલો હિલે થાય સુગંધવાળો, બાળે મને ના વધુ શું સુખાળો.” ૩૩

“બહાણે ખગો ગાય બહુ ભમંગે, આવી રહે પૂલધટા સુરંગે;”

“કુંજે ફરી ના લઇ પીયુસંગે, સાલે મને ના કયમ સૂળ અંગે?” ૪

“થાકી ગયે તો વળિ બેસિ બાગે, જોયો પુવારો ઉડતો ન આગે;”

“જોયો ન કૂંજો તડકો સુકાચે, જોતી નથી શું પરિતાપ સાચે?” ૫

“બેઠો ન દીકો પિયુ આંગણે જે, થંડું થયેલું ખુબ છંટકાવે;”

“જોતો મને ને મુજ સાથિયાને, સાથી વના શું નથિં ઘેલિ રાને?” ૬

(શાલિની.)

“ગુલ્લાલા ગૂલાબ મુચ્કુદ જાઈ, પારીજાતે કેવડે વાડિ છાઈ;”

“જૂઝાં આંખાં મોગરો ને બફૂલો, બાળે પૂકી વાસને અબખૂલો.” ૭

૨ (તલવાર વગેરેથી અથવા તાંપીકુવો કરેથી અથવા ઝેર વગેરે પીધાથી પોતાનું મોત આણવું તે આત્મહત્યા કેહેવાય છે. આત્મહત્યા એટલે પોતાને હાથે પોતાની-પ્રાણની હત્યા કરવી તે. પેલી કેહેછ કે વિજોગના દુઃખથી આ હું રિખાયાં કરૂંછ તે શું આત્મઘાત નથી? મોટી હત્યા તો એ છે).

૩ નીહાર-પાહાડના ઝરણાં થંડાં બુંદ; પાણીના થંડાગાર જેવા લાગતા કણો. (શીત મંદ ને સુગંધયુક્ત એવો વાયુ. શીત શાથી, મંદ શાથી ને સુગંધ યુક્ત શાથી? એનો ખુલાસો એ શ્લોકમાં કર્યો છે). સુખાળો-સુખથી ભરેલો-સુખ આપતો (લોકોને) તે શું મને વધારે નથી બાળતો?

૫ આગે-આગળ (હમારી સાંમે.) કુંજો-કુંમજો (સવાર અથવા સાંજનો

“પૂલો શોભેછે કરેમ્દીકડાનાં, કેસડાનાં સાગસામેરકેરાં;”
 “પૂલે રાતાં આ બપોર્યાં કરેણાં, ખૂણે મારાં તો રહેછે ઘરેણાં.” ૮૮
 “આશોપાલો મલિકા ધટ્ટ ખૂલે, આ શો મારો હાલ કે ચર્મ જૂલે;”
 “કેવી બહેકે ચાતુ વેલી લવંગ, કેવી ચીડે દેહ આ રે અપંગ.” ૮૯
 “આંબાઓજો લહેકતી ચાતુ શોભે, જૂમે ડાળો ગુચ્છમાં લાલ મોરે;”
 “ભંચે સૂરે ગાય કોએલ ડાળે, બાંધી હારો રંગમાં ભૂંગ મહાલે. ૧૦૧૦
 “હાલે રાતાંચોળ ખાખેરપત્ર, દીપે ફૂળાં લાં તમાલે સુપત્ર;”
 “કુંજે ઝાડે ગુચ્છમાં પીમળે તે, પૂલો જોતાં આંસુડાં ના ખજેરે.” ૧૧૧૧

(માલિની-)

“ચુતરસમદમાતો મદ કોપીલં પેલો,”
 “પળપળ ચુમિ લેતાં સ્ત્રીસું થાકે ન ઘેલો;”
 “મધુરસુર મધૂપો નૂથમાં આ ધુમેછે,”
 “કમળગરભ હર્ષે ઠેઠ પેસી ચુમેછે.” ૧૨૧૨
 “કહુકહુક કરેછે પીક કોએલ ટૂળિ,”
 “ગુતુતુતુતુ ભૂંગો ને કપોતો ધુધૂળિ;”
 “સુકુપ મયુર મેના કીરકલ્લોલ કુંજે,”
 “સરવર નદિ તીરે સારસો હંસ રીઝે.” ૧૩૧૩

૮ ઘરેણાં પેહેરતી નથી (પિયુવના કોને દેખડાવું?)

૯ (આશોપાલો એ નામનું મોટું ઝાડ થાય છે—એની ઘટા ઘણી હોય છે). આ મારો હાલ શો થઈ ગયોછ કે મારાં—આ ચામડાં છુલ્લી ગયાંછ રે! લવંગની વેલી કેવી બહેકી રહી છે. (અપંગ—એક બે અંગ ગયલાં એવી—આંધળી છુલ્લી બેહેરી વગેરે અથવા જેમ સ્ત્રી, પુરૂષનું અર્ધાગ તેમ પુરૂષ, સ્ત્રીનું અર્ધાગ ને એ રીતે પિયુરૂપી અડધું અંગ સહોડમાં નથી એવી હું અપંગ)

૧૦ આંબાઓજો—આંબાઓની હાર. (હારોહાર આવી રહેલા એવા આંબાઓ). ભૂંગ—લમરાઓ. મહાલે—ધુમે.

૧૧ ખાખેરપત્ર—ખાખરનાં પાનડાં, આંસુડાં ના ખજે—આંસુ પડતાં ન અટકે—આંસુની ધાર ચાલ્યાંજ કરે છે.

૧૨ ચુત—આંબો. (આંબાના મોરના રસે મદમાતો થયેલો એવો નર કોપીલ—કોયલનો નર, સ્ત્રીસું—કોયલને ચુમી લયાં કરે છે). મધુર સુર મધૂપ—મધુર છે સુર જેના એવા લમરાઓ—(ઉમંગથી ઠેઠ અંદર પેસીને કમળના ગરભને ચુમેછે—ચુમેછે.)

૧૩ કપોતો—ખશુતર. મયુર—મોર. કીર—પોપટ. સરવર—તળાવ.

“મહ કહ અતકો તે પાણિમાંહે રમેછે,”

“ખુશિયિ હરણુ ઘેટાં ઢોર આણે ભમેછે;”

“વિધવિધ કલ મીઠા સૂણતાં કાં ન કાટું?”

“નિરખિ નવલશોભા રે યળી કાં નજાજી.”

૧૪૧૪

(ઈંદ્રવજ્રા.)

“કૂંળાં નવાં પક્ષવયુક્ત ડાળાં, કંપે વળી વૃક્ષ સુપુષ્પવાળાં;”

“વેલી પુલો મંડપની ઘટાઓ, આણે પેલા સુરતીવિચારો” ૧૫૧૫

“તે પર્વતો વાસિત પુષ્પવૃક્ષે, શોભે સુનેરી સુરને પ્રકાશે;”

“હારો ન ટોંચોપર મહારિ હાલે, શેનીજ ટોંચો ગઈ ખેસિ ભાલો” ૧૬૧૬

“જોડાઈ પક્ષી કરતાં વિહાર, જોતાં ન થાયે દુખ કેમ ધાર?”

“હીસે લહેલાં નરનારિ ભેગાં, થાયે નિશાએ પણુ જાઉં કાંહાં” ૧૭૧૭

“દી રંગિ રાત્રી સુખકારિ રમ્ય, ભાનુ સુઆળો શશિ શીત સ્વચ્છ;”

“દી જંગિ મારે ચિહ્નડતાંજ જાએ, રાતે સુતાંતો રડવૂંજ આવે.” ૧૮૧૮

“નાના તરંગો નહિના સરોના, મીઠાં જ થંડાં ઝરણો નગોનાં;”

“નાના તરંગો દમતા ઉઠે છે, ખારો ધણો સ્વેદ તને ઝરે છે.” ૧૯૧૯

૧૪ બાણુ—નહિ દરિયા કાંઠાને લગતું જે વિશાળમેદાન તે. કલ પ્રક્ષીઓના અન્યક્ત શબ્દ—પુરા સ્પષ્ટ નહીં તેવા તોતલા શબ્દો (સુણીને હું મિનજમાં કેમ ન કાટી જઈ? એ મઝામાં મને પિયુ કેમ ન સાંભરે?) નવલ—નવી.

૧૫ (કુમળાં નવાં નાનાં પાનડાંવાળી ડાળીયો હાલે છે તે, વળી શોભીતાં ને સુગંધી આપતાં ફુલનાં ઝાડો હાલે છે તે, વેલીયો, ફુલના માંડવાઓની ઘટાઓ,—એ બધાં, આગળ જે હુમે વિલાસો કીધાછ તેના વિચારો સ્મૃતિમાં આણેછ) સુરતી—સુરત—રતિકીડા સંબંધી.

૧૬ સુર—સૂરજ. જેવી પર્વતની ટોંચો (શિખરો) તેવી મારી. પણુ ટોંચો ને એ ઉપર—છાતી ઉપર ફુલના હારો નથી હાલતા જો! રે શેની ટોંચો? (એ પણુ બચારી) ભાલે—વિજેગને ભાલે—દુખથી ખેસીજ ગઈ છે.

૧૭ (વસંતઋતુમાં ફેટલાંક પક્ષીના જોડાં બંધાયે છે. નરમાદા થઈને વિહાર કરે છે) (ઓ ખેન તું) ધાર—સમજ. (વસંતઋતુનો એવો મહિમા છે કે દિવસે ધણી ધણીઆણી એક ખીબ સાથે ચડલહેલાં હોય તોપણુ રાત્રે માન—રીસ સુકીને ભેગાં થઈ રંગ રમે છે પણુ હું કહાં જઈ.)

૧૮ રમ્ય—રમાડે તેવી ખુશી ઉપજવે તેવી. ભાનુ—સૂરજ. સુઆળો—કુમળો લીસો. (સૂરજ સુઆળો ને શશિ—ચંદ્ર સ્વચ્છ ને ટહોડો); (પણુ મહારો તો) દી—દિવસ જંગી—તોફાની—લડાઇના જેવો ગભરાટ કરાવતો હોય છે.

૧૯ તરંગ—લેહેરો. (નહિ સરોવરના પાણીમાં થતા તરેહતરેહવાર તરંગો એટલે પવનથી થતી પાણીની સપાટીની આકૃતિ. ધણો પવન હોય તારેમોજાં, હેઠળ મંદ હોય તારે લેહેરો પણુ એઅને એ ખેની વચમાં જે જે રચના થાય

“પાક્યાં ધજી સેલડિ રૂ અનેક, પાક્યું ન માડું ગયું પાકિ છેક;”
 “વસંતપૂજા કરવી જ ભાવે, તોએ ન કાંઈ પિયુ મૂજ આવે.” ૨૦૨૦
 “હોળી ન ખેલી સહિસ્વામિસંગે, હોળી ન ગાઈ સુરમાં ઉમંગે;”
 “હોળી ન મેં ચંતનિ ચોટલી રે, લાવું ન કાં આ ધડિ અંતરની રે?” ૨૧૨૧
 “હોળી ગઈને પિયુડો ન આવ્યો, હોળીતણા રંગ ન સાથ લાવ્યો;”
 “હોળી હુલાઈ પણ આ ન હોળી, સૂઝી ન કાં પી અપ્પુ તેલ ઘોળી?” ૨૨૨૨

(અનુષ્ટુપ.)

શોધિ મૂક્યું હટું છાનું, પેટીમાંથિ અરીણુ જે;
 ઘોળી તે તેલમાં રાખી, સંધી જોતિ હતી અરે ૧

(શાદૃશવિકીરિત.)

ટાણું સાધિ કુડૂજ રામનવમી આઠેક વાગે નિશે,
 ખ્યાલું ઝેરનું તે લઈ ગઈ છુપી શૂરે અગાસી વિષે;
 ચાંદાને નમનો કરી સુતિ થઈ લાંબી ચતીપાટ ને,
 ઉઘાડી મુખ મીચિ આંખ કરથી લેતી હતી ખ્યાલું તે. ૨૨
 મૂંછા તર્તેજ આવિને ઢળિગયું ઘોળે સુવસ્ત્રે વિષ,
 આહા તું વણુ કો કરે પિડિતની સંભાળ તો આ ધરા;

છે તે બધાંને માટે તરંગ રાખે છે) તરંગો છે, ને નગોનાં-પર્વતોનાં થંડા
 ઝરણો મીઠાં છે; (પણુ મારા મનમાં) તરેહ તરેહવાર તરંગો-તુરંગો-બુદ્ધાઓ
 દુઃખ હેતા હઠે છે અને ધણો ખારો અથવા ખારો એવો સ્વેદ-પરસેવો તને-
 શરીરથી શરીરે-શરીર ઉપર ધણો ઝરી આવે છે.

૨૦ (વસંતમાં એ સહુ પાકે છે). માડું ન પાક્યું-સીઝ્યું (પિયુ ન
 આવ્યો), માડું છેક પાકી ગયું છે (માથું)-હું અકળાઈ ગઈછ. વસંતપૂજા-
 બ્રાહ્મણો પાસે વેદના મંત્ર લાણાવી ઇશ્વરસ્તવન કરવાની એક રીત છે અથવા
 વસંતના આનંદ નિમિત્ત જે પૂજા કરાવવી તે. ભાવે-ભાવથી-સાથે મને.

૨૧ હોળી-ગુલાલ અખીલ કેસર કેસુડી વગેરેથી ખેલવું તે (સખીઓ સાથે
 ને સ્વામી સાથે), હોળી-માહા સુદ પાંચેમથી તે ફાગણ વદ ૧ લગી ગાવાનાં
 અમુક ભતના ગાયનો. હોળી-ધુપેલ ઘાલી કાંસડીથી ચંતની-જેની ચિંતા કસ્યાં
 કંઈ-જેનું હું ચિંતન કંઈ તે પિયુની ચોટલી. (ન હોળી).

૨૨ હોળી-હોળીના દાહાડા. હોળી હોલાઈ-હોળીનું તાપણું હોલાયું (પણુ)
 આ હોળી (હિતરની) ન-નથી હોલાઈ-નથી હોલાતી. અપ્પુ-અરીણુ.

૨ રામનવમી-ત્રૈતર સુદનોમ. નિશે-રાત્રિયે. શૂરે-જેસામાં. (સાક્ષીભૂત)
 ચાંદાને નમન કરી લાંબી થઈ ચતીપાટ સુતી ને (પછી) આંખ મીચી, મુખ
 ઉઘાડું રાખી, કરથી-હાથેવતી ઝેરનું ખ્યાલું ઉઠાવીને મ્હોડામાં રેડવા જતી
 હતી-એટલામાં)-(એ વર્ણન, ચિતરી દેખડાવાય તેવું છે.)

એવામાં પતિ દૂર દેશ ગયલો આવીજ પહોંચ્યો વળી,
 જાણે આંખથકી પતીજ કરવા સ્ત્રીવ્રતપીડાતણી. ૩૩
 બિધાડયાં ઉઠિ દાસિયે ઝટ લઈ મંદીરનાં પ્યારણાં,
 કહેવા દોડતિ બાધને હરખમાં 'લો લો સુઓવારણાં';
 દેખાઈ ન પથારિમાં ઉડિ ગયે જીવેજ પાછી વળી,
 દાસી ને ધણિ બે જણાં લઈ દિવો શોધેછ સાથે મળી. ૪
 પેસંતાજ અગાસિમાં શય્યુપે શીકી પડી નારિ તે,
 દાસી ને ધણિ ફાળમાં સુમ થઈ જભાં રહી જોય રે;
 નાથે ધીરજ લાવિને ઉચલિને બહાલીસુ' બેસીકરી,
 ખોળામાં લઈ ફેરવ્યો કર બધે પેલી પ્રિયાને વળી. ૫
 થોડીવાર પછી બહુ તજવિજે નારીસુ' ઊંઝે વળી,
 શુદ્ધી આવતિ તેમ તેમ નિરખે રૂપાળિ વાંકી વળી;
 વીચારે ચિતમાં ધણૂં પણ નહીં બોલાય તો તેથકી,
 પ્રેમીરહોહુડ એ સેકથી રસિકડી બીડી કળેથી નકી. ૬૬

(માલિની.)

ટક ટક ટક જોએ બેજણાં પ્રેમઅંધ,
 ગદ ગદ ગદ બોલે બેજણાં પ્રેમખંધ;
 ખર ખર ખર ચાલે આંસુની ધાર અંગ,
 (પણ) કંઈ કંઈ કંઈ ભાસે ગાલ બપેર રંગ. ૭૭

૩ (મહોડામાં રેડવા જતાંમાં તેને મૂછી આવી ગઈ). (આ કંઈ તાલમેલ નથી. કેટલીક નાનુકડીયો એમ બેહોશ થઈ જાય છે ખરી). (પિયુ આવ્યા પછી તેની આગળ પેલી જો પોતાની વાત કહેત તો વેળાએ તે માનત નહીં, પણ આ તે એવી વખત આવી પોહોંચ્યો કે તેની પતીજ થયા વગર રહીજ નહીં) સ્ત્રીવ્રત પીડા-પોતાની સ્ત્રીનું પતિવ્રત-પણ અને પીડા-વિરહવેદના.

૬ વાંકી વળીને પોતાના પિયુને નિરખતી. પ્રેમી-પિયુની જે રહોડ ને એ રૂપી જે સેક-ગરમી તેથી પેલી બેહોશ-થંડી થઈ ગયલી રસિકડી-રસિક સુંદરી, કળેથી-તજવીજથી (આળસ મરડીને) ઉઠી.-નકી-નકી-ખરી.

૭ પ્રેમઅંધ-સંકટના ધાસકાથી અને પાછાં પ્રેમથી એવાં તો બાવરાં ને ગાલરાં થઈ ગયાં હતાં કે જોકે એક બીજની સાંમે જોતાં હતાં તોપણ તે જોવાથી મનમાં જે જે સાંમાંની છાપ પડવી જોઈયે તે તે નોતી પડતી.-એટલે મુડદાંની-આંધળાંની-વગેરેની ખુદી આંખ જેવી તેઓની આંખ હતી-અર્થાત્-અંધજ. પ્રેમખંધ-અતિસ પ્રેમથી ગળાં બંધ થઈ ગયલાં એવાં. (એટલું છતાં પણ તેઓના ગાલ ઉપર કંઈકંઈ રંગ આવતો-ભાસતો હતો ખરો.)

(ઈંદ્રવજ્રા.)

છૂટાં પડીને વળગ્યાંજ પાછાં, અંગે ચુમીઓ લઈનેજ રાચ્યાં;
ઘેલાઈ ઘેલાં કરતાં હતાં તે, જોઈ ગયાં રે ધરમાં બિજાં તે. ૮
રાંધી જમાડ્યાં વળિ રાંધનારે, સૂખે સુવાડ્યાં પછિ દાસિયે રે;
બિજે દિથી તો ખુબ રંગ મ્હાલે, આનંદમાં બે જણુ કાળ ગાળે ૯

સંયોગવર્ણન.

સંયોગ-ટૂંકો વરણું હવે તે, વાંચી સુણીને સુખિ રોહ હેતે;
ડાહ્યાં થઈ જે કરશે વિલાસ, તેને જ સાચી મુકતીની આશ. ૧
બહાણે ઉઠી સાથ પ્રેરે સુખાગે, જોતાં દુલો સાંભળતાં ખગોતે;
આવી પ્રીતે તે દુધ ચાહ પીએ, વાંચે લખે ને ધરકામ જોએ. ૨
મ્હાડેદશે તો જમવાનું થાએ, કામે પિયૂડો પછિ રોજ જાએ;
કોટી કરીને ચુમીઓ લઈને, આંખો ધણી અંચળ મેળવીને. ૩
સીવે ભરે ને લખતી હિસાબ, સૂએ બપોરે પછિ થોડિ વાર;
ત્રણેક વાગે ઉઠિ કેશ હોળે, ઘોઈ પછી તે ધસિ મ્હોડૂં લોહ. ૪
પહેરે ધણી તસ્તસ કાંચળી જ, જે લાલ કાળી લિલિ ને સફેત;
સાડિ કુડી રેશમિ લાંબી પ્હોળી, કાળી પિળી લાલ ગુલાબિ ઘોળી. ૫
શોભે સુનાની કર પાટલીઓ, જાંબૂડિયા બેસતિ બંગડીઓ;
કંઠો બિરાજે મણિયુક્ત કંઠે, મોતીતણા હાર રમે સુહૈડે. ૬

૮ ઘેલાં—ઘેલાં પ્રેમઘેલાં સ્ત્રી પુરુષો. (બીજાં માણસો તેઓની પાસથી
હીને ધરમાં જતાં રહ્યાં).

૧ વસંતમાં ચૈતર સુદ ૯ સુધી વિભાગ રહ્યો ને પછી સંયોગ થયો. હવે
એ બાકીના વસંતમાં જે રંગભોગ કીધા તેનું વર્ણન કરું છઉં. શૃંગાર મુખ્ય
એ છે:—સંયોગ ને વિયોગ.—તેમાં વિયોગ વર્ણન કર્યું હવે સંયોગ વર્ણન કરું
છઉં. એમાં ઉઠે ત્યારથી તે સુએ તાંહાં સુધીનું વર્ણન છે. (તેઓ નિત્ય એ
પ્રમાણે કરતાં એમ ન લેવું—ધણું ખરું એવીજરીતે તેઓ વસંતકાળ ગમન કરતાં).

૨ (બાગમાં ફરે;—દુલોને જોય ને ખગો—પક્ષીયોને સાંભળે).

૩ (જે વેળા પિયુ પોતાને કામે જાય તે વખત તે પોતાની પ્યારીને કોટી
ફરે, ચુમીઓ લે, અંચળ આંખોને સામસામી મેળવી—થોડીવાર તેમ રાખી
પછી ઉતાવળે પગે ચાલી ગાડીમાં બેસે). ૪ પેલો ગયો કે પેલી સીવવા ભર-
વાનું ફરે, ધરનો હિસાબ લખવાનો હોય તે લખે ને એમ કરતાં બિધ આવે તો
થોડી વાર સુધ જાય. ૫ (જે રંગની સાડી હોય તેથી જુદા, પણ મળીને વધારે
શોભે તેવા રંગની કાંચળી). ૬ કરપાટલી—હાથને કાંડે પેરવાની સુનાની ચીપ-
ચપટી બંગડી અકકેકીજહોય છે તે. જાંબુડિયા—જાંબુના રંગની. બેસતી—ઢીલી
નહીં—બુલતી નહીં. કંઠે—ગળે, મણિવાળે. કંઠો—હીરાનો હાર.

ઝીણી સુગાંધ કરિ હીંગજોડે, વસ્રો સુવાસે ભરિ નાખિને તે;
 શૃંગાર એવો જુગતે સજીને, જોતાં સુખાપે રસથી પૂલી રે. ૭^૭
 આવ્યો ઉમંગે પિયુ એટલામાં, એસે સુખાગે પછિ સામસામાં;
 નર્ધ જુઈ ને ખુલતા ગુલાલા, તેની ઘટામાં રમતાંજ કાલાં. ૮^૮
 ખેરે પુલો ને સુંઘતાં પુલો ને, ખાતાં સુમેવો જ લિલો સુકો તે;
 દીપે પિધને પનિયાં સુમારે, ઘેલે મુખે તે હસતાં સુગાલે. ૯^૯
 વસંત ખીલે બહુ ચાર પાસ, વસંત જામે ખુબ તાનસાથ;
 અતીસ જોરે છુટતાં કટાક્ષ, ઉઠાડિ ભેંટાડિ જ દે ન લાજ. ૧૦^{૧૦}
 નીશા પડેથી પછિ તે ઉઠેછે, ધીમે ધીમે ચાંદનિમાં ફરેછે;
 સાતેક વાગે ધરમાં જઈને, વસ્રો ઉતારિ જમવા જ એસે. ૧૧^{૧૧}
 ગાએ પછી એ લઈ તાન રાગ, વાંચે કવીતા રસની સુહાગ;
 એ રીતથી તે ચહિ ખૂબ રંગે, લીઠે પછી તો ઝટ તે ઉમંગે. ૧૨^{૧૨}
 ઘોળાં ઝિણાં વસ્ર જ ખેરિ ખંતે, જાએ સુવાને ઉલટે પલંગે;
 જાએ છુટી બંધન સેજ જોતાં, જાએ છુટી બંધન સેજ જોતાં. ૧૩^{૧૩}

૭ સુવાસ—સુગંધિવાળા પદાર્થો. અત્તર, ગુલાબજળ વગેરે. જુગતે—ખીચ નહીં—આછો પણ ખુબ શોભે તેવી રીતે. (સજુગાર કરીને પછી સુખાપે—રૂડા આરસામાં પોતાનું મ્હોડું જોય છે તો તે જોતાં ઘણી સારી દેખાઈએ એવા મનોભાવના આનંદથી પુલીછ એવું તેને લાગ્યું).

૮ બાગમાં નર્ધ-જુઈ ને ગુલાલાની ઘટામાં તેઓ ખેડાંછ.

૯ (એવામાં માળીયે પુલો આણ્યાં, જેમાંના કેટલાંક તેઓએ હારગજરાંરૂપે અંગે ધારણ કીધાં છે ને કેટલાંકને તેઓ હાથમાં રાખી સુંઘે છે; એટલામાં ચાકરે આવીને પનિયાં—થોડો કેટલો હોય એવો પાતળો પ્રવાહી—ભાંત, કસુઓ, દાડ વગેરે—આપે છે તે પીધને ઉપરથી લીલો ને સુકો મેવો ખાય છે ને પછી ઘેલે મ્હોડે ગુલાબી ગાલોમાં હસે છે) (એ વર્ણન, ચિતરી દેખડાવાય તેવું છે).

૧૦ વસંત—ઝાડપાન ને પક્ષીઓની શોભા. વસંત—વસંતરાગ (થોડેક દૂર ગવૈયા ખેલેલા તેના મ્હોડાંનો). કટાક્ષ નેનની ચંચળ અદાઓ (તીરની પહે) છુટી રહી છે.—(જેથી તેઓ વચમાં વચમાં પોતાને આસનેથી ઉઠતાં જાય છે ને એક બિજાને ભેટતાં જાય છે—શ્રીમંત અને વળી ધણિ ધણિયાણી એટલે પછી લાજ હોયજ શાંતી(!)

૧૧ (પછી નીશા—રાત પડવા આવી કે બાગમાંથી ઉઠે છે ને ચંદનીમાં ચાલતાં ચાલતાં ઘેર આવીને વાળુ કરવા બેસે છે).

૧૨ (જમ્યા પછી આઠ નવ વાગે) સંયોગ શૃંગાર ને હાર્ય રસની કવિતાઓ વાંચેછ, સાચે સુર મેળવીને ગાયછ વગેરે વગેરે. સુહાગ—કુમળા કુમળા શબ્દો હોય તેવી.

૧૩ ઉલટે—ઉમંગથી. બંધન—ખેરેલાં લુગડાંની ગાંઠો, સરકિયાં વગેરે. સેજ—શય્યા પાથરાણું. બંધન ધાતુનું બંધન (બંધન છુટવું ખલિત થઈ જવું). સેજ સેજેજ જોતાં જોતાંમાં (ઘણીવારનાં ગલરાએલાં તેથી ઝટ દ્રવ્યોં).

આજોટતાં તે વળગીજ સૂઈ, પ્યારા અને પ્યારિ વદે તુરૂં ઈ;
પાછાં ઉઠીને ખુબ ચાંપિને તે, ઉંચે દમે કોટિ કરેછ હેતે. ૧૪^{૧૪}
બાહોપચારો કરિ લેઈ પહેલાં, સંઘામ માંડે પછિ મોટ ઘેલાં;
નાનાપ્રકારે રમતાં રસીલાં, અંતે પછી ખૂબ જણાય ઠીલાં. ૧૫^{૧૫}
આંખો મિત્રાએ બહુ લહેર આવે, મ્હોડૂં હસંતૂં રહિ ઘેલું જાએ;
વાંસો અને મૂખડું ખૂબ ફાટે, છૂટયા નિમાળા વિટલાય ગાલે. ૧૬^{૧૬}
ચૂમી કરીને પછિ હાથ નાખી, ઉઘે પછી બેહુ નિરાંત રાખી;
પ્રીતીજ આનંદ સુખાળ શીત, એવો બિન્નેતો અહિંયાં નથીજ. ૧૭^{૧૭}

(અનુષ્ટુપ.)

એ પ્રમાણે સુખી જોડૂં, આનંદો ઉરમાં ભરે,
ઋતઋતતણા રંગી, કામકલ્લોલને^૧ તરે. ૧
દંપતી^૨ સાંબકેરી તે, પૂજા નિત્ય કરે ઘણી,
માને પાડ વળી ઝાઝા, ગાઈને સ્તુતિ તેતણી. ૨

*સાંબસ્તુતિ.

(ગીતિ.)

આહા આ શી લીલા, લાહી લાલા લખી સમજ લાખો;
ચાતુરિ ડહાપણ શક્તી, અનંત એવો પ્રપંચછે આખો. ૧^૧

૧૪ પ્યારમાં એવાં ગદગદિત કે સ્પષ્ટ શબ્દ પણ બોલતાં નથી. એ ને
આ એ સંબોધનને બદલે ઈ બોલતાં. તુરૂં પ્યારો ને પ્યારી સ્પષ્ટ નહીં પણ
અડધા અડધા બોલરૂપે. ઉંચે દમે કોટિ કરવી અને ઉંચે દમે સુરત કરવું એ
ઉત્તમ નાયકનો વિલાસ છે (કામશાસ્ત્રમાં). ૧૫ બાહોપચાર—આલિંગન,
ચુંબન વગેરે. સંઘામ—રતિયુક્ત. ૧૬ (એમાં સુરતાંતનું—સંભોગ કરી રહ્યાપછીનું,
વર્ણનછે). ૧૭ પ્રીતીજ—પ્રીતીથી ઉત્પન્ન થયેલો (આનંદ). સુખાળ—સુખથી ભરે-
લો—સુખ આપેતો. શીત—થંડો મીઠો. અહિંયાં આ દુનિયામાં.

૧ કામકલ્લોલ એટલે કામ—રતિવિલાસરૂપી સમુદ્રના ઘોડાઓ—મોનાંઓ.

૨ સ્ત્રી પુરૂષ (બે); વહુવર; પ્યારી પ્યારો.

૩ એમાં એવું કલ્પ્યું છે કે આ પૃથ્વિ, રંગભૂમિ છે; પાતાળ, રંગભૂમીની.
અંદરનું સાંચરું છે કે જેમાંથી પણ કોઈ વેશ આવે; આકાશ, એ રંગભૂમીની
ઉપરની છાજ અથવા ઉપરનો અંદરવો છે. ઋતઋતના ને ફેરફારો છે તે
રંગભૂમીપર દેખાડવાના પરદાપરનાં ચિત્રો છે જેને અંગ્રેજીમાં ‘સીન્સ’ કહે છે
તે. એ રંગભૂમી ઉપર ઈશ્વર, નટ છે—સોંગ આણનારો—વેશ ભજવનારો છે.—
એણે જુદા જુદા વેશો ભજવીને જોનારાઓના ઉપર—માણસ જાત ઉપર ને
અસર કરીછે તે અસરનાં ચિન્હો અહીં વર્ણ્યાં છે. પ્રત્યેક રસના અનુભાવોનું
વર્ણન છે.)

૧ (જેમ કોઈ ગૃહસ્થ નાતમાં લહાણું કરેછે ને લહાણાંની વસ્તુ ઉપર

ઋત ઋત બદલાબદલી, બાહ્યાંતરમાં રહી રસે ખૂલી;	
ગુણ ગંભીરા રસિયા, ગાતાં જઘ્યે બની બગો ભૂલી,	૨૨
રે ઓ નટવર રંગી, મંડપરચના સુરંગિ આ તે શી?	
નવરસ મહસ દરસાવે, ભાવે શિક્ષા મળેછ જોમાંથી.	૩૩
પાતાળે સહુ શોભે, ધાતૂઓના થરે ઘણે રૂપે;	
યૂગાંતરનાં પ્રાણી, ઉદ્ભિજ સંઘાં બનેલ પથ્થર તે.	૪૪
પૃથવીપર સહુ શોભે, ઝાડ જનાવર ઘણાંક માણસ જ;	
નદિ નાળાં સર સિંધૂ, પર્વત ખિંડો વિશાળ મેદાન.	૫
આકાશે સહુ શોભે, સૂરજ તાગ ગ્રહો ઉપગ્રહને;	
કેતૂપ્રકાંશ ન્યારા, વાયુ હવા ને બગો બહુ બહુ તે.	૬
અતિશય તાપે બાફે, ધામે થાકે તુરે ફિક્કાસે ને;	
ઝાડે ફુલ ફળ જૂમે, ગ્રીષ્મઋતૂ તે રસેધિ આવે રે.	૭
વિજ ગર્જન તોફાનો, પાણીપાણી બધી જગામાં ને;	
લિલોતરિ જિવજંતો, મૃતક સજીવન કરેછ વધી તે.	૮
સ્વચ્છાકાશ શશી ને, ધાન્યો પાકેલ ખેતરે જોય;	
જળથળ નિર્મળસઘળાં, જનતન મનધન શરદ્વિષેરહોય.	૯૯
કંઈ કંઈ વધતી ટહાડે, ધાન્ય કપાએ નિરોગિ રંગેજ;	
પીપળપાન ખરેથી, ઓસ પડેથી જણાય હિમંત.	૧૦
અતિશય ટહાડે વાએ, હુંઠવાતે છે તને તર પ્રાણી;	
દી ટૂંકા નિશ લાંબી, ખાવે પીવે મઝો શિશર જાણી.	૧૧

પોતાનું નામ લખેછે તે પ્રમાણે ઓ રસિક) લાલા તેં લાખ્યો લીલા, માંહ સમજ લખીને લાહીછે—બધે વેહેંચી છે. (જેની ખુબીયોની સમજ ઉપરથી તું ઓળખાઈ આવેછે). અનંત—પારવનાનો—ખુબીનો પાર ન આવે તેવો પ્રપંચ—સંસાર છે.

૨ જેવો બાહાર ફેરફાર થાય છે તેવો આપણી અંદર પણ થાય છે. (ઘડીમાં શૂરવીરના જોરસામાં, ઘડીમાં પ્યારના જોરસામાં, ઘડીમાં દલગીરીમાં, ઘડીમાં ગુરસામાં વગેરે એ પ્રમાણે હોય છે. ખુલી—શોભી રહી. રસિયો—રસ ઉપજવનારો. બગો—બગલા (તટસ્થ—હાલતા ચાલતા બંધ આશ્ચર્યથી)

૩ નટવર—નાટક નૃત્ય કરનારાઓમાં જે સહુથી ઔચ્છ તે. ભાવે—રસ પ્રકરણના અનુભાવે અથવા આસ્થાથી—દિલની ચાહેનાથી. ૪ યુગયુગનાં.

૯ (જનનાં તન નિરોગી બની દીપેછે, જનનાં મન, સારી હવાથી લખવાને અને વિચારવાને પ્રવૃત્ત થાયછે અને જનનાં ધન પણ શોભેછે—ધનતેરસ જે આસોમાં આવેછે તે દિવસે ધન ધોવાય છે; વળી એ ઋતુમાં ટાણાં ઘણાં આવેછે તેથી લોક ધરેણાં ગાંઠાં પેહેરીને બાહાર નિકળેછે).

શીતળ સુગંધ વાયુ, ક્ષોલિ પંખી લતા નવલ ફૂલો;	
રાગ વસંત હિંડોળો, સહુએ આણે વસંત ઋતુ ફૂલો	૧૨૧૨
પ્રીતિતણા તે ઉભરા, મુખહાસ્યે ચપળ ચક્ષુ ચળકાટે;	
હર્ષપ્રલેલે હેડે, મ્હોટું જણાતે તને તુટું ભાખે	૧૩૧૩
હાસ્યતણા તે ઉભરા, દાંતો કહાડે કંઈ સજળ આંખે;	
હ્રીઉમળકે દુખતૂં, પેટ ડખાયે જણાય છે ગાલે.	૧૪
શોકતણા તે ઉભરા, આંસૂં લાળે લિંટે બહુ નિસરે;	
કપ્ફ ભરેલે કંઠે, કુકળુકળાએ ઉભે નિમાળે રે.	૧૫
ક્રોધતણા તે ઉભરા, ડોળા કહાડે પિસે ધણા દાંત;	
જાંચે જાડે શબ્દે, કપાળ ખેંચે ઉભા કરે હાથ.	૧૬
ઉત્સાહતણા ઉભરા, હંચકાએલે તને શુરે મોટે;	
ધીરી સાવધ નજરે, ને ભારેખમ મુખે ખુલ્લે હોઠે.	૧૭
ભયકરા તે ઉભરા, ધ્રૂજતી દેહે મિચાતિ આંખે ને;	
ધળધળ છાતિ થયેથી, હુસકાં ખાતાં હુલેજ પાંગે રે.	૧૮
કંટાળાના ઉભરા, કરચલિવાળે મુખે છિછી ખોલે;	
આંખ મિચાએ ધ્રૂજે, પાછે હઠતે શરીરથી જોરે.	૧૯
આશ્ચર્યતણા ઉભરા, ડોંકું હાલે ઉતાવળે શબ્દે;	
જાંચી ફરતી આંખે, પછી થયેથી તટસ્થ પડિ ધીમે.	૨૦
શમથી સમતા ઉભરા, ગરદન નાખે નિરાંતમાં સ્કંધે;	
નીચી નજરે જોએ, સંકોચાતે તને ભિતર થડે.	૨૧૨૧
એ પરમાણુ નિત્યે, તૂં ને તારી જુદી જુદી શક્તી;	
રૂપ અનેક ધરીને, નાચે ગાએ કરાવવાસકતી	૨૨૨૨

૧૨ (વસંતમાં વસંતરાગનો ને હિંડોળરાગનો મહિમા વધારેછે.) ફૂલો—ખુશ મિનજ ફાંકડો સખી દીલનો છેલ અથવા પરણવા જતી વખત સણગરાઈને ઘોડે ચડેલો ને વરરાજા તે.

૧૩ (એ શ્લોકથી માંડીને તે ૨૧ મો શ્લોક પૂરો થાયછે ત્યાંસુધી પ્રીતિ હાસ્ય, શોક વગેરે ને શબ્દો છે તે નવ સ્થાયીભાવ છે.)

૨૧ સમતા—સમીજતા—જતા રહેતા. સ્કંધ—ખભો.

૨૨ કરાવવાસકતી એટલે આસક્તિ પ્રીતિ (તારા ઉપર) કરાવવાસાર.

માણસઅર્થે સંધૂ, સર્વ પ્રસંગે સુનીતિયે ચાલે;
 સુખદુખ સમાન માની, જ્ઞાનથયે તે સુમુકિતયે મહાલે. ૨૩
 જરે તારી ઇચ્છા, આવી સંધે જણાય છે ચાર;
 કાં ના ભક્તી કરિયે, જોઈ રંગો શરીરમાં જહાર. ૨૪૨૪
 જય જય જય જગજીવન, તારું નામ જ સદા કુડું સાચે;
 જીગલ સ્વરૂપ સાંખ્યા, શુભ દર્શનથી જિવો જહુર રાચે. ૨૫૨૫

નીતિ.

(હોહરા.)

સિંહણુ લુખથી જો મરે, તોય ધાસ નવ ખાય;
 પતિવ્રતા મદને^૧ મરે, પરપાસે નવ જાય. ૧
 મેઘ વીજ વાયૂથકી, ડોલે નહિં ગિરિરાય;
 આધિવ્યાધિઉપાધિથી^૨, વ્રતાજિ^૩ ચળિત^૪ ન થાય. ૨
 (૧-૨)

લઘુઋતુવર્ણન.

(લાવણી.)

કેવું નિર્મળ રે આકાશ, રૂપેરી ભાસ, મન નીરાસે;
 થઈ હાય ગઈ તે હાસ, કેમ રહેવાસે! ૨૬.
 આ ઉભાં ખેત ચોપાસ, નરસ મુજ રાસ^૧, જોખનું જોસે;
 આ ઉડી ગયો કુલવાસ^૨, આશ^૩ નહિં પાસે. ૧

૨૪ ચાર હોસ્ત; સાચા સ્નેહી !

૨૫ જગજીવન—જગતનું જીવન; ઈશ્વર. જીવો પ્રાણીયો.

૧ મદને—મદનથી; કામની પિડાથી; કામદેવના કોપથી.

૨ આધિ—મનનું દુઃખ, વ્યાધિ તનનું દુઃખ, ઉપાધિ—સંસારસંબંધી જે બાહારની ખટપટ તે. ૩ વ્રતવાળી—પતિવ્રતા.

૪ વિચારમાં ફરતી; ધચુપચુ.

૧ રાણી, ગ્રહ, નસીબ. ૨ હું રૂપી જે કુલ તેનો વાસ.

૩ જેથી મને સુખ થવાનું તે વસ્તુ પિયુ અથવા બાળક.

જયમ નહસાય લમરે નહાસ^૪, મને તું ખાસ, રિસાયો ભાસે;

રે વણમોલી^૫ જે દાસ, માર પણ ખાસે. ૨

(બ્રુલ.)

શાં સ્વચ્છ શોભતાં નીર!

રડે ઝાંખું નેનનું હીર^૬!

આ તીર કાળજૂંકાર, કરાવે સ્થોર, પ્રેમને પાશે. થઇએ^૭ ૧

વહિન્નય શિયાળો આમ, ઘણું છે કામ, પિડાઈ કામે;

પિયુ પડ્યો દૂર પરગામ, રંગ શો જામે! ૧

જિવ જપે ભાવથી નામ, સુનું આ ધામ, સિદ્ધિ^૮ ના પામે;

રહું ઉદાસ આઠે જામ, જોઈ છબિ સાંમે. ૨

(બ્રુલ.)

છબિ જોઈ નાજ ચૂમાય^૯,

દિલ કંપથકી^{૧૦} મૂઝાય,

સહુઝાડ^{૧૦} પટે મેં બહાર, ગુમાવ્યો ચાર, ઝંપ નહિ નામે. થએ^{૧૧} ૨

ઘણી ટહાડવાય છે બહેન^{૧૨}, મને નહિ ચહેન, ખાલિ આ ધ્યાલું;

લહું ખાવું પીવું સહુ ખેન, અરે કયમ ફાલું. ૧

મને ઘણી વાતનું કોડ, સરખિ છે જોડ, જીવવું ઠાલું;

રે શેમાં હું વણ સહોડ^{૧૨} સહોડવણ ધાલું? ૨

૪ તુ મારાથી આવો જયજ—રેહેછે, પણ મારો તો તું ખાસ છે; તારા જેવું મને કોઈ વાહાલું નથી; તું મને રિસાયલો દેખાય છે (એવા પેલીનાં મનમાં બુદ્ધિ ઉઠેછે.)

૫ પૈસા લઈને પ્યાર બાંધ્યોછ એવું કંઈ નથી.

૬ તેજ (આંખનું) તેજ રડી રડીને ઝાંખુ થયુંછ.)

૭ જપ ફળવો જોઈએ તે ફળતો નથી—તું ઝટ આવતો નથી.

૮ વિચારમાં તારી છબી જોઈછ પણ તેને ખરેખરી બચ્ચી કરી શકતી નથી.

૯ શિયાળામાં પવન ઘણો ફુકે છે તેથી ઝાડ જનાવર ધુજ્યાં કરે છે તેમ માઝ દીલ ધુજે છે; મને ફણફણા આવી કંપારી છુટે છે. ૧૦ શિયાળામાં ઝાડે પાતરાં નથી હોતાં. ૧૧ સખી. ૧૨ પાસું; ખાનું; (પણ કવિતામાં આધારને બદલે આધેય મુકાય છે માટે સહોડ ઉપર ઝાઢવાનું બિંદાણું ઉતરું. કપડું, ગોદડું વગેરે; પણ એ ઠંડાણે સહોડે સુનારો પિયુ; સહોડ ઉપર લેવાનું. પિયુરૂપ ગોદડું. પણ એવાં ઉતનાં કપડાં ગોદડામાં પાછું પાતણું લીસું ધોયલું. કપડું—સહોડવણ—સહોરણ ધાલવામાં આવે છે તેમ એ ઠંડાણે સહોડવણ એટલે પ્રેમવિલાસ. એ પ્રેમવિલાસ પિયુવના ખીજ કોનામાં ધાલું—કોની સાથે કર? ૨૩

(જુલ.)

દી ટુંકા^{૧૩} લાગતા મોટ,
 મને છટ સાતમની ઓટ^{૧૪},
 કહાં પુનેમથી તે વીળ^{૧૫}, નર્મદા^{૧૬} દીલ, થયુંછે આળું^{૧૭} થંકેં ૩

શો પ્રચંડ^૧ તપતો સૂર, ધગધગે ઊર, બળી બળી થાજીં;
 રે કાળું પડી ગયું નૂર, પિયૂ કહાં પાજીં^૨. ટેક.
 આ ઊંનાજો તો કાળ^૩, વરસિ રહિ આળ, તપી ગયું દહોઈ;
 આ મરવાજેવી ભાળ, થતી નથિ મોઈ^૪. ૧
 કુડિ કેરિ^૫ તણો આ ફાલ, પાસ નહિ લાલ; બની ગઈ કહોઈ^૬
 રે કરે^૭ કૂટું હું ભાળ^૮, રહું રોઈ. ૨

(જુલ.)

વડ પીપળ લીલા જોઈ,
 જન રહે રંગમાં મ્હોઈ,
 શા ઋતૂતણા વીલાસ, પીયૂ નહિ પાસ, મુઝાઈ જાજીં. રે કાળું^૧
 ખુબ બન્યો નદીતટ^૨ આગ, નામ નહિ આગ; ફૂલ્યો^૩ ને પૂલ્યો
 પણ ફાવે નહિ કંઈ લાગ^૪, જીવડો ભૂલ્યો. ૧
 રે દિપક^૫ ૧૨ગ્રામનો રાગ, તોય આ જાગ, મલહારજ ધૂમ્યો;
 પણ મને નહીં અનુરાગ^૬, વધુ જીવ ધૂમ્યો^૭. ૧

૧૩ શિયાળાના દાહાડા ટુંકા હોયછે, પણ ફલગીરીમાં બેસી રહ્યાથી મોટા લાગેછે. ૧૪ છટ સાતમે દરિયામાં ઓટ ઘણી હોયછે તેવી મને સુખની ઓટ છે.

૧૫ ભરતી (પુનેમ અમાસના જીવાળ મોટા હોયછે) ભોગવેલું સુખ.

૧૬ સુખ આપનારીનું દીલ. ૧૭ જરા જરા વારમાં અને જરા જરા વાતમાં લાગી જાય—દુઃખ થાય તેવું. ૧ આકરો. ૨ મળે; જોડે. ૩ મોત.

૪ મુએલી થતી નથી—મરતી નથી. ૫ ઉનાળામાં આંખે કેરી આવેછે (કેરી—સ્તન). ૬ કેરી કહોઈ ગઈ (નઠારા પવનથી જીદાઈથી) અથવા હું ચિહ્નિયણ થઈ ગઈછ; કોઈ સાથે બોલતી ચાલતી નથી. ૭ હાથે. ૮ કપાળ.

૯ કિનારો. ૧૦ બાગ ફૂલ્યો ને પુલ્યો—બાગ ફૂલે ભરેલો.

૧૧ બાગમાં મઝા મરાતી નથી (પિયુવનાં એકલાં). ૧૨ મુખ્ય છ રાગ તેમાંના અક્ષેપને અક્ષેપો ઋતુ વિશેષે અનુકુળ કર્યોછે.—ગ્રીષ્મઋતુ છે પણ આ બાગમાં મલહારજ ધૂમ્યો છે—ચોમાસાની થંડક છે. ૧૩ પ્રીતિ. ૧૪ ધુમાયોછે—મલહારની અસર નથી પણ દીપકનીજ છે—બળી બળી થાજીછ.

(જુલ.)

બળ્યા ગ્રીષ્મતણા ઉપભોગ,

બહુ વધારિ દે મુજ રોગ,

રે પીયૂવના કઈ થંડ, સૂખનું કંદ, ગ્રહેવા^{૧૫}ધાગિં. રે કાળું પડી, ૨

ખિલી ચૈત્રયાંદની ખૂબ, રહું શું ચૂપ, એકલી આંહી;

રે મારે મન છે ધૂપ, શીળૂ નહિ કાંહી. ૧

મુજ તંત્રલુવનતા ભૂપ, છેલ્લ રસકૂપ, ગયો શું વાહી ? (મને)

રે આવી જો મુજરૂપ^{૧૬}, નથી તેં ચાહી ?

(જુલ.)

જયમ ચહે ચક્રોરં ચંદ,

જયમ ચાતક સ્વાતીખુંદ^{૧૭},

છું દુખી નમૈદા^{૧૮}નાર, આવ દિલદાર, તુનેજ હું ગાગિં. રે કા. ૩

શી છાપી ઘટા ધનધોર, વૃક્ષનો દોર^૧, લીલોછમ ડોલે;—

કોયલ મોર કરે શો સ્હોર, બપૈયો ખોલે ! ટેક.

પણ કહાં પિયૂડો આજ, કરું શું સાજ, એકલી હૂંતો;

બળ્યાં ખાનપાન સહુ કાજ, હશે કહાં સૂતો ? !

અરે પ્રાણતણા આધાર, કહાં તું આ વાર^૨, ખૂંચેછે ખૂંટો^૩;

થઈ પૂરી થંડી હું ગાર, ગમે ત્યમ ચૂટો^૪.

(જુલ.)

બહુ ધુજે^૫ પંખિયો ખૂબ,

પણ રહે સ્હોડમાં ચૂપ,

અરે પંખિ^૬ પાંખમાંહોઈ, પછી શી સ્હોગિં, રંગ સહુ ખૂલે. કોયલ. ૧

૧૫ લેવાને હોહું. ૧૬ વિલેગના દુઃખે બગડી ગયલું રૂપ—અરે તેં મને આગળ કેવી ચાહી હતી ને હમાણું શું તું નથી ચાહતો ? ૧૭ સ્વાતીનક્ષત્રના વરસાદનું દીપું. ૧૮ (તેમ) સુખ આપનારી છતે દુઃખી છર્ગિં.

૧ લલકો (ઝાડનો લીલો લલકો ડોલેછે) ૨ આ વખત. ૩ વિલેગરૂપી. ૪ (જેમ જેમી નજરમાં આવે તેમ મને દુઃખી ખાઓ.) ૫ ચોમાસામાં પક્ષીયોને દુખે પણ નર માદા એકમેકની પાંખમાં ભરાઈ રહેછે. ૬ આ મારા પંખી—

શો બહેકી રહ્યો આ બાગ,^૭ મારે મન આગ, ધુમાડે ઝાંખી;
 રે કહારે આવશે લાગ, કરં પિયુઝાંખી.^૮
 અરે માળિ કેમ રહે દૂર, આવ્યું છે પૂર,^૯ કેમ રહું સાંખી;
 પડિ રહું ચહુચૂ જવ^{૧૦} શૂર, તેલમાં માંખી.

(બલ.)

જયમ હસાય હસ ગૂલાબ^{૧૧},
 રસ વધૂ કેતકી આપ,
 કુલસેજવિષે ના રમું, રસે ના જમું, મોગરો જૂલે. કાચલ શી૦ ર.
 જો ગગડાટો આ થાય, વિજે ચમકાય, કોને હું લેટું;
 બહુ ધસે પડી જાગિંહાય, ધણું છે છેટું.
 રે હરણ નાચતું જેહ, થયું છે તેહ, ગરિબડું ઘેટું.
 કયમ માંદું જીવતું રેહ, ચાર વણ બેઠું^{૧૨}

(બલ.)

શું પડે પાણિ તિર ધાર !
 વા છરા લાગતા ચાર !
 મુઘ મુઘ કરં પોકાર, ચકવિ આ પાર, પિયૂડો ઓલે^{૧૩} કો૦ ક.
 પિયુ થતું હશે નહિં તને, થાય જયમ મને, રસિકડો ખ્યારો;
 નહિં હોય કોઇ તુજ કને, સાચિડો સારો !
 ભુડિ^{૧૪} ઝટ મૂકી દે શોક, હસે સહુ લોક, ભુડો છે મારો^{૧૫};
 કહું દર્દિ કંહાડશે કોક^{૧૬}, વાંક નહિં લારો

પિયુ. ૭ બાહારનો અને તન જોળનનો. ૮ દરશન; જોઇતું તે. ૯ નદીનું પૂર; આંસુની રેલ. ૧૦ જરે. (મળવાનું શૂર ચઢયુછ તારે હું તેલમાં માંખી પડી હોય તેવી થઇ આ રહુંછ. ૧૧ ગુલાબકુલનો ને કેતકીનો બહાર ચોમાસામાં ખુબ હોયછે. (ઓ ગુલાબ, ઓ કેતકી) ૧૨ મંદવાડથી જોઇલ થયલું. 'ફરે તે ચરે ને બેઠું ભૂળે મરે.' (હરણરૂપ હું). ૧૩ પેસે પાર ચકવો. 'ચાકર ચકવા ચતુર નર, નિત પત રહત ઉદાસ.' ૧૪ (સંજોગ્યન) પોતે પોતાનેજ સીખામણ દેછે. ૧૫ મેહેણાં; નિંદા. ૧૬ (કોઇ તારા જેવો દર્દી હશે તે તારો વાંક પડી કંહાડે એમ પોતાનેજ કહેછે.)

(બુલ.)

જેજે સૃષ્ટીના યંગ^{૧૭},
વર્ષા પછિ વસંત રંગ,
સ્તવ પ્રભૂ નર્મદા હાલ, મળી સુખ કાલ, હોલિ^{૧૮} હોલો લે. કા. ૪.

(લાવણી—બિજો ઢાળ.)

પડી રહ્યા પરદેશ કેમ તૂં પ્રાણુજીવન પ્યારા,
દયા આણિ ઉર^૧ આવ અહીં છે હાલ ખુરા મારા !—ટેક.
આ શીઆજો ઊંફવના તુજ કંહડાય ક્યમકીધો,
વિજેગડે આ નવલ^૨ જોખનનો હર્ષ હરીલીધો;
વિરહ^૩અગ્નિયે જઠરઅગ્નિને ખુખ ડાખી દીધો,
તન મન બગડે મરી જઈશ કહિ^૪ રસ મેં ના પીધો!

(બુલ.)

સહુ ઝુમી રહ્યાં ખેતરો^૫ ધાન્યભર ભારી,
ધણિ ટહાડ વાય થરથર^૬ સેજ સુનકારી,
બહુ ખાનપાન ઉપભોગ કરે નર નારી,
વળી વસ્ત્ર ઊંફાંજા ઊંચ સજે સુખકારી,
આ^૬ હિમે બજે જોખન રાત દિન વિચારમાં તારા—દયાંપડી^૭ ૧
હુનાજે ક્યમ લાલવિના^૮ રહે લલનાની^૯ લાલી,
વિરહઅગ્નિ આ નાજુકડો બહુ છોડ દિએ આળી;
સહુ સહિઅરો ઝાડપઠે ખુખ જોખનમાં ફાલી,
હિણા કરમની વાલિ વગરની ચીડાજી ખાલી;

૧૭ રચના. ૧૮ હું હોલી ને મારો પિયુ હોલો. હોલી હોલો (નર માદા પક્ષી.)

૧ દિલમાં. ૨ નવાં. ૩ જુદાઈના આતરો, ખોરાક પચવનારા આતરને ડાખી નાખ્યો—મને છેક નખળી કરી નાખી છે. ૪ રસ મેં ના પીધો એવું કહેતી મરી જઈશ. ૫ ખેતરો ઝુમી રહ્યાં, પણ માત્ર તનખેતર નહીં એમ સંમજલું. ૬ જુદાઈના હીમથી (ધર્મની ખેડે). ૭ પ્યારો. ૮ પ્યારી.

(બ્રુલ.)

ઋત વસંતકેરો બહાર ખિલ્યો ચોપાસે,
 ફુલ નવાં નવાં રંગીન દિસે ભરઆશે,
 સુખદેતિ ચાંદની મને કેવારે થાશે,
 શું હહેર પ્રમાણે ખરે જોખનિયું જાશે,
 આ બધું જીવવું સજનસજન ઊમંગ સહુ હાસ્યા-દયા.૦૨.
 ચોમાસાંમાં આડજંતુની તેજને ચહાજી^{૧૦},
 પણ પ્રીતમપય ^{૧૧}પિધાવિના ક્યમ તરસી સોહાજી,
 લાલવિના ક્યમ એકલડી હું આગોમાં જાંજી,
 આડવગરની વેલ જીવું ક્યમ ઉશીઆળી થાજી;

(બ્રુલ.)

આ લીલાંછંમ શાં આડ બુદે નીગળતાં^{૧૨},
 વળી રમે વાયુથી સર્વ કેવાં તે ઢળતાં;
 નભ^{૧૩} દિસે કેવું જુક્તિએ રંગ બહુ મળતાં,
 સજી નારી નીરખી કેમ મરું નહીં ઢળતાં;
 હવેઝઢ આવ નર્મદ રસિકનર અમૃતપાનારા-દયા.૫ડી.દયા.૩.

(૧-૨)

પ્રેમનીશો.

(ગરબી.)

પ્રેમનીશો મા કરશો કદારે, કહુછું સાચું.
 વલખાં મારીને મરશો મા ચાર, તનડે તાવ ધીકે હો-કહુછું ઠટેક.
 ઉતું ઉતું આ થઇ જાયછે રે, કહુછું સાચું.
 જાંચો નીચો ના ઠરતો તે તારં^૧, તનડે તાવ ધીકે હો. કહુછું ૧.

૬ આશાભેર. ૧૦ જેવાં આડ જંતુ તેજદાર થાયછે તેવી થવાને હું ઈછુછું.

૧૧ પિયુના મિલાપડથી પાણી. ૧૨ વરસાદના આપડાંથી આડના પાંદડા-પરથી મોટાં મોટાં ડીપાં નીચે પડેછે. જેવાં આડો પાણીથી નિગળતાં થાયછે તેવી હું રસે નિગળતી ન થઇ એવી વ્યંજના લેવી. ૧૩ આકાશ.

૧ નીશાનો તાર કેહેવાયછેજ; તંબુરાનો તાર અથવા તેનું સુર. એ તાર કાંતો છેક ડાંચા રહેછ અથવા છેક નીચો રહેછ પણ ઠરતો જેવો જોઇયે તેવો

ડહોળાધનએ જીવ આંખડી રે, કહુંહૂં સાચું.
 ઉજળે તોફાને ઠરીયો તે જેમ, તનડે તાવ ધીકે હો. કહુંહૂં.
 કરવત વહેરે જતી આવતી રે, કહુંહૂં સાચું.
 ચહડતો ચપડતો દમ તો છે પ્રેમ, તનડે તાવ ધીકે હો. કહુંહૂં ૨.
 જેરવવો તે બહુ દોલલોરે, કહુંહૂં સાચું.
 ડસકાં ખાયાં કરવાં ધૂમાઇ, તનડે તાવ ધીકે હો. કહુંહૂં સાચું.
 કહુંહૂં તેવું સાચે સાચ છે રે, કહુંહૂં સાચું.
 તોયે^૩ ઘેલાં જવાય કહડાઇ, તનડે તાવ ધીકે હો. કહુંહૂં સાચું. ૩.
 માઈ હું મન^૪ દદસાનથી રે, કહુંહૂં સાચું.
 તોયે સેહેજ જવાય પીવાઇ^૫, તનડે તાવ ધીકે હો. કહુંહૂં.
 લેખ લખ્યા ન ટળાય તેરે, કહુંહૂં સાચું.
 પીવો પડતો તે ચહાઇ ધાઈ, તનડે તાવ ધીકે હો. કહુંહૂં. ૪.
 પ્રેમ આગળ નેમ ના નભેરે, કહુંહૂં સાચું.
 હીરો કાળો ચૂરો થઈ જાઉં, તનડે તાવ ધીકે હો. કહુંહૂં સાચું.
 નેમ રાખે છે પ્રભુ એટલો રે, કહુંહૂં સાચું.
 પ્રીતી ઉજળીમાં અંપલાઉ, તનડે તાવ ધીકે હો. કહુંહૂં. ૫.
 થઇને મરણીયાં વર્તવૂંરે, કહુંહૂં સાચું.
 કરતાં નીશો નીશો દીનનીશ^૬, તનડે તાવ ધીકે હો. કહુંહૂં.
 રખડી લથડી મરવું ભેલેરે, કહુંહૂં સાચું.
 અથવા પાડયાં તે કરવી ચીસ, તનડે તાવ ધીકે હો. કહુંહૂં. ૬.
 કાળું ગોરું સહુ સમાન છેરે, કહુંહૂં સાચું.
 વહરવૂં કુટડું કાંઈ ન જોઉં, તનડે તાવ ધીકે હો. કહુંહૂં સાચું.
 જોઉં ખરો પ્રીત શુદ્ધ છે કે, કહુંહૂં સાચું.
 રહોજી^૭ સાથ કે ઉલટો ખોઉં, તનડે તાવ ધીકે હો. કહુંહૂં. ૭.

નથી રહેતો. છેક ખુશીમાં અથવા છેક દલગીરીમાં રાખે છે. ૨ ચહડતો પ્રેમ-
 થતો પ્રેમ-દમેજ-મેહેનત આપેછ. — પૂરી પ્રીત બંધાતાં ઘણુ સોસડું પડેછ.
 પડતો પ્રેમ તો દુઃખ દેજ છે—(યંહુ થઈ જવું—ખેવચની થવું—પ્રદેશ જવું—મરી
 જવું આદિ લઈ કારણથી જે દુઃખ થાયછે તેથી સર્વ રસિક જન જાણીતાં છેજ).
 ચડતો પ્રેમ જે મેહેનત આપેછ તે ઘણી છે તોપણ આશાનેક્ષીએ ઘણી જાણાતી
 નથી. ૩ (તોપણ ઘેલાં કહડાઇ જવાય છે.) ૪ (હું મન માઈછ.) ૫ (નિશ્ચે
 કંઈ કે કોઈ સાચે પ્રીત નહીં બાંધું તોપણ પ્રેમ પ્યાલો પીવાઈ જવાય છે.)
 ૬ દાહડો ને રાત. ૭ ઘણીવાર નીભે કે પછી ખોઈ ખેસું ગમે તે થાઓ.

કરમે લખાવ્યું એહવું રે, કહુંછું સાચું.
 પીવો પીવો તે પ્રેમરસ રોજ, તનડે તાવ ધીકે હો. કહુંછું સાચું.
 એમ કરતાં કદી જો બનેરે, કહુંછું સાચું.
 પ્રેમી જીવડો તે શીવ † મોજ, તનડે તાવ ધીકે હો. કહુંછું. ૮.
 નામ માઈ નર્મદ રૂં રે, કહુંછું સાચું.
 કુળે જાંચું તે નાગર નામ, તનડે તાવ ધીકે હો. કહુંછું.
 બાહાર રંગીલો બહુ દીસતો રે, કહુંછું સાચું.
 રહું દાધ્યોદ્યાંતર આઠ જામ, તનડે તાવ ધીકે હો. કહુંછું. ૯.
 જ્ઞાની ધણો છજોં તોય હું રે, કહુંછું સાચું.
 સહેજે સહેજ લાગી જાય દીલ, તનડે તાવ ધીકે હો. કહુંછું સાચું.
 નર્મદ તો પ્રેમચૂર છું રે, કહુંછું સાચું.
 ઠાંસ્યા ઉપર ઠાંસું વણ દીલ, તનડે તાવ ધીકે હો. કહુંછું. ૧૦.
 (૧-૨)

પ્રેમજનીતિ-(દોહરા-૨૦૦).

રાયરંકની પ્રીતિ.

માયા તૂં બાંધે ધણી, રંકનિસાથે એમ;
 રડાવવા શું આખરે, કહિ દે સાચું કેમ ? ૧
 બહુ બિહૂંછું મનમાં, કરતાં તુજસૂં પ્રીત;
 આડું પડે વળિ સહેજમાં, એ મોટાંની રીત. ૨
 પ્રીત થવી તો સહેલ છે, નિભાવવી નહિં સહેલ;
 ‘પ્રીતાં કેદ પડે મજો, જેરવતાં મુશ્કેલ.’ ૩
 બિલોર વાપરવો ભલો, પણ ટકવે નહિં ઠીક;
 નિર્મળ નદિ તે પ્રીતની, થાયે ગંદી નીક. ૪
 જનમ ધરી અતુલવ્યું નથી, જહેનતરફનું સૂખ;
 એ સુખ લેવા બહુ ફર્યો, દીઠું સગળે દૂખ. ૫
 ઈશ્વરની મરજીયકી, તુજ મુજ થયો મિલાપ,
 નથી થયો કંઈ મહેનતે, સહેજે ઈશ્વર આપ. ૫

† અહીંની સુઘડ પ્રીત ઉપરથી પ્રભુ સાથે પ્રીત બંધાવે જીવનો શિવ થાયછે.) ‡ બળેલો.

એથી હું જાણુંછું, પ્રીતી નિભશે સાર;
જોરજીવનની પ્રીત તે, ના ના ટકે લગાર. ૭
જે જે મરણ થાય તે, કહિદે અટ નિઃશંક;
આશ પુરી કરશે પ્રભૂ, સત કહુંછું હું રંક. ૮

પ્રેમની આપલેથી પ્રીતિ ટકતી નથી.

પ્રીત પ્રીતથી પ્રીતડી, પિંડ^૧ બંધાએ પ્રાણ;
તે જીવે જમિ પ્રીતને, નહિં જમિ જરને જાણ. ૧
જીગર જીરસો જર જર, જમિન જીવંતીનાર;
વનસ્પતી જેરી ધણી, આણે પ્રીતડિકાળ. ૨
રાયરંક જરથી જીદા, તૂં ને હું નરમૂદ;
એકરૂપ એ પ્રીતથી, તૂં તે હું નરમૂદ. ૩
માટે મોટી પ્રીતડી, આ સંસારે સાર;
સમજી સજજન સમવથી^૨, નિત નિત તેજ વધાર. ૪
બક્ષિસ આપે તૂં ધણું, એ મોટો ઉપકાર;
ઝીલું કયમ આ ભારને^૩, દાખવ રે સરદાર. ૫
આગળથી જાણુત વળી, કરત વિચારી કાજ;
કિધા પછી પસતાવ તે, થાય મને બહુ આજ. ૬
શરમાવેછે રે મને, રહાઈ રૂં નામ;
દલગિર થઈને માતુંછું, તારૂં ખોટું કામ. ૭
હું નથિ ભૂખ્યો દ્રવ્યનો, પ્રીતભૂખ્યો છું સાર;
સમજીને પ્રિય ચાલજે, પ્રીત ટકે બહુવાર. ૮
પરમેશ્વર જાણૂં તુને, સર્વ પ્રીતના આપ;
રાયરંકની પ્રીતડી, અમર અમર કરિ થાપ. ૯

પ્યારીની જીદાઈના દરદથી રિખાતા દોસ્તને દિલાસો.

રસડૂબેલા દોસ્તને, કહાડું હું શી પેર;
કેમ કરી આણૂં ફરી, અટ તેને નિજ ઘેર. ૧

૧ કહિપત શરીર જીવ. ૨ સરખી ઉમરનો. ૩ આ ખોજ અથવા આભાર-ઉપકાર.

- મુઝો નથી પણ પાણિમાં, લીલાં રાતાં જોય;
બહુબહુ તે મૂઝાય છે, થાક્યો ગુંગળ્યો રોય. ૨૧
- જિવ ચિકણો જાયે નહીં, હોલાયે નહિં લહાય.
તરફ તરફ બહુ કરે, જિવવાને ના રહાય. ૩
- મોતસું મળવા આકળો, મોત ન તેને રહાય. ૪
- ઘણા આઘથી મોત પણ, સુખિ કરવાનેકાજ;
તેને લખલેશે અરે, પછિ મારી શી લાજ? ૫
- હું તારો^૨ અનુભવિ છતે, ક્યમ હુબવાદઉં યાર;
હરિ સુઝાડ જુગતી મને, પ્રેર હામ આ ઠાર. ૬
- કિયે ઠામ હૂંખ્યો વળી, તે હું જાણું સાચ;
ઘસડાઈ અન્દર ગયો, તેહું જાણું ખાંચ. ૭
- હરિતું ધ્યાન કીધા પછી, વિચારતાં જિપાય;
સૂઝી આવ્યા તે ખરા, જેથી સંકટ જાય. ૮
- મન મારી ધીરો થશે, રાખી હરિવિશ્વાસ;
જગરસે તે^૩ ધાતથી, નહિં ખીજની આશ. ૯
- ધીરજ ધીરજ રાખવી, ગાવા હરિના ગૂણ;
શી માયા^૪ છે તેહની, નથિ તેમાં કંઈ જાણ^૫. ૧૦
- રસદરિયો હરિયે કર્યો, સુખ દુખ માન સમાન;
દુખમાં પણ મીઠાસ રે, અંશિ^૬ કરે રસપાન. ૧૧
- એ રસ પીતાં જે જનો, જે ગભરાયાં જાણ;
દુખિયાં તે હંમેશનાં, નહિં આરો^૭ નિરવાણ^૮. ૧૨
- શુભ વિચાર જે મેં કર્યો, મિત્રે^૯ કીધો તેજ;
હરીકૃપાથી જિગર્યો, સુખી થયો તે રહેજ. ૧૩
- માટે તૂંને પણ કહું, તે નહિં ખોટી લેશ^૧
ધીરજ રાખી રામને, સંભારે સુખ લેશ^૧

જીવાનિતે વશ નવ થવું, ખુબ વશ કરવી તેહ;
રસસાગર ખીહામણો, સમજ સાવધ રેહ.

૧૫

ધ્યાર નિભાવવાવિષે.

હાપણ ભણતર ગુણ ધણા, તેણે^૧ હોળ્યું ચીત;
મંથનથી^૨ તરિ નીકળી, લગ્નનિ મર્જિ ખચીત. ૧
આતુરિ બાબત શક હતો, પણ જોઈજ અપાર;
ચતુરો પણ ચૂક્યો ખરે, છે તૂં જીવન ચાર. ૨
તપ કીધૂં મેં રાત દિન, પૂરા મહિના પાંચ;
સફળ મનોરથ માહરો, નહિં આવે કો આંચ. ૩
રાતે જે હિંમત ધરું, દીસે નહાસી જાય;
એવી રીતે પળપળે, પેટે જનું થાય. ૪
થઈ મરણિયો આખરે, હિંમત કીધી કાલ;
પસ્તાયો પછિ કે રખે, નહિં હોયે તુજ બહાલ. ૫
ધ્યાર ધણો જે મંનમાં, નથી લખાતો પ્રાણ;
સુખદુખની તૂં લાગિયણ, ખરેખરી દિલજનન. ૬
ચતૂરને ના હોય પણ, યાદ કરું શીખ;
ચતુર જનની રાખજે, મૂરખની નહિં ખીક. ૭
પ્રેમતણે મહાસાગરે, વિધનો અપરમપાર;
જોડર ખાધો લવ કંઈ, હુબિ જાતાં નહિં વાર. ૮
તરતાં રહેવું રંગમાં, એકમેકને જોઈ;
રહેવું સાવધ સર્વથી, નહિં તો મરવું રોઈ. ૯
ભીતરની ખરિ પ્રીતડી, દેખડાવ નહિં બહાર;
રહિયે જાડે પાણિ જો, તોજ પ્રીતનો બહાર. ૧૦
ધણી નમ્રતા દાખવે, તેથી બહુ શરમાઈ;
મનશુદ્ધી તૂં રાખજે, કે કરિ^૩ સુખી હું થાઈ. ૧૧
એક દુઃખ તો વીસર્યો, બીજૂં ના વિસરાય;
વખત મજેથી સામટું, વિસ્તારે કહેવાય. ૧૨

૧ તારા ગુણોથી માઝું ચીત ડોહોળાયું. ૨ વલ્લોવવાથી.

૩ તને સુખી કરી પછી હું થાઈ.

આંખ નાકનાં ચીકણાં, પાણી જે ઉભરાય;	
પ્રીતભીંત તેનાંથકી, ખુબ મજબૂત ચણાય.	૧૨
ધન ધન ઈશ્વરકેરિ એ, માયા ^{૧૨} અપરમપાર;	
માયાની ^{૧૩} માયા ^{૧૪} ભુડી, પાઈ મારે ઠાર.	૧૩
દુઃખ ધણું રતિસાગરે, તોપણ અંશી ચ્હાય;	
જેણે એ જાણ્યું નહીં, ફેગટ જાંચું ^{૧૫} જાય.	૧૪
એ અનુભવ વણ ઈશ્વરી, પ્રીત નાજ બંધાય;	
એકતરફિ જે હોય તો, જલદી તૂટીજાય.	૧૫
સંધા કહેછે પાપ બહુ, પ્રીત ^{૧૬} કરંતાં થાય;	
પાપ નથી તે પુણ્ય છે, તપથી સંપાદાય.	૧૬
સંધા કહેછે દેવ તહિં, કરશે શિક્ષા મ્હોટ;	
વાત જૂઠિ તે જાણવી, અહિં નથિ મુકતો ઝોઢ ^{૧૭} .	૧૭
પ્રીત કસાતી જીલમિ છે, જાણે કૂર કસાઈ;	
અતિ કુમળિ કસાયા પછી, શુદ્ધ ઈશ્વરી ભાઈ.	૧૮
દુઃખ ધણું વીજેગતું, તોપણ કંઈ નહિં જાણ;	
પાસ છતે ન મળાય તો, દુઃખ મરણતુલ માન.	૧૯
એ વેળા ગભરાટથી, ઘણો થાય ઉત્તાત;	
ગાભવીજ વંટોળિયો, પણ નહિં રે ધનપાત ^{૨૦} .	૨૦
એવી વેળા અનુભવી, પીશે પાણી યાર;	
જોર કરી ધીરું થશે, ઈઈ દિલાસા સાર.	૨૧
તજવીજે ઊઠી જશે, પ્રેમિ પ્રેમિથી દૂર;	
દૂર છતે મથિ કામમાં, મચીજશે ભરપૂર.	૨૨
ગમે ન કરવું તોપણ, કરવું જરૂર જાણ;	
નહિં તો ઈર્ષ પ્રેમિની, ધાત થાય પરમાણ.	૨૩
એક કંઠાપી જાણશે, મરણે છૂટું ભાઈ;	
એ દુઃખથી બીજો મરે, એપણ છે સાચાઈ.	૨૪
આવે મરણ ન માગતાં, તન દુઃખે મનસાથ;	
ફળ પાકે મોહું અને, આવે મોહું હાથ.	૨૫

૧૨ કુદરત; લીલા. ૧૩ પ્રીતી. ૧૪ ભાંગ. ૧૫ જન્મ્યું તે. ૧૬ અલગત ઉત્તમ જાતની સુધડ પ્રીત. ૧૭ (ઝોડું દુઃખ નથી દેતો) ૧૮ વરસાદનું પડવું (મળવું.)

ગભરાએ નહિં ફાયદો, સમજી મન મરાય;
 થાય કાયદો ફાયદો, ધીરજથી સુખ થાય. ૨૬
 દશા ફરેછે સર્વની, ઇશ્વર કરશે સાલ્ય;
 પ્રથમ દુઃખિ તે સુખિ પછી, એવો સાચો ન્યાય. ૨૭

પ્યારી-કવિતા ઉપર પ્યારા-કવિનો પ્યાર.

મિઠિ^૧ કવિતા મેં તૂજસૂં, પૂરણુ બાંધી પ્રીત;
 સૂખ આપ દુખ આપ વા, હું તહારેવશ નીત. ૧
 મિઠિ કવિતા હું તાહરાં, રોજ ગાઉં ગુણગીત;
 આંખિકરી હૈટે પુણૂં, જહાંલગિ મનમાં વીત^૨. ૨
 મિઠિ કવિતા ઇશ્વરથકી, ભય દુખડાં ન ખચીત;
 નિભાવ જહેવું દાખવે, પ્રોવાયૂ મુજ ચીત. ૩
 મિઠિ કવિતા વીજોગની, આડિ પડે કદિ ભીંત^૩;
 ક્ષણુ વિસરું નહિં તૂજને, ખરા પ્યારની રીત. ૪
 મિઠિ કવિતા ગમતી મને, અવર વાતની છીત^૪;
 પ્રેમ પરસ્પર સત હશે, મળશે મનવાંછીત^૫. ૫
 મિઠિ કવિતા ગુણ તાહરા, કહાડે તનમન પીત^૬;
 જીતી લીધો તેં ખરે, હું તો હતો અજીત. ૬
 મિઠિ કવિતા તૂં સમજજે, મુજને આજ્ઞાંકીત;
 થઇશ થયોછૂં તૂંથકી, જગમાં નામાંકિત. ૭
 મિઠિ કવિતા હું તૂજપર, રાખૂં રીસ કંવચીત;
 માફ કરી કરજે ધિરો, ગાઈ ગીત કવીત. ૮
 મિઠિ કવિતા બીજાં ભણે, થાઉં વેરિ નહિં શીત^૭;
 યોગ્ય હોઉં તો રાખજે, મુજપર પ્યાર અમીત^૮. ૯
 મિઠિ કવિતા સંકટ સમે, કર ઉપાય જીદીત^૯;
 શત્રુ શીરપર ચાલતો, કર છઉં નીરાશ્રીત. ૧૦

૧ પ્યારીને મીઠીપણુ કેહેછે. એ મિઠી અથવા એ મિઠિ કવિતા.

૨ કૌવત (બુદ્ધિનું.)

૩ કવિતા ન લખાય અથવા પ્યારીને ન મળાય તોપણ. ૪ કંટાળો.

૫ મનનું ઈછેલું. ૬ રોગ. ૭ થંડો. ૮ માપ વગરનો-ધણોજ.

૯ ઉદય થયેલા; દેખાતા.

- મિઠિ કવિતા વણુ વાંક જો, કરિશ મને વર્ણતઃ
ધર છોડી રખડયાં કરૂં, ઘેલો થઈ અતીત^{૧૦}. ૧૧
- મિઠિ કવિતા હું તૂજથી, થયો છૂર્ગી નવનીત^{૧૧};
પથરરૂપે રહિ વળી, કરતો કામ અનીત^{૧૨}. ૧૨
- મિઠિ કવિતા મુજસૂં જડી, કુંદન નંગ જડીત;
પંડિત પ્રીછે^{૧૩} મુરખ ના, પ્રીતિ રહે મંડીત^{૧૪}. ૧૩
- મિઠિ કવિતા તુજ બહાલને, જોધ થયો વિસ્મીત^{૧૫};
ભાવીનો^{૧૬} કરૂં શોક શૂં, થશે હશે સંહત^{૧૭}. ૧૪
- મિઠિ કવિતા મન તાહરૂં, રોજ કરૂં પીડીત;
બદલામાં ખુશ રાખતી, પ્યાર ન કરે અળીત^{૧૮}. ૧૫
- મિઠિ કવિતા છે તાહરી, સુંદર જાત લલીત^{૧૯};
કે દી જોધશ તૂજને, થયલી પ્રકુલ્લીત. ૧૬
- મિઠિ કવિતાસૂં દેખતાં, અમકે ચિત્ત તડીત^{૨૦};
ઝંહારે પડશે પાણિ કે, સુખથી સુર્ગી નચીત. ૧૭
- મિઠિ કવિતા ઉત્તમ સુધડ, હું તો હીણુ પલીત^{૨૧};
અતુર ડાહિ ને ધર્મિ તૂં, હું તો મૂઠ પતીત^{૨૨}. ૧૮
- મિઠિ કવિતા કરવીશ મા, કોઇ કાજ અધરીત;
શું અવણુમાંથી ઝંહાડજો, કરવિ કાજ નિયમીત. ૧૯
- મિઠિ કવિતા મા બહેન રે, બેઠિ વહૂ શોભીત;
નીતિલાડમાં રાખજો, રોજો જ યથાસ્થીત^{૨૩}. ૨૦
- મિઠિ કવિતા રસમાં પુરી, કરતી જો વિપરીત^{૨૪};
ધન નર્મદનૂં અહિં તહીં, ખરે કરે બહુ હીત. ૨૧

૧૦ ફકીર; જોગી. ૧૧ કુમળો માખણ.

૧૨ અનીતીનાં. ૧૩ પ્રીતિની વાત પંડિત સમજે, મૂરખ નહિ.

૧૪ શોભીતી. ૧૫ અજબ. ૧૬ લવિચ્ચનાં દુખનો. ૧૭ ઈશ્વરે ઠેરવેલું.

૧૮ ખસેલો; ફરતો. ૧૯ નાજુક. ૨૦ વિજળી. ૨૧ મેલું; પિશાચ;

મેલો. ૨૨ પાપી; નાપાક.

૨૩ જેવી ને તેવી; ઘટતી હાલતમાં. ૨૪ (હલકું આસન આપીશ અથવા
તુકશાન કરીશ-દુખ દધશ તોપણ તું અંતે મને સુખીજ કરીશ.)

પ્યાર બાંધવા વિષે.

રસ પાનારો ચંદ્ર છઈ, પણ પીનારી ક્યાંહ;	
પ્યારિ પોયણી તૂં વિના, જિવ તલપાપડ આંહ.	૧ ^૧
આશયકી વધું ને ઘટૂં, આશર્ભંગથી રોજ;	
સ્થિર વૃત્તી નહિ માહરી, એમાં સંધૂં ખોજ.	૨ ^૨
સૂર્ય ચંદ્ર સાથે મળ્યા, એવું નહિં કો વાર;	
તોપણ સૂર્ય ઉપર સદા, ચંદ્રતેજ આધાર.	૩ ^૩
ચતુર જાણિને એતવૂં, ચિતમાં મા એળીશ;	
પ્રેમિઅંશ ^૪ તૂં સામું જો, તજી શરમ ને રીસ.	૪
રસ સમજે છે પોયણી, કમળ કેતકી જેહ;	
ચંપા તો સમજે નહીં, શી વસ્તુ છે નેહ.	૫
‘કમળપાસનો દેડકો, સમજે નહિ રસભોગ;’	
‘ભ્રમર ભોગિ તે દુરથકી, કરે આવી સંભોગ.’	૬
લોકથકી બહુ સાંભળ્યો, રૂપગૂણ મહિમાય;	
ચતુર ડાહિ તૂં હોય તો, જન્મજોડું બંધાય.	૭
તૂંતો મન મારે વસી, હું શું વસ્યો તુજ મન?	
જણાવજે અક્ષર લખી, હોય ખરી સજ્જન.	૮
મારાપર તુજ ભાવ તો, શીલ ^૫ રાખિને રેહ;	
મરી જતે પરપુરુષને, કદી ન આલિશ દેહ.	૯
સ્ત્રી તો હોવી સુંદરી, પુરુષ પ્રતાપી ^૬ જાણ;	
સુધડ રસિક બંને મળે, સાચાં અને સુજાણ.	૧૦

૧ (ચંદ્ર જગતને આનંદ પમાડે છે.—સંભોગમાં પ્રીતમ પ્યારીને સુખ કરે છે. શી સદૈવ કુલ થાય છે તે ચંદ્રથીજ ખીલે છે—જેમ સુરજકુલ સુરજથી તેમ. ૨ ચંદ્ર વધે છે ને ઘટે છે—હું ચંદ્ર તારી આશાથી સારો રહું છું, પણ તું નહિ મળે એ વિચારથી આશા ભંગથી મારું નુર ઉતરી જાય છે.—તું ચતુર હોય તો એટલાજ ઉપરથી સમજજે કે મારો પ્યાર તારાપર કેટલો ને કેવો છે.) ૩ (ચંદ્ર પ્રકાશે છે તે અસ્ત થયલા સૂર્યનાં કીરણો ચંદ્ર ઉપર પાછાં પડવાથી.—જેમ ચંદ્ર પ્રકાશને માટે સૂરજ ઉપર આધાર રાખે છે તેમ તાહારા પ્યારની ઉપર મારાં નુરસુખની વધઘટ છે.) ૪ (જનમથીજ પ્રેમમાં સમજનારી—દેખાદેખીથી અભ્યાસે નહિ.) ૫ (પતિવ્રત.) ૬ (સ્ત્રીને વિશેષે રૂપ ને પુરુષને વિશેષ પરાક્રમ—યશ

પ્રેમ-ઉપરનો, ઉકરડો, જન અપ્રેમી ભૂંડ;	
રગડોળાયે રત્ન લાં, નસીય એવું ફૂડ.	૧૧
પ્રેમ-ભિતરનો, ખાગ છે, પ્રેમી માળી જેહ;	
કળી કેળવી ધુલ કરે; શોભિત વાસિત ^૮ તેહ.	૧૨
પડ્યું ઉકરડે રત્ન તે, ખોળું રાખી ચોટ;	
ધસી જડી પછિ કુંદને, દિપવી દિપવું કોટ.	૧૩ ^૯
પ્રેમભિતરના ખાગનો, ધણી માળિ હું થાઉં;	
ધુલ ગૂંથી કરું માળ ને, માળે પછી ગુથાઉં.	૧૪ ^{૧૦}
કર મુજ સાથે પ્રીતડી, નિભાવવી જો હોય;	
સગાં લોક ફિટફિટ કરે, તોય ન પાછું જોય.	૧૫
નથી ભુખ્યો સંભોગનો, સ્નેહભુખ્યો છું સાર;	
વિજેગિસ્નેહતણો નહીં, સ્નેહસ્નેહનો ધાર.	૧૬
ખરાં દીલથી ચાહતાં, ખમવું દુઃખ અપાર;	
દુઃખ ધણું મુખ તો કંઈ, પ્રીત ન પાડે પાર !	૧૭
લેખ લખાયા જો હશે, તો કયમ થાશે ફેક;	
એક મેકનાં મન મળ્યાં, પછી કરે શું લોક.	૧૮
પ્યારના સમ ખાધને, કહે 'મહારે તું એક';	
મન વાણી ને કર્મથી, રાખ પ્રીતનો ટેક.	૧૯
'મરીજઈશ પણ નહિં મુઠ્ઠ', વચન એમ આપીશ;	
ખનશે આપણને બહુ, જસ દેશે જગદીશ.	૨૦
જેમ બને લમ રાખવો, છુપો આપણો પ્યાર;	
મૂર્ખ ન સમજે પ્યારને, માટે મારે માર.	૨૧

જેઠએ) ૭ (ઉપર ઉપરનો છાલકો પ્રેમ તે ઉકરડો અને શુદ્ધ પ્રેમને નથી સમજતા તે ભૂંડ છે.) ૮ (સુગંધ આપનારી.—લોકમાં ગુણ ગવાય કે ધન્ય છે પેલીને કે પોતાના પ્રીતમને મરતાં સુધી વળગી રહી ને બીજી સ્ત્રીઓને પોતાના દાખલાથી સુધડ પ્રીતની રીત શિખવી ગઈ.) ૯ (મારી ટેવ એવી છે કે ઉકરડે પડેલાં રત્નને ચાતક રાખી ખોળવું અને પછી તેને ધસી સુતામાં જડી શોભિતું કરી પછી મારી કોટને શોભાવવી—તને રસિક બનાવી તુંથી હું વધુ શોભું—કોની પ્યારી ? તો કે ફલાણાની.) ૧૦ (ખરા પ્યારના ખાગનો હું ધણી પણ છજ ને માળી પણ છજી. કુલ ગુંથી—મારી પ્યારીને સારી કેળવણી આપી પૂરી રસિક બનાવું ને પછી તેવી પ્યારીના પ્યારની જાણીમાં હું રોજ ગુંથવાયલો રહું.)

મનન કરી આ કવનનું, ફરિ ફરિ વાંચી જોઇ;
 હિંમત ને ચતુરાઇથી, મને જોઇ રહે મોહિ. ૨૨
 પ્રીતભુખી કે ધનભુખી, કહિદે સાચું નાર;
 મ્હોજોણાંમાં ધન દહીં, કે અધરામૃત^{૧૧} સાર. ૨૩
 જહાંલગિ તજવિજ ના બને, મળવાની એકાંત;
 ઉભરા કહાડી કાગળે, કરજે મૂને શાંત. ૨૪
 પુક્ત વિચાર કચ્છા પછી, કરજે મુજસૂં પ્યાર;
 નર્મદ^{૧૨} તો ઘેલો અને, ડાહિ નર્મદા^{૧૩} નાર. ૨૫

પ્યારીની વરસગાંઠે પ્યારાએ મોકલેલી ભેટ.

સહુથી ઉમદા પ્યાર છે, આ દુનિયામાં જાણુ;
 તે હું સાચો આપુછું, આજ તને આ પ્રાણુ. ૧
 કુળ-ધન-રૂપ-ગુણથી દિપી, ઝરતી રસ હરદમ;
 હું સાચો આશિષ દહીં, 'અહિં તહિં' સુખમાં રમ.' ૨૨

નિરાસ થયલા આરાકે માથુકને કહેલા બોલ.

થઇ નિરાસ ભમરો જશે, કેતકિ ચતુર સુજાણુ;
 મનમાંની મનમાં રહી, શરમે વાળી ધાણુ. ૧
 પ્રેમવાત તો સમજશે, હશે કેતકી જોઇ;
 લવ નવ સમજે રે કદી, ચંપા સુંદરિ તેહ. ૨
 જેવી પ્રીતી દાખવે, તેવી સદા નિભાવ;
 આચર ના એવું કદી, આવે વેરી ભાવ. ૩

પ્રેમવર્ણન.

જોતાં સુણતાં કેહતાં, જુસ્સો પેદા થાય;
 રહોડે રહિ સુખ પામવે, પ્રેમનામ કહેવાય. ૧
 પરસ્પરે મળિ રેહવે, નરનારી સંબંધ;
 ચમકપ્હાણુ ને લોહ જ્યમ, તેવો તે અનુબંધ. ૨

૧૧ નીચલે હોઠે ચંચુન. ૧૨ સુખ આપનારો. ૧૩ સુખ આપનારી નાર.

૨ (તું) દરેક દમ-શ્વાસ લેજ તેનીસાથે તારા સઘળાં અંગમાંથી રસ ઝરેછે-બોલતાં દામ કરતાં તારો અંદરનો પ્રેમરસ બાહ્યર ઝરી આવેછે તે નિમાળા હસા થયેથી ને પછી અંગ જરાક થંડું થયેથી માલમ પડેછે).

- ખ્યારી ટૂંકામાં કહું, પ્રેમનીતિની રીત;
સાચાં આશકમાશુકે, કેમ ચાલવું નીત. ૩
- ખ્યાર થવાનાં કારણો, જાણી લેવાં ખેલ;
૩૫-ભોગ^૧ જો કારણો, જાણુ ખ્યારને ફેલ. ૪
- એથીર આયે ખ્યાર તે, જાયે સાંજ સહવાર;
જોકે કો કો હામમાં, ટક્યો જણાયે ચાર ! ૫
- ટકવાનાં કારણુ બિજાં, પછી મજેલાં જાણુ;
દયા ચાતુરી આદિ તહાં, સાચ ખ્યારને નાણુ. ૬
- અરણી^૩ અરણીને મજે, બજે ધસારે જેમ;
આંખ આંખને જો મજે, કાન કાનને તેમજ. ૭
- પ્રેમીયોનાં કાળજાં, સળગી બળતાં રેહ;
સાચાં^૫ ધીરાં હોય તો, હોવાયે^૬ નહિં તેહ. ૮
- ખ્યાર અંગન પ્રગટે તહાં, લગન^૭ ચ્હાય સહુ કાય;
લગનમાંહિ તે રહે મગન, વધન પડે બહુ તોય. ૯
- મિલાપમાં તે આગ તો, સમિજ્ય થાયે બફે;
જુદાઇમાં બહુ બાળતી, જેમ ઝેરિ સ્ત્રી-સર્પ. ૧૦
- આકળવ્યાકળ જીવ તે, બિન્નું ન ચ્હાયે કાંઇ;
ચિંતે^૮ નિશદિન ચિંત્યને^૯, બજે જુદાઈમાંહિ. ૧૧
- પ્રેમિ પ્રેમિને જો મજે, તો સુખસાતા થાય;
રામબાણુ આસડ બિન્નું, કોથિ કો ન કહેવાય. ૧૨
- હામ હામ ને કાળ ને, વચલું જન નવ જયાંહ;
આશકમાશુકનો કદી, રોગ જાય નહિ ત્યાંહ. ૧૩
- વિવેકિ ને નિર્લોભિ ને, રસીક બને હોય;
પ્રેમરંગ જામે ધણો, તેજ્યકી બહુ રહોય. ૧૪

૧ સંભોગ. ૨ ૩૫થકી ને સંભોગમહાથી.

૩ એક જાતનું ગાડ—લાકડું. ૪ એકબિજાને જોયાથી અથવા એકબિજાને વિષે સાંભળ્યાથી પ્રેમનો અગ્નિ પેદા થાયછે ને તેથી પ્રેમીયો બજેછે.

૫ કાળજાં. ૬ (પ્રેમ નિકર્યો જાય.) ૭ મેલાય—સંભોગ. ૮ ચિંતા—ચિંતન કરે. ૯ ચિંતા—ચિંતન કરવાનોગ. (આશક અથવા માશુક.)

કોને કો વળિ ભાવતું, જોડે સરખાં^{૧૦} ધાર;
 કો ઈછે કો નર અને, કો ઈછે-કો નાર. ૧૫
 ગમે તેમ બંધાય પણ, ટકતી સાચી પ્રીત;
 લોભ અને બહુ હઠથી, ખોટી ઘટે છે નીત. ૧૬
 સાચી પ્રીત તે જીજ્ઞાસી, ટકતી પુણ્યે ચાર;
 ખોટી પ્રીત પાપી બધા, ટકે ન ઝાઝી વાર. ૧૭
 જાય ધન ને માન ને, થાય પ્રાણની હાણ;
 તોપણ જે પણ^{૧૧}નાં મુકે, તે પામે નિરવાણ^{૧૨}. ૧૮
 પ્રેમીજનથી પણ પળે, પ્રેમામૃત પીવાય;
 જંગલમાં મંગળ મળે, સત્ય સદા સચવાય. ૧૯
 એમ કરતાં એક જો, નિજપણ મૂકીદેય;
 દુખી બિજો પણ, પણથી, કદી ન નિદે તેહ^{૧૩}. ૨૦
 દુઃખ થાય તે જ્ઞાનથી, વિસરીજાય છેક;
 કદી ખુશામત ના કરે, એજ ટેકિનો ટેક. ૨૧
 (પણ) ધિક્ પડો બેવચનિને, ધિક્ તેહ અવતાર;
 નીચ ફૂળ તે જાણવું, મૂરખમાં સરદાર. ૨૨
 ફરવાથી^{૧૪} મરવું ભલું, સમાલિલેવું ચાર;
 પ્રથમ ચાહિને છોડતું, તે જન જાણુ ગવાંર. ૨૩
 (તેમ) બેવચને દુઃખી થયું, તે જો રાખે ખાર;
 તો તે પણ ખોટું કરે, ઉત્તમ તે ન વિચાર. ૨૪
 પ્રેમીયો પણ પાંખતા, દુઃખી થાયે રોજ;
 ડંખીને ઉડવાતણી, કાં ન મારવી મોજ? ૨૫^{૧૫}

૧૦ જાણે રૂપગુણમાં ઘણુંકરીને સરખા એવી સ્ત્રીયો જોઈ હોય ને તેની સાંમે રૂપગુણમાં ઘણુંકરીને સરખા એવા પુરૂષો જોઈ હોય તો ત્યાં એકજ સ્ત્રીના ઉપર સંઘળા પુરૂષની આંખ ઠરે અથવા એક પુરૂષની ઉપર સંઘળી સ્ત્રીયોની આંખ ઠરે એવું તો બનવાતુંજ નહીં—એ કેવી કુદરત ! કોઈની નજર કહો ઠરવાની ને કોઈની કંઠી. ૧૧ વચન; ટેક. ૧૨ મુક્તિપદ; પરમપદ.

૧૩ બેવચની થનારને.

૧૪ વચનમાં ફરવાથી.

૧૫ (જેમ અરસિકજનો સૂસીને ફેંકી દેછે ને તેને દુઃખ નથી થતું તેહ

કાચી ફેરી લીલિ તે, ઘણી મનોહર હોય;
 તાપ ખાઈ પીળી બને, તોજ રસેભરિ રહોય. ૨૬
 રૂડી નવી પ્રિત લાગતી, પણ નહિ ગળપણ ત્યાંહ;
 અનેક દુખથી પાકિ થઈ, એ રસ તેમાં^{૧૬} ક્યાંહ? ૨૭
 પ્રથમ પ્રેમિને દુખ બહુ, પણ તે પ્રેમીનેજ;
 અપ્રેમિને દુખ નહીં, ખરું સૂખ નહિ તેમ. ૨૮
 સાચિ પ્રીતડી થાયછે, ઘણિવારે સુખકાર;
 અંતલગિ રહિ લેવિ તો, અમૃત તે પાનાર. ૨૯
 ગમે તેમ લોકો કહે, જ્ઞાનિ ન નિંદે કોય;
 સાચિ પ્રીતથી પ્રેમિ તો, હરીભક્ત થઈ રહોય. ૩૦
 શુદ્ધ પ્રેમથી થાય જન, અપાત્ર^{૧૭} તેપણ પાત્ર;
 દૂષણ તે ભૂષણ બને, દુખ તે સુખ દિન રાત્ર. ૩૧
 પ્યારિ પ્રેમબળ શું કહું, શરો કાયર થાય;
 કાયર ઝટ શરો બને, ગમેતેમ થઈ જાય. ૩૨
 પ્યારિ પ્રેમબળ શું કહું, છળે ચતુર ને રહેજ;
 જોગિભક્તને પણ છળે, ધન્ય ધન્ય તે તેજ. ૩૩
 પ્યારિ પ્રેમબળ એહવું, રનેહે^{૧૮} જોડી દેય;
 જાત રંગ જાણ્યા વિનાં, આશકમાશુક બેય. ૩૪
 પ્યારિ પ્રેમબળ કેટલું, વરણું પામર રંક;
 પ્રેમાંકર્ષણથી^{૧૯} થયા, ગોલ અનંત નિશંક. ૩૫
 પુરો પ્રેમિ તે નહિ દુખી, દુખી અધૂરો હોય;
 રહ્યો તવાઈ^{૨૦} ઘાટ તે, નવા રંગનો રહોય. ૩૬
 બળવામાં મળ જાય છે, શુદ્ધ સોતું જ્યમ તેહ;
 શુદ્ધ પ્રેમથી જીવ તો, ઝટ શીવ થઈ રેહ. ૩૭
 એ પરમાણે ચીતરયું, આર^{૨૧} પ્રેમ ચરીતર;,
 પ્રેમશુદ્ધિથી મુક્તિ છે, નર્મદની ખચ્ચીત. ૩૮

કેમ ન કરવું? ૧૬ (કાચીમાં). ૧૭ નાલાયક; નાપાક. ૧૮ ચિકાસો.
 ૧૯ પ્રેમ—ઈચ્છા અને આકર્ષણ એ બેથી અનંત સૃષ્ટિયો થઈ છે.
 ૨૦ (પ્રેમ દુઃખથી જે પુરો રહ્યો તે પછી ઈશ્વરી થાય છે.) ૨૧ સુંદર.
 ૨૨ ચરિત્ર.

પ્રેમભક્ત.

- આગ્રહ ધરિને એક જો, બિજસું કડવું કેહ; ૧
 પ્રેમ તકતકે લાંલગી, બીજે કરવું તેહ.
 કરે તોજ ભક્તિ ખરી, પછી ગમે તે હોય; ૨
 મુખ્ય ધર્મ સેવાતણા, પ્રેમભક્તિમાં સ્થોય,
 જો ન કરાયે જે કહ્યું, કરવું જે કંઈ થાય; ૩
 રીસ મનમાં રાખતાં, ભક્તીનું પણ જાય.
 સખાપણાંમાં દાસનું, કામ કહેવું નહિ જોગ; ૪
 તોય કહ્યું જો ના બને, થાય પ્રેમને રોગ.
 વિચારિને કરશું પછી, એમ કહે સહુ લોક; ૫
 (પણ) મૈત્રીમાં અદકું હવું, એજ મૈત્રિની નોક.
 પ્રેમભક્તિ લાં ભેદ નહિ, મહારં લહારં ના હોય; ૬
 સંસારી સહુ વાતમાં એકરૂપ બે જોય.
 સ્વભાવ જૂદા તોય પણ, કો ન ધરે કો ગર્વ; ૭
 જીવો પાંડુના પુત્ર તો, એકસંપ તે સર્વ.
 એક સૂખ બહુ ભોગવે, બીજૂં પામે દૂખ; ૮
 ધિક્ક ધિક્ક તે સૂખિને, ખરે કરે તે ચૂક.
 પ્રસંગ નહિ તાંહાંલગી, મિત્ર ન ગણવો કોય; ૯
 / પ્રસંગપર આધાર સહુ, કોણુ હસે ને રોય.
 દુખમાં સાથે રેહિને, સેવા કરતો હોય; ૧૦
 નીજ ભૂંડું કદિ થાય તો, કો દિ ન રડતો જોય.
 સાચું રહેવું સ્નેહમાં, કહિદેવા નિજ વાંક; ૧૧
 ‘મિત્ર ભૂલ થઇ મૂળથી,’ માર ગમે તો સાંખ.
 ટેક રાખવો સ્નેહમાં, મરતાં લગી નિભાવ; ૧૨
 સંકટ સમયે સાથ રહિ, ધરવો મરવે ભાવ.
 કનક કામિનીથી અધિક, એકકને જે ચ્હાય; ૧૩
 પ્રેમભક્ત સાચા પુરા, મરવા તત્પર થાય.
 ચાર મળ્યા ત્યાં એક જો, સાહસ કરવા ધાય; ૧૪
 સંમળાવ્યો સમજે ન તો, ત્રાંણે સામિલ થાય.

આજકાલ સંસારમાં, સ્વાર્થ સાધવા કાજ;
 મિત્ર થાય એકેકનાં, અતે ખોયે લાજ. ૧૫
 કનક કામિની ચોરવા, પદવી લેવા જન,
 પ્રેમ દાખવે મિત્રનો, રાખે મન પરસન. ૧૬
 ધિક્ મૈત્રિ તે મિત્રની, કપટ દ્વેષમાં હોય;
 ચોરબુદ્ધિ ને વેશ બહુ, વેર ધણું જહાં કહોય. ૧૭
 પ્રેમ નહીં તો મૈત્રિ કહાં, એ નહિતો કહાં ભક્તિ?
 ભક્તિવિના મુક્તી કહાં, કહાં પ્રેમ-આસક્તિ? ૧૮
 સાચું બોલવું પ્રેમમાં, મરવું તેને કાજ;
 પ્રેમ શૌર્ય એ ગૂણુ વણુ, કદી ન મુઘરે કાજ. ૧૯
 પ્રેમ શૌર્યના લાભ તો, હિંદુ ન સમજે હાલ;
 દેશતણું હિત ક્યમ કરે, અનીતિથી બેહાલ. ૨૦
 યુરોપકેરા લોક તો, પાળે સદ્ગુણુ તેહ;
 પ્રેમશૂરના ટેકથી, દીપાવે નિજ દેહ. ૨૧
 એ વસ્તૂ શું તેહનું, નથી આપણે ભાન;
 ઝગમગ જ્યોત દિપે તહાં, પાસે સુખની ખાણ. ૨૨
 આ પ્રભુ દહાડો કાઢરે, હમે જોઈશું તેહ;
 પુત્રપ અને સ્ત્રી કાઢરે, સમજીશું સત્સનેહ. ૨૩
 પ્રેમભક્તિથી ઐક્ય ને, ઐક્યથકી જય થાય;
 ભણીગણીને સાધિયે, તો ત્રૂટે જગરાય. ૨૪

સ્નેહ.

સજન તેહ જો બાંધવો, બાંધ જોઈને જાત;
 થાય ન પસ્તાવો કદી, સુખ રહે દિન રાત. ૧
 સજન તેહ નીભાવવો, ઘણો દોહ્યલો યાર;
 તરવો સાગર હોડકે, સુવું શસ્ત્રપર ધાર. ૨
 સજન તેહ તહાં ભેદ શો, ભેદ તહાં શો નેહ;
 ભેદ તહાં તો છેદ છે, મર્મ બિઘડી રેહ. ૩
 સજન તેહ કરવા ધણા, સુખમાં મળે અનેક;
 દુખમાં ના છોડે અને, સ્હોડ દિપે કો એક. ૪

સજન નેહ કરવો ભલો, ભુંડો તેહનો છેહ;
નિદ્રાથી જિવતો મુઝો, ગાંડો થઇ તે રેહ. ૫

સજન નેહ તો દેહને, અર્પી પામે નાશ;
સુકેડપેરે આપતો, કપાય તો પણ વાસ. ૬

સજન નેહમાં દુઃખ પણ, એ દુખ ઉત્તમ સૂખ;
મરે દુઃખમાં અશિ પણ, કરે કાદિ નવ સૂક. ૭

સજન નેહ નાણે નહીં, કરે નેહની વાત;
નિદ્રે જન જે નેહને, જાણ પાપિ કમજાત. ૮

સજન નેહ શો શઠકને, સુખ દુખ ઊર સમાવ;
રાખે કૂવો છાંયને, પોતામાં એ ભાવ. ૯

સજન નેહ તો આદ છે, નેહથકી સંસાર;
નેહ દેહ શોભાવતો, નેહ ઊતારે પાર. ૧૦

સજન નેહ ઊંચો કરે, પડેલને તો સ્હેજ;
નેહતણા અગ્રીથકી, આવે મ્હોડે તેજ. ૧૧

સજન નેહ અમૃત ખરું, મુંવું સજીવન થાય;
પણ સંસ્કારિ ન હોય તો, જન મરી ઝટ જાય. ૧૨

સજન નેહનાં નીરમાં, જ્ઞાનીથીજ તરાય;
ઉતાવળો શંક મૂર્ખ તે, તણાઇ દૂખી જાય. ૧૩

સજન નેહ શીતળ ઝરો, પણ કાચાને ચેહ;
જ્ઞાનિ, નેહમદ્દરણનાં, રમણે રંગી રેહ. ૧૪

સજન નેહ સંસ્કારિ ને, શુદ્ધ થયેલો હોય;
ખરે નર્મદો નેહમાં, મુક્તિ પદારથ જોય. ૧૫

(૧-૧)

માતપિતાનું રતન.

માતાનું.

(ભુજંગી.)

થયો ગર્ભરૂપે જિદ્દહાડેયિ પેટે, ઉછેર્યો સુસંભાળથી ભારિ નેટ^૧;
જમ્યાં સાકુ^૨ સારૂં રહ્યાં રાજિ રાજી, વળાએ નહીં પાડ માયાળુ માણ. ૧

૧ ખરેખર; નકી. ૨ કિમકે ગર્ભને સારી સેવાળજય. અધરણીરાતને-પેહેલી

થયા પાંચ જરે અંભાવો^૩ થયા જી, તિખૂં ખાટું ખાઈ ન ખાવે ગયાં જી;
કદાપી થતી રચિ તોએ ઉં ના જી, વળાએ નહીં પાડ માયાળુ માજી. ૨
થયો પૂર્ણ હું ને પડ્યું માથું હેઠાં^૪, તમે દુઃખ મારે લિધે મોટ વેઠ્યાં;
અરે છેક જાંઠાંસુધી થાળિ વાજી^૫, વળાએ નહીં પાડ માયાળુ માજી. ૩
નહીં એટલેથી તમે આટખ્યાં જી, અસંખ્યાત દુઃખો પછી તો સહ્યાંજી;
કર્યાં કાજ તે સાનમાં જે કહ્યાં જી, વળાએ નહીં પાડ માયાળુ માજી. ૪
ભુખે શેઉં તો થાનનું દૂધ પાતાં, જમાડી પછી પ્રેમથી આપ ખાતાં;
સુવાડયા વિના દૂર તો ના જતાં જી, વળાએ નહીં પાડ માયાળુ માજી. ૫
દુખે શેઉં તો મીઠાં ગીત ગાતાં, કિલા ભાઇ આપૂ કહી પેટ વહાતાં^૬;
વદી પ્રેમ ને ગોદ^૭ ઊછાળતાં જી, વળાએ નહીં પાડ માયાળુ માજી. ૬
રમાડયો કરાવી બહુ વાર 'ઝા,' 'ઝા' બહુ વાર કહાડ્યાંજ ગુમૂત્ર ઝાઝાં;
ઝહાવી નહીં સૂક લેશે કદા જી, વળાએ નહીં પાડ માયાળુ માજી. ૭
સુકમાં સુવાડી ભિની ભાંચ વેઠી, સુતાં ભારી ભેંટી પથારી ન છેટી;
ગમી જો ન પીધી તથાપી દવા^૮ જી, વળાએ નહીં પાડ માયાળુ માજી. ૮
રમૂં ઝલિને જો કને આસપાસ, ઉછાળી ઉંચાં^{૧૦} પ્રેમશૂરે જ હાસ !;
પ્રિતે દાંત ને હોઠ સંકોચતાં જી, વળાએ નહીં પાડ માયાળુ માજી. ૯
પછી ઊપરાં ઊપરી ઝટ ઝટ, બહુ બોકિથી ચૂસતાં પ્રેમધટ્ટ^{૧૧};
કંઈ વહાલમાં ઊણું ના રાખતાં જી, વળાએ નહીં પાડ માયાળુ માજી. ૧૦
પ્રિતે ધાવતો ધાવિને મારિ માથૂં, ઉમંગેથી હેડૂં તમારું ભરાતૂં;
સદા સ્નેહના રંગમાં રોળતાં જી, વળાએ નહીં પાડ માયાળુ માજી. ૧૧
રડયો ભારિ તો ઘોડિયે હાલહાલ,^{૧૨} સુવાડી ભણ્યાં ગીત જે હાલવહાલ^{૧૩};
તજી કામ ને હીંચકા નાંખતાં જી, વળાએ નહીં પાડ માયાળુ માજી. ૧૨

વખતની દાહાડાવાળીને સાઈં સાઈં જમાડવાનો ચાલ છે; પછી બીજી વાર દાહાડાવાળીની કોઈ દરકાર રાખતું નથી.)

૩ સાઈં ખાવા ઉપર રચી નથી થતી પણ તીખું ખાટું ખાવાપર મન હોડે છે પણ એથી નુકસાન થશે એમ સમજીને તમે એવું ન ખાધું મારી ખાતર ઊં કહીને ના કેહેતાં. ૪ પૂરે મહિને એવી ગર્ભની સ્થિતિ હોય છે.

૫ વાગી. (હું જન્મ્યો.)

૬ કિલા, ભાઇ, આપુ, પેટ એવે શબ્દે મને બોલાવી વહાતાં-સમજવતાં.

૭ બોળો-(બોળામાં રાખી પ્રેમનાં વચન બોલતાં જઈ બોળો હલાવ્યાં કરતાં. ૮ આડું સીધું જોઈ રમાડવાની એક રીત છે. ૯ દવા પીવી નોતી ગમતી તોપણ મારે મોટે પીતાં. ૧૦ હલાં રહીને બાળકને બિચડી ઊછાળી ઝીલી લેવાનું લાડ. ૧૧ પ્રેમનો ધાટ જે હું તેને. ૧૨ તરતને તરત. ૧૩ ઘો-

સુતો પારણે નીરખી આંસુ આણ્યાં, નહીં સૂખડાં તો વિના પ્રેમ^{૧૪} જાણ્યાં;
 બહુ બેસિને પાસ સંભાળતાં જી, વળાએ નહીં પાડ માયાળુ માણ. ૧૩
 રડ્યો દુઃખને મંદવાડે હું જરે, ભયે જોયું આંખોભણી ધારિ તારે;
 રડ્યાં દુઃખથી મોત વીચારતાં જી, વળાએ નહીં પાડ માયાળુ માણ. ૧૪
 પડું આખડું ને બગાડું હું ભાગૂં, લડું લોક સાથે વળી મારિ ભાગૂં;
 કરી માફ ને રહોડ તો આપતાં જી, વળાએ નહીં પાડ માયાળુ માણ. ૧૫
 અરે લાત ને ટપ્પલા^{૧૫} ટપ્પ માચ્યા, તમે વેર ને ખારના નાજ ધાચ્યા;
 ક્ષમાથી સહ વાંક સૂધારતાં જી, વળાએ નહીં પાડ માયાળુ માણ. ૧૬
 કદી વાગતું બેલતાં ઝટ લેતાં, ડુંકો ચુંમિ દે કૂમળા શબ્દ કહેતાં;
 જુઠી વાત ગાયાથિ ઊંધાડતાં જી, વળાએ નહીં પાડ માયાળુ માણ. ૧૭
 મને અન્ન ખાવાનું પાણી પિવાનું, વળી બોલવા ચાલવા પહેરવાનું;
 ધણી મહેનતે શીખવ્યું વાચતાં જી, વળાએ નહીં પાડ માયાળુ માણ. ૧૮
 કુડી નીતિની વાત જાણી જાણી, પ્રભુપ્રાર્થના રીત પ્રીતે લાણીવી,
 કુછંદો તજાવ્યા બહુ બોધતાં જી, વળાએ નહીં પાડ માયાળુ માણ. ૧૯
 ખરેખાત માપુત્રસંબંધ કેવો, ખરે જાણુવો પૃથિવ ને વૃક્ષ જેવો; !
 કૃતધી છતાં બહાલ તો આણુતાં જી, વળાએ નહીં પાડ માયાળુ માણ. ૨૦
 અરે કેમ હું વીસડું ઊપકાર, ગણેથી નથી આવતો કાંઈ પાર;
 કૃપાવૃષ્ટિ જોઈ રહ્યાહૂંજ લાજી, વળાએ નહીં પાડ માયાળુ માણ. ૨૧
 જી પ્રીત મોટી દિસે તેવિ તેવી, કરું કાં નહીં હું તમારાજ જેવી;
 હું ધાડુંછું વાળવા પ્રીત ઝાઝી, વળાએ નહીં પાડ માયાળુ માણ. ૨૨
 થશે જી અવસ્થા થયેથી અશક્ત, કરું તો ખરો ચાકરી રૂડિ સખ્ત;
 પ્રભુ રાખશે જો વળી દેહ સાજી, વળાએ નહીં પાડ માયાળુ માણ. ૨૩
 પિડા પામશે મંદવાડેથી ભારે, પથારી^{૧૬} કને રોજ બેસીશ તારે;
 ન સંભાળ લેજો કરું હીણ પાણી, વળાએ નહીં પાડ માયાળુ માણ. ૨૪

ડિયામાં હીચ ધાલતાં ગાવાનું ગીત; હાલોહાલો. ૧૪ મને બહાલ કરવામાંજ તમે સૂખ જાણ્યું—ખીન્ન ક્ષાંમાં નહીં. ૧૫ (મને સાંભરેજ કે એકવાર મેં ટપલા માર્યા હતા—કહારે કે જરે હું બાળપણમાં એકવાર નવરાતરમાં રાતે ચાંકી ઉઠતો તેને લીધે મારી માએ એક ગુણીની પાસે એક દાહાડો મળ્યો અને મારાપર નંખાવ્યા હતા. તે મંતર લાણીને મારાપર દાણા નાખતો હતો ને હું ચિહુડાઈને માને ટપલા મારતો હતો.)

૧૬ (હું નોતો બેસતો—તે બચારી ખાટલામાં પડી મને તેડાવતી ને પછી મારું માથું તેના પેટપર મુકાવતી ને પ્રેમના આંસુ ચાડતી—પણ હું બહેલો

રહેવા સુરવર્ગે અરે જીવ જાશે, તમારે વિજેગેથિ ગાલો ભિન્નશે;
પ્રિતી ના ભુલાવે પ્રભૂ રોજ તાજી, વળાએ નહીં પાડ માયાજી માજી. ૨૫
અરે નિર્મળી પ્રીત આનંદકારી, અરે ના ભુલું પ્રીત માજી તમારી;
જગે રેહશે સર્વદા પ્રીત ગાજી, વળાએ નહીં પાડ માયાજી માજી. ૨૬
રડાં છોકરાં સર્વ તે એવિ રીતે, નિતે માનશે માતણી પાડ પ્રીતે;
થશે સંધિ વાતે સુખી રોજ રહેજે, કહ્યું નર્મદાશંકરે એમ છે જે. ૨૭

પિતાનું.

(ભુજંગી.)

હતો માતણી પેટમાં ગર્ભરૂપ, ધર્યો માહરે કાજ વીવેક ખૂબ;
જરા દુઃખ ના દીધું રાખ્યાંજ રાજી^૧, વળાએ નહીં પાડ બહાલા પિતાજી. ૧
ખૂબ કષ્ટથી માજિ જારે રિખાતાં, દિલાસે ઉપાયે કરી સૂખસાતા;
રડ્યો^૨ સૂણવા રાખિ આતૂરતા જી, વળાએ નહીં પાડ બહાલા પિતાજી. ૨
કર્યાં માજિને સૂખ જે મૂજમાટે, નથી આપવાનું કને તેનિ સાટે;
સુણી જન્મ મારો પ્રલાર્થ જતા જી, વળાએ નહીં પાડ બહાલા પિતાજી. ૩
વધાધ^૩ કહેનારને આપિ ઝટ, પહેરાવિ સોંપાણિને સાડિ સટ;
ખરો પ્રેમ ખેલાંચિ દેખાડતા જી, વળાએ નહીં પાડ બહાલા પિતાજી. ૪
ખૂબ હર્ષથી ઉદ્યમે જન્મ જાણે, કરાવ્યાં ગળ્યાં લોકને ગોળ ધાણે;
અરે^૪ ગૂણુ ને રૂપ જોયા વિના જી, વળાએ નહીં પાડ બહાલા પિતાજી. ૫
ધણી રીતથી પાળિ પોણી ઉછેર્યો, વિવેક^૫ વધૂ પ્રેમપાશેજ ઘેર્યો;
ખજારે તમે ખહાર તેડી જતા જી, વળાએ નહીં પાડ બહાલા પિતાજી. ૬
કરી કામ ને ખહારથી ઘેર આવ્યા, મને આપવાને કુડું ખાવું લાવ્યા;
પછી પાસ પ્રેમેજ ખેલાવતા જી, વળાએ નહીં પાડ બહાલા પિતાજી. ૭

બહેલો તાંથી ખસી જતો. માત્ર ચિત લાણવાનાં કામમાં મસ્ત રહેતું—માનાં બહાલની મને અસર થતી નોતી. હવે મને ધણા ધણા વિચાર આવે છે.) (એ કવિતા, મા મરી ગયા પછીની છે.)

૧ તમે મારી માને દુખ ન દીધું તે મારે માટે કે હું દુખ ન પામું. ૨ તમારો જન્મ થયો એમ સાંભળવાને. બાળક રડવા માંડે કે અડોસીપડોસીને માલમ પડેછે કે જન્મ થયો. ૩ વધામણી. ૪ (એવું તમારું હેતુ) ૫ જેમ. ખીજના આપ, છોકરાને હૃદયીજ્યાદે લડાવે છે તેમ નહિ પણ વિવેક પણ એ વિવેક સાથે પાછો વધારે પ્રેમ રાખ્યો.

ધણું નીરખી ને નમાં નીર આણી, દઈ ઝટ બોકી લિધો પાસ તાણી;
 કરી કોટિ ને ખૂબ ખીલાવતા જી, વળાએ નહીં પાડ બહાલા પિતાજી. ૮
 અરે બોલતો કાલું કાલું હું આપ, ઉમંગે તમે મારતા પ્રેમથાપ;
 વળી મંદે ૬ નીહાળિ સંભાળતા જી, વળાએ નહીં પાડ બહાલા પિતાજી. ૯
 ધણી વાર સામું બહુ બોલતો જી, ધણાં નૂકસાનો પહોંચાડતો જી;
 ક્ષમા આપિને આપજી તો બોધતા જી, વળાએ નહીં પાડ બહાલા પિતાજી. ૧૦
 અરે છતિ ને મૂછના વાળ તાણ્યા, તમે રીસ ને વેર લેશે ન આણ્યાં;
 દઈ શીખ ને ખોડ ભંગાવતા જી, વળાએ નહીં પાડ બહાલા પિતાજી. ૧૧
 ધણું દ્રવ્ય ખર્ચી શિખાડ્યો મને જી, ધણી મહેનતો જાતથી લે અને જી;
 બતાવ્યાજ સંસાર રસ્તા ધણા જી, વળાએ નહીં પાડ બહાલા પિતાજી. ૧૨
 ભરી મૂજમાં નીતિ તો ઠાંસિ ઠાંસી, થયો યોગ્ય વિદ્યા વિવેકે ન રાસી;
 કુડા બહેમિ વીચાર સૂધારતા જી, વળાએ નહીં પાડ બહાલ પિતાજી. ૧૩
 હતો છેક નહાનો ધણી ધામધૂમે, કચ્ચાં લગ્ન મારાં બહુ પ્રેમઝૂમે;
 સહ કામકાને સજી મહાલતા જી, વળાએ નહીં પાડ બહાલા પિતાજી. ૧૪
 અબીમાન રાખીજ હું દીકરાનું, લડાવ્યો કરી બહાલ મોટી તરહાનું;
 થઈ પ્રેમઘેલા બહુ ધૂમતા જી, વળાએ નહીં પાડ બહાલા પિતાજી. ૧૫
 વયે મોટ મારે પડે નાજ ભારી, કિધાં લગ્ન બહેલાં ખરે એમ ધારી;
 અતી પીડ મારે લિધે સોસતા જી, વળાએ નહીં પાડ બહાલા પિતાજી. ૧૬
 પુઠો ફેરવી ખર્ચતાં ના લગારે, શિખાડી લગાડ્યો રૂડે રોજગારે;
 ઇછી શુભ પાણી^{૧૦} શિરે મૂકતા જી, વળાએ નહીં પાડ બહાલા પિતાજી. ૧૭
 ઘોરાહ નીતીતણો તે જણાવ્યો, તમે બ્રહ્મનો ધર્મ હેતે ભણાવ્યો;
 ણીવાર રે સાક્ષતા આપતા જી, વળાએ નહીં પાડ બહાલા પિતાજી. ૧૮
 કદી ના સુણાવ્યાં કુડાં વેણુ કોઈ, દર્યા કાળને રોજ પ્રેમે હું જોઈ;
 કહ્યું મેં કંઈ તો ભણ્યા હાજિ હાજી, વળાએ નહીં પાડ બહાલા પિતાજી. ૧૯
 કમાઈ છોઈ ધન ને આખરૂં હું, શરીરે સુખી આ જીવ્યો રૂબરૂ^{૧૧} હું;
 અનુકૂળતાના^{૧૨} તમે તાત તાજી, વળાએ નહીં પાડ બહાલા પિતાજી. ૨૦
 નમે તાત કીધા ધણા ઊપકાર, ગણાએ નહીં કેમ કીધા અપાર;
 પારે વીસરું તો દરૂં મૂર્ખ પાજી, વળાએ નહીં પાડ બહાલા પિતાજી. ૨૧

૬ માંદો; આબરી. ૭ તમે. ૮ નહારો (નહી). ૯ પ્રેમના નીશાની ઝુમ.

૧૦ હાથ (શુભ કલ્યાણ ઇછી મારે માગે હાથ મુકી આશીરવાદ દેતા).

૧૧ પ્રત્યક્ષ. ૧૨ તાજ અનુકૂળતાના-મને જે સર્વ ચીજ મળી આવેછે

કદાપી કર્યો હોય જો કોઈ વાંક, પિતા માફ આપો તમારો છું રાંક;
 ધસું નાક કીધાં ભુલું જો હું લાજ, વળાએ નહીં પાડ વહાલા પિતાજ. ૨૨
 તજ સર્વ કામો કરું સેવ સારી, ફરી ના મળે મા અને આપ ધારી;
 ખરા સ્નેહમાં બેજ માતા પિતાજ, વળાએ નહીં પાડ વહાલા પિતાજ. ૨૩
 કરે મા અને આપ તે નાજ થાએ, ખરે કોઈ ખીજથિ સૌ હારિજાએ;
 તમે આસરો ઝાડ ને હું લતા ૨૩ જ, વળાએ નહીં પાડ વહાલા પિતાજ. ૨૪
 થશે વૃદ્ધ કાળે અશક્તી શરીરે, બિહવા ૨૪ નાજ મૂંઝૂં તમોને જરી રે;
 હયાતી તમારી મને રોહ છાજ, વળાએ નહીં પાડ વહાલા પિતાજ. ૨૫
 સદા પૂછિને કામ જો હું કરુંજ, નિરાંતે વિના કાળજી હું ફરુંજ;
 કદી કોથિ ખાઈ નહીં રે ખતાજ, વળાએ નહીં પાડ વહાલા પિતાજ. ૨૬
 રૂડાં છોકરાં સર્વ તે એવિ રીતે, નિતે માનશે તાતના પાડ પ્રીતે;
 થશે સંધિ વાતે સુખી રોજ સહેજે, કહ્યું નર્મદાશંકરે એમ છે જે. ૨૭
 (૧-૨)

આગગાડી.*

(કટાવ.)

ખસા ખસો સહુ, બાજૂ આવો, જુઓ જુઓ રે, પેલું ઘેલું, જંગલી
 ગજનું, જુથડું મહોટું, ખૂબ હાંફતું, પૂંપૂંપૂં, પૂંપૂં કરતું, વરાળરૂપે, દંમ
 કાઢતું, ચીંઈ શબ્દે, ચીસ પાડતું, સાવધ કરવા, સુકામપરના, રખેવાળને,
 બેસનારને, જોનારને, કે હું આવું, સહુ સલામત છે વા ગરબડ, નીજ
 જાતને, રસતામાંની પગથીયોને, અથવા ખીજ, મારગમાં કો, થઈ હોય
 તે, પ્રથમ જણાવે, તારધંટથી; ભય બહુ હોએ, ચીંઈઈ કરીને, ચીસ
 કારમી, તાણી પાડી; ત્યમ ચેતવણી, સુકામપરના, રખેવાળ તે, નીજ
 તરફથી જો કંઈ હોએ, તો બતલાવે, ઉંચે કાષ્ટતી, ફળી ટાંગિને, વાવટા

તેના પણ તમે આપ છો-તમારી કાળજીથી મને પ્રાપ્ત થાયછે. ૧૩ વેલી.

૧૪ (મને મોટા સંતોષ છે કે મેં મારા પિતાને તો વીહીલા નથીજ મુક્યા,
 જેટલી બનીજ તેટલી સેવા કીધીજ ને તેપણુ વીરપુરુષની જેઠે મોટા સંતોષે
 મુક્યાછે (માની સેવા ન થયલી તેથી મને પસ્તાવો થયેલો ને તે ઉપરથી બાપની
 સેવા કીધી એમ નથી, પણ હું એમમાં સમજતો થયો હતો તેથી.)

* એમાં જંગલી હાથીનું સેન ડોલતું આવતું હોય તેવી કલ્પના લેવી.
 આગગાડીનું વર્ણન હાથીને નામે કર્યું છે. (૩૫૬.)

હડવી, દીવા રાખી, સિગનલ રૂડી, રાતી જણવે, ભય છે માટે, ઊભૂં,
 રેહવું, લીલી જણવે, સંભાળીને, હળવે હળવે, જોતાં આવું, ઘોળી જણવે,
 નથી હરકતો, પુરી દોડથી, ઝટ ઝટ આવું, વળિ કોઠામે, હવા ધુમસથી,
 જણાય નહિં ત્યાં, સીસાંકેરા, દાઢુ ભરેલા, ડબ્બા જાણે હોય પતાસાં,
 તેને રાખે, વળગાડીને, પગથીસાથે, આગળથી કે, જેના ઊપર, પગલાં
 પડતાં, થાય અવાજો, જાણે પૂટી તોપ હોયની, એ તજવીજે, સાવધ રહે
 જીથ, ધણું ડાહ્યું તે, સમજવાળું, ખુખી ભરેલું રમાડનારું, ગુણકરનારું,
 તોપણ દીસે, ખહારથકા તે, ગાંડું ઘેલું, ધણીક રીતે, ખરાડવામાં, વળી
 ચાલવે, પગલાં મુકવે, સરખી રીતે, વેળાએ તો, ધીમે ધીમે, વેળાએ તો,
 ઉતાવળાં ખુખ, વાયુપકે તે, ઊડી જાએ, જે કારણથી, પગથી બોલે,
 ઠમ્મ ઠમ્મ ઠમ્મ, ઠમ્મ ઠમ્મ ઠમ્મ ઠમ્મ, ધપ ધપ ધપ ધપ, ટકઢક ટકઢક
 ટૂકઢૂક ટૂકઢૂક ટૂકઢૂક ટૂકઢૂક, ખડ ખડ ખડ ખડ, ખરરર-ખરરર, સરરર
 સરરર, ટક ટક ટક ટક ટક ટક ટક ટક ટક ટક ટક, વાયું બોલે
 ખરરરરરરર-ખરરરરરરર, હાંફે ચાલે, પૂંઊંપૂંઊં, વચમાં મોટી, બોલે સૂઝે,
 પાછી પગથી, ઢૂક ઢૂક ઢૂક ઢૂક, ઉભું રેતાં, કચૂં ઊં ઊં ઊં, ધન્ય જીથને,
 પીઠે આણે, બોળ મોટા, માલ અને સહુ જનાવરોને, લોકોને પણ,
 બેસાડીને, અંખાડીમાં, જેમાં શોભે, છાજોવાળા, ધણા ચોરડા, કો કો
 દીસે, સણગારેલા, શ્રીમંતસાર, કો કો સાદા, ગરીબસાર, એ સંધાને
 આંચવગરની, ખૂશાલીમાં, સૂખ આપતાં, આણેછે જીથ, કાપી ઝટઝટ,
 લાંબા મારગ, જે બહુ શોભે, સડક થવાએ, સડક જોઈને, અનહદ લાંબી,
 જેની વચ્ચે, પગથી રૂડી, એકમેકથી, પાંચ પુટ નવ ઇંચ દૂરછે, લોકોની
 કહું, જમીનસાથે, બેસાડેલી, થાય ધસાર્થ, લીસી ચકચક, તડકે ચળકે,
 રૂપાંસરખી, જે વળિ કદમાં, પુણા પાંચ ઇંચ ઊંચાઈમાં, પોળાઈમાં અઢી
 ઇંચ પણ, જીથ પગ મુકતું, સદાઈથી રે, જેમ જાદુગર, દોરડિઊપર, દોડે
 તેમજ; સડકતણી બે બાજુઓએ, હદકટેરા, એક પાસ તો વિજળીકેરા
 તારો ઊંચે, લટકે શોભે, થંભે બાંધ્યા, જેનું અંતર, એકમેકથી, સાઠ વાર
 છે; હદ પેલિગમ, બે પાસે છે, રૂડાં ખેતર, જે ચોમાસે, લીલે ધાસે, લીલે
 ઝાડે વાયુહરમાં, રમ્યજ લાગે, વળી પર્વતો, લિલોતરીથી, ભરેલ સુંદર,
 પણ જરે જીથ, નદિ દરિયાપર, પૂલોપરથી, આવે તારે, શોભા અનુપમ,
 વિશેષ વર્ણુ ચોમાસામાં, ખરપુર પાણી, રગડો રાતો, થંડું ભારી, ખુખ

વિસ્તારે, આદરે, દેખાંયે ને દોડે જખ્ખર, ડુમડુમ ડુમડુમ, મેહુલો વરસે,
 પર્વત ભૂરા, જણાય સારા, મીઠો લાગે, શબ્દ પાણિનો, મળેલ જોને, ગજ
 જુથડાંનો, ધધધધધધધ, ખરે ખપોરે, ધન અંધારાએ, તારા ચળકે,
 જુથ દોડે જહાં, લોહાના પુલ, કારિગરીનાં, કમાન ઊપર, અંધાએલા, વળિ
 કો મારગ, પહોડો વચ્ચે, ખોદી કાઢ્યા, બાજુ જોતાં, કાપ્યા લાગે, કરવતથી
 ખુબ, સફાઈથી તે, જોમાં જુથડું, ચીંઈઈ કરીને, જાએ તારે, અંધાર
 ધન, અજબ પમાડે, પછી જતું રેહ, ને અજવાળું, પાછું આવે, આહ
 કેવું, વિસ્મય કરતું, ખેસનારને, પવન મઝેતો, દીલે લાગે, એ સઘળાંથી, તનં
 મન ઊપર, થાય અસર બહુ, હરખ હરખમાં, દહેરે ઊંધે, એવી રીતે
 એક જગેથી, બિજા જગોએ, કામકાજપર, મોજ મારવા, થોડે
 પૈસે, ત્રીજે વર્ગે, ખે પાઈમાં, બીજે વર્ગે અડધે આને, પેહેલે વર્ગે એકજ
 આને, એક મૈલની, લોકો કરતા, સવારિ ખાસી, જુથપર ખેસી, તે કેવું ?
 તો, બહુ દોડતું, સરતી ઘોડો, તેની આગળ, શૂંજ દોડશે ? જશુર પડેથી
 એક તાસમાં, સાઠ મૈલનું, અંતર કાપે; રોજ કામમાં, ધણીક વેળા, લો-
 કોનો તો, હજાર પંદર, મુંબઈ મળુનો, ભાર લઈને, તિસનું જુથડું, દર
 કલાકે, વીસ મૈલનું, ફક્ત માલનો, કહું પિસતાળિસ હજાર મળુનો, બોળે
 લઈને, પચાસનું જુથ, બાર મૈલનું અંતર કાપે; અવધક વેળા, અતીસ
 આલે, કદી ન થાકે, ખેસનારનું પાણિ ન ઉછળે, એવું દોડે, ઝુલતું ઝુલ-
 તું, મદે ભસ્યું પણ ભાવધકેરી, આગા ઝટલઈ, માનિ કરીને, અટકે
 આલે; સહ ખરું પણ, જરે કરિયે, વિચાર કે એ રૂડું જુથડું, માનવિ
 જાતે, બુધ્ધી જોરે, ધણી મ્હેનતે, ધણેજ પૈસે, ઉપજાવ્યું છે, તારે તો
 વળિ, આંખો ફાટે, મ્હોડાંમાંથી થાએ હેં હેં, ધન્ય ધન્ય છે, માનવિ તૂને,
 તું ન કરે શું ? ; લાલ થાય તે, ગણાય નહિં રે, સહુ જન કેહે, લાલો
 મોટા, દેશાટન ને, વેપારેથી, થાએછે પણ, તેનાં સાધન આવાં જુથ છે,
 ધણે દૂરથી, માલ લોક તે, આવે સ્હેજે, એક જગે જો, પડે કાળ તો,
 બિજા જગેથી, ધાન્યો આવી, છત થઈ રેહે, એક જગે જો, અંડો થાએ,
 બિજા જગેથી, ઝટકરિ આવે, લશકર મોટું, એક દેશની, વસ્તૂ રીતો,
 બિજા દેશમાં, આવી મચતી, વળિ વેપારે, શરાફિ ધંધા, વિદ્યા હુન્નર,
 વધે બહુ જહાં, અછત હોય તહાં, કુસંપ અંતર, તૂટી જાએ, સંપ વધેથી,
 સુખ ને સંપત, વધે દેશમાં, ખરે કહૂંછું, આવાં જુથડાં, જગે જગેરે,

ભમતાં થાશે, રમતાં રહેશે, પ્રવાસવધશે, ધંધો વધશે, તારે પાછી
ભર્તખંડની બઢતી થાશે, નક્કી નક્કી, શુકન થાયછે, ભાવી વાતો, હમણ
દીસે, નહોતું આવું, દીસે આવું, લાભ જોધ્યે, એ ઊપરથી, જણાય છે
કે, હરિ અનુકુળ છે, એણે ધારી, પાપ કરેથી, સર્વ માનવી, રીત ભાતમાં,
વિચારમાં બહુ, જુદાં પડીને, ખૂબ રિઆયાં, હવે પ્રીતી, ખરું સૂખ તે,
તેઓ પામે, થાય એકઠા, જમિન હવા ને, બોલીકેરા, વિચારકેરા, તક્ષવતો
તે, જતા રેહ ને, એકમેકનું, જોઈ લઇને, જહેમો કાઢે, રીત સુધારે, તેને
સાફ, જેમ્સ વાટને, કરી પ્રેરણાં, જેણે બુદ્ધી, ઘણી વાપરી, વરાળખળને
ઘણીક રીતે, યંત્રામધ્ય, લાગૂ પાડ્યું, તેમાં આ પણ, ગજ જુથડાંતો,
અને તેમની, રીત ભાતનો, ચાલ ચલણનો, રસ્તાઓનો, કસ્યો સુધારો,
જેતેયોગે, સૂખ સર્વને, થાએછે બહુ, શોધક નરને, છે સાળાશી; એ પરમાણે,
ધશ્વર બાપો, પુત્ર પુત્રિને, સુખિ કરવાને, નિજ કુદરતની જાણ કરે કે,
તેઓ તેની, સ્તુતિ પ્રાર્થના, કરે અહોનિશ, નીતી પાળે, સૂખી થાએ, માણસ
અમથું, તેના વણ શું, કરી શકેરે, ભિતરતણી જે, કૂંચિ ફેરવે, ઘટતી
રીતે, તે હરિ જગપતિ, અતી દયાળૂ, દરિદ્રિ સામૂં, જોએ હમણાં, તેની
સેવા, ખરા ભાવથી, રોજે કરવી, જરૂર છે પણ, છતૂં ટાણું ને, સમરણ
કાં ના, કરવું સાચે, માટે તેનો આજ પ્રસંગે, પાડ માનવે, સામેલ સહુ
જન થાઓ થાઓ; જય જય શબ્દે ગુણ ગાઓ ગાઓ.

(૨-૧)

પ્રભાંડલીલા.

પાતાળ.

(કઠાવ.)

અદ્ભૂત કૃત્ય પાતાળે,
સંતોષે હર્ષે ભાળે,
સૃષ્ટિક્રમ કાળે કાળે,
કીધાં જે દેવ દયાળે,
મૂએલાંતે પણ પાળે,
આવે નહિં ખૂબી ખ્યાલે ખ્યાલે;
ખ્યાલે,

બહુ બહુ ઢાળે,

બહુ બહુ તાળે,

બહુ બહુ ચાળે,

મમતે ઠાલે,

શું ગાઉં રાળે,——

ભિન્ન ભિન્ન બહુ, પ્રવાહિ નક્કર, અધવચરા વાળ, ધાતુ ચોક તે થ-
રરપે સહુ, જેની સંખ્યા, ચાળિસ ઊપર, જેનામાં કો, સરખા ગૂણો,
જણાય તેથી, ગણાય દશ તળ, જે સર્વે છે, એકમેકપર, અમુક ક્રમે ને,
વિસ્તારે પણ, અમુક જગામાં, આડિ હારમાં, અગ્નિ પાણિથી, બન્યા
થશે તે, રેતિ માટિના, અનેક જાતી, છાતું કાંકરી, ચૂના પથ્થર, રેતીપ-
થ્થર, સ્લેટી પથ્થર, ધંટીપથ્થર, પથ્થરચૂરો, સ્લેટી ચૂનો, ખડાડી ચૂનો,
ચાક સફેતો, ચક્રમક સાથે, ચક્રમક વીના, અખરખનાં પડ, કોયલાનાં પડ,
ધત્યાદી સહુ, સુથાર કડિયા, કુંભાર ખેડુત, લુહાર વગેરે, કારિગરોને, ઉ-
પયોગી બહુ; માણસ જાતી, બિજાં જનાવર, હમણાંદીસે, તે પૃથ્વીપર, નહી,
પ્રથમથી, તેમજ પૃથ્વી, નહીં ઉજડ પણ, જુદાં પ્રાણિને વનસ્પતીથી,
અનુક્રમે તે વસેલિ હૂતી, એમ માનવા, ધણાં કારણો, જૂગ જૂગનાં, જે
જે પ્રાણિ, જે જે ઉદ્ભિજ, ભૂચર જલચર, દાટેલાં સહુ, પથ્થરરૂપે, આ-
ખાં મજબુત, પડે દૃષ્ટિએ, તે સઘળાં કો, કોઈ વાતથી, હમણાંનાંને, નથીજ
મળતાં, અસ્થિશૃંગ વળિ, ખાંગડ કોડાં, શંખ ચક્ર ને, સીપ જાત તો,
ત્હરેત્હરેની, ચિત્ર વિચિત્રજ, રમ્ય ભયાનક, કો કો પડમાં, આ સૃષ્ટીમાં
ધણીજ સુંદર, ધાતુ ખાણમાં, હીરા માણુક, સોનું રૂપું, તાંબૂં લ્હોડૂ,
ઉપયોગીને, શોભિતી ચિજ, દિસે અતીસે; ફેરફાર સહુ, થયા સૃષ્ટિના-
શામાટે ને, શી શી રીતે, તેનો જ્ઞાતા, નહીં માનવી, મથી મથીને, કરે
કલ્પના, તોપણ હારે, એવિ ગહન ગતિ, અતિ પ્રભૂની, નાયક મોટો, રં-
ગભૂમિમાં, નાટક ખેલે, વૈશો અદ્ભુત, ભજાવિ ભારિ, પરબ્રહ્મ ને, દયા-
નિધી તે, આ સૃષ્ટીમાં, સઘળાં કરતાં, માણસને બહુ, બહાણું કરીને, અ-
હિં ને તહિંનાં, સુખનાં સાધન આલે આલે, આવે નહિં ખુબી ખ્યાલે
ખ્યાલે. ૧

પૃથ્વી.

(કટાવ.)

અદ્ભૂત કૃત્ય આંલોકે,
 સધળે છે થોકે થોકે,
 ગુણ રૂપે રંગે નોકે,
 નહિં ખુબીવનાતું કોકે,
 સર્વસરસમય જ અશોકે,
 જોતાંજોતાંદીલચોકેચોકે;
 ચોકે,

રસલીન કોકે,
 પણ પછિ આકે.
 સ્તુતિ સંતોષે,
 યશ બહુ ગોષે,
 ભૂલે જોષે—

પૃથ્વી નામનો, નક્કર ગોળો, અધર રહેલો, આસમાનમાં, પૃષ્ઠ ભાગ
 તે, ચારે મેરે, વાતાવરણે, વીટલાયલો, જમીન જળેથી, દિસે ભરેલો, જ-
 ણવિશેષ તો, મહાસાગરો, સાગર ને વાળ, ઊપસાગરો, જળસંયોગી, અખાત,
 ખાડી, નદી સરોવર, વળી ધોધવા, કેટલાંકને, ભરતિ આટ છે, પ્રવાહ
 અંતર, નરમ તુશની, દિશા દિશાના વાયુએકરિ અસર થાયછે, જેને યોગે,
 મોડાં જહેલાં, ચાલે વહાણો, એક જગેથી, બિજી જગોએ, અંદર શોભા,
 દીવાદાંડી, પુસ્તા કિલ્લા, ગોદી ઘાટો, દરિયા વચ્ચે, જમીન તેતો, દ્વીપ
 નામથી, ઓળખાય છે, કો કો ઠામે, જનાવરોએ, પરવાળાંના, કરેલ પહાડો,
 લાંબા પહોળા, બેટરૂપ વળિ, ખીજા ખડગો, જનાવરો ને, મચ્છ માછલી,
 વનસ્પતીયો, દરિયામાં ને, કાંકે કાંકે, જાત જાતની, જાણાય ભારી,—જમિન
 વિશેષે, મહાદ્વીપ બે, ખંડ ચાર વળિ, ખંડ ખંડમાં, ધણા ધણા છે,
 નાના મોટા, દેશો પ્રાંતો, શહેરો કચ્છા, ગામ ગામડાં, રસાળ ઉજળડ,
 જમીન કિત્તા, મેદાનો તે, લીલાં સૂકાં, અઘોર રાનો, ખિંડ ટેકરી, પહાડો
 મ્હોટા, કો કો બળતા, જાત જાતનાં, પશુ પક્ષિઓ અનેક કીડા, ઝાડપાન
 ને, ધાતુ સર્વ ને, માણસ જાતી, હરે હરેની, રૂપરંગ ને, હરવેશમાં,

વળી જોલવે, રીત ભાતમાં, કામકાજમાં, તેમજ યુદ્ધી, નીતિ ધર્મમાં, વિદ્યામાં ને સ્વભાવમાં પણ, એમ છતે તે, ઘણીક વાતે, સરખાં દીસે, એજ ખુબી છે, કરનારાની, આ સૃષ્ટીમાં, ઈશ્વર કૃત ને મનુષ્યકૃત સહુ, અદ્ભુત કામો, પડે દૃષ્ટિએ, તે સઘળાંએ, બાળકથી તે, ઘરડાંએની, સ્ત્રી પૂરુષની, આંખે આણે, ઝળઝળિયાં બહુ, સૂખ દુઃખનાં, વારંધડિએ, ઈશ્વરકેરા સ્તવન કરવવા, જીવને બહુ બહુ ટોકે ટોકે, જોતાં જોતાં દિલ ચોકે ચોકે-૧.

આકાશ.

(કટાવ.)

અદ્ભુત કૃત્ય આકાશે,
બહાણું ને સાંજ પ્રકાશે,
બહુ વર્ષ થયાં ને થાશે,
દેખાયું ને દેખાશે,
તોપણ પ્રાણી હરખાશે,
શૂંભકત કવી યશ ગાશે ગાશે;
ગાશે,
હારી જાશે,
મમત ભરાશે,
ઠોકર ખાશે,
એમ અવિનાશે,
રચ્યું, ચોપાસે,—

સૂર્યમંડળે, મધ્ય બિરાજે, સૂર્ય તેજમય, ગ્રહો ઘણા પણ, કહ્યું મુખ્ય અહિં, ગ્રહ એકાદશ, યુદ્ધ શુક્ર આ પૃથ્વી ચંદ્ર સહ, મંગળ વેસ્તા, જુનો સાતમો, પાલસ સીરિઝ, બૃહસ્પતી તે, ચાર ચંદ્રસહ, સાત ચંદ્રસહ, શનિ તો શોભે, હરશલ નામે, ગ્રહ જે આઘો, છ ચંદ્રસાથે, પ્રદક્ષિણા શુભ, કરે સૂર્યની, અનેક અચલિત, પાર વનાતા, સૂર્ય સરીખા, તારા મહોઠા, દીઠા તેના, બાંધ્યા રૂડા, ગણ સત્તાવિશ—અશ્વિનિ ભરણી, તથા કૃત્તિકા, શેહિણી મૃગસર, આરદ્રા ને, પુનરવસુ પુષ, અશ્લેષા વળિ, ભલીમધા તો, પૂર્વા ઉત્તરા, હસ્ત તેરમું, ચિત્રા ચૌદે, સ્વાતિ વિશાખા, અનુરાધા ને, જ્યેષ્ઠા રૂઢું, કહ્યું મૂળ પછિ, પૂર્વફાઠા, ઉત્તરાફાઠા, શ્રવણ ધનિષ્ઠા, શત્ત-

તારકા, પૂર્વા ઉત્તરા ભાદ્રપદા ને, રેવતિ છેલ્લે, નક્ષત્રો એ, અનુક્રમે સહુ,
 ખડે દૃષ્ટિએ, કામ કામમાં, બાર રાશિ તે, મેષ વૃષભ ને મિથુન કર્કસિંહ,
 કન્યા તૂલા, વૃશ્ચિક ધન ને, મકર કુંભ મિન, ધ્રુવનો તારો, અચળ અ-
 બજો, ખુબી ભરેલો, શોભે સારો, બહાણુવટી ને, જોષીઓને, ઘણું કામનો,
 અમત્કાર બહુ, ધૂમકેતુના, અસંખ્યાત છે, અતી ભયાનક, ગતી તેમની,
 ૧૫ દિવસ ને, રાત્ર ઋતુઓ, ભરતિ ઓટ વળિ, ગ્રહણ ચંદ્ર ને, સૂર્યત-
 ણુ સહુ, રાહુકેતુને, નામે થાયે, એ સર્વે તો, આકર્ષણ ને, ગમનથકી છે,
 પરસ્પરે બહુ, શં શં વર્ણ, નંગ જડિત શુભ, છાજ અનૂપમ, પોલી સ-
 ધળી, ધડી ધડીના, ચિત્ર વિચિત્રજ, બને નવા રંગ, વાદળકેરા, ઇ-
 દ્રધનુષ ને, વીજ ચમક વળિ, ગરગડાટ ધ્રુમ, ઇત્યાદિ કૃતિ, રમ્ય મનોહર,
 વળી ભયાનક, પ્રોઢપણે તે, દરસાવે છે, ગુપ્ત શક્તિને, છે જે કર્તા, સર્વેશ્વર
 હરિ, સર્વ શક્તિમાન, સર્વ જાણુતો, અંતરજામી, બહુ બહુ નામી, અવિચ-
 ળ ધામી, ઘટ ઘટ વ્યાપક, આપ અલેપજ, નિરંજન ને, નિરાકાર ઓમ,
 તથાપિ જ્ઞાને ભાસે ભાસે, શં ભક્ત કવી યશ ગાશે ગાશે. ૧

બ્રહ્માંડ.

(કટાવ.)

અદ્ભૂત ચૌદ બ્રહ્માંડે,
 નીતીમય જોત અખંડે,
 કરે ખંડ ખંડ બહુ દંડે,
 હરે ઝટ ભક્તપિંડ પંડે,
 મનવાંછિત દેવા મંડે,
 સચ્ચિદાનંદ રૂપ હરિ વંદે વંદે;
 વંદે,
 શીતળ ચંદે,
 આ નંદકંદે,
 મુકતા નંદે,
 કીર્તિ વંદે,
 શું ગાઉ છંદે;—

એક અજર અજ, અમર અમળ ઝળ, ઝળ ઝળ ઉજવળ, અચ

ળ અકળ કળ, અરૂપ સરૂપરમ, અનાદિ અનુપમ, અગમ નિગમ ગંમ,
અગાધ ગુણ ધન, જન તન મન ધન સુખતણું કારણ, ખળખળ મારણ,
ભક્ત ઉધારણ, સતત નરાયણ, અહા પરાયણ, જગતકરણ તૂં, નાટકરમ-
ણું, તાપોસમનં, વેદે મનનં, જનનં મરણું, ભવભયહરણું, ધરણીધરણું,
તારણતરણું, અભરાભરણું, અમૃતઝરણું, પ્રભુ તવ ચરણું, અશરણશર-
ણું, જય જગજીવન વિજયાનંદે, સમ્યક્દાનંદરૂપ હરિ વંદે વંદે. ૧

(૨-૧)

વનવર્ણન.*

(દોહરો.)

થળને ઠામે જળ કરે, વળિ થળ જળને ઠામ;

ભેગાનાં જૂદાં કરે, જૂદાં ભેગાં રામ. ૧

(ઈંદ્રવજી.)

જાણીશ મા કે કદિ ભૂલું તૂને, લાગે ભયો ને દુખ થાય મૂને;

ચ્છીડાઉં ભારી વળિ દેહધર્મે, તોએ હું પાછો ભળું ભક્તિમર્મે. ૧૨

જેવચનીપણાં-જેવકાઈનાં જામથી હું રાત દાહડો એટલો રીખાતોહતો કે જોકે દર્દી અંથો વાંચવામાં, નાટકો જોવામાં, ગાનતાન સાંભળવામાં, મિત્રોને મળવામાં ઘણો કાળ ગાળતો, તોપણ એકલો પડતો કે પાછો 'મહેલ કરવત મો-ચીના મોચી'—એ હાલતમાં આવી રહેતો—ગઈ વસ્તુના શોકથી નહી, પણ સાચ્યને આંચ કેમ લાગેછ, ને ઈશ્વર પણ એમ સાચ ને આંચ કેમ લાગવા દેછ અને અપરાધીને અહીં શિક્ષા કેમ નથી કરતો—એ વિચારોથી હું ઘણોજ ખિન્ન રહેતો—મને ધરમાં રહેવું કે કોઈને મળવું ગમતું નહીં. મેં મહાલક્ષ્મી, વાલ-કેશ્વર, કુલાબા, પરેલ વગેરે મુંબઈનાં દૂરનાં એકાંત ઠેકાણાંમાં, અને બહાર ગા-મડાંઓમાં ફરવા માંડયું. હું ભરચોમાસામાં એ હુંગરોપર જઈજઈને ખેસતો, ને એ રીતે મને સૃષ્ટિસૌંદર્યમાં જરા વિશ્રામ મળવા લાગ્યો. હું એકાંતમાં કુદરતના વિચારમાં ખેસતો ત્યારે મને લાગતું કે હું સૃષ્ટિસૌંદર્યના આનંદમાં તડું છઠ્ઠી—એ આનંદમાં મેં વનવર્ણન રચ્યું છે. (આગસ્ટ ૧૮૬૨.) પેહેલો દોહરો ને પ-છીના પાંચ શ્લોક ઉપલી વાંતવું રમરણ કરાવેછે. એ લખવું ખે મતલબ સારેછે—જેમ ખ્યારાખ્યારીને લાગેછ તેમ જીવશિવને પણ લાગેછ—ઈશ્વરે મીનજી ને ઈશ્વરે હકીકી.

૧ માણસને અત્યંત દુખ પડેછ અને તેમાં સગાં માણસને સાચવટથી ચાલતાં ઘણીવારસુધી ઘણું દુખ સોસવું પડેછ તારે તેનાથી ઘણું ચિહ્નકાઠજવાય છે અને ઈશ્વરનેવિષે ખોટા વિચાર થઈજાયછ (એવો દેહનો ધર્મજેછ) તોપણ, જ્ઞાનીજન જ્ઞાનથી પાછો ભક્તિનો મર્મ સમજી (કે ઈશ્વર કેસેછ), ઈશ્વરપાસે ક્ષમા માંગી તેની સારીપડે ભક્તિ કરેછ.

તારે ગમે તો સુખ પાછું આપ, તારે ગમે તો દુખમાંજ દાખ,
તારો ગયો જો કદિ છેક પ્યાર, મારો વધ્યોછે નકિ જાણ્યાર. ૨
પહેલાં ઘણો તેં રસ જે ચખાડ્યો, તેનો મને તો ગળકોળ લાગ્યો;
પાછો ન પાએ હઠથી કદાપી, તોએ હું રાજી રહું ગૂણ ગાઈ. ૩
સંયોગકેરો ફરિ સૂખ નાવે, તોએ વિયોગી ખમું દુઃખ ભાવે;
કાંકે દિધું એ પણ મૂળ ચારે, મારે ઉગારે મન જેમ ધારે. ૪
તારાં ચરિત્રો ખુશિથી હું ગાઉં, સંતોષિ એમાં બહુ નિત્ય થાઉં;
લીલાનિમાંહિ મન મેળવું કે, તૂંમાંજ ભેળ્યું સમજૂં ખરું રે. ૫

શીયાળામાં,

કેવાં દિવે જો સહુ ખેતરો જે, લીલાં પિળાં નૂતન ભાતથી તે;
કાણે ગલીઓ ખુબ છે બિછાવ્યો ? જેની પટીએ જરને લગાવ્યો. ૧
છોડો નમેલા કણથી ભરેલા, ગલે પુરે કષ્ટિત જેમ ખાલા;
જોએછ તે વાટ જ દાઢકેરી, જેઓ થઈછે હરખાઈ દહેરી. ૨
ઊભું કુડું ખેતર જ્યારકેરું, જેતાં રસેથી દિલ થાય ભીનું;
શોભે ઉભામારગ આરપાર, ખેપાસ છોડો જીમતાજ ધાર. ૩

૪ મિલાપના અથવા આગળ ચહુડતી હાલત હતી તે વખતનાં સૂખ. વિ-
જેગનાં દુઃખવના સંજોગ સુખની દહેજત નથી. (તેજ મને ચહુડાવ્યો હતો ને તેજ
મને પાડ્યો—ચહુડાવનાર પણ દોસ્ત ને પાડનાર પણ દોસ્ત ખરો, માટે
દોસ્તિની ખાતર દુઃખ પણ ખમીશ ને તે વળી ખંખડયા વગર.)

૫ તે જે લીલા કાઢીછે તેમાં હું મનગમાડો કરીશ ને એટલે મેં તારામાંજ
મન મેળવ્યું—મને તારો સંજોગ થયો એમ હું માનીલછશ.

૧ નૂતન-નવાં. ભાત-ડાંગેરનાં ખેતરો પાકી તૈયાર થયાં હોય ને તેનાપર
તડકો પડતો હોય તો તે દુસ્થી જાણે એક મોટો ગલીઓ પાથરેલો હોય તેવું
દેખાયછે. ગાલીયાને પટી હોયછ તે એ ઠંકાણે ભાતનો એકેકો પાતળો લાંબો
નાનુક છોડ સમજવો—એના ચળકાટની આગળ જરકસખનું તેજ કંઈજ લેખામાં
નથી. (પ્રતીપ અલંકાર.)

૨ જેમ કોઈ સકુમાર ડિંગણી છાકરી પૂરા દાહાડાવાળી નીચી વળીગયલી
જાણવાની તૈયારીમાં કપ્પાતી માલમ પડેછે, તેમ પેલા છોડવાઓ જાણે પોતાનો
ભાર ઓછો કરવાની કાળજીમાં વળીગયલા હોયની તેવા લાગેછે. જેમ પેલી,
દાઢ-સોયાણીની વાટ જોયછે તેમ છોડવાઓ ખેડુત કાપનારની વાટ જોયછે.
જેમ સોયાણીને કમાઈ જોયથી તે હરખાયછે તેમ ખેડુઓ ખેતર પાકેલાં જોઈને
હરખાઈને લેહેરી-આનંદી રંગીલા બની જાયછે (તૈયાર છે તે હવે કાપણી કરશું
તો ? થાયછ એવું દહેરનું ખોલવું.)

૩ ઉભું-પાકીને તૈયાર બનેલું. ઉભામારગ-ચાસથી પડેલા જીવારના
સોંટાઓની વચમાંના તે;—જેનીઉપર લીલી પાતરીયો વાંકી જીમીરહી હોયછે.
(ખરેખર ઘણા રમણીય લાગેછે.)

હીઆ સુડા તીતર કાગડાઓ, કાબેર ચક્ષી, ટિડ. જીવજંતો;
 જાપેર નીચે ધુમતાંજ રંગે, તે જોધ કોને નહિં ખૂશિ અંગે. ૪૪
 આનંદમાં ખેડુત એસિ માળે, ફેંકે ભુંડી ગોફણ પંખિ ભાળે;
 ટાંપી રહીછે ખિંક ચોભણી જો, પક્ષી લુટે અંન ઉમંગથી જો !. ૫૫
 કાપે અનાજો વળિ ખેડુ કોઈ, ગાએ જ ગીતો શુભ રંગ જોઈ;
 ઉદોગિ સાચા જ નિરોગિ રાતા, ચાએ નહીં કો દિ મદેથિ માતા. ૬
 પત્રે ઠંચ્યાં ઝાકળ ખિંદુ સોએ, મેદાન સંધૂં થયું ભીતું જોએ;
 કેવું મજેનું ફરવું પ્રભાતે, લાગે જનોને ખુબ છે હવા તે. ૭
 વાએ ઘણી ટહાડ સવાર સાંજે, ખેડૂ ઉંઝાળાં પટ કંથિ લાવે;
 એસે કુંડાળે કરિ તાપણી ને, ખાએછ પોંખો પછિ પાડિને તે. ૮
 બહાણે ચઢતો શ્રમથીજ દીઠો, લાગે રવી ધૂમરમાંથિ મીઠો;
 શોભી રહેછે વન તેમ સાંજે, પહાડો સુનાના ઢગ જેમ ભાસે. ૯
 વાએ ઘણો જોરથિ વાયરો ને, કંપે ઘણાં ઝાડ જનાવરો ને;
 ઝાડોતણાં પાન ખરી પડે તે, જોતાં દિલાસો દિલને મળે રે. ૧૦-૧૦

ઉનાળામાં.

(માલિની.)

સરસ પવન ટહાડો મંદ વાસીત આવે,
 સકળ વસતુ અંગે હોંસ આનંદ લાવે;
 વન ઉપવન સંધા દીસતાં રમ્ય રંગી,
 નવલ જ અનુરાગે પ્રાણિઓ છે ઉમંગી. ૧૧

૪ જાપેર-પક્ષી; નીચે-જીવજંત.

૫ ગોફણ હત્યા કરનારી છે માટે ભુંડી. ભાળે-ભાળીને-જોધને-તાકીને.
 જોકે ચાર પાસ ખીક પક્ષીયોનો કાળ આણવાને ટાંપી રહીછ. જોકે પક્ષીઓ
 જાણેછ કે અહીં ગોફણો પડશે ને આપણે મરણની ધાસ્તી છે તોપણ અનાજની
 લુટાલુટ કરી મેહેલે છે (શી કુદરત) ?!

૬ એટલું તો ધૂમર વરસી રહ્યું હોયછ કે સુરજને જાગે ચઢતાં ઘણી
 મેહેનત પડેછ એવું લાગેછ.

૧૦ શિયાળામાં ઝાડોનાં પાંડદાં ખરી પડેછ તે જોધને દિલને દિલાસો
 મળેછ કે ચડતી પડતી સહુની છે-ઝાડ ઉનાળા ચોમાસામાં શોભી રહેછ ને
 હમણાં આવાં છે; પ્યારી પ્યારાની-ધશ્વરની કૃપા હતી તારે મારો પણ બહાર
 હતો-હમણાં વળી નથી-હોય સંસારજ ફેરફારનો છે તારે મારે શું કરવા રહ્યું
 જોધયે.)

૧ (એકથી તે પાંચ-શ્લોકલગી વસંતતું વર્ણન છે.)

વિધ વિધ વિધ રંગે. પૂલડાં શોભિ બહેકે,
હાંચિ નિચિ ઘટ પત્રે વેલિયો ખૂખ લહેકે;
મધુરરસરજો તે સર્વને પાસ તેડે,
વળિ મિહું પચરંગી પંખિયો ગાય કોડે. ૨૨

વિવિધ પુલકતાએ ખૂલતા માંડવાઓ,
તરુણ તરુતણા છે ડોલતા છાંયડાઓ,
હરખાચિ નર માદા પંખિ ઝૂલે હિંડોળે,
મધુરસ સુખ તે લે ભાગ્યશાલી જ હોએ. ૩૩

પરવતતણિ ટોંચે મોર કોએલ આંખે,
મધુર રવ કરે છે ધન્ય સાહે જ લાંખે;
ચૂત તરુપર તાળ મોરના ગુચ્છમાં તે,
મધુકરજીથ ધૂમે હર્ષ ઘેલાઇમાં રે. ૪૪

દિવસ સુરખિ મારે કૂમળે સૂર્યતાપે,
નિરમળ શશિયોગે રાત તો રમ્ય લાગે;
સરસ પુલ પરાગો ઠામઠામે જ ઊડે,
નિરખિ સકળ તૂમાં ભાવથી કો ન ખૂડે. ૫૫

૨ ખીઓખીચ પાનડાં આવી રહ્યાં છે એવી વેલીયો (પવનથી) જાચી નીચી થયાં કરે છે અથવા લહેકો કરી કરીને જાચી નીચી થાય છે, અર્થાત્ આડ વેલીયોનું મંદ મંદ પવને હાલવું થાય છે તે ઘણું આનંદ કરનાર છે. મધુર-મીઠો છે રસ-સ્વાદ જેનો એવાં કુળો સહુને-લોકને પોતાની પાસ તેડે છે. લોકો લલચાઈને કુળોનાં આડ પાસે જાય છે.

૩ ખુલતા-શોભતા-તરુણ-લીલાંઈમ-નવાં જોખનના ખહારવાળાં આડ નહીં પણ તેના ઓળાઓ ડોલે છે. (ઓળાઓ હાલે છે તે ઉપરથી.) અને ન્યારે ડાળીઓ ઉપર નર માદા પક્ષીઓ જોડાં હોય છે, ને પવનથી જે ડાળીઓ-ડાળીઓના ઓળાઓ હાલે છે, તારે એમજ લાગે છે કે આ પક્ષીઓ પણ હિંડોળાનો વિલાસ કરે છે. સાથે જોડલાં છે-હીંચકા ખવાતા જાય છે, મહોડામાં મહો ઘલાતાં જાય છે વગેરે. મધુના ઘણા અરથ થાય છે-વસંતઋતુ, આકારા, મહિરા, ભમરા, દુધ, પાણી, મધ, અમૃત આદિલઈ, પણ એ ઠંડાણે વસંતઋતુજ.

૪ ટોંચે મોર ને આંખે કોયલ. મધુર રવ-મીઠા રાખદ. (ધન્ય છે તેમને). ચૂત-આંખો. મધુકરજીથ-ભમરાઓના ઝુંડ. હર્ષ ઘેલાઇમાં-હરખાની ઘેલાઇ.

૫ જેમ હિંગોળિયા શુભલ ઉડી રહ્યું હોય ને તેની કેવી દુરથી સુરખી મારે છે તે પ્રમાણે વસંતઋતુના દાહાડાનો રંગ ભાસે છે-મતલજ કે સૂરજનો પ્રકાશ કુમળો હોય છે; વાદળ પણ સુશોભિત હોય છે વગેરે. નિર્મળ શશિયોગે

અતિશ ગરમ કીણું સૂર્ય સંધે પ્રકાશે,
 મૃગજલ બહુ ભાસે ક્ષારવાળી જગાએ;
 સખત લુ વરસે ને ચોદિશા શૂન્ય થાએ,
 નદિ સરવરકેરાં પાણિ સૂકાઇ જાએ. ૬
 બહુ ડર ઉપજાવે ખેતરો તો તપેલાં,
 ઘર મુકિ કરવા તે રે પ્રવાસો ન રહેલા;
 અતિશય ઉકળાટો વાદળી તાપ લાવે,
 શ્રમ સહજ કરતાં લોક થાકીજ નાજાએ. ૭
 ખુબ લટકતિ આંખે દીસતી કેરિઓ ને,
 અવર ફળ ઘણાંઓ દે રસો મિષ્ટ મોને;
 હરિત ગુરુ તરંગો શોભતાં પાતરાંથી,
 મુખ સરવ જિવોને આપતાં હાંચડાથી. ૮
 પરવતનિ તજેથી તેથી થોડેક દૂરે,
 મુણું અટકતિ ગાતી કુંજ ધીમેજ સૂરે;
 સરખિ મધુર ચૂં ચૂં ફૂપ સારંગિ વાગે,
 છરર પડતું પાણી નિર્મળૂં રમ્ય લાગે. ૯
 ચરિ કરિ વળતું તે પાછું ગોવાતું જોજી,
 કુકું કરતુંજ એં એં ટોળું ઘેટાતું જોજી;
 વળિ રમણિય જોજી થંડ દીનાંત સીમા,
 રસ પિષ્ઠ બનિ કેરી રે સમૂં પોકળીમાં. ૧૦

(સુદમાં છઠ પછીનો અને વદમાં દરસેમ લગીનો) આકાશ સ્વચ્છ તેથી ચંદ્ર પાણુ સ્વચ્છ પ્રકાશતો (જાંખો નહીં) તેને લીધે. એ વસંતલીલા જોઈને તુમાં-ઓ ઇશ્વર તારામાં ભાવથી-પ્રેમથી કોણુ ન બુડે એટલે લીલા જોતાં તારા વિચારમાં કોણુ ધૂમ ન થઈ જાય-હું તારી લીલાના દરિયામાં કેમ ન બુડી જાઉં-હું તારામાં કેમ ન સમાઈ જાઉં.

૮ હરિત-લીલા રંગનાં. ગુરુ-મોટા. તરુ ઝાટો.

૯ (જેણે સુરતની પાસેનાં કંઠારગામમાં, પુનાની પાસેની પર્વતી આગળ, અને પાહાડની તળેટીમાં કેટલાંક ગામોમાં સમીસાંજ ગુજરી હશે તેને એ શ્લોકની મજા લાગશે). કુંજને ધીમેજ-ઘણે ધીમે સૂરે (જાણે ખરજમાં) અટકતિ-રહી રહીને ગાતી (કુંજમાંના પક્ષીઓને માળામાં ભરાતાં અથવા ભરાયા પછી તરત થોડીકવાર બાલેછે તે). ફૂપ સારંગી-કુવાની સારંગી-કોસ-રેંટ. રેંટનું પાણી જે હવાડામાં પડેછે તે. છરર પડતું પાણી.

૧૦ દીનાન્તસીમા-સાંજનાં અણઅણની આખર અથવા એ સમેની જે શોભા

ચોમાસામાં.

(મંદાકાંત.)

તૈયારી છે ચુપચુપ કહે કાગડાઓ નકીબ,
 સંઘ દીસે પવન ન હિલે શાંત રૂં ગભીર;
 શોભા વર્ણુ શું હું ઝટ પછી મેઘરાજ પધાર્યા,
 વૃક્ષાદીએ હરખથિ નમી સ્વસ્તિ શબ્દો પુકાર્યા. ૧^૨

કેવો થંડો પવન અતિસેં જોરમાં આવતો રે,
 ઓ આ આવી ઝડપથિ બહુવાદળી કાળિ જો રે;
 આહા કેવું પડું પડું કરે ઘોર આકાશ ભારે,
 ઓહો: આવ્યો ખુબ તુટિ પડ્યો મેઘ મોટીજ ધારે. ૨^૨

ચારે પાસે વિજળિ ચમકે ઊપરા ઊપરીરે,
 ગાજ રહે ગરજનથકી રાત આખું વળીરે;
 વ્યાધો સિંહો અતિસ તડુકે ઝાડ મોટાં પડે રે,
 જોતાં ત્રાસે પ્રથમ નિકળ્યો તે પ્રવાસી મરે રે. ૩

જોગી ખીજ જન હું સરખા કષ્ટ જોને પડેલાં,
 તેઓ રાતે લવ નવ બિહે જોધ ઉત્પાત ઘેલા;
 જોગી હોય ચિંતન કરતા સમ્યક્દાનદનું ને,
 દુઃખી અજ્ઞા: મરણુ ઇછતા સુજ તે રંગ જૂઓ. ૪^૪

અથવા એ શોભા ખીજ શોભાની સીમા-હદ છે-હવે ખીજું કંઈ જોવાનું રહ્યું નહીં. એ શોભા જોતાં વિચારની પોદળીમાં-આકાશમાં કેરીનીપટ ધ્રુમ થઈ જઈ.

૧ કોઈ સલામાં કોઈ રાત-સુખા આવવાનો હોય છે ને તેની આવવાની તૈયારી થઈ રહી છે તો નેટીદાર-સિપાઈયો સહુને કેહે છે કે મુગા રોહો મુગા રોહો ને પછી કોઈ જોલતું કે ચાલતું નથી, પણ આમ કરીને રાત પધારે છે કે સલાના જોસનારાઓ હરખથી નમન કરીને કહ્યાણ કહ્યાણ એવા શબ્દો ઉચ્ચારે છે. વન એ કચેરી, ઝાડ પશુ પક્ષી આદિ લઈ એ સહુ કચેરીમાં જોસનાર. મેઘ એ રાત, કાગડા-આદિપક્ષી-એ નકીબ-સીપાઈ. (એવું ઘણીવાર જોવામાં આવે છે કે વરસાદ આવવાની પહેલાં પવન જંઘ થઈ જાય છે, ઝાડ હાલતાં નથી, પક્ષી જોલતાં નથી ને સુનકાર જેવું થઈ રહે છે, પણ વચમાં વચમાં કાગડાઓ જોલતા હોય છે-એ લુચ્ચા રાખણા રહેતા નથી માટે એ નકીબ; એને જોઈ શુદ્ધી-પામ આમ કરીને ઝાપટું આવ્યું કે પવન છૂટે છે, ઝાડો હોલવા માંડે છે ને શબ્દો કરે છે-સિંહાદિ ગર્જના કરે છે. ઝાડો હોલે છે એ જોઈ નમન કરે છે, ઝાડને આવી શબ્દ કરે છે તે જોઈ સ્વસ્તિ સ્વસ્તિ જોલતાં હોયની શું?)

૨ વરસાદ નહીં પણ આકાશનું પડું પડું ફરી રહ્યું છે.)

૪ હું સરખા એ ઝાડું નથી. (ધ્યાર અને ધૂસા સંબંધી જે મારી

ચાલ્યા જાએ ગડ ગડ ગડી આ ભડાકા કંડાકા,
વીજો ચળકે જળ ખુબ પડે વાયુ લેતા તડાકા;
વાંસો ફૂટે તડ તડ કરી રાત થાએ કરાળ,
ઝોથો વીના સરવરતટે ખૂમ પાડે મરાળ. ૫૫

પહાડે મોરો થન થન કરે સૂર ઊંચું લઈને,
આંખા ડાળે કરતિ ટઉકા ખૂબ કાએલડી તે;
દાદરો તે સરવર વિષે બોલતા ફૂદતા ને,
પીએ તોએ પય પય કરે આકળા ચાતકા તે. ૬૬

પાણી પાણી સકળ વનની કુંજમાંહે મચે ને,
પહાડી ભૂમી ચકચક બને સાફ ધોવાઈને રે;
થંડી મીઠી અનુકુલ હવા થાય તાંહાં પછીરે,
દદો જાએ દરદ્રિ જનનાં રમ્ય પાણી હવાએ. ૭૭

ખેડું લોકો શરિર લિજવી ખેતરે કામ કરતાં,
જેને થાએ શરદિ ગરમી થોડિ રે અન્ય કરતાં;
આહા જેતાં બહુ નવ નવા રંગના જીવજંતો,
થાએ ડાહ્યો સમજણુયકી જીવ મારો નચંતો. ૮૮

પહાડો લાગે રમણિય બહુ છેક જંગાલિ લીલા,
કાઠ ભૂરા ધુમરચકિ તો કાઠ આછાજ લીલા;

ગભરામણુ તે હુંજ જાણું. દયા ઉપજવવાને અથવા બડાઈ હાંકવાને એ શબ્દો નથી લખ્યા) એવાં તોફાનમાં જોગીને અને મારા સરખા જ્ઞાનીને સૂર ચડે છે ને તેઓ સચ્ચિદાનંદનું ચિન્તન કરેછે, પણ જેઓ અજ્ઞા: જ્ઞાની નથી તેઓ તો અતિ દુઃખથી કંટાળીને મરણુ ઇચ્છે—આત્માઘાત કરવા ધોરેછે પણ સુજ્ઞ-સમજીકતો રંગ જીએછ—દુનિયાના ઢંગ જોઈને પછી કુદરતના રંગ જોયછે ને પછી ઇશ્વરની સ્તુતિ કરેછે.

૫ વાંસો—ખાંખુઓ; વાંસનાં ઝાડ. કરાળ—ખિહામણું. ઝોથો—વરસાદથી બચવાના આશ્રમો. મરાળ—હંસ.

૬ પય. પય—પાણી પાણી એમ બોલવાની ટવ પડી ગયલી એવો જે ચાતક—બપૈયો—પપૈયો તે સારી પડે વરસાદ પડયા પછી તેનાથી પયપય બોલાઈ જવાય છે. ઘણાએક જાણુ કેહેછે કે પપૈયો પિયુપિયુ કરે છે પણ તે એવી કંદપના ઉપરથી કે વિરહિણી પિયુ પિયુ કરે છે ને ચાતક પણ વરસાદને માટે તરસે છે તારે એ જે સમ દુઃખી છે માટે ચાતક પણ પિયુ પિયુ કરે છે એમ વિરહિણીને કાને ધ્વનિ પડેછે. આકળો—પ્રથમ પાણી ન મળેલું તેથી આકળા અને મળ્યા પછી પણ ફરી નથી મળવાનું એ વિચારથી જેટલું પીવાય તેટલું

જાએ જોઈ પરવત ચડી તો ધણાં અબ્ર રંગી,
નીએ જોઈ ભરપુર ખુલ્યાં આડનાં ઝુંડ રંગી. ૯
આડો જાતો બહુ પવનથી મેઘ ઉચ્ચેથી જોવો,
એતો લાગે ધુળ ઉડી રહી વા દિસે ધૂમ્ર ગોટો;
સિંધૂ પહાડો તરુ નલ સહ એક રંગે મળ્યાં રે,
માટી રાતીભિનિ ભિનિ અને ધાસ લીલાં ભિનાં રે. ૧૦

જાએ તર્તી વિધ વિધ કહૂં શોભતાં વાદળાંઓ,
આકારે જે તરુ પશુ જિવો પંખિ જેવાં ધણાંઓ;
કાંણાંવાળા ધું ધું ધું ધું ધૂં વાંસ પોલા કરે રે,
તેતો કુંજે પ્રિય કરણને ખૂબ લાગે ખરે રે, ૧૧^{૧૧}
કા કા કામે કુંગરપરથી ધોધ મોટા પડે રે,
જેમાં રડા સુરજ કિરણે રંગ આઝા બનેરે;
એને જોતાં અચરત થઈ કાં ન તૂને સ્તવું રે,
ધો ધો ધો ધો મધુર સુણતાં કાં ન હોરે સુજી રે. ૧૨

બહાણે સાંજે કુડું ધનુષ જે આસમાને જણાએ,
જોતાં તેને નિરભય તરે કા ન આનંદમાંહે;
ધાએ જોતાં નદિ ભરપુરી કેમ ના મન મોટું,
મૂણે પાણી ખળ ખળ ધતૂં કેમ ના રહેજ લોટું. ૧૩^{૧૩}
હોડી આલે છર છર કરી કાપતી પાણિને ને,
ખેંચી ખાંધ્યા પવનથકિ આ તોય પૂલે સડોતે,
ભારા વાગી નમિ રહિ જુઓ બાળુ પાણી લણીરે,
સંધ્યાકાળે તટ નિરખવું મોજ આહા ધણી રે. ૧૪^{૧૪}

શોભે કેવાં બહુ ખડ અને ધાન્ય તે એતરોમાં,
આડો લીલાં વિવિધ પુલકાં વન ને વાડિઓમાં;

ખાંડ લેવામાં-ધરાયલા તોપાન આકાશ. ૧૧ વાદળાં તરેલ તરેલવાર આકારનાં તરનાં દેખાય છે. કોઈ જાડ જેવાં, કોઈ પશુ જેવાં, કોઈ પક્ષી જેવાં વગેરે.

૧૩ આનંદમાં કેમ ન તરે? (નદીને ભરપૂર જોઈ મારું મન કેમ ન મોટું? કુંજ-કુળ દેનારને માટી કેમ ન બહુ? -પેટ મોટું કેમ ન રાખું?) હો-
ટું હોરેમાં કાંઈ બધું. ૧૪ ભારા-રહતને નીચલે છેડે બાંધેલું દોરડું જે, રાતડ
જાડવા પછી જાડાર તરફ બાંધવામાં આવે છે તે જેવી રાતડ દીલા-તંબ પાવે છે
તે. એ ભારા તરફની દોડાની જે બાળુ તે નમી રહેલી હોય છે. (એ દોડાની

મીઠાં ખાસાં સરવરતણાં નીરતો નિર્મળાં ને,
 મેદાનોમાં હરણ બકરાં ગાય ઘેટાં ચરે રે.
 આકાશે તો ચક્રચક્ર થતો શ્વેત વાગો સળ્યો રે,
 તારાઓ જે મુઝઈ રડતા શોક તેણે તળ્યો રે;
 પીડાતો તે અતિસ કમળે ચંદ્ર સારો થયો ને,
 પાવા માંડી ફરિ મિઠિ સુધા ધન્ય તેણે સહને.
 રાતે ચાંદો અધવચ ઠરે થંડ આકાશમાં ને,
 તારા સંઘા ચળકિજ રહે ખૂબ ગંભીરતાએ;
 શબ્દો લાગે દુરથકિ થતા માછિના મિષ્ટકાને,
 વાયુ આવે ફરફર વળી એ મઝો કોણ બાણે!

૧૫૧૫

૧૬૧૬

૧૭૧૭

(પદ.*)

પ્રેમચંદાની બલીહારી રે, રસીક જન સોએ;
 પીએ અમૃત તો નરનારી રે, અંશી જન હોએ.
 ચંદા મળે હવે માહરે રે, કરવી તે કોની આશ;
 જંજળળથી છુટકો થશે રે, પીજી અમૃત હોંસે હાસરે.

ટક.

અં ૦ ૧

મોજ ઘણી કરી છે—રેલમાં પણ એરિયાં ખાધાં છે) તટ-કિનારો. ૧૫ (એ શ્લોકથી તે ૧૭ મા સુધી અને પાછું પદમાં શરદ્ વર્ણન છે.) ૧૬ (ચોમાસામાં આકાશે શ્યામ વસ્ત્ર પેહેરયું હોય છે તે તે બદલી સફેત વસ્ત્ર પેહેરેછે—આકાશ સ્વચ્છ સફેત દેખાય છે. કમળે—કમળાના રોગથી ચંદ્ર દુઃખી હતો (ચોમાસાની ચાંદની પીળી હોય છે) તે સરિ થયો છે (શરદનું ચાંદરણું જેવું ખીન્નું ચાંદરણું નહીં.) તેણે—ચંદ્રે સહુને નિર્જીવ સજીવ પદાર્થોને ફરીથકી મીઠું અમૃત પાવા માંડયું (ચાંદનીની દહેજત આપે છે) ધન્ય છે તેને! ૧૭ (એમાં મધરાતની ચાંદની ને એકાંતની મઝા વર્ણી છે)—એવી વેળા ખાડવાઓના દુરથી સંભળાતા શબ્દો ખરેખર ઘણાજ સારા લાગે છે!

* (હું) જરે વાલકેશ્વરથી અંગ્રેજોને શિખવીને રાતરે ૧૧-૧૨ વાગતે ઘેર આવતો તારે બગીમાં એકલાં ચંદ્રનાં સામું જોયા કરતો. એમ જોતાં એક દાહાડે 'પ્રેમચંદાની બલીહારી રે રસિકજન રહોયે' એટલું મહોડાંમાંથી નિકળી ગયું ને પછી ઘણે દાહાડે તે કકડો હાથ લાગાથી પદ પુરું કરયું છે) એ પદમાં મૂળ ચંદ્રનું વર્ણન છે. પ્રેમચંદ્ર—પ્રિયા—પ્રીતમનું વર્ણન છે, અને અહીં જ્ઞાનચંદ્રનું વર્ણન છે અને ત્રણે સરખી રીતે લાગુ પડે છે. એ પદની દહેજત ઉપલી ત્રણે વાતનો જે અનુભવી હશે તેનેજ પૂરી લાગશે. પ્રથમ એકાંતમાં સુવું ને સુતાં સુતાં ચંદ્રને જોયા કરવો—પછી એની મેળે બંધ આવી જશે—પછી તેમાં ખુશીનું સ્વપ્ન આવે તે અનુભવવું—પછી ઘોર નિદ્રા થવાની—પછી ઉઠવું—ઉઠીને પાછું ચંદ્ર સામું જોવું—એ વખતે જે શરીર મનની હાલત તે હાલતમાં નિરંતર રહેવાને કોણ ઇચ્છા ન કરે? એ શું મુક્તિ નથી? સૃંગાર રસનો સારી પઠ અનુભવ કરેલો એવા આશક માથુક કોઈ દાહાડો ધરાયલાં એકમેકની સામાં જોયા કરતાં હોય—જોતાં જોતાં બંનેને બંધ આવી જાય ને ઉંઘી ઉઠ્યા પછી તરત

એ અંમૃત એવું વ્યાપિ રહે રે, તનમન ભરપૂર થાય;
 બાહ્યાંતર આનંદમાં રે, સહુ તાપે સમૂળા જાય રે. અં ૦ ૨^૨
 રવે રવે થાંડક બહુ ઝરે રે, હહેરથી આંખ મીચાય;
 ચંદા ચરીત્ર સંભારતાં રે, સેજ સૂખેથી જીંધાય રે. અં ૦ ૩
 સ્વપ્નમાં હે ફરી જો રમું રે, શુભ રંગ ચંદા સાથ;
 રસ ધૂંટડે પી પીપિ ધરં રે, છાતી સરસી સલૂણી જાતરે. અં ૦ ૪
 ઘોર નિદ્રા ફરી જાગું તારે, સત્વ ગૂણી સોહાજી;
 ચંદા ફરી નીહાળતાં રે, અનું સચ્ચિદાનંદ શું ગાજિરે. અં ૦ ૫
 ચંદા નર્મદ તે એક જગે રે, પાસે પરસ્પર જોય;
 રંગેરૂપે એ સરીખડાં રે, ખૂબ અનુપમ રસમાં સોયરે. અં ૦ ૬^૬
 ચંદા નર્મદ પછી એ નહીં રે, એકજ ખીંચ દેખાય;
 જે પિંગળી ગંગા બન્યું રે, જેમાં ખીનું પ્રેમીજનો નહાયરે. અં ૦ ૭^૭

પ્રવાસવર્ણન.*

(તા. ૧૦ મી સપ્ટેમ્બર ૧૮૬૨ થી તે ૯ મી ઓક્ટોબર ૧૮૬૨ સુધીનું.)

ભાગ ૧. નારાકર્યખંડ.

(વસંતતિલકા વૃત્ત.)

મહારીભણી ખરિ અડી વખતેજ જોયું,
 આંસૂથડી મલિન તેં મુખ માટું લોહ્ય;

એકમેકને જોતાં હોય (એ વેળા વિકાર હોતોજ નથી) એ શું મુક્તિ નથી? ને
 જેને અનુભવ વેદાંતનું ચોખ્ખું ભાન થાય છે ને જે બ્રહ્માનંદમાં રહેછ તે મુક્ત
 છે એ વિષે તો કેહેવુંજ શું? કુમળાસને માટે પુલ્લિંગ ચંદ્રને બદલે સ્ત્રીલિંગ
 ચંદા લખી છે—ચંદા એટલ ચંદ્ર;—ચાંદરણું નહીં. જો કે પદ ત્રણ મતલબ સારે
 છે તોપણ વિશેષે વેદાંતને લાગુ પડે છે. એ—પદની ખુબી મને જે લાગેછ તેમાંની
 કંઈ પણ ખરેખર હું સમજતી શકતો નથી.

૨ જ્ઞાનચંદ્રી—જ્ઞાન થયા પછી આધિ વ્યાધિ ઉપાધિ એ ત્રણ તાપનું
 મુજબ જતું રહે છે.

૬ જ્ઞાનચંદ્ર—બ્રહ્મ ને હું એક જગાએ છેએ એવી અવસ્થા (સલોકતાં
 મુક્તિ); પછી પાસ પાસ આવી રહીછ (સમીપતા મુક્તિ); જે સરખાં (સરૂપતા
 મુક્તિ). ૭ એકજ બિંબ (સાયુન્ય મુક્તિ)—‘તત્ત્વ’ ‘સોહ’ ‘દેવદય’ સચ્ચિ-
 દાનંદ રૂપ જે પ્રેમબિંબ તે પિંગળી ગયું તેની પ્રેમગંગા થઈ ને એ પ્રેમગંગામા
 બિનનાં મોક્ષને ઈચ્છનારાં પ્રેમીજનો નાહાયછે. અર્થાત્ જે સુધર પ્રેમીઅંશ
 જનોછે તે સુધર પ્રેમનો અનુભવ ફરી—એ ગંગામાં ત્રાહી અતે પેલાં પ્રેમબિ-
 નરૂપ થઈ રહે છે.

*વનવર્ણન લખ્યાથી છવને કરાર વળવા માંડયો, પણ ફારી જખમ એવું

ડૂબેલને સહજમાં તરતો કરયો આ,
વિશ્વેશ તેં કરિ કૃપા કૃણાભક્ષ્યા આ !.
આપી સુખુદ્ધિ મિહિને મળવાનિ મૂને,
જેથી હરયોજ નિવડો ઝટ ખોળિયે રે;
જે નાસુદર્શન^૧ થયું હત તો રિખાતે,
ભારે વિયોગથિ-સુદર્શનતાપથી^૨ રે.

(ઈંદ્રવજ્રા વૃત્ત.)

(કેમકે) જેને ન ચાલે ધડિદ્દં વિના તે, મૂને ન મ્હોડૂં શુભ દેખડાવે;
નક્કી લલૂં મેં ઉતર્યોછ પ્યાર, કીધી નથી કો તકશીર ચાર. ૩
લાંબે વિયોગે અતિસેં પિડાયો, કાયાથિ છૂટાં પડવા હું ધાયો;
કાંકે શું રહેવું પણ હેત આંહી, સાચાનીસામું નવ જોય સાંધ^૪. ૪
રહેવું વિચાર્યું જઈ જંગલોમાં, પાછું ન આવ્યું અહિં ધાંધલોમાં;
થાતે અહીં^૫ શી ભુંડિ હાલતો તે, વર્ણીલવે શ્રંગઈ રે બલાતે. ૫
જેને કર્યો અર્પણ પ્રાણ મહારો, જેને વડે દ્વં રહું રોજ સારો;
જેનાં હું વેણો અડધાંજ ઝીલું, જેની કરી આકરિ ખૂબ ખીલું. ૬

તો લાગેલું કે રહી રહીને ગટકા ભરીજ આવે. એવોજ તુરંગ ઉઠયો કે હવે
મુંબઈમાંજ રહેવું નહીં—બસ મુસાફરી કર્યા કરવી ને અરણ્યોમાં ફરયાં કરવું
પણ વળી ધરડા બાપને એકલા મુકીને જવું તે મન હલું ના કરે, માટે થોડા
મહિના—દાહાડા પણ જવું તો ખરું એવું નક્કી કર્યું—મનના દુખથી શરીર
પણ લેવાઈ ગયલું. એવામાં વળી જેની જીદાઈ હતી તેવું રહેજ મળવું થઈ ગયું
તેથી બાહાર જવાનો જોરસો નરમ પડી ગયો પણ ધરમાં કહેલું તથા તૈયારી
કરેલી તેથી અને શરીર બગડી ગયલું તેથી ભર ચોમાસે સૃષ્ટિસૌંદર્ય જોવા
નિકળ્યો. વિશેષ વાત, પ્રવેશકમાંથી માલમ પડશે.

ખરેખર એ મહિનામાં હું સૃષ્ટિસૌંદર્યરૂપી શ્રલમાં લીન હતો—ઝાડ કે
પાહાડ, કે નદી કે નાળું, પશુ કે પક્ષી, રે ખરડાયલું તરણું દેખતો કે આનંદ
થતો ને ઉપરા ઉપરી એવો આનંદ થયાં કરતો તેથી હું આનંદમય થઈ ગયો
હતો. ચોમાસામાં મુસાફરીનું ઘણું દુઃખ અને તેમાં વળી નબળો શરીર પાહા-
ડા ઉપર ચઢવું, નદી નાળાં ઓળંગવાં અને કાદવ કીચડમાં ચાલવું એ ઘણું
દોહલું તોપણ મને કંઈજ જણાતું નોતું—(એ વિષે વિસ્તારે બીજે ઠેકાણે લ-
ખીશ.) એ પ્રવાસવર્ણનમાં અતિશયોક્તિ જેવું થોડુંકજ છે—એ માટે કવન
શુદ્ધ શાંતરસ ભરપૂર છે.

૧ (તાડે સાડે દર્શન.)

૨ સુદર્શન નામનું ચક્ર (વિષ્ણુનું આયુધ.) સુદર્શન તાપ એટલે તે ચક્ર
વાગ્યાથી શરીરમાં થાતી વેદના. વિયોગ જે સુદર્શનતાપ તેથી. સુદર્શન તાપથી
જે પીડા તેવીજ પીડા વિયોગની છે.

૩ ઈશ્વર. ૪ ઘેર, કુટુંબમાં.

તેણે મને ના પડતો મુક્યો રે, દેખાડી મ્હોડું હસતો ક્યો રે;
 ધીરોજ પાડ્યો કરિને ખુલાસો, ત્હારે થયો આજ નચિંત ખાસો. ૭
 છૂપા કરો જે હળવે ડખાયા, ચાવેલ દાણા પ્રિયી ચવાયા;
 ધીરે રહી જે થઇ વાત થોડી, ના હું ભુલું તે ધડિકેરિ ગોડી. ૮
 મ્હારે શરીરે નખખાઇ જોઇ, સદહા બતાવી ફરવા જવાની;
 રે તે પ્રમાણે પ્રિયે હું આવ્યો, સાથે વળી ટિપ્પણ થોડું લાવ્યો. ૯
 મિત્રે કહ્યું કે કવિતા રચીને, જોયું કુડું તે બધું ગા મચીને;
 તેથી હું દહાડા તિસનો પ્રવાસ, વર્ણીછ તે તેનિ પુરોજ હાંસ. ૧૦
 મુખધથી તે રણતુંડીમુધી આગગાડીમાંથી જોયલો દેખાવ.

(કટાવ.)

ગાડીમાંથી, રચના જોતાં, હરખ્યું મન મુજ, ડુંગર મ્હોટા, પડેલ
 લાંબા, અજગર જેવા, દેખાયા તે, રંગ રંગના, કેટલાકના, કજોઠિ જેવા,
 રંગ ચળકતા, કેટલાક તો, કાળાબદ્ધક, કેટલાક તો, ભૂરા રાતા, કેટલાક
 તો, ઝાડ જૂમખે, પાકા લીલા, કેટલાક તો, પ્રકટ ધાસથી, કાચા લીલા,
 જેની માંહે, વચ્ચે વચ્ચે, લાલ માટિના, ઢળતા લીટા, શોભે સારા, કો^૧
 લીલાપર, કાળિ વાદળી, જૂમી રહેલી, કો કો ઠામે, ઝાડ તાડનાં, ઊભાં
 ઊંચાં, આગળ જતાં, ખેતર તેમાં, ઝાડો વચ્ચે, કંઈ કંઈ અંતર, જે માંહેથી,
 આરપાર ખુબ, નીરખતાં તો, ચકચકતો બહુ, દરિયો દીસે, ડુંગરપરનાં
 ઝાડોકેરી, ઘટા અને બહુ, ઝાડ જૂંડનાં, વન રઢિઆળાં, જેમાં હજાર
 જીવજંતુનું, રક્ષણ થાયે, કોઈ ખાતાં, કોઈ વઢતાં, ક્રીડા કરતાં, સુતાં
 ચાલતાં, નાનાવિધના, વ્યાપારો તે, કરતાં હોશે, ગાડી જરે, જાય ટનલમાં^૨
 ચિંઈઈ કરીને, તારે સહુ જન, થાય અજળ બહુ, એવી વેળા, થોડિવારનાં,
 અધારાંમાં, નિજ પ્રિયજનને, છાતી સરસું, ખૂબ ચાંપવું, એ સુખડુંતો,
 સ્વર્ગનું સાચે, વળી દ્રેનને^૩, કોઈ જગાએ, અરકતરાતી, વર્તુળાર્ધમાં^૪,
 દોડી જતી, અને ધુમાંડો, તડકામાંથી, વિધવિધ રંગે, બહુ ચળકતો,
 કુંડાળામાં, ઊંચે જતો, એ જોયું ને, ક્રમે^૫ સુરંગો, ઘન અધરાયે, કુટતી
 ગંભિર, ઝરણોછણ છણ, કરતાં ગુણવાં, એ સંધાંથી, વિસ્મય પામી,

૧ કોઈ ડુંગર. ૨ કોરેલો ડુંગર. ૩ આગગાડીની હાર. ૪ અડધા
 મોજનો આકાર. ૫ એક પછી એક.

કુદરતકેરાં, વખાણુ ઝાઝાં, કરતાં કરતાં, કોણુ નહીં રે, થઇ આનંદી,
લહેર લહેરમાં, આંખ મીચીને, ડોલે ડોલે!

નાશક અને અંબક એ બેની વચમાંના માર્ગ.

(ચંદ્રાવળા.)

મારગડો બહુ ઝાડે શોભે, વડ પીપળ ને સાગ;
જમકુખડી જાંબૂડી મ્હોડાં, આંખા જાગે જાગ;
આંખા જાગે જાગ તે આવે, છાયાનું સુખ લે જન ભાવે;
કેળ ભણી મન વળતૂં લોભે,—મારગઠ વડઠ ૧
વળી કરમદી બોરડી બાવળ, કાંટાસરિયા હોય;
થુએરિઆ^૧ ઝુંમર જેવા ને, ઊંટકટાપુલ સ્હોય;
ઊંટકટાપુલ સ્હોય છે પીળાં, ખેતર તો દીસે બહુ લીલાં;
શાળ નાગલી^૨ છતમાં આવલ^૩,—વળી કરઠ કાંઠ ૨
ઊપરથી વરસે મ્હો ભારી, ઝાડ તળે પશુ જાય;
ભેંસ ગાય બકરાં ને ઘોડાં, બહુ દુખળાં દેખાય;
બહુ દુખળાં દેખાય પણ સારાં, કામ કરે પહાડે વસનારાં;
ધુંગટીમાં લપટાય રખારી,—ઊપરથીઠ ઝાઠ ૩
હોલા લક્કડખોદ બપોરે, વનમાં કરતા સ્હોર;
ચકલીઓ તો ચકચક કરતી, માખીનું બહુ જોર;
માખીનું બહુ જોર પણ લાગે, જાણે વાળુ મધૂર^૪ વાગે;
બોલે કુંકડું કુંઃ કુંઃ તોરે,—હોલાઠ વનઠ ૪
ચઢ્યા એક ડુંગર કે આવે, બહુ મોટું મેદાન;
જેની પણ ચોપાસે ડુંગર, ઝાડવનાનું રાન;
ઝાડવનાનું રાન છે જાંહે, શાળજતણાં ખેતર કો તાંહે;
ઝરણો બહેતાં તે મન ભાવે,—ચઢ્યાઠ બહુઠ ૫
એવાં મેદાનો છે કમમાં, કહૂં આસરે સાત;
એકલડો શરો પણ હબકે, કાયરની શી વાત;

૧ થુએરિઆની ઘણી જાત હોય છે તેમાંની એક—જેને કાંટાવાળા આડા
ઉલા કોઇ કોઇ પાંદડાંવાળા દાંડા હોય છે તે. ૨ ઝીણું અનાજ છે. જેને દ
બીને ગરીબ લોકો રોટલા કરી ખાય છે. ૩ આવેલાં. ૪ ભાત ડાંગર.

એની પડોસે લઘુ કુંડ જે છે, ઉંડાણમાં છાતિ ખરાખરે છે;
 પાણી હમેશાં બહુ વાસમારે, (તો એ) નહાવે જનો^૫ના નિજ મનમારે. ૪
 જત્રાણકેરી બહુ મોટી આશ^૬, તે જોઇ હું-તો અતિસે નિરાશ;
 જોવાનું એમાં નથિ કાંઈ રૂઠું, નહાવે^૭ પિવેથી તન થાય ભૂંડું. ૫
 આવ્યા ઉંચેથી બહુ વાંદરાઓ, ખાવા ચણા-તે પછિ જોઇ રાચ્યો;
 એકે કુલાબ્યું નિજ ડાચું એવું, ફાટીજશે તે હમણાંજ તેવું. ૬
 ત્યાંથી ગયો હું પછિ કાંઈ છેટે, વર્ષાદથી તો બહુ ભીનું નેટે^૮;
 જોયો ઉંચે જૌતમ^૯ ગોખલો જ્યાં, સો આઠ લિંગો શિવનાં થપાયાં. ૭
 ત્યાંથી વળી આગળ જો જવાત, દેખાત તો ગોરખની^{૧૦} ગુણય;
 ત્યાં ના ગયો હું પડવાનિ બહીકે, ઊભો રહ્યો જૌતમની^{૧૧} નજીકે. ૮
 જોતાં નિચે ડુંગરની અહીંથી, ઝાઝો થયો હું મનમાંહિં રંગી;
 આહા શું શોભા વરણી શકું રે, જોતાં થયો સ્તબ્ધ જ છોકે હું રે. ૯
 ઝાડોતણા તો ઘટ ઝૂમખાઓ, ઘેરો લિલો છે બહુ રંગ જોના;
 કો કો જગાએ નરયું ધાસ ઉગ્યું, રંગે દિસતું ખુલતું જ લીલું. ૧૦
 વાંસો અને જંગલિ અંબવૃક્ષો, જોતાં મને રે ઉપજ્યા બહું ભો;
 દેખાયું ટાંકી સરખું તળાવ^{૧૨}, મોટું ધણું જે જિવતું મનાય. ૧૧
 આઘે દિઠાં અંબક છાપરાંઓ, ઊપર જોના જુજ ઝાડવાંઓ;
 દેખાવ તેથી ખુશિ આપતો છે, નાના પ્રકારે ગિરિ શોભતો છે. ૧૨
 ચોપાસ સંધૂં સુનકાર લાગે, વચ્ચે ઝરાના મૃદુ^{૧૩} શબ્દ થાય;
 દહેરો વળી વાયુનિ મંદ આવે, જોઈ કુડો ડુંગર પૂર્ણ ભાવે. ૧૩

૫ પાણી ગંધાય છે તોપણ ધરમઘેલા ભોળા ભાવિક લોકો તેમાં નાહે છે.
 ૬ એ ગંધાતા પાણીમાં નહાવાસાડ લોકો આટલું કષ્ટ ભોગવી આવે છે
 એમ હું જાણતો નહોતો. ખરેખર તેઓ કોઈ બીજી સૃષ્ટીની રચના જોવાસાડ
 જતરા કરવા આવતા નથી.

૭ તે પાણીમાં નહાયાથી અને તે પાણી મ્હોડાંમાં ઘાલ્યાથી શરીરમાં
 બગાડો થાય છે. (અસલ પાણી એવાં નહિ હોય.)

૮ ખરે; નક્કી.

૯ જૌતમ ઋષીને રહેવાનો ડુંગરમાંનો ગોખલો;—ખાવાઓની ખેઠક હોય
 છે તેવો, એણે ૧૦૮ શિવલિંગ પાસે પાસે થાપ્યાં છે.

૧૦ એ અંધારી ગુફામાં ગોરખનાથનાં પગલાં છે. એ ભયંકર છે ખરી.
 એમાં માણસને સેહેલથી લુટી મારી સંતાડી રાખવામાં આવે ખત્રં. (એણે
 ભોમિયાયે કહ્યું.)

૧૧ જૌતમ ગોખલો. ૧૨ ગંગાસાગર. ૧૩ કુમળા.

જોતાં નવું વિસ્મય મન પામે, ગંભીરતાથી લય ભારિ જામે;
 આનંદ તોએ પછિ વ્યાપિ રહે, એવો ચમત્કારિક ખડક છે એ. ૧૪
 ટોચે દિસે બેઠક પેશવાની, કૈલાસ^{૧૪} નામે રૂડિ ઝોળખાતી;
 કૈલાસ^{૧૫} છે અક્ષગિરી ઉંચાઈ, એમાં ન ચાલે તકરાર કાંઈ. ૧૫
 સંસાર સંધો વિસરી જવાએ, પાપી પ્રપંચો મનમાંથી જાએ;
 લીલા પિતાં હું નથિરે ધરાતો, એવો તપસ્વી ગિરિ છેજ આ તો. ૧૬
 એ સર્વ જોતાં ચિત તો સમાયું, વિશ્વેશમાં ને બિન્દુ કું ન ભાવ્યું;
 આનંદમાં નર્મદ છેક ડૂબ્યો, એવો દિહો અક્ષગિરી જ ઊભો. ૧૭
 પાછો નિસંદી^{૧૮} ઉતરી પડી મેં, નીલે^{૧૯} ચઢી જોયું તળાવ^{૨૦} છે તે;
 ત્યાંથી પછી ત્ર્યંબકનાથ^{૨૧} વાડી, જોઈ કુડી તે ક્ષણવૃક્ષવાળી. ૧૮
 કુજો ખજૂરી બહુ નાળિયેરી, શોભા રૂડી ઝોળચિ આડકેરી;
 દાડેમ પૂગી^{૨૨} ક્ષણ રામ^{૨૩} સીતા, અંજીર લીંબૂ જમરૂખ મીઠાં. ૧૯
 નીલે^{૨૩} ફરીથી ચઢિ હાંફતાં ત્યાં, કીધાં પછી દર્શન દેવિ^{૨૪} કરાં;
 વિશ્રાંતિ પામ્યો લગરીક વાએ, થાક્યો ભુખ્યો મેં કંઈ ના ચલાએ. ૨૦
 ઊભાં રહી નીલ^{૨૫} પલાંઠિ ખોળે, જોયો ફરી અક્ષગિરી ખપોરે;
 વાંકો પડ્યો અંતરગોલ જેવો, જોતાં ધરાયો નવ તે હું તેવો. ૨૧
 માયું ઉંચું વાદળિથી સફેત, ઝાંખું ભુરું પેટડું પથ્થરે જ;
 ઝાડોથકી ચિન્હિત^{૨૬} કાંઈ થાએ, જોતાં ન મારો જિવ તો ધરાયે. ૨૨
 ઉલ્ટો^{૨૭} સુદીનો બિજયંદ્ર જાણે, વક્ષકૃતી^{૨૮} ને ભુરું ધાભું રાખે;
 જેમાં કંઈ છે મૃગલાંછનો^{૨૯} તે, જોતાં ન મારું મનતૃપ્ત થાએ. ૨૩
 પાછો ઉતારે મથિને હું આવ્યો, તારે સુયંત્રે વળિ એક વાગ્યો;
 ચારેક વાગે જામિ ખૂબ ઉડ્યો, સાંજે ફરીથી ફરવા હું ચાલ્યો. ૨૪

૧૪ એ ઊંચી ટેકરી—શીખર શંકરે જરા પહાડી ગંગા કાઢાડી હતી.

૧૫ શિવનું ધામ.

૧૬ સાતશે પાયરી.

૧૭ નીલ નામના

પહાડની એક ટેકરી ૧૮ એ તળાવ બાંધેલું નથી. ૧૯ ત્ર્યંબક ગામમાં ત્ર્યંબકેશ્વર નામના મહાદેવ છે તેની વાડી એટલે તેનું ઉત્પત્ત તે મહાદેવને અર્ચન વપરાય. ૨૦ સોપારી. ૨૧ રામક્ષણ. ૨૨ સીતાક્ષણ. ૨૩ નીલ પર્વતની ખીણ ટેકરી. ૨૪ એ ઉપર એક દેવીનું દેરું છે.

૨૫ એ નીલની ટેકરી અક્ષગિરીની સામે છે. ૨૬ ડાઘવાળું; નિશાળીવાળું.

૨૭ દેખાવમાં એ પહાડ, જાણે સુદીનનો પણ ઉલ્ટો ચંદ્ર હોયની એવો લાગે છે. ૨૮ એટલે પ્રકાશવાળો ભાગ જે નીચે હોય છે તે ઉપર ને માથું નીચે એમ સમજવું. એ ઉત્પ્રેક્ષાતકાર છે.

૨૯ વાંકો આકાર. ૨૯ હરામના જેવો આકાર—આગાસ.

જોયાં ફરીને બહુ દેવ. દહેરાં, અંધારું ઘૂમે કહું અહું જેમ;
 શોભીતું છે ત્ર્યંબકનાથદેરં, મોટી જગાથી ઠરયું મન મારં. ૨૫
 બાંધેલ મોટાં બહુ ચોક ખુલ્લે, લીલે ભરયું ન્હાતું તળાવ ખૂણે;
 દેરાંતણી બાંધણિ તો નમૂના, શોભે સુનાનાં કળશો ઉંચેનાં. ૨૬
 અંધારું અહું શિવ જ્યાં બિરાજે, ના ના જણાએ કંઈ લિંગ સાંજે;
 ખાડોજ વચ્ચે ત્રણ બાજુ ઢેકા, એવી રિતે તે ત્રિગુણેશ^{૩૦} બેઠા. ૨૭

ઇગતપોરથી નારાક જતાં અને ત્ર્યંબકથી નારાક
 આવતાં સવારની શોભા.

(પ્રભાતિયું.)

જૂવો જૂવો રે, મેદાનોમાં આવી કે, બહાણેલાં કેવાં વાયેરે! ૧
 કેવું કેવું રે, સહુ શાંત ગંભીર કે, બહાણેલાં કેવાં વાયેરે! ૨
 ઘોળાં ઘોળા રે, નિરમળ નીર^૧ નીરજ^૨ કે, બહાણેલાં કેવાં વાયેરે! ૩
 સૂણો સૂણો રે, છેટેના અવાજ કે, બહાણેલાં કેવાં વાયેરે! ૪
 છૂપાં^૩ છૂપાં રે, ઝરણો કરે છણુ છણુ કે, બહાણેલાં કેવાં વાયેરે! ૫
 વાયે વાયે રે, ધીમે શીતળ વાયુ કે, બહાણેલાં કેવાં વાયેરે! ૬
 બોલે બોલે રે, પંખી દુર ક્રમમાં કે, બહાણેલાં કેવાં વાયેરે! ૭
 ભગ્યો ભગ્યો રે, પેલીગમ સૂરજ કે, બહાણેલાં કેવાં વાયારે! ૮
 શોભે શોભે રે, ડુંગર ને મેદાન કે, બહાણેલાં કેવાં વાયારે! ૯
 અભ્રે^૪ અભ્રે રે, વીટલાયલ પહાડ કે, બહાણેલાં કેવાં વાયારે! ૧૦
 જાયે જાયે રે, તરતાં સહુ અશ્ર કે, બહાણેલાં કેવાં વાયારે! ૧૧
 દીપે દીપે રે, તડકે તડ^૫ લીલાં કે, બહાણેલાં કેવાં વાયારે! ૧૨
 ગાયે ગાયે રે, જોગી જન ગીત કે, બહાણેલાં કેવાં વાયારે! ૧૩
 વાગે વાગે રે, દહેરાંઓના ઘંટ કે, બહાણેલાં કેવાં વાયારે! ૧૪
 દેખી દેખી રે, નર્મદ મન રીઝયું કે, બહાણેલાં ભલાં વાયારે! ૧૫

૩૦ એ ઢેકા બ્રહ્મા વિષ્ણુ ને રૂદ્ર એ ત્રણને દેખાડે છે. ને એ ત્રણ,
 ૨૦૮ સત ને તમ ગુણનાં રૂપકો છે.

૧ ખાણી. ૨ કમળ કુલ.

૩ ડુંગર ઉપરનાં આડથી ઢંકાયેલાં.

૪ વાદળોએ ૫ આડ.

ગોદાવરી અને તેનું તટ—સાંજે.

(ગરબી.)

હું તો ધારતો હતો તું મોટી અહીં^૦ જો;
 તે આ જોઈ ચાતુરભાસમાં^૨ નહાની સહી જો. હું^૦ ૧
 બોલું વાત તે શું તારી મુગધાતણી^૩ જો;
 મને તો ગમે છે પ્રૌઢ^૪ રસિકતા ઘણી જો. હું^૦ ૨
 તારો ઠાસો ઠમઠમાઠ^૫ આજો ખરે જો;
 ઓછું પાત્ર જેમ શબ્દ મોટો કરે જો. હું^૦ ૩
 ઘેનૂં^૬ એક પછી એક ઓળંગતી જો;
 તારાં માનને ઊતારનારી મળી જો. હું^૦ ૪

(શાર્દૂલવિક્રિંદિત વૃત્ત.)

સાંમે પારથિ આવતી તરિ કરી ઘેનૂ ઉંચી ડોકથી,
 સંધ્યા કાળતણે સમે નદિવિષે જોવું શું રૂઝું નથી! ?
 શોભીતા વડ પીપળા તરુ બિન્ન ખંતે કિનારે બહ,
 દહેરાં પથ્થરનાં ઉંચાં નિરખીને હરખ્યો શું અઝૂં કહું ? !. ૧.

(ભાગ બીજો-ગુજરાત.)

(માલિની વૃત્ત.)

દિલનું દરદ ડાખ્યું છેક મૂસાફરીએ,
 દરશન શુભ દીધું માહરે પ્રીય મિત્રે;
 કંટું બહુ જગલીલા પાન હવે નિરાંતે,
 દુખડું ગણું છું એ કે તે^૧ નહીં મારિસાયે. ૧.

૧ નાશકમાં. હું એમ જાણતો હતો કે, જેવી સુરત ભર્ય આગળ તાપી નર્મદા તેવી નાશક આગળ ગોદાવરી હશે, પણ એતો મૂળ આગળ માટે ઘણી નહાની છે.

૨ વરસાદ નોતો પડ્યો તેથી. ચોમાસામાં તો મોટી હોવી જોઈએ તે પણ નહીં.

૩ બાળક જુવાન; સંસારની ઘણી વાત ન સમજે તેનું.

૪ ડાહ્યું; પુક્ટ; ઊંડું.

૫ નદીમાં દુરો બાંધ્યા છે તેથી પાણી જથું નીચું વહે છે તેથી ઘણું ગોંધાટ થાય છે. ૬ ગાય. ૧ પ્રિયમિત્ર.

દુખ બહુ બહુ થાયે તંનને તો પ્રવાસે,
પણ નવું નવું જોઈ જીવને સૂખ થાયે;
અતિશય દુખ હોયે સર્વ પ્રેમીજનોને,
પણ સુખતેણિ આશે તે જણાયે ન તેને;
વિરહપિડિત જે કો હોય લેમેલર જેવો,
નિજ જન નિરખી તે તુર્ત ઊઠેજ તેવો.

૨.

સુરતથી તે મેં મદાવાદ સુધી આગગાડીમાંથી જોયલો દેખાવ.

(કટાવ.)

આવળિયાનાં, ઝાડો ઝાઝાં, છેટે છેટે, ધાસખેતરાં, પવનલહેરથી, ધણું
નમેલાં, પછી દૂરથી, ભરુચ શહેરને, બહુ શોભીતૂં, જોતાં ચાલ્યો, પૂલ
ઉપરથી, એ ટાણે તો, કહું વિશેષે, પૂલ થાંબલા, પાણી વાદળ, કાંઠા
હોડી, જોઈ રાચ્યો, ભરુચ મૂકતાં, આવ્યાં પાછાં, ચમરીવાળાં, ધાસખેતરાં,
પીળાં ફુલનાં, આવળ રાનો, જેમાં હરણો, બહુ તડકામાં, દૂર દૂર પણ,
પાંચ સાતના, જુથમાં ચરતાં, નિચી ડોકથી, કોક દોડતાં; રંગ રંગનાં,
પતંગિયાંઓ, અહિં તહિં ઉડતાં; આગળ વધતાં, રસાળ ભૂમી, આવી
એટલે, તેમાં થઈને, પવન આવતો, તેની લહેરે, ગાડીમાં હું, લોટયોતો
તે, જાગી ઊઠ્યો; ખેતર ઝાડો, જોયાં તેથી, વિસ્મયપૂર્વક, આનંદી બહુ,
થઈ રહ્યો જે, જર બાજરો, જેમાં થાયે, ખુબ સુસવાટા, પ્રાઈપણે સહુ,
પાંદડિ ડોલે, ધાન્યો ખીનાં, ધણું કરીને, કહું કોદરા, વળી બાવટા, અનુક્રમે
સહુ, આવ્યાં રૂડાં, તંબાકૂ ને, સણનાં ખેતર, ઉભી સોઠિને, પીળાં ફુલનાં;
આંખાંઓ તો, અસંખ્યાત છે, કો કોને તો, વાંધા^૧ વળગ્યા, રાયણુ ઝાડો,
કોઠીઓએ, કોઠ લટકતાં, કેળ વાડિયો, એ પરમાણે, વડોદરાને, લગતી
ભૂમી, રસાળ ઝાઝી, જોઈ આગળ, મહીનદીને, મહીકોતરાં, જેમાં પૂર્વે,
લીલ ધાતકી, વટેમાર્ગને, લૂટી મારી, સંતાઈ ઝટ, રહેતા નિર્ભય, ખરે
જગા એ, અહિં વસનારા, લીલ લોક તે, અને નદી પણ, આકૃતિપરથી,
કાળાં કામો, કરતાં હોયે, એમ નથી શું, જણાવતાં^૨ રે?, નદી વળી તે, ચંડિ

૧ મરવાની તૈયારીપર. ૨ એ વેલો આંખાને વિટલાઈ રહે છે. એ, આંખાનો રોગ છે. એવા વાંધાવાળા આંખાને કળ આવતાં નથી.

કાળિકા; એ દેવીના, મદનું ઝરણુ થઇ, શું નથિ બહેતી,^૩ ત્યાંથી દોડી,
નડીયાદની, રસાળ ભૂમી, જોઈ જાંહાં, સાંજ સમે તો, રવિ આથમતે,
પવને હિલતાં, લીલાં લીલાં, વિશાળ મોટાં, અંકાં ખેતર, વાડીઓમાં, જાત
જાતનાં, ફુલ ફળ ઝાડો, શોભિ રહ્યાં છે, વાયુસુગંધી, પૂલોમાંથી, મંદ
આવતી, એ સંધાંથી, આનંદે હું, સ્મૃત જાત પાણુ, બિંજે મુકામે, જાણૂં
હૂતું, તેથી શોભા, અનુપમ સાચે, આગળ ચાલી જોતો જોતો !! ૧.

મેમદાખાદથી તે અમદાખાદ જતાં ને અમદાખાદથી
ખેડે આવતાં—સવારની શોભા.

(પ્રભાતિયાં.)

ઊઠની ઊઠ તૂં ઊઠ આળસ તજી, બહાણું વાયૂં રહ્યો સ્મૃત કાં રે;
સરસ શોભા સહુ સીમને ચાંપતાં, જોઈ ગોવિંદના ગૂણુ ગા રે. ૭૦ ૧
ઝાડપર ખેસિને સાંમસાંમાં કરે, મોર મોટા મિટાજી મિટાજી;
ઝાડિમાં જીવડાં દ્રૂન્ દ્રૂન્ દ્રૂન્ કરે, કાગ વચ્ચે કરે કા ધુતાર. ૭૦ ૨
વાયુની દહેર તે જોરમાં આવતી, અંગને અડકતાં થાંડિ લાગે;
વનતણા વાયુ ને માર્ગને સેવતાં, આધિવ્યાધિ સહુ જાણ આધે. ૭૦ ૩
એ સમે ખેડુના બેલ ચરતા દિસે, સીમમાં પરસણોખનીચિ ડોકે;
દાંતથી બળ કરી ચાર કો તોડતા, વાગતી ધંટડી ખૂબ ઝોકે. ૭૦ ૪
ચાહરઅજવાળું તે જાણ વધતૂં અને, પૂર્વદીશા બહુ લાલ થાયે;
બિંબ સૂતોરિ તે નીકળે ઝટ પછી, દિગતણો રંગ બદલાઈ જાયે. ૭૦ ૫
નજર ઠરિ રાખતાં તેજમાં ઝાંખતાં, બિંબમાં બિંબ તરતૂં જાણાયે;
ચક્ર આકારમાં પ્રિ ઉંચૂં આવતૂં, ફૂદતૂં દેખિ આનંદ થાયે. ૭૦ ૬
ચિખરિ ટીટાડિયો લેલિ પીંજરિયો, ચલિ કાખેર હોલા ધણાયે;
કાગઝખિઓ^૩ અને લકડખોદો બહુ, સુસ્વરાં ગાયતો ખૂબ ગાયે. ૭૦ ૭
એ બધૂં જોઈને વળી ઉભાંખેતરો, છાતિ નર્મદતણી ખૂબ ઠરતી;
પાપખુદી સહુ જાણ સંતાઈ ને, ધર્મખુદી બહુ ખંડાર પડતી. ૭૦ ૮

૨-૩ એ બંને ઠેકાણે ઉત્પેક્ષાલંકાર છે. ૧ કાઠિયાવાડ તરફ પહોર
અથવા આડ દેહે છે. ૨ સુંદર. ૩ પાંખ કાળી અને શરીર રાતું એવું
કાગડાના જેવડું પક્ષી. ૪ પાકીને તૈયાર થયેલાં-(ઢળેલાં નહીં)

સમઝપિ થો ગ્રયા નહાઈઝપિ આવિયા, ધર્મશાળા બધી ખાલિ થઈ રે;
 ફિરણુ કો પૂટિયાં ઢોર સહુ છૂટિયાં, કીર્તિ કરતારની ગા ઉઠીરે. સં ૧
 જો નદી^૧ નિરમળી નીલ^૨ અંબર સજ, ગલિંચાર્ધ ધરી ખહાર નેટે;
 ચોરિથી દોડતી વાટ ટુંકિ શોધતી, સંગ સખિ લેઈ સિંધૂસુ^૩ લેટે. સં ૨
 પાણિમાં રહિ ઉભાં પાર જે નિરખતાં, સંધુ^૪ દીસે રળીઆમણૂરે;
 વંચે વંચે પગપ્રતિ માછલાં સળવળે, તાણુથી લાગતૂં ભય ધણૂં રે. સં ૩
 આવિ રહિ ડાળિયો પાણિ બપેર કો, ઝાડની જેતું મોટુંજ થાળૂં;
 પતટતણા ઝાડથી પાણિ આછૂં લિલૂં, ડાળઓળાથકી કાંધ કાળૂં. સં ૪
 લાંબિ બહુ ડોકના ઘોળિ બહુ પાંખના, બગ બધા બેસિ તાકે કિનારે;
 કો તરી પાણિમાં મારતા આંચ ડખ, કો વળી ખોલતા ઉડતા રેહ. સં ૫
 મળસકે બિઠિને નદિતટે ચાલ તહાં, જહાં ભિની ધરથી ચાર દૂધાં;^૬
 જહાં નહીં બહુ જનો જહાં દિસે ઢોર કો, જહાં પડે^૭ દૂરના કલ^૮ મધૂરા. ૬
 થાંડિની દહેરમાં નદિતણી દહેર જો, મંનમાં દહેર આવીજ રહેશે;
 સુષ્ટિસૈદ્ધ્ય તો ઠામ ઠામે બહુ, પાંમરો નર્મદો શું શું કહેશે?! સં ૭

અમદાવાદથી ખેડે જતાં લાલીગામ આગળ રાતની શોભા.

(ઢાળ-ઓખાહરણનો,)

દીકું આકાશ ખુબ ધનધોર, નહીં બાકિ દિગંતની^૧ કોર;
 બંને બાજુએ તારા ચળકે, કોઈ કહે બિડે તનખા સળગે. ૧
 બિડે આગીઆ ખેતરે ઝાઝા, તેમાં ચળકે તે લીલી માદા;
 નરને લલચાવવાનો ઠાઠ, જેને હોતો નથી ચળકાટ ૨
 એમ ખેતર તે શોભાયે, શબ્દ તમરાંના તમતમ થાયે;
 બેલ બરડ બરડ ધાસ આવે, કચ કચ્ચ વાગોળે તે ભાવે. ૩
 શબ્દ ધૂઅડ ને ઘો કહાડે, તે તો ભારી ભયંકર લાગે;
 વચ્ચે ગર્ધભ ભૂંકે એવો, જરા સંખાએ ના તેવો. ૪

૧ નક્ષત્ર; સાત તારાનો યુગ્મજો. ૨ વાત્રક, સાળરમતી એવી. ૩ લીલે
 પેાશાક; (રૂપક.) ૪ દરિયાને. (એ વર્ણન પ્રૌઢ વ્યભિચારિણીને પણ લાગેછો
 ૫ કીનારો; કાંઠો. ૬ એક નતનું કુમળું ધાસ-ગાણપતીને ચઢે છે)
 ૭ ગાયનનું સુર બાંધ થતી વખતે તે ઘણું મધુર લાગે છે.
 ૮ અર્થ ન સમજાય તેવો પણ મીઠો લાગતો સ્વર.
 ૧ દીશાનો અંત ખતાવનારી લીટી.

ઝેવી ખીહામણી કહી રાત, તોઝે આનંદ રહે મુજ સાય;
ધણે ગંભીર દેખાવ જોઈ, રહ્યો ઝાઝો લીલાપર મોહી. ૫

ભરૂચથી કપારવડ જતાં હોડીમાંથી જોયલી નર્મદાની શોભા.

(ગરબી.)

નર્મદા શું ગાળી શોભા સાંજની;
હાંરે પવન પાણિ વાદળ રંગના મુસાજની-હોજરે. નં ૧
હાંરે પાણી જંરમાં ઉછાળા નોતું મારતું;
હાંરે પ્હોળા પટ્ટી દેખાતી પ્રૌઢ નાર તૂં-હોજરે. નં ૨
હાંરે વીળ^૧ ખળખળી ધીમે ચઢીને આવતી;
હાંરે તેતો હોડિમાંથી જોઈ મુણી ભાવથી-હોજરે. નં ૩
હાંરે ડહોળાએલ નીર રંગ તે ભૂરો હતો;
હાંરે આંખો રવેત^૨ આસમાનતણો દીસતો-હોજરે. નં ૪
હાંરે પાકા રંગના ભૂરા તે સાંમે કુંગરા;
હાંરે ગળી રંગનાં ટાંચે તો ભૂરા વાદળાં-હોજરે. નં ૫
હાંરે કાંઠે ધાસ લીલાં ઝાડ બહુ શોભતાં;
હાંરે ચારે ગાય ભેંસ ઢોર ખાતાં હતાં-હોજરે. નં ૬
હાંરે આવે મંદ મંદ વાયુ ખૂશ લાગતો;
હાંરે હોડી ચાલતી તેને ધણો સવા^૩ હતો-હોજરે. નં ૭
હાંરે એક વાછડી કાંઠે રે મથતી ધણી;
હાંરે પડી જતી તે ઊંચે જતાં જી^૪નીભણી-હોજરે. નં ૮
હાંરે ગુલાખી ઘેરો તે રંગ આસમાનનો;
હાંરે ગુલાખી પુલોનો પાણિના મેદાનનો-હોજરે. નં ૯
હાંરે સુદી તીજનો ઉગેલ ચંદ્ર તે સમે;
હાંરે દહેરિયાંની રમ્ય દહેરમાંહી મન રમે-હોજરે. નં ૧૦
હાંરે પવન સામટો પડી ગયો પછી ખરે;
હાંરે લીલા પ્રહનની જોઈ શી આંખો ઠરે!-હોજરે. નં ૧૧

૧ સરતી ૨ ઘોણું. ૩ સારો પીકનો પવન. ૪ ગાય; વાછરડીની મા.

કપીરવડ.

(શિખરિણી વ્રત.)

ભુરો ભાર્યો ઝાંખો, દુરથિ ધુમસે પહાડસરખો,
 નદીવચ્ચે ઊભો, નિરભયપણે એકસરખો;^૧
 દિસ્યો હાસ્યો જોદ્ધો, હરિતણું દૃઢે ધ્યાન ધરતો,
 સવારે એકાંતે, કપીરવડ એ શોક^૨ હરતો. ૧
 કદે દેખાવે એ અચરતિ જણાએ જગતમાં,
 ખરે એ મહારાનો, મગડુળ રહે દેશ નવ કાં?
 મનાએ સત્સંગે,^૩ પવિતર કપીરાભગતમાં,
 પ્રજ્ઞની^૪ વૃદ્ધીએ, નિતં અમર કહેવાય નવ કાં? ૨
 જતાં પાસે જોઈ, વડ નહીં વડોનું વન ખરે,
 મળે આડા ઊભા, અતિ નિકટ^૫ નીચે ઉપર જે;
 વડો ઝાઝા તોએ, સહુ બળીગયે એક^૬ દિસતો,
 વળી સંધાઓનું, અસલ જિવતું એક મુળ તો. ૩
 ક્રિયું ડાળું પહેલું, કંઈ ન પરખાએ શ્રમ^૭ કરે,
 ધસેડયો પાડીને, અસલવડ^૮ રેલે જન કહે;
 તણાયાછે ભાગો, ધણિ વખત જો એ વડ^૯ તણા,
 તથાપી^{૧૦} એ થાએ, પુટ વિસગુણાસો^{૧૧} પરિધમાં^{૧૨} ૪
 પુટી ડાળોમાંથી, પ્રથમ તડુકરી^{૧૩} નિકળતા,
 ખુંચે તેવા તંત્ર, વધિજઈ નિચે જે લટકતા;

૧ દળતો નહીં પણ ટટાર સીધો.

૨ હાર્યો જોદ્ધો પોતાનો શોક કરતો હોય તેવો કપીરવડ છે. અથવા, કપીરવડ, જોનારનો શોક હરે છે.

૩ એવું કહેવાય છે કે-કપીર કરતો એ ઠેકાણે આવ્યો અને પછી તેણે વડનાં મુળિયાનું દાતણ કીધું ને પછી એલ ઉતારી ફેંક્યું તે મુળિયામાંથી આવડો મોટો વડ થયો છે. કારણ ગમે તે હો તોપણ એટલું ખરું બાસે છે કે કપીરે થેડા દાહાડા પોતાની જોડક અહીં રાખી હશે ને એ ઉપરી લોકોએ નામ પાડ્યું હશે. ૪ એક વડમાંથી ધણી વડવાઈઓ થઈ છે.

૫ પાસપાસે. ૬ એક વડ.

૭ શ્રમથી તજવીજ ને ખોળ કરતો. ૮ સહુથી પહેલું ડાળું.

૯ બધા કપીરવડ-વડવાઈઓ મળીને.

૧૦ તોપણ. ૧૧ જોહનર (અંગ્રેજ ચોપડી ઉપરથી.)

૧૨ ધેરાવો. ૧૩ ઝાડની.

જટાની ૧૪ શોભાથી, અતિશ શરમાઇ શિવ ઉઠ્યા,
 જટાને ૧૫ સંકુલી, વડ તજિ ગિરીયે ૧૬ જઈ રહ્યા. ૫
 જટા લાંબી લાંબી, મુળથડથિ થોડેક દુર જે,
 નિચે ભૂમીસાથે, અટકિ પછિ પેસે મહિં ૧૭ જતે;
 મળી મૂળીયાંમાં, શ્રિ નિકળિ આવે તડુડુપે,
 થડો બાંધી મોટાં, ધણિક વડવાઈ ૧૮ કરિ રહે. ૬
 વળી ડાળો મોટી, ધણિક વડવાઈથિ નિકળે,
 જટા પાછી જેને, અસલ પરમાણેજ લટકે;
 નવાં બાંધી થાળાં, નવિન વડવાઈ ઉગિ બને,
 નહીં નહાની નહાની, પણ મુળતરુલ્ય ૧૯ જ કહે. ૭
 કહૂં એવી રીતે, અર્ગાણુત વડો ઉત્પન ૨૦ થયા,
 જિવે જે સંધાઓ, અસલ મુળિયાંથી રસભર્યા;
 બહૂ ડાળી ડાળાં, પરસપર પત્રો ૨૧ ભળિગયે,
 ઘટાની શોભા તો, સરવ જનને વિસ્મિત ૨૨ કરે. ૮
 વડો વચ્ચે વચ્ચે, તડુ અવર આસોપલવનાં, ૨૩
 વડોથી ઊંચાં છે, ખિચખિચ ભરયાં પત્રથિ ધણાં;
 ઘણાં આંખા ભેગા, વળિ ધણિક સીતાશ્રિ ઉગે,
 બિજાં આડો છોડો, વડનિ વચમાં તે જઈ ધુસે. ૯
 ઉનાળાનો ભાત્રુ, ૨૪ અતિશ મથિ ભેદી નવ શકે;
 ઘટા ઊંચે એવી, જન શિતળ છાયા સુખ લિયે;
 ખુલી બાજૂઓથી, બહુ પવન આવી જમિનને,
 કરે ચોખ્ખી રૂડી, પછિ મિત ૨૫ થઈને ખુશિ કરે. ૧૦
 ધણાં જંતૂ પંખી, અમળ સુખ પામે અહિં રહી,
 ઘણા જાત્રાજૂઓ, અહિં ઉતરતા પુણ્ય સમજ;

૧૪ વડની જટા. ૧૫ પોતાના માંધાની જટા. ૧૬ કેલાસ. (હત્રેક્ષા)

૧૭ બાંધી અંદર.

૧૮ એક વડની જટા જમીનમાં જઈ પાછી આડપે બહાર નિકળી આવે તેને વડવાઈ કહે છે.

૧૯ સરખી. ૨૦ ઉત્પન્ન; પેદા.

૨૧ પાંદડાં. ૨૨ અજળ પમાડે. આ તે શું એમ જોવાથી રકટક લેયા કરાવે. ૨૩ આઠોપાલવનાં આડ. ૨૪ સુરજ. ૨૫ જેટલો તેઈએ તેટલો;

ધણા શીકરીઓ, ગમત કરતા રેહ બહુ અહીં,
હજારો લોકોને, અડચણ સમાતાં અહિં નહીં. ૧૧
અહીંયાંથી જોવી, ચક્રચક્રિ જોતી નદિ દુરે,
પશૂ કો જોવાં જો, અહિંતહિં ચરે ખેટ^{૨૬} ઉપરે;
ઘટા ભારે જોવી, શબ્દ સુણવા કોઈ ખગના,^{૨૭}
દિલે વાયૂ લેવો, સુખ^{૨૮} નવ હિણા લે કરમના. ૧૨
ઘટા થાળાં લીધે, ધણિક ફરવાને ગલિ થઈ,
બખોલો બંધાઈ, રમણિય બહુ ખેઠક બની;
નિરાંતે જેમાં તો, ખુશિયકિ રમે લાલ^{૨૯} લલના,
નિરાંતે જેમાં તો, ખુશિયકિ રહે જોગિ જપમાં. ૧૩
દિપે છાયા^{૩૦} જાડાં, હરિત^{૩૧} કુમળાં પત્ર હુમસાં,
વળી રાતા ટેટા, ચુગિ^{૩૨} બહુ જોવો પેટ ભરતા;
પડે બાજુએથી, બહુ ખુસતુમાં રિંગકિરણો,^{૩૩}
નિચે ચળકે તડકે, બરફસરખાં ઠારથિ પડો.^{૩૪} ૧૪
હરી^{૩૫} મારી આંખો, કબિરવડ તૂટે નિરખિને
ખરી^{૩૬} પાપી ખુદી, ખરિજ ડુડિ જાત્રા થઈ મને;
વિશેષે શોભેછે, ગભિર^{૩૭} વડ તૂંથી નરમદા,^{૩૮}
કૃતાર્થી^{૩૯} મોટો* હું, દરશન વડે છૂં નરમદા. ૧૫

માફકસર. ૨૬ જે ખેટ ઉપર કબીરવડ છે તે ખેટ મોટા છે. પંદર મૈલનો આસરે ઘેરાવો કહેવાય છે. હોડીવાળાઓ કહે છે કે સવારે નિકળ્યા હોયએ તો સાંજે હોડીએ પ્રદક્ષણ કરી રહેવાય. ગુણોર નામના વાંસીઆ ઠાકોરના ગામ આગળથી નર્મદાના બે કાંઠા જુદા પડે છે.

૨૭ પક્ષી. ૨૮ એ સુખ કરમના હીણાથી નજ લેવાય. ૨૯ વરવહુ; આશક માથુક. ૩૦ છાયા કરીને. ૩૧ લીલાં. ૩૨ ચાંચ મારીને ખાધને. ૩૩ રંગ રંગ બતાવે તેવા કિરણો. ૩૪ જંતુઓનાં પડો—જેવાં કરો-જિયાનાં તેવાં, પણ મોટાં.

૩૫ સતોષ પામી. ૩૬ ખરી પડી; જતી રહી. ૩૭ ગંભીર; પ્રૌઢ. (ઓ વડ!) ૩૮ નર્મદા નદી. ૩૯ કરવાનું તે કરી ચુકેલો; સુખી; ઈચ્છુ ક્ષણ પામેલો. * એક ખુણે વાડી છે, કુવો છે અને ઝુંપડીમાં એક બાવો, રાતદાદો રહે છે. અહિં કબીરની મૂર્તિ છે.—તેની આંખ મોટી કાળી અને ચપળ ખુદ્દિ દેખાડનારી છે. નાક લાંબુ છે. મોઢાડું લાંબું છે પણ કદમાં પાતળું છે. (ભરાવ નથી). મૂઠ આછી ને જરા સફેદ છે. માથે કબીર પંથના લોક ધાલે છે તેવી ટોપી છે, અંગમાં ગ્રસો પેહેરેલો છે અને પવિત્રી કોટ ઉપર આવી

સુરતથી મુખ્ય આવતાં દરિયામાં ચંદનીની શોભા,
(રખતો.)

આહા પૂરી ખીલી ચંદા, ^૧ શિતળ માધુરી છે સુખકંદા. ^૨ આહા
પાણીપર તે રહી પસરી, રૂડી આવે લેહર મંદા. ^૩ આહા ^૧
શશીલીટી ^૪ રૂડી ચળકે, વળી હીલે તે આનંદા. ^૫ આહા ^૨
ઊંચે ભૂરં દીપે આસમાન, વચે ચંદા તે સ્વછંદા. ^૬ આહા ^૩
નીચે ગોરી ઠારે નેનાં, રસે ડૂબ્યા નરમદ અંદા, ^૭ આહા ^૪

જગતકક્ષાની સ્તુતી.

(લાવણી.)

શી શોભા ને શો સાજ, જગતના રાજ, ગાવે જસ હારા,
કવિ ભકતો હાર્યા હામ, કામ ખુબ ન્યારાં. ^૧ ટક.
કહું રચના શી પાતાળ, પોપડા હાળ, જમિનની જતો,
જુનિ ચીજ જુદી ઉદભીજ, ^૨ જીવ બહુ જહાં તો; ^૩
ધણિ સૃષ્ટીઓ બદલાઇ, કમે મંડાઇ, જુદી નહિ વાતો,
નમુના નિશાણી તેનિ, છેજ હમણાં તો;

(શૂલ.)

પડ માટિતણાં વિધવીધ, વળી કંકરનાં,
છે અનુક્રમે નહિ અહીં, ચુના પથ્થરનાં,
જડ ખોખાં પથ્થરરૂપ, ભુચરજલચરનાં,
સુતું લોહું વાપરે જન, સરવ ધરધરનાં,

રહેલી છે. પલાંઠી મારેલી છે પણ તે ઝલામાં ઢંકાઇ ગયેલી છે. મૂર્તી ઉપરથી
તે ઘણો ચપળ સુદ્ધિનો માલમ પડે છે. ^૧ ચંદની. ^૨ સુખનું મૂળ એવી.

^૩ ધીમી ધીમી. ^૪ ચંદ્રના પ્રકાશનો પાણી ઉપર વધારે ચળકતો જે
સેફો પડે છે તે (એ સેફો તથા એ સેફોનાં પાણી ભરતીથી ઉતાવળાં જ્યાં
નીચાં થયાં ફરતાં—કુદતા હોય છે તે.) ^૫ આનંદ આપનારી (શશીલીટી).

^૬ (આસમાન અને જમીન એ બેની વચમાંની ચંદની—હવામાં ધુનતી
ચંદની પોતાની ઇચ્છામાં આવે તેવી જણાય છે—વખતે ઘણી સફેત, વખતે
ફીફી લીલી અને વખતે ભુરી-હવાની હાલત પ્રમાણે દેખાય છે.)

^૭ પોતે (રસેડુબ્યા—કુદરતના વિચારમાં ધૂમ થઇ ગયા.)

^૧ આડપાન.

રચું સર્વ માનવીકાજ, આણિ દિલ દાજ, કષ્ટ હરનારા,
તુજ ડહાપણના ભંડાર, ચાર અપારા.—શી શોભા ને શાં ૧
કહું રચના શી આકાશ, સુરજ પ્રકાશ, ગ્રહોમાં રાજે,
ઉજ્જ્વળતા પૃથ્વિને દિયે, ઝાડનિવકાજે; ૧
વણિ રાતે રજનીરાજ, નખેતર સાજ, ખૂબ ખીરાજે,
વાયુની આવતી દહેર, સ્થીરતા છાજે; ૨

(જૂલ.)

રવિ ચંદ્રતણા મારગો, રાશિ કહેવાઝે,
સુદ વદે ચંદ્રની કળા, વધી ધટિ જાઝે,
ગંગા^૨ ચાંદરણું દેખિ, દીલ ખુસ થાઝે,
વાદળના રંગ અપાર, વિવિધ સોહાઝે,
૨ અધર રહ્યા સહુગોલ, ગંભિર છે પોલ^૩, તું જગદાધારા,
ખટખટતૂતણા નિયમીત, કસ્યા તેં ધારા.—શી શોભા ને શાં ૨
આ સૃષ્ટીનો શ્રો ઠાઠ, શોભિતાં હાટ ધણે ઠેકાણે,
તડુલતાયકી ભરપૂર, પાણિ પાપાણે; ૧
પશુ પંખી માનવ જાત, મચ્યો છે સાથ, નાટકો જાણે,
કુપ રંગે ગૂણે સ્હોય, હરે મન ગાણે; ૨

(જૂલ.)

સહુ ઉભાં ખેતરો હિલી, કરે ચળકારા,
કલ પંખિતણા દુખ હરે, મધૂરા ખ્યારા,
સમિ સાંજ સિંધુ લેહરે, દિપે નદિ નાળાં,
નગ વન ઉપવન મેદાન, રાત રઢિઆળાં,
સહુ સાદું સલૂણુ આમ, તોય બહુ કામ, ચતુર રચનારા,
ઘટઘટમાં શક્તિ અગાધ, બોધ સહુ સારા.—શી શોભા ને શાં ૩
કહું લીલાલાડી એમ, લલિત ને ક્ષેમ, લાડતી ભાવે,
ખુબ નાચે ઠામે ઠામ, પ્રીત ઉપજાવે, ૧

સજિ સાડી સુંદર નેક, રાખિ બહુ ટેક, નેન નચાવે,
નિત ગાય મધૂરાં ગીત, સર્વને ભાવે;

૨

(જૂલ.)

સર સિંધુ નદી જળ કરી, કૃપા તેં પાપૂં,
વન ઝાડ ખહાડતણું રમ્યપણું દરસાવ્યું,
બહુ ખગોતણું સુસ્વરં ગાન સૂણાવ્યું,
વળિ બધે બતાવી ધર્મ દાન કરાવ્યું,
ક્યૌં નર્મદને મનશુદ્ધ, આપિ બહુ બુદ્ધ, પાપ દહનારા,
સ્તુતિ ગાઈ વધૂ શુદ્ધન્ય, લિલામૃતધારા.—શી શોભા ને શો ૦ ૪

(૧-૧)

શૂરવીરનાં લક્ષણો.*

* સંજોગ હોય તો શેહેરની ધાંધલમાં રહેલું સાડું છે, બાકી વિજોગ-દુખ નેવારવાને તો મુસાફરીજ આસડ છે. પણ શેહેરમાં રહ્યાવના તો ચાલે નહીં; પછી મેં માડું દુઃખ આણું કરવાને વીરરસનાં કાવ્ય વાંચવા માંડયાં—ને સારાં નસીબે ‘ઈલિયડ’ જે મેં કદી વાંચી નોહોતી તે મેં વાંચવા માંડી તેથી હું માડું દુઃખ વિસર્યો, ને પછી મેં તેવું કંઈ લખવું ધાર્યું. કબીરનાં પદમાં ઝડાકો સારો હોય છે તે વાંચતાં મને એવું લાગ્યું કે આહા! કબીરે પોતાનાં પદોમાં ધર્મસંબંધી વિષય ન લખતાં રાજસંબંધી ને દેશાભિમાનસંબંધી લખ્યું હતું તો દેશના હુકમાં તે કેટલો ફાયદો કરત—ને મારી પણ કબીર-પદના ઢાળમાં કવિતા કરવાની ઇચ્છા થઈ હતી, તેથી મેં એ પદો બનાવ્યાં છ. એ પદો ચાર ચાતને લાગુ પડે છે. બુદ્ધમાં શત્રુની સામે લડવા જવાને યોગ્ય થવામાં ક્રિયા ક્રિયા ગુણો રાખવા જોઈએ તે એક, આ ભવરણમાં માણસે પોતાની ઉપર આવી પડતી આપત્તિમાં—આધિ, વ્યાધિ, ઉપાધિ દુખી દુઃખમાં કેમ વર્તવું તે મીજ અને બ્હેમરૂપી શત્રુની ઉપર સુધારાએ કેવી રીતે સજ થઈ લડવું અને તેથી શા લાભ થાય છે તે ત્રીજી, અને ઉપરી સરકાર જીલમ કરતી હોય તો રેયતે કેમ વર્તવું તે ચોથી. આ પદો જે અનુક્રમે છે તે અનુક્રમ પણ ધ્યાનમાં રાખવાજોગ છે. જોધો મરશે તો તે પણ દેશને માટે મરશે, માટે મરવાથી નીહીવું નહીં. (આહા કેવાં યશગીત ગવાયે). જોધો ફત્તેહ કરશે તો આવાં પીત ગવાશે (જય જય જય જય જય જય, બોલો સહુ ભાઈ) માટે ઉઠો! બોલો—(ઝટ ઝટ ચાલોજ) આદિ લઈ. એ પદોમાં ‘ખડ’ તે કાં ના કેહેવું’ એ ‘ખડ’ છે તે મને ઈનકમટાક્સસંબંધી સરચારજ થયો હતો તે ઉપરથી અને શુ તો ધીરાનૂં ધીરાનૂં’ એ, ખ્યાર પૈસાસંબંધી હું તે વખત ગભરાટમાં તો તે ઉપરથી. એ પદોમાં માણસે—કુલીન ગૃહસ્થે સંસારરણમાં ખરા જોધા માણે કેમ વર્તવું એસંબંધી ને બીજી ઘણી એક દુનિયાદારીસંબંધી નીતિ બતાવી છે.

પદ ૧ બું.

ફરી જોખનિયું આપે, હરિ તું ફરી જોખનિયું^૧ આપે—
 હિંદુદેશને થાપે, હરિ તું નીજ^૨ કરીને થાપે—ટેક.
 ભર જોખનમાં બન્યો વૃદ્ધ તે, હરે યોગ્ય સરાપે—હરી૦ ૧
 તન^૩મન^૪ધન તે ગુમાવિ બેઠો, મદ^૫આગસને પાપે—હરી૦ ૨
 બિલે^૬ મહોડે તે રઝળે ટટળે, રીખાએ ત્રણ^૭ તાપે—હરી૦ ૩
 ભણ્યો શૂર તે આજ જણાએ, બહેમી કાયર છાપે^૮—હરી૦ ૪
 પુત્ર પુત્રિ યશ અલાપ^૯ કરતો, તે રાએછ વિલાપે—હરી૦ ૫
 શિક્ષા ઘટતી થઈ ને લાગી, તું વણુ કો દુઃખ કાપે—હરી૦ ૬
 પસ્તાતા ડાહ્યાપર^{૧૦} કરવી, કૃપા હવે માખાપે—હરી૦ ૭
 દુષ્ટ^{૧૧} નામ તે ઝટ તરી આહે, કીર્તિ જગે ફરિ વ્યાપે—હરી૦ ૮
 હિંદુ દેશ માનીતો હારો, પ્રથમથકીજ અમાપે^{૧૨}—હરી૦ ૯
 ભણિગણિ શૂર થઈ તે^{૧૩} લે જસ, નર્મદ પ્રહાપતાપે^{૧૪}—હરી૦ ૧૦

પદ ૨ બું.

વાદળ^૧ ફાટવા માંડયું હવે છે, ધ્રુવાદિ^૨ કંઈકંઈ નજરે પડેછે.—વાદળ૦ ટેક.
 રાત વીતી હવે બહાણું રે. વાસે, ઠરતા^૩ બપોર પછી ઝટ થાસે—વાદળ૦ ૨
 દરિયો તોફાની તે ધીમેજ હાલે, પૂઠના પવનથી ધણું બહાણુ ચાલે—વાદળ૦ ૩
 ભણિસૂખ લો હરી અનુકૂળ^૪ જાણું, નર્મદજોષીનું પાકયું અખ્યાણું—વાદળ૦ ૪

પદ ૩ બું.

દેશતણું હિત ચહાવું, ભાઈ, દેશતણું હિત ચહાવું— ટેક.
 દેશ કામમાં જીદાં પડીને, લડતાં નહિં પડિ^૧ જાવું—ભા૦ ૧

૧ ચહાવતી કળા. ૨ પોતાનો; પ્યારો. ૩ શરીરબળ (હિંદુઓમાં આગળના જેવું શરીરબળ નથી.) ૪ બુદ્ધિબળ. ૫ લક્ષ્મીચક્રી મદ ને આગસ ઉત્પન્ન થાયછે અને એથી પાછી લક્ષ્મી જાય છે. ૬ ઉદાસ; બાવર; શીકું પડેલું. ૭ આધિ, વ્યાધિ ને ઉપાધિ. ૮ જે ભણ્યો કેહેવાતો તે બહેમી અને શૂરો તે કાયરની છાપે આગળાય છે. ૯ ગીત ગાતો (જે દેશ પોતાનાં છોકરા છોકરીની બડાઈ કરતો.) ૧૦ પસ્તાતા ને ડાહ્યા એવા દેશ દીકરાપર. ૧૧ ધણેજ. ૧૨ દેશ. ૧૩ પરાક્રમ કરવાની શક્તિથી (કૃપાથી.) ૧૪ બહેમ-દુઃખ-આકૃતનું તોફાની વાદળ. - ૨ ધ્રુવગેરે તારા (સુધારે) થવા માંડયો તેનાં ચિન્હો.) ૩ બપોરે સૂરજ ઠરતો માલમ પડે છે તેમ આખાદી ઠરે-રેહ. બપોરપછી નમતો પોહોર થાય છે તેમ ન થાય પણ દેશની આખાદાની હમંશ કાએમ રેહે. ૪ મેહેરખાન; મદદ કરનાર. ૧ પડતી હાલતમાં આવવું.

ખે લડતા ત્હાં સ્વાર્થ સાધવા; થાય ત્રિજનનું આવવું-ભા૦ ૨
 ધણે દીએર પણ કટુ^૩દ્રુગ મળતાં, કુસંપ વૃક્ષ ન વાવું-ભા૦ ૩
 દેશ લાભમાં સ્વાર્થ થાય છે, ડગલું કાં ન ઉઠાવું-ભા૦ ૪
 દેશ લાભમાં કામ હોય તે, સ્વાર્થ મુંકીતે બળવું-ભા૦ ૫
 સ્વાર્થ કોકના કદી બગડતા, પણ સહુનું શુભ^૪ થાવું-ભા૦ ૬
 દેશ બગડતે સ્વાર્થ સર્વના, બગડે ને શરમાવું-ભા૦ ૭
 હોય કુત્રામાં થાય હવાડે, જળ દષ્ટાંત બતાવું-ભા૦ ૮
 રૂડો દેશ તો ઘેર ઘેર છે, રૂં રૂં ખાવું^૫-ભા૦ ૯
 'દેશસાર સહુ કરો કામ જન,' એવું સંઘે ગાવું-ભા૦ ૧૦
 ભણી ગણીને નર્મદ સહુએ, દેશનું નામ તરાવું-ભા૦ ૧૧

પદ ૪ થું.

રડયાં કરે શું વળશે, ભાઈ, રડયાં કરે શું વળશે.- ટેક.
 ભૂત^૧તણો બહુ શોક કરતાં, ભવિષ્યમાં શું મળશે?-ભા૦ ૧
 શરમાઈને બેસિ રેહતાં, દળદર તે શું ટળશે?-ભા૦ ૨
 નહિં નહિં એમ કંઈ નહિં સુધરે, ઉલટો જીવડો બળશે.-ભા૦ ૩
 કમર કેસી તજવીજો કરતાં, ઉઘમ ઝાઝો ફળશે.-ભા૦ ૪
 ડાહ્યાપણુ ચાનક હિંમત ધરતાં, વિધનો સંધાં ગળશે.-ભા૦ ૫
 ભણે ગણે દલગીરી કહાડે, નર્મદ ભાએગ ભળશે.-ભા૦ ૬

પદ ૫ મું.

વા:વા ભાભીજી, આ ચોળી તમે ઢિંક પહેરીજી- ટેક.
 એમ વચન કો કહે આપણને, તે શું સાંખી રેહેવું;
 મરદ છતે હિજડામાં ખપવું, કલંક કુલિને^૧ લેવું?-વા:૦ ૧
 અસહ્ય^૨ કર્મો રાજા ગુરૂઓ, કરે તે નજરે જોવાં;
 મદદ કરી થઈ દલાલ રેહવાં, પછી શું અંતે રોવાં?-વા:૦ ૨

૨ દીવસે. ૩ કડવાં. ૪ કલ્યાણ.

૫ ખાવા પીવાનું સુખ. (દેશ આબાદ હોય તો અકેક જણનું ઘર પણ આબાદ હોય.

૧ ભૂતકાળ-જયો વખત. ૨ દુર થશે.

૧ ઊંચા કુળના-ખાનદાનના થઈને માથે બટ્ટો લેવો?

૨ ન સંખાય તેવાં.

ખિહકણ આંચલા જીવ કરીને, નરરૂપને ધિક્કરાવ્યું;^૩
 હુરિયો હુરિયો કરે શત્રુઓ, તેથી ના શરમાવ્યું ?-વા:૦ ૩
 પહાણાઓને^૪ કંઈ ના લાગે, ઉપરી શત્રુ બોલે;
 ખુની હાથ તે રાખે પોલો, ઉંદરપેડે ફેાલે.-વા:૦ ૪
 હાય હાય એ શૂં ના કહેવું,^૫ હૈડામાં ના બળવું;
 છતે ચેતને પહાણા ઠરવું, કાંના અરિસું^૬ લડવું ? વા:૦-૫
 ભણીગણી પુરૂપાતન નર્મદ, બતાવિ દો જન બહેલા;
 ખરા મરદ તેવારે આક્રી, હથેલિ કુટતા^૭ પેલા. વા:૦-૬

પદ ૬ હં.

ખરૂં તે કાં ના કહેવું, ભાઈ, ખરૂં તે કાં ના કહેવું?
 ડરી શું બેસી રહેવું, ભાઈ, ખરૂં ટેક.
 નીજ કારણે ઉઠાંગ બાંધી, ઉપરી ધન બહુ માંગે;
 હાય નહીં સત્તા તોએ શૂં, ડરીને સંધૂં દેવું ?-ભાઈ૦ ૧
 હાસ્યાને લૂટે તે જૂદું, વળી ખંડણી માંગો;
 એવાને આપી દધને શૂં, પછી ફોડીયું^૧ લેવું ?-ભાઈ૦ ૨
 બકરાને જીલમીઓ મારે, સંહિથી તો તે બીડીએ;
 સહીં છતે બકરાંથી ભુંડું, રિખાઈ દુખ શૂં રહેવું ?-ભાઈ૦ ૩
 ભણી તું નર્મદ વિવેકસાથે, ખરૂં કહેતાં ના બીડીએ;
 મળી જતો સહુ કહો તો ફાવો,^૨ ડરે જીલમી તહેવું,-ભાઈ૦ ૪

પદ ૭ મું.

બૈરાંને ના જોરા બતાવો, મરદોમાં બહાર આવો. રે-ટેક.
 બૈરા આગળ કરી બઝાઈ, તેમાં શી મોટાઈ રે;
 કુમળી લોળી જોરસાળી, પિંગળે બહેલી ભાઈ રે-૧.

૩ લોકો ધિક્કારે તેમ કરાવવું. ૪ પથરા; દોડા. (પથરાને કંઈ ના લાગે એવું ઉપરીઓ બોલે.) ૫ સમજવું. ૬ દુશ્મન સાથે. ૭ હીનડા.
 ૧ કાચલું (લીખ માંગવાને.)
 ૨ સંપ કરીને ઉપરીની સામે થઈને તેઓને ખરૂં કહેશે તો તેમાં ફાવશે અને વેળાએ એટલા ફાવી જશે કે જીલમીને પણ ડરવું પડશે.

‘હું’ તો લાયક ભણ્યો મણ્યો ને, સાહસિક હું મુજ પ્યારીરે;’

એમ તડકાથી છળ^૧ કરતાં, જીતે આખર^૨ નારીરે—ઐ૦ ૨
પનઘટપર વિધ વિધ રિત તરતાં, ભુસકા મારી મારીરે;

બહુ ચતુર ને પરાક્રમી પણ, જીતે આખર નારીરે—ઐ૦ ૩
ઐરાંમાં પીરસતાં જાંચલે, વાસણ વજને ભારીરે;

બણીઠણીને દોડે ધમ ધમ, જીતે આખર નારીરે—ઐ૦ ૪
કો દાઢે ભોપાળૂ નિકળે, પ્યારી ન રેહે હારીરે;

હારી એવી મોટી જીત^૩ કે, રહે ગુમાવી પ્યારીરે—ઐ૦ ૫
ઐરાંએને ખતાવવાને, લશ્કરી વેષ^૪ ન રાખોરે;

ઐરાંએથી માન પામવા, સહસા વેણુ^૫ ન ભાખોરે—ઐ૦ ૬
ચાર મરદમાં તનમનધનખળ, કાઢ્યું તે પુરૂષારથરે^૬;

જગે જગે જુગજુગ રેહે જસ, નવ જાએ શ્રમ વ્યર્થરે—ઐ૦ ૭
જનાની પોચા જુવાનીઆની, જુવાની તો ધિક્કારેરે;

મરદોને રણથંભે^૭ ખાઝે, તેતો^૮ બહુ વખણાએરે—ઐ૦ ૮
ભણી ગણીને યોગ્ય પ્રસંગે, શસ્ત્ર તમારું કહાડોરે;

પુરૂષારથ દેખાડી નર્મદ, લો જસ જગમાં ધાડોરે^૯—ઐ૦ ૯

પદ ૮ મું.

નખળાપર ના હાંથ ઉગામો, નહિં તેમાં જસ પામોરે. ટેક.

નખળાને સખળો સપડાવી, કીરત માને ભારેરે;

તે માને પણ લોક ન માને, શરજનો ધિક્કારેરે. નખ૦ ૧

શર હોય તે શરને જોએ, રાજી હારે થાએરે;

પરાક્રમી વખણાએ જગમાં, કદિ તે હારી^૧ જાયેરે. નખ૦ ૨

૧ ઠગાઈ; છેતરવું—ભોળવવું તે. ૨ ખરાઈના તડકાથી ઐરીને ફેસ-લાવી તો તેમાં શું? આખરે ઐરીનેજ જીતી (કાંઈ મરદને તો ન જીત્યો.)

૩ (વાંકામાં) મોટી કે જીતેલી વસ્તુ ગુમાવીને આખરે રૂઠું પડે.

૪ જવાંમરદી દેખાડવા તંજ હુગડાં પેરવાં. ‘વાલનદીર કુર’માં કેટલાક જુવાન પારસીઓએ એજ અતલજો નામ નોંધાવ્યાં હતાં.

૫ ‘ચગર વિચારે એકદમ ખોલી દેવું’ તે.

૬ મુઝે અદા કરવાની જે દરજ્જા તે; મદદ.

૭ લડાઈના મેદાનમાં દાટિલો થાંખલો. ૮ તે જુવાની. ૯ ખોલો નારી; બંદો; મોટા.

૧ કદ હારે તોખણ તે વખણાયલે.

શ્રવેતી સામાં જોઈ શ્રવેતી, છાતી ઉઘી આવેરે;
કીરતીની કલગીનેમાટે, લડે તે બને ભાવેરે. નખ ૩
હાથ કરે નખળાપર જે કો, પાપી તે કહેવાએરે;
જગે જગે નાદાન ગણાએ, નામરદોજ મનાએરે. નખ ૪
ભણી ગણી નખળાનું રક્ષણ, સખજે કરવું જોએરે;
દુખ દેતો નખજો હોય નર્મદ, કર^૩ ન ઉપાડો તોએરે. નખ ૫

પદ ૬ મું.

પેટ^૧ બજે પણ ગામ નખાજો, ઘર ટંટો ન ખહાર કહાડોરે. પેટ.
થોડા જણ તમને દુખ દે પણ, નથિ દેતા કંઈ સરવેરે;
સહુનું ભૂડું કરવામાં તો, અન્યાયોર બહુ થાએરે. પેટ ૧
સહુનું ભૂડું કરવામાં તો, લાભ^૩ ન તમને લેશેરે;
સહુની સાથ તમે પણ પડશે, જગ સંધું ધિક્ક કહેશેરે. પેટ ૨
ધિરે રહિ સમજાવેથી તો, ઉપરાણું^૪ જન લેએરે;
વેર તમારું રહેજ વજે પણ, ગામ બજે સહુ બગડેરે. પેટ ૩
જે ભૂમીએ જન્મ દઈને, પાણી મોટા કીધારે;
જે ભાંડુઓ હિટૂ^૫ તમારા, જેણે સુખોધ^૬ દીધારે. પેટ ૪
તે ભૂમી તે ભાંડુઓના, કરવા ભૂંડા હાલરે;
તેના જેવી કૃતજ્ઞતા^૭ કો, હિણી^૮ ન ખીજી ચાલરે. પેટ ૫
સ્વદેશસાર લડે શ્રરા ને, ભગતો દેવ^૯ મનાવેરે;
તેને^{૧૦} દાવાનળથી^{૧૧} બાજે, તે^{૧૨} ચંડાળ કહાવેરે. પેટ ૬
દેશપ્રતી^{૧૩} નિજદેણુ આપવા, પાડ વાળવા બદલે રે;
પરમારથ કરવાને બદલે, ઉઠો ન હત્યા કરવા રે. પેટ ૭

૨ ઉમંગે; ઉલટથી. ૩ હાથ.

૧ કોઈ એકે અથવા થોડા જણે આપણને તુલસાન કીધું હોય તો તેનું વેર લેવા જતાં આખા દેશની ખરાબી થાય તેમ ન કરવું.

૨ (એકતો) જેર ઉનસાફ. ૩ (ખીલું) એકે કાયદો પણ નહીં કેમકે જરે બધાનું ખરાબ કરો તારે બધામાં તમે પણ આવ્યા. ૪ (ત્રીલું) એકે આકળા ન પડી કેટલાક આગળ પોતાનું દુખ જાહેર કરો તો તેઓ કળેવળે તમારી તરફથી લડીને તમારું વેર લઈ આવે. ૫ કલ્યાણ ઇચ્છનાર.

૬ ઉપદેશ; શીખામણ. ૭ નિમકહરામી. ૮ નરસી. ૯ જરે શ્રરા લડવા જાય તારે ભગતો દેવની પ્રાર્થના કરેછે કે હમારા દેશની છત થાઓ. ૧૦ તે સ્વદેશને. ૧૧ દવઃ યન બજેછે તે અગ્નિ. ૧૨ બાળતાર તો. ૧૩ તરફ.

હમે ભરીશું દેશ રાખિશું, એમ અભીમાન કરવું રે;
મર્મ^{૧૪}કહાડવો ખહાર નહીં એ, લક્ષણુ ઉત્તમ ધરવું રે. પેટ૦ ૮
ભણી ગણીને જીગતી શોધી, શત્રૂ જીતો જળરો રે;
જો ના શવો^{૧૫} બજો તમે પણુ, નર્મદ ગામ ન બાજો રે. પેટ૦ ૯

પદ ૧૦ મું.

ઝાંસા^૧ શા ખાવા ભાષ, હિણુપતર મોટી નામરદાષ. ટેકં.
માનભંગથી^૩ મરવું સારું, એકવાર દુખ મરવે;
માનભંગથી નિત્ય નિત્ય દુખ, આંગળી કરશે સરવે. ઝાં૦ ૧
મેળવી જસ ને મરવું બહેલું, ઉત્તમ નર એ ચ્હાએ;
અધમ કાયરો ધણું જીવીને, અપજસમાં રીખાએ. ઝાં૦ ૨
માન સરીખું કલ્પવૃક્ષ કો, સંસારે નવ રહેએ^૪;
સૂખ આપિને અમર રાખતું, ઉત્તમ^૫ અંશી જોએ. ઝાં૦ ૩
ગયું ધન તે પાછું આવે, ગયું માન ના આવે;
ગયું માન કે ત્રણે તાપો^૬, દુખડાં ઝાઝાં લાવે. ઝાં૦ ૪
રખે મજે અપજસ કો વાતે, માટે ખહીતા ચાલે;
શૂરવીર સાહસ કરનારા, તલવારે ને ઢાલે. ઝાં૦ ૫
ભોગભોગ એ હારખાય ને, મદદ ન આવે આડે;
તસકા ક્યમ રહેવાસેમાટે, જાતે જાતો કહાડે. ઝાં૦ ૬
વિના કારણે મદે ભરાષ, ઉપરી તસકા તોડે;
ચોડિવાર તો ખમી જવું પણુ, પછી ન રહેવું જોડે. ઝાં૦ ૭
સંમજાવે તે માને નહિં તો, ક્રોધ કરીને ઉઠવું;
વેર ધરીને શિક્ષા કરવી, સરવસ^૭ તેનું લુટવું. ઝાં૦ ૮
ભણી ગણીને ટેક રાખતાં, વળી રખાવી જાણે;
તે જન જસનું ખીડું આવે, નર્મદ જોલ પ્રમાણે. ઝાં૦ ૯

૧૪ છાની વાત. ૧૫ જો તમને કાએદો ન થાય અને ઉલટું નુકસાન
પાય તોપણ તે નુકસાન તમે ખમો, પણ દેશને નુકસાન ન પોહોંચાડો.
૧ તસકા. મેહેણાં. ૨ શરમ. ૩ આખરૂ જવી તે. ૪ શોભે.
૫ જેનામાં ધૈર્ય રે ઉત્તમ ગુણ મુક્યા હોય તે. ૬ આધિ (મનનું દરદ.)
આધિ (શરીરનું દરદ) ઉપાધિ (સંસાર સંબંધી ખટપટ.) ૭ અધું.

પદ ૧૧ મું.

દાસપણું^૧ કંહાંસૂધી, કરવું દાસપણું કંહાંસૂધી ?
 રહી ભણ્યા પણ બૂંધી,^૨ કરવું દાસપણું કંહાંસૂધી. ટેક.
 મુક્કીએ^૩ મુક્કીએ મારે, બકરાને બહુ લોભી;
 ચણા આપિને મ્હોડું ડામે, દમને નાખે રૂંધી. કરવું^૦ ૧
 તસકા ખાતાં વેઠ ઉચલવી, ખરે નરે ખરૂં થાવું;
 એથી તો લડી મરવુંસાઈ, નથી મતી^૪ એ ભંધી. કરવું^૦ ૨
 પડ્યા ઉપર જે પાટૂ મારી, ઝુંસરી મુકવા આવે;
 સંપે^૫ સિંગડાં ભોંકી તેની, કંમર કરવી ખૂંધી. કરવું^૦ ૩
 ઇંદ્રિઓ બહુ બહેર મારિગઇ, ઘણે ઘણે સહવાસે;^૭
 વિદ્યારૂપી માત્રા^૮ આટે, આવે પાછી શુદ્ધી. કરવું^૦ ૪
 ભણી ગણીને હક સમજીને, રીતે^૯ સામૂં થાતાં;
 કાળાગૃહથી^{૧૦} મુક્ત^{૧૧} થવાએ, કહે નર્મદ સદ્ગુદી. કરવું^૦ ૫

પદ ૧૨ મું.

સહુ જન હક ઉઠી માંગો, હવે ઝટ ઉંઘમાંથી જાગો. ટેક.
 માણસ થઇને હક ના સમજે, તો તો ઢોંડા જેવા;
 જનાવરો પણ દુખ દે તેનાં, વેર લિએછે કેવાં? સહુ^૦ ૧
 હું^૧ ને માઈ જરનાં છે, જનને જગમાં નીતે;
 એથી છે દુનીઆની તેજ, કામ કરે સહુ પ્રીતે. સહુ^૦ ૨
 યોગ્ય માગણું જે ના માંગો, તો પ્રભુનો નિમ તોડો;
 માટે ઉપરીએથી બહીને, સુઓ ન તાણી રહોડો. સહુ^૦ ૩
 વણ માંગે મા એના પિરસે, લુચ્યા હક ડૂંબાવે;
 સાવધ રહિને સામૂં થાતાં, હક પોતાના આવે. સહુ^૦ ૪

૧ શુભામગીરી. ૨ અક્કલવગરનું: ઇંદ્રિયોવારી. ૩ એમ કેહેવાય છે કે
 અસલતા વખતમાં જ્યારે બ્રાહ્મણો બકરાનો ભોગ આપતા ત્યારે તેને હથિયારે
 નોતા મારતા પણ તેનાં મોડામાં ચણા આપીને તેનું મોડું ખુબ ડાખી શુંગળાવીને
 પછી તેને મુક્કીયે મુક્કીયે મારી નાખતા. ૪ ગંધેડાં. ૫ બુદ્ધિ.

૬ પડતી હાલતમાં આવેલાંને લાત મારી બળદ સમજી ઝુંસરી મુકવા
 આવે તો બળદ તો બળદ પણ બળદોએ સંપ કરીને સિંગડાં ભાંકવાં.

૭ ઘણા વરસોના માહાવરાથી. ૮ ઓસરથી ગરમી આવે.

૯ વાજળી-ઘટતી રીતે. ૧૦ કેદખાનાંથી-શુભામગીરીથી. ૧૧ છટાં.

૧ સ્વાસ્થ્ય સહુને ઉસડેરે છે.

હકનેસાર રાજ લડતા, માણસ ઝાઝાં મરતાં;
 હક લેવો એ છે પુરુષારથ, તજી ન દેવો ડરતાં. સહુ ૦ ૫
 હકો ગુમાવી ગુલામ રહિને, વેડી સપ્તી ભારી;
 તે જીવતામૂઆએ મિથ્યા, જાણતી ભારી મારી. સહુ ૦ ૬
 ભણી ગણીને હક જાળવવો, જેવો હોએ તેવો;
 નર્મક કહે જો હોય લુટાયો, ખોળિ લડીને લેવો. સહુ ૦ ૭

પદ ૧૩ સું.

થઈ મરણીયાં ધસવું, ભાઈ, થઈ મરણીયાં ધસવું;
 નહીં જાળમાં ફસવું, ભાઈ, થઈ મરણીયાં ધસવું. ટેક.
 આમે મરવું તેમે મરવું, મરવું બંને પાસે;
 થઈ મરણીયાં ધસી જતામાં, રે વેળાએ બચવું. ભાઈ ૦ ૧
 આમે મરવું તેમે મરવું, કાં ના લડતાં મરવું;
 છતે જોર ને છતે ઉપાયે, કાં કેદીમાં અપવું. ભાઈ ૦ ૨
 સપડાયા કે ગભરાવું નહિં, ધીરાં ઝટ થઈ જાવું;
 હુની કરતાં જાતિ હિંમતે, જોર હોય તે કસવું. ભાઈ ૦ ૩
 ભણ્યાંગણ્યાંને કામ લગાડી, લાગ શ્રાવતો જોઈ;
 નર્મક ઇશ્વર નામ લઈને, કુદીપડીને હસવું. ભાઈ ૦ ૪

પદ ૧૪ સું.

મહોડે બકેથી શું થયું, બોલ્યું બાળવું તે ખરું. ટેક.
 ઉપદેશ બીજાને કસ્યો, પોતે ન સીધો તે ધસ્યો,
 કરિ બહાનું ને પાછો ફર્યો. મહોડે બકેથી શું થયું. ૧
 ઉસકેરવા સંઘે ભમ્યો, ધરણી^૧ ઉપર બહુ ધમધમ્યો,
 સુણી શંખર પોતે કમકમ્યો^૨, મહોડે બકેથી શું થયું. ૨
 ખુબ મેઘપેરે^૩ ગડગડ્યો, ભિમંગથી ઘોડે^૪ ચહડ્યો,
 રણ^૫ જોઈને લથડી પડ્યો, મહોડે બકેથી શું થયું. ૩
 મરતાંસુધી ખસવું નથી, પતરાજને કેહે કથી^૬,
 થઈ હાર કે નહાસે મથી^૭, મહોડે બકેથી શું થયું. ૪

૧ પૃથ્વી; ધરતી. ૨ લડાઈની તૈયારીનું વાજું. ૩ ધુન્યો. ૪. વર સાદની પેઠે. ૫ લડાઈને ઘોડે. ૬ લડાઈનું મેદાન. ૭ લખાવીને.
 ૮. બળાત્કારે.

લણિ ટેકિ થા તું નર્મદા, અપમાન થાએ નહિં કદા,
જશ લેઇ રેહ સૂખી સદા. બોલ્યું બળવળૂં તે ખરું. ૫

પદ ૧૫ મું.

શકુનકાળ તો ના જોવો ના જોવા;
લાગ ફાવતો ના જોવો ના જોવો. ટેક.
મૂરત જોતાં સંધી જોવી, હાથ ધરીને રહેવું;
લક્ષ્મી આંલો કરવા આવે, મહો ધુઈ આવું કહેવું. ભાઈ, શૃ ૧
હજી હરી અનુકૂળ^૧ નહિં માટે, સંતોષે દુખ રહેવું;
હરીકૃપા તો દિસે શકુનમાં, બોલે જોમી એવું. ભાઈ, શૃ ૨
સંકટ પડતે ધૈર્ય કોપ્યો^૨, એમ કંઈ ના રહેવું^૩;
પ્રશ્ન^૪ પૂછવા રેહવામાંના, અરિનું^૫ ફાળાદેવું. ભાઈ, શૃ ૩
ચારપાસથી જમાવિકે સજવું, જનિજબજા^૬ કૂમકકેરું;
સંધિ તાકિને ઝડપી લેતાં, હડાવિ દેવો મેર. ભાઈ, શૃ ૪
કાયર ને જોમી જાણે છે, શકુન પડે છે ખોટા;
તેઓ તેના ભાવિક^૭ થાએ, હાડતણા^૮ તે ખોટા. ભાઈ, શૃ ૫
બળ ઉઘમ ને ખંત ઉપર છે, જસ અપજસનું ઠરવું;
તૈયારી થઇ કે હરિ સમરી, કુદી પડીને તરવું. ભાઈ, શૃ ૬
લણી ગણીને જોશ ન જોવો, ઉઘમ કરવો મોટો;
નર્મદ બ્રહ્મ પ્રતાપે તેમાં, કદી ન આવે તોટો. ભાઈ, શૃ ૭

પદ ૧૬ મું.

વાગે વાળાં જોરમાં જિએ સુરે હો,
ચલો લૈયા જીહ્વામાં પૂરે શુરે હો. ટેક.

બ્યૂગલ બોં બોં બોં બોં રહડાવે, જોજાને જોશ અંગે;
ભુંપુંભુંપુંભુંપું પૂં રણસિંગ^૧ દોડાવે, સંગ્રામમાં^૨ તે ઉમંગે. ચૃ ૧

૧ મેહેરબાન. ૨ ગુસ્સે થયો. ૩ ધારવું; સમજવું. ૪ જોખીને સવાલ.
૫ દુશ્મનનું. ૬ એકડું હરી. ૭ તૈયાર કરવી. ૮ પોતાનું. કૂમકકેરું—
મદદે બોલાવેલું એવાં જે જોર (લેખાં હરીને).
૯ દીલથી માનનારા; આસ્થિક (જોશ ખોટા પડેછે એમ લોકો જોયછે
તોપણ અહમ્મી બરાબર નહીં સધાયાં હોય એવાં જોશીનાં બાનાથી લમાઈ
લોકો જોશને ખરા માનેછે.) ૧૦ હાડકાના ખોટા; આળસુ.
૧ રણસિંગડું. ૨ લડાઈવું મેદાન; રણભૂમિ.
૩ રે

વીરસિંધુ^૩ ને નટ રણરાગો, મસ્ત ધુમે આ જાગે^૪;
 આપણપણ રણમાં જઈ ધુમિયે, શ્રીજય^૫ આરહો આગે^૬ ચ૦ ૨
 દુંદુભી ડમકાના ઘોર સુણીને, પાછા સળો રજપૂતો;
 ઢઢઢઢઢ ઢેઢેઢેઢેઢે, રણમાં ધસી રીપૂ^૭ લૂટો. ચ૦ ૩
 ભણિ ગણિ ભેળા રહી સહુ જોદા, ખહાર કરો ભરિ તોપો;
 કહે નરમદે હં જે જે ભણીને, ઝુંડો તમારો રોપો ચ૦ ૪

પદ ૧૭ મું.

પગલાં ભરવા માંડો રે, હવે નવ વાર લગાડો રે-ટેક.
 આજ ઊઠશું, કાલ ઊઠશું લખાવો નહિં દહાડા;
 વિચાર કરતાં વિધનો મોટાં, વચમાં આવે આડાં. પગલાં ૧
 કુટુંબમાયા કયમ છોડાયે, કુટુંબનું કયમ થાશે;
 એમ ફર્યો તે જનાની પૂરો, રણમાં શું પછી જાશે. પગલાં ૨
 કુટુંબવાળો શૂર કરે નહિ, વિચાર એવો ઘેલો;
 શંખનાદ સાંભળતાં તરતજ, ઊઠી સજશે જહેલો. પગલાં ૩
 વિચાર કરતાં ખાળો પડતાં, શત્રૂ છાપો મારે;
 ખચાવ કરવો ગભરાતાં તે, પછી પડે થઈ ભારે. પગલાં ૪
 આગ લાગતે કુવો ખોદવો, પચ્છમખુધિયા થાવું;
 પાણી આવે પાળ ખાંધવી, તેમાં તે શું ફાવું? પગલાં ૫
 સજ કરીને સહુ જણ સાથે, રણમાં લડવા આલો;
 શત્રૂની સાંમે રહિ ઉભા, ધુરઝવીને ભાળો^૧. પગલાં ૬
 ભણ્યો ગણ્યો તે વાર ન કરતો, કામ આટપી લેતો;
 સજ કરી નર્મદ કહે જાતો, હોસે રણમાં તે તો^૨. પગલાં ૭

૩ વીર સિંધુ રાગ, અને નટ રાગ એ લડાઈમાં જોદાઓને ઉસકેરવાને
 અસલ ગવાતા. નટ વિષે એક સવૈયો આ છે—

“ચઢિ તુરંગ મચે જહુ જંગ તહાં ખમ રહાઈઠે શંખ ખલવે,”

“મુંડ કટ્ટે અડુ રૂંડ નચે જુરિ જોગનિ ખખર સોન પુરાવે;”

“હાથનમે સમસોર ધરે સળખીર ઘટારસ ખીર જગાવે,”

“યા ખિધિ લેકુંડિ રામનિહે નટ બડો ભયાનક રૂપ લિખાવે.”

૪ જગાએ. ૬ આખાદીની કંતેહ; શોભીતો જશ. ૬ મહોડા આગળ;
 ખાસે. ૭ શત્રૂ.

૧ જુઓ. ૨ તે તો હોંસે રણમાં જાતો.

પદ ૧૮ મું.

સન્નિલો સહુ સરદારો રે, કરીદો સેનાને સજ^૧ રે. ટેક.
માન ભરેલાં કામો કરવે, આતુર^૨ પ્રેમી^૩ રહેજો;
વધારિ દધ તૃણા^૪ ઇર્ષ્યા^૫, રણે યશો બહુ લેજો; સં ૧
હાર જીત સહુ તમારિ ઊપર, તમે ન ગાફિલ થાશો;
એક બિજનનું મત્સરથી^૬ કો, ભુડું કદી નવ મ્હાશો. સં ૨
સેના^૭ સેનાની^૮ નીમાં જો, પ્રીત પરસ્પર હોયે;
ખસે નહીં રણમાંથી સેના, સેનાની જસ જોએ. સં ૩
જો પ્રીતી તો વેણુ નિકળતાં, તત્પર સેના થાયે;
વિપત્તિ સંકટ બહુ સપડાવે, તોય ન હારીખાયે. સં ૪
માન તમારું રાખે નિત ને, છકી ન જાયે લાડે;
કવાયતો શિખવેલી તેથી, ધાત્યું પારજ પાડે. સં ૫
ઉલટ હોંસ શૂરામાં પ્રેરો, બહીકણુ મ્હોણુ વીંધો;
ગરમ કરી જોરસા સંધાના, લો રણમારગ સીધો. સં ૬
ભણ્યા ગણ્યાછો સહુ સરદારો, સામાદિક^૯ સહુ જાણો;
કહે નર્મદ સહુ સજી કરી સજ, રણયશથી સુખ આણો. સં ૭

પદ ૧૯ મું.

ડગલું ભરયું કે ના હઠવું ના હઠવું;
વેણુ કહાડયું કે ના લટવું ના લટવું. ટેક.
સમજીને તો પગલું મુકવું, મૂકીને ના બહીવું;
જવાય જો નહિં આગળ તોયે, ફરી ન પાછું લેવું—ડૉવેણુ ૧
સંકટ મ્હોટું આવી પડતે, મ્હોટું ન કરવું બહીલૂ;^૧
કળે બળે ખુબ લડવું પણ ના કરવું પ્રવાર^૨ જાયું—ડૉવેણુ ૨

૧ તૈયાર (તમે તૈયાર થઈ લશ્કરને તૈયાર કરો.) ૨ અધીરા; આકળા.
૩ હોંસીલા; ઉલટવાળા.

૪ તરસ. ૫ સરસાઈ; ચાનક લાગે એવી અદેખાઈ. ૬ ભુડી ઘાતકી
અદેખાઈ. ૭ સેના—ફોજ. ૮ સરદાર; સેનાને આગળ લઈ જનાર.

૯ સામાદિક ઉપાય. સામ એટલે નમ્રતાથી, વખાણથી સમજાવવું તે.
દાન (દામ) એટલે પૈસા માલ વગેરેથી લલચાવવું તે. ભેદ એટલે કુટકાટ કરા-
વવી તે. દંડ એટલે ધમકી—શિક્ષા.

૧ અપજનથી શીકું; ઉતરી ગયલું; ઉદાસ. ૨ પાછું ફરવા.

જ્યાં ઊભા ત્યાં ચોંટી રહિને, વચન લેવું સખળું;
 આભ^૩ પડે કે પૃથ્વી ફાટો, તાય ન કરીયે નખળું-૩૦વેણું ૩
 ફતેહ કરીને આગળ વધશું, અથવા અહિંયાં મરશું.
 પણ^૪ લીધેલું તે પાળીશું, રે વજ્જરતું કરશું-૩૦વેણું ૪
 તજ હામ ને ઠામ મૂકવા, ખૂણા જે કો ખાળે;
 ધિક્ક કાયર તે અપજસરૂપી ખાળકુંડીમાં ખાળે-૩૦વેણું ૫
 નહાસી જતાં હસે શત્રુઓ, સાથી ફિટ કહિ કહાડે;
 ખ્હીકણ ખાયલા નામદા એ, નામ મળે ઊપાડે-૩૦વેણું ૬
 પોતાનો પસ્તાવો થાયે, જખ મારી રે ભારે;
 મુવા નહીં કાં કરી પરાક્રમ, રણે ઉઠાવ્યું^૫ જ્યારે-૩૦વેણું ૭
 શૂર વીર તે જશનો લોભી, હિંમત મદિરા^૬ પીયે;
 ઉમંગથી તે ધસી વધે વા,^૭ બખૂ ટકાવી રાખે-૩૦વેણું ૮
 ભણી ગણી જન પુખ્ત વિચારે, પાયો નાખે મજખૂત;
 કો કાળે પણ જસ મોટો લે, નર્મદકેર^૮ સાખૂત-૩૦વેણું ૯

પદ ૨૦ મું.

રણ તો ધીરાનું ધીરાનું, નહિ ઉતાવળા કાયરનું. ટેક.
 ધીર વીર જે હોય તેજ ખુબ, સંકટ સાંભો થાયે;
 ખ્હાડ પડે રણમાં રેહ ઊભો, લેશ નહીં ગભરાયે. રણતો. ૧
 ધીર વીર કો પ્રસંગ શોધે, સ્હેવા^૧ કષ્ટો ભારે;
 જાણિ જોઈને આફત હોરે, રાજ ધા લે લારે. રણતો. ૨
 થતે ખાવરાં ઉતાવળારે, હાર થાય છે મ્હોટી;
 વિના કારણે ધાત થાય ને, જાય કનેથી લોટી. રણતો. ૩
 કાયર થઈને નહાસી જતાં, અધવચ મૃત્યુ ઝાલે;
 એ મરવાના ક રણમાં, કર્તાં ના મરવું ભાલે. રણતો. ૪
 ઝાલો તે દેશાવર વેઠે, જ્ઞાની બહુ અથડાયે;
 ધીરવીરના પગ સંકટમાં, કદી નહીં લથડાયે. રણતો. ૫

૩ આકાશ. ૪ પ્રતિયા; વચન; ટેક. ૫ પાછું ઉઠાવ્યું. ૬ દારૂ.

૭ અથવા.

૧ કેટલાક શૂરવીર, સાહસિક કામ કરવાની જોગવાઈ તાક્યાંજ કરેછે, કે

ધાર્યું મેળવે વા ટકિ રહે, વા તે મૃત્યુ પામે;
ત્રણેથી તેને બહુ જસ છે, શત્રુ ધન્ય કહે સાંમે. રણુતો. ૬
પ્રપંચર રણુમાં બહુ સપડાવે, મોટા ત્રણે તાપો;
શૂર વીર જન કળે વળેથી, મારે તેપર છાપો. રણુતો. ૭
ભણી વધારો જોસ્સા સહુ જન, પણ કળજનમાં રાખો;
પહેલે એ જીતી જાણો તો શત્રુ નીચે નાખો, રણુતો. ૮
જાણિ જોધ ના સંકટ હોરો, સંકટમાં ના ખઠીઓ;
કહે નર્મદ સહુ ધીરવીર થઈ, જસલધ જુગ જુગ જીવો. રણુતો. ૯

પદ ૨૧ મુ.

કદિ ના હિંમત મૂકોરે, સંધીને ના ચૂકોરે. ટેક.
વિચાર પહોંચે પાહૂં હઠતાં, શરમાઓ નહિં લેશે;
ઓળંગાયે ઝટ લધ ખાડો, શસ્ત્ર જોરમાં પેશે. કદિ ના. ૧
ધીરજથી ગભરાટો કાપી, જુક્તી નક્કી કરવી;
હાજર તે હથિયારો લધને, જૂમ આંગમાં ભરવી. કદિ ના. ૨
હાર થઈ લેખવવી નહિં રે, ચાનક સારી લાગે;
પગથી તે માથાલગિ જવાળા, પ્રગટે જોસ્સા જાગે. કદિ ના. ૩
એ જોસ્સાનો લાભ લધને, હિંમત બાહર કહાડો;
ભણ્યા ગણ્યા છે નર્મદ તાકી, શત્રૂકિલો પાડો. કદિ ના. ૪

પદ ૨૨ મુ.

સન્નિલઈ સાહસિક થાઓરે, રણુમાં આગળ જાઓરે. ટેક.
સાહસિક થાતાં પહેલો કરવો, વિચાર ધીમે મહોટો;
પછી રણુ ઝટ કુદી પડીને, વાપરવો ખુબ સોટો. સન્નિલઈ. ૧
હાર થયે અવિચારી ઉદ્ધત, મૂરખ બહુ જન કહેશે;
દીલ તમારું કદી ન કેહે, સમજુક માન જ દેશે. સન્નિલઈ. ૨
તમે વિચારી સારીપેઠે, મંડો કામો કરવા;
લોક વાત મન જરા ન લાંવો, દો તેઓને બકવા. સન્નિલઈ. ૩
હાર જીતતો ધન્ય આધિન, પણ નિજ ધર્મ બળવવા;
મહોટાએ દૃષ્ટાંત બતાવી, નહાનાને સમજાવવા. સન્નિલઈ. ૪

કહારે વખત આવે કે બીતરી પડીએ. ૨ સંસાર રૂપી.

૧ જાણ; આગ.

માતપિતા પુત્ર મળો, મળો ખુદેન ભાઈ;
હર્ષમાં ધસીને ટાળો, વરવદ્ ગુદાઈ. જયં ૭
કીર્તિવંત સાથ કરો,^૧ કન્યાઓ સગાઈ;
કીર્તિવંત થાય પછી, જયો^૨ અતે જાઈ^૩. જયં ૮
વિપ્ર નર્મદાને આપો, દેશિઓ વધાઈ;
કવિ નર્મદાને ભેટ,^૪ કવિતા કરિ ગાઈ. જયં ૯

૫૬ ૨૫ સું.

ઝટ ઝટ ચાલોછ રણમાં ખૂબ લડોછ. ટેક.
શત્રુ સંખ્યા જોઈ કરો ના, અવિચળ રહિને તાકો;
જેમ જિતાએ વધારે શત્રુ, વધારે જસરસ ચાખો. ઝટં ૧
સર્વ વાતની તંગીમાં છો, છત થયે સહુ મળશે;
ઉઘમનૂં પ્રગ મળે ખચીતે, ઘણોજ ખડકો વળશે. ઝટં ૨
ઉઘમખતે શું ન બને રે, ખડા પાણિ થઈજનમે;
આગગાડીની સડક જોઈને,^૫ ઉત્તેજન લેવાએ. ઝટં ૩
છૂટ માનને જતાં જોઈને, કો ના દિલમાં ઘાટે;
એક એક જણ બની સિપાઈ, લડે દેશનેશને. ઝટં ૪
સ્થિતી પૂર્વની સંભારીને, ખરૂં હૂંપદૂં^૬ રાખો;
હાર થાય તો ફરી લડીને, અરિને^૭ નીચે નાખો. ઝટં ૫
માણસ^૮ મદદ બહાદુર ટેકી, સાચા ઉઘમી રહેજો;
ધીરજથી બહુ ખંત રાખતાં, શુભાચ્યું^૯ પાછું લેજો. ઝટં ૬
ભણ્યા ભણ્યા છો ઝાઝુ કદ્દું શું, કૂચ કરો સહુ બહેલા;
વીરજ^{૧૦} નર્મદ હરીકૃપાથી, ઉઘાડીદો ત્રી^{૧૧} ડહેલાં^{૧૨}. ઝટં ૭
(૧-૧)

૪ દીકરો. ૫ દીકરી. ૬ ભેટ આપો (બ્રાહ્મણદાખલ વધાનણી ને હિન્દાખલ બક્ષીસ).

૧ અભિમાન. ૨ દુરાનનને. ૩ સાણસાઈવાળા. ૪ શૂરવીર આપથી નર્મદેસા અથવા નક્કી શૂરવીર. ૫ આખાદી; ઉત્કંઠ.

૬ દરવાજા. (આખાદીના.)

ધણાંક કામો થાય સાહસે, ધીમેથી ના થાયે;
 ધણા કાળનો બહેમ શત્રુ તે, સહેજ ન હારીજાયે. સનિલઈ ૦ ૫
 લડવાનો અવસર આવ્યો છે, લઈયો જસનો લઢાવો;
 ધણીભણી જ્યમ વિરહિણિ^૧ ધસતી, આતુરરણુમાંધાઓ. સં ૬
 પાછળનો દમણાંનો અનુભવ, તમને છે બહુ સારો;
 ભણ્યા ગણ્યા નર્મદ સનિ દોડો, ફરી ફરી નહિં વારો^૨. સનિલઈ ૦ ૭

પદ ૨૩ સું.^૩

આહા કેવાં યશગીત ગવાએ, જોદ્ધો રણે લડતો પડી જાએ, ટેક.
 લાંબો ચતોપાટ એ પડ્યો શોભે, બહે છાતી ધાએ કપાળ તો જોભે. આં ૧
 શોક ધણો થાય એ પડવાથી, સહુને ઉત્તેજન મળતૂં એનાથી. આં ૨
 દેશનેકાજ લડી ખૂબ મરૂં, યશના કલ્સોલમાં^૧ રંગથી તરવૂં. આં ૩
 ભણી ગણી નર્મદ શૂરવીર થાજે, જસ પીછ સંતતીને^૨ પછી પાજે. આં ૪

પદ ૨૪ સું.

જય જય જય જય જય જય, બોલો સહુ ભાઈ;
 ઉત્સવ^૧ ઘેર ઘેર કરો, જિત્યા છે સિપાઈ. જયં ૧
 તોપના ધડાકા થાય, વાજે સરણાઈ;
 વાજાં ખીજાં અનેક, હર્ષ રહે ફેલાઈ. જયં ૨.
 દહેરે જઈ પાડ માનો, વેદસ્તુતી ગાઈ;
 મહાપુત્ર કરાવી મુકો,^૨ માનતા મનાઈ^૩. જયં ૩
 આગરૂં સ્વતંત્રતા બહુ, જાળવી રખાઈ;
 ખુદી અગ પરાક્રમ તે, છે ચુકાં લખાઈ. જયં ૪
 મુવા તે નિરાંતે ચૂતા, જસમાં લપટાઈ;
 તેની વાત છોડી આજ, કરો મોજ આંહી. જયં ૫
 યંડાં શરજત પીઓ, બહેંચી લો મીઠાઈ;
 ખાન પાન ગાન કરો, રંગ રમો મ્હાઈ. જયં ૬

૧ મહાદેવ-વિજેગથી અકબાઈ ગયલી સ્ત્રી. ૨ ધખત.

૩ મારો મરણ પછી મારી રાખ ઉપર દેવડી બંધાય તો તે ઉપર એ અથવા 'નવ ફરેલો ફાદ શોક' એ પદ કાતરાવતું.

૧ મોજાં: તુરંચ વાડા (જસદેખીદરિઆના.) ૨ છોડનાં-પ્રગતને.

૩ મોજાવ. ૨ છોડો (માનતા) ૩ માનેલી; લીધેલી.

માતપિતા પુત્ર મળો, મળો બહેન ભાઈ;
હર્ષમાં ધસીને ટાળો, વરવહ્ન જુદાઇ. જયં ૭
કીર્તિવંત સાથ કરો,^૧ કન્યાયો સગાઈ;
કીર્તિવંત થાય પછી, જાયો^૪ અને જાઈ^૫. જયં
વિપ્ર નર્મદાને આપો, દેશિઓ વધાઈ;
કવિ નર્મદાને ભેટ,^૬ કવિતા કરિ ગાઈ. જયં ૮

પદ ૨૫ મું.

ઝટ ઝટ ચાલોજી રણમાં ખૂબ લડોજી. ટેક.
શત્રૂ સંખ્યા જોઈ ડરો ના, અવિચળ રહિને તાકો;
જેમ જિતાએ વધારે શત્રૂ, વધારે જસરસ ચાખો. ઝટં ૧
સર્વ વાતની તંગીમાં છો, જીત થયે સહુ મળશે;
ઉઘમનું^૧ રૂળ મળે ખચીતે, ધણોજ બદ્દો વળશે. ઝટં ૨
ઉઘમખંતે શૂં ન બને રે, પહાડ પાણિ થઇજાએ;
આગગાડીની સડક જોઇને,^૨ ઉત્તેજન લેવાએ. ઝટં ૩
છૂટ માનને જતાં જોઇને, કો ના દિલમાં દાઝે;
એક એક જાણુ બની સિપાઈ, લડે દેશનેકાજે. ઝટં ૪
સ્થિતી પૂર્વની સંભારીને, ખરૂં હૂંપહૂં^૩ રાખો;
હાર થાય તો ફરી લડીને, અરિને^૪ નીચે નાખો. ઝટં ૫
માણસ^૩ મદદ બહાદુર ટેકી, સાચા ઉઘમી રહેજો;
ધીરજથી બહુ ખંત રાખતાં, ગુમાવ્યું પાછું લેજો. ઝટં ૬
ભણ્યા ભણ્યા છો ઝાઝુ કહું શૂં, કૂચ કરો સહુ બહેલા;
વીરજ^૪ નર્મદ હરીકૃપાથી, ઉઘાડીદો શ્રી^૫ ડહેલાં^૬. ઝટં ૭
(૧-૧)

૪ દીકરો. ૫ દીકરી. ૬ ભેટ આપો (બ્રાહ્મણદાખલ વધામણી ને કવિ-દાખલ બક્ષીસ).

૧ અભિમાન. ૨ દુશ્મનને. ૩ માણસાઇવાળા. ૪ શૂરવીર આપથી જન્મેલા અથવા નક્કી શૂરવીર. ૫ આખાદી; ઉત્કર્ષ.

૬ દરવાજા. (આખાદીના.)

(સખી.)

શૂરવીર. તે નીજ મરણને કદી કંઈ નહિં ગણુકારેછ;
 શૂરવીર તે નિર્જનસામાં કદી ધનુશ નાહં ટણુકારેછ;
 શૂરવીર તે પરબળને કદી સંગ લેવું ના લવઃ ધારેછ;
 શૂરવીર તે હિંમત કરિ તેઝ આભય પડે પણુ નવઃ હારેછ;
 શૂરવીર તે છતે જોશ પણુ કરે પાપ નહિં કહિં કહારેછ;
 શૂરવીર તે ખરો નર્મદો શિકાર હલકો નહિં મારેછ. ૫
 શૂરવીર તે રણુથાંભ^૭ જોઈ પ્રસન્ન થાએ બહુ તહારેછ;
 શૂરવીર તે સંકટમાં થઈ ધીર જોળતો કળ^૮ જહારેછ;
 શૂરવીર તે સત્ય ટેકને મરતાં પાળે જે ભારેછ;
 શૂરવીર તે જણાય ધા બહુ જેને અંગે તે^૯ આ રેછ;
 શૂરવીર તે હરિ સમરીને યશધનસુખ લે સંસારેછ;
 શૂરવીર તે ખરો નર્મદો દેશગરજ બહુ જે સારેછ. ૬

(ધોસો.)

ગરજ છે દેશને ઝાઝી, રહ્યો છે તેથી તે લાછ,
 ખાય છે બાજરી ભાછ, પીએ છે ગોસડે કાંછ,
 કેદિ યજમાન^{૧૦} તે હાછ, પરોણો છે થયો કાછ^{૧૧},
 હવે એ^{૧૨} કેહછે પાછ, અરે કોઈ શૂર દીલ દાઝી,
 મેઘની પેર ખૂબ ગાછ, આણિદે સંમૃદ્ધી^{૧૩} તાછ,
 કરે જે તખીએત સાછ, તોજિ નર્મદ મન બહુ રાછછ—

ઝટ ઉઠો ઉઠો.

૭

૩ જરાએ. ૪ હિંમત (હારે નહિં.)

૫ આસમાન. ૬ નહીં.

૭ લહડાઈનાં મેદાનમાંનો થાંબલો—વાવટો. ૮ જીગતી.

૯ આ, તે એમ જે ધા જણાતા હોય તે.

૧૦ દેશ—યજમાન જે કેદી જેવો છે તે બચારાને હાછ હાછ કરવું પડે છે.

૧૧ ઈનસાફદાર. (પરોણો—પરદેશી તે કાછ થયો છે.)

૧૨ એ પરોણો કાછ, જજમાન કેદીને (દેશીઓને) પાછ—કુછ નહિ સમજતા હે' એમ કહે છે.

૧૩ આબાદી; ભરણુ પોષણ અને નાનાપ્રકારના સુખના સાહિત્યો. એ ઉપ-માલંકાર છે.—જેમ મેઘ ખુબ ગાછ—વરસીને પછી ખેતરોને ધાન્યથી ભરપુર કરે છે તેમ સ્વદેશાભિમાનીએ પોતાના ઉદ્યોગથી દેશને આબાદ કરવો.

(સખી.)

ઉઠો ધરી ભમંગ, અંગથી આળસ કહાડો,
 વીર પુરુષનો સંગ, કરીને બ્હીક નહસાડો;
 કરો નહીં દરકાર, બહેમ જો આવે આડો,
 અપયશના વીચાર, કાયરધરમાં ગાડો;
 સત્ય વચનને ટેક, મરતાં પણ નવ છાંડો,
 તણ જનાની છેક, બાજિ મરદાની માંડો;
 મયાવિ દો ભરપૂર, ઉઘમ રંગ અખાડો,
 નાકિ રાખજો ભર, પડે નહિં ધરમાં ખાડો;
 સમજિ સર્વનું કામ, નિજ અભિમાન જાડો,
 તરે દેશનું નામ, સંપ જમાવો ઘાડો^{૧૪};
 ક્રોધ અગ્નિથી રહેજ, જળાવો કંટક^{૧૫} વાડો,
 વધશે કીર્તિ તેજ, શિકંદર થાશે દહાડો;
 કરિ કિકિયારી એમ, ઝટ ઝટ પગો ઉપાડો,
 પછી નિરાંતે ક્ષેમ, સદા સુખસાથે લાડો;
 કહું આગેવાન નમંદ, ધરી ઝુંડાનો ડાંડો,
 સહુ શૂર સાથ ઝટ થઈ, બહેમને તોડી પાડો,

ભણવા વિષે.

(લાવણી.)

સરસ નરસ સહુ રહેજ સમજશે, શ્રમથી જો ભણુશે;
 શ્રમથી જો ભણુશે, પછી ઝટ બહેમો બહુ હણુશે. સરસં ૧
 જહાં જો જહેવું ત્યાં તે તહેવું, ભણી ઘટિત^{૧૬} ગણુશે^{૧૭};
 દુનિયાદારી દે સુખ ભારી, ભણિ^{૧૮} નારી પણુશે;
 ભણિ નારીં પછી ઝટં સરસં ૨

૧૪ છેકળ પાસે પાસે; ખુબ. ૧૫ કાંટાની-બહેમની વાડ.
 ૧૬ ઘટતું; યોગ્ય. ૧૭ વિવેકથી વિચારશે. ૧૮ ભણીને અથવા ભણેલી.

દેશી ભાઈ કરિ સરસાઇ,^{૧૯} રસકસ ખુબ છણુશો;
સંપે રહિ હિત સહુનું જોશો, તોજ હામ ચણુશો;

તોજ હામ૦ પછી અટ૦ સરસ૦ ૩

જ્ઞાનદિપકે દિસે શત્રુઓ, કદબળમાં કણુ સો^{૨૦};
જડે નહાસતાં ચોળિનાખશો, રહેજે માંકણુ સો;

રહેજે માંકણુ૦ પછી અટ૦ સરસ૦ ૪

તર્કશક્તિયે સરસ યુક્તિયે, વિદ્ય સર્વ ખણુશો;
મધુર ઉક્તિયે^{૨૧} નીતિ ભક્તિયે, યશ મળશે તણુશો^{૨૨};

યશ મળશે૦ પછી અટ૦ સરસ૦ ૫

ભણી ગણીને હિંમત ધરતાં, કદી ન ગણુગણુશો;
કદ્દ હું નર્મદ વિશેષ નિત શું, ખરા સુખી ખણુશો;

ખરા સુખી૦ પછી અટ૦ સરસ૦ ૬

સંપરાખવાવિષે.

(લાવણી.)

તમે કદી ના જુઓ વિવેકે હિત નીજ યારો,
નવ કરો સંપનો સાથ પછી શો લાભ થાય સારો.

ટક.

તંત્રુઓનાં બન્યાં દોરડાં મળ્યા સાથ જ્યારે,
જે દુનિયાનાં કામ કરે બહુ ખેંચે બોજ ભારે;
કિડી એક શું હામ ભિડે પણ મળે સાથ ત્યારે,
ડુંગરિયો તે તર્ત રચીદે શ્રમથી નવ હારે;
ઝરણુ ઝરણુનું ભેળૂ પાણી ચિરે ખહાડ ખારે^{૨૩},
ઝાડ જનાવર જમીન ધસડી મળે સિંધુ ખહારે;
મળી કરંતાં કામ કઠણુ તે રહેજ થાય ધારો,

નવ કરો૦ તમે૦ ૧

૧૯ એક ખીલથી સરસ થવાને જ્ઞાનકસાથે જે ઉદ્યોગ ચલાવવો તે.

૨૦ કદ અને જોરમાં સો કણુ-દાણુ. ૨૧ બોલવું; ભાષણ. ૨૨ ધણાએક

૨૩ ઝરણુ એકઠાં થઈ ખારે-ચીહીડાઈને ખહાડને ફાડી નાખેછે અને પ

દુઃખી ૨૪ રામે સુગરિવ સાથે મનસૂઝો કીધો,
વાનરસાહે રાવણુ રોળ્યો ગઢલંકાં લીધો;
પાંચ પાંડવે જિવતાંસુધી સંપ ખૂબ પીધો,
કૃષ્ણસાહ્યથી પીખી નાખ્યાં કૌરવકુળગીધો;
ધણા કામમાં કૃષ્ણસું રામે ૨૫ વિચાર શુભ દીધો,
'સિંહનિ ઊંઝે ગજપર ચહડતાં બકરો ૨૬ નવ ખીધો;
વગર ધારિતયે ધર્ષા ૨૭ રાખે તરો કાપિ હારો,

નવ કં ૦ તમે ૦ ૨

સંપ વગર તે સૂર્યચંદ્રકુળ નિર્વંશી આજે,
મુસલમાનનાં રાજ ગયાં ને નહિં તે કો લાજે;
તજી અખાડા લિધા જનાના સહુ રજપુતરાજે,
પ્રધાન જેના બહુ ખટપટિયા સ્વારથનેકાજે;
દ્રવ્ય દેશનું વહડતાં જાએ તે કેમે છાજે ૨૮,
વહેમો ભારે અજાને બહુ ઠામ ઠામ ગાજે;
માટે સહુ જન ભણી ગણીને કુસંપને મારો,

નવ કં ૦ તમે ૦ ૩

જાતીઓનો ભેદ ન ગણતાં સહુ એક થાએ,
જૂદાં જૂદાં મત તજિદધને સહુ એક ૨૯ ગાએ;
ધનિ નિરધનિ તે દીલદાઝથી એકકસૂં ધાએ,
પંડિત જનને પ્રજા વિશેષે થાય નિત્ય સહાએ;
નર નારી સહુ ધરસંસારે એકદિલી ચહાએ,
રાજદ્રાજમાં ચતુર પુરુષ તે આગળ વધિજાએ;
દેશાટન ને વેપારો કરી સ્વદેશને તારો,

નવ કં ૦ તમે ૦ ૪

નદી રૂપે મોટા ભલકામાં દરિયાને મળેછે. ૨૪ સીતાના હરણથી.

૨૫ બળરામે. ૨૬ એ દાખલો ધણે ઠેકાણે આપવામાં આવેછે.

૨૭ રાસાધ. એ ચાર હોસ્તદારો એક બિળની ઊંઝથી વગર ધારતીએ
અને વળી સરસાર્ધથી નદીમાં હારની સામાં તરે છે તેમ સહુએ સંપ રાખી
વહેમરૂપી હારની સામાં જવું.

૨૮ સંખાય; ખમાય; ઘટતું કેલવાય.

૨૯ એક ઇશ્વરને; બ્રહ્માને.

સંપવડે વિશ્વાસ પરસ્પર સહુકોને જોએ,
એક બિબ્બનું જોર પરસ્પર એકેકને દેશે;
એમ એકઠું જોર જમાવે ખુણા શત્રુ લેશે,
ચોડિ મહેનતે કાર્ય સધાશે જન વાઃવા કહેશે;
શૂર^{૩૦} છતે પણ આગળ પાછળ મળી સાથ રેહશે,
દળદરથી થઇ મુક્ત^{૩૧} દેશિઓ ફરશે શુભ વેશે;
કહે નર્મદો કોટિ^{૩૨} કરો સહુ સંપમું નરનારો,

નવ કં તમે ૦ ૫

સાહસ કરવા વિષે.

(લાવણી.)

સહુ ચલો છતવા જંગ,^{૩૩} ખ્યૂગલો^{૩૪} વાગે,
યા હોમ કરીને પડો, ફતેહ છે આગે. ટેક.
કેટલાંક કરમો વિષે, લીલ નવ ચાલે,
શંકા ભય તો બહુ રોજ, હામને ખાળે;
હજિ સમય નથી આવિયો, કહી દિન ગાળે,
જન બહાતું કરે નવ સરે, અર્થ^{૩૫} કો કાળે;
અંપલાવવાથી સિદ્ધિ^{૩૬} જોઈ બળ લાગે,

યા હોમ ૦ સહુ ચ ૦ યા હોમ ૦ ૧

સાહસે કર્યો પર્યુએ^{૩૭} પુરો અર્જુનને,^{૩૮}
તે પરશુરામ પરસિદ્ધ, રહ્યો નિજ વચને;
સાહસે ઈંદ્રજિત શૂર, હણ્યો લક્ષ્મણે,
સાહસે વીર વિક્રમ, જગત સહુ લેણે;
થઇ ગઈ જંગમાં મદદ હક્ક નિજ માંગે,

યા હોમ ૦ સહુ ચ ૦ યા હોમ ૦ ૨

૩૦ શૂરાને પણ પોતાના જેવા સાથીઓની જરૂર છે. ૩૧ છટા.

૩૨ સંપદથી પુરૂષને લેટો, ૩૩ લડાઇ.

૩૪ લડાઇનું એક વાંળું; રણસીંગડુ—(આકારમાં નહીં). ૩૫ મતલબ.

૩૬ ફળ; પાર પડવું તે. ૩૭ ફરસીથી. ૩૮ સહસ્રાર્જુનને.

સાહસે ૩૬ કાલંબસ ગયો, નવી દુનિયામાં,
 સાહસે ૪૦ નેપોલ્યન ભિડ્યો, યુરપ આખામાં;
 સાહસે ૪૧ લ્યુથર તે થયો, પોપની સામાં,
 સાહસે ૪૨ સ્કાટે દેવું રે, વાળ્યું જોતામાં;
 સાહસે ૪૩ શિંકદર નામ, અમર સહુ જાગે,

યા હોમં સહુ ચં યા હોમં ૩

સાહસે જ્ઞાતિના બંધ, કાપિ ઝટ નાખો,
 સાહસે જાઓ પરદેશ, બહીક નવ રાખો;
 સાહસે કરો વેપાર, જમે બહુ લાખો,
 સાહસે તજ પાખંડ, બહારસ ચાખો;
 સાહસે નર્મદાદેશ, દુઃખ સહુ લાગે,

યા હોમં સહુ ચં યા હોમં ૪

વેહેમની સામે સજવાસાર સુધારાને ઉત્તેજન.

(લાવણી.)

ચલ ઊઠ સુધારા સજી વહેમની સાંમે,
 દુર કહાડ લડી ફરિ આવે ન કદિ આ ઠામે. ટેક.

(૧)

અ અ અમર સ્મરી મન થકી ઉભો તું થાએ,
 ક ક કમર કસી કાફરની સામાં જાએ,
 ખ ખ ખર્જી ખંજરો ચળક ચળક સોહાએ,
 ગ ગ ગદા ગુજર ઝટ લઈ હોંસથી ધાએ,
 ઘ ઘ ઘાણુ કહાડ દુસ્મનનો પાણિ નવ પામે, ચલો

(૨)

ચ ચ ચિલખત સતનું સજી નિડર રહે નીતે,
 છ છ છરા ઉડાવી માર તું ચલવે રીતે,

૩૬ (વેપાર સંબંધી) ૪૦ (રાજ્ય સંબંધી). ૪૧ (ધર્મ સંબંધી.)
 ૪૨ (શરીર બગડવાની ધાસ્તી ન રાખતાં રાત દાહાડો લખલખ કર્યા-
 ન કીધું.) ૪૩ (રાજ્ય સંબંધી.)

જ જ જંપુર વાપરિ જંગ કેમ ના જીતે,
ઝ ઝ ઝંપલાવ ઝટ રણે મદં ઝો પ્રીતે,
ટ ટ ટોપ પરાક્રમતણો આવશે કામે, ચલ૦

(૩)

ઠ ઠ ઠોર કરી શત્રુને ઠોર ખુખ ખાએ,
ડ ડ ડંકો વગાડી દિયે જગત જસ ગાએ,
ઢ ઢ ઢાલ ધીરજની ધરે ડરે નહિં ધાએ,
ત ત તીર તાકિ પેસાડ અરી ઉરમ્હાંએ,
થ થ થરથરતો કર વહેમ જોર ના જામે, ચલ૦

(૪)

દ દ દક્ષ થઇને રચે સેન ચતરંગી,
ધ ધ ધુજવી નાખે ધરણી મળી સહુ સંગી,
ન ન નમ્ર કરી દે લુટી શત્રુ છે ભંગી,
પ પ પૂરી પડે સહુ આશ રહે નહિં તંગી,
ફ ફ ફના કરે ના રહે વંશ તે નામે, ચલ૦

(૫)

બ બ બુરાડી નાખે બહાણ વહેમનું ભારે,
ભ ભ ભડકો કરી ભડ લઈ તોપને બહારે,
મ મ મચાવિ દે સંગ્રામ ધસીને ખારે,
ય ય યાદ કરે શૂરવીર થયા તે પ્યારે,
ર ર રત્ન મળે રેણતાં શત્રુને હામે, ચલ૦

(૬)

લ લ લઈ લઈ ઝટ ઉડી ધુમે ચેપાસે,
વ વ વીર વિચારી લાગ અરી ધર પાસે,
શ શ શત્રુને કર ક્રોધિ ખેંચિ તુજ પાસે,
સ સ સંહારી દે દુષ્ટ જોયિ ભય નહાસે,
હ હ હાર પહેરિ યશતણો આવ નિજ ધામે, ચલ૦

(લાવણી.)

ચલો ચલો શું વાર લગાડો, ચલો નિડર^૧ રણમાં,^૨
 ધસી પડો શત્રુપર નહિંતર મરીજશો ક્ષણમાં. ટેક.
 કરી કલ્પના શત્રુબળની કેમ કરો બ્રહ્માં,
 ફળે ન તેવાં કાં જોવડાવો જોષીનાં પાનાં;
 દાના મદો છતે દિવાના બનો તમે શાના,
 જાણુજોઈ કાં ખરાબ કરતા આપ્તાદીખાનાં.

(જીલ.)

ખરે, ખરું^૩ નહીં તમમં ન તેથિ છો ખોટા,^૪
 ખરે, કહી કહીને એમ ગુમાવ્યા લોટા,
 ખરે, ખાયાં કરશો રોજ ઉપરથી^૫ સોટા,
 ખરે, ગુમાવિ નાખો પત્ત કેમ છો મોટા^૬,
 ડગલું ભર્યું કે રિપૂ મારવો કાં મરવું પણમાં^૭, -ધસીં ૧
 ઠંરી ન એસે હાર ખાઈને શૂરવીર ભાયા,
 કાયર થઈ મૂકી દે રણ તે લુંડીના જાયા;
 જીય દૂધના માને કીર્તિ પડે રણે કાયા,
 નીચ દૂધના સૂખ સમજતા ધરમાં થઈ ધાયા^૮.

(જીલ.)

ધિક કાયરને છે ધિક જનાની તેને,
 ધિક સંપતોડુને ધિક અદેખાઈ જેને,
 ધિક નીચ દાસને ધિક ખુશામતિયાને,
 ધિક રીખાતાને ધિક બિહકણ થાતાને,
 કરો ગર્જના ધીર વીર ને જયસિંહો^૯ વનમાં, -ધસીં ૨

૧ ડર નથી જેને એવા. ૨ રણસંગ્રામ.

૩ વિચારમાં પાકું નહીં-પૂરી ઈચ્છા નહીં (એવું મન)

૪ (હાડકાંના). આળસ કરતા; સુસ્ત.

૫ ઉપરીયોના સોટા (ખાશો તાબેદાર છે માટે.)

૬ જે તમે અસલ મોટા (દુળધનવિદ્યાએ) છે ને પત્ત કેમ ખુઓછ?

૭ લીધેલાં પણમાં-ટેકમાં (મરવું)

૮ ધાયલ થયા કે ધરમાં આવીને પડવું ને ખાયા કરવું એમાં કાયર
 બનો સુખ સમજે છે. રણમાં ધાયલ નહીં પણ ધરમાં.

૯ એ ધીરસિંહ વીરસિંહ ને જયસિંહ લઈ સિંહો વનરાણ સંગ્રામમાં

કાળિ વાદળી ચારપાસથી ભેગી ચોમાસે,
ઘોર ધાલિ પય^{૧૦} પછી નાખતી જેથી જન નહાસે;
તેમ તમે સહુ સાથ મળી ઝટ રચો વ્યૂહ^{૧૧} આશે^{૧૨},
ધધડાવીને પડો શત્રુપર એ વેરઈ જાશે.

(બુલ.)

સહુ હથિયારો તૈયાર રાખતાં ભાઈ,
સહુ કવાયતો નિયમીત શીખતાં ચ્હાઈ,
સહુ હુકુમ માનતાં નહીં આણુશો વાઈ^{૧૩},
સહુ પારપાડશો કામ સમયપર ધાઈ,
રે સાહસવણુ નહિં કદી વધારો કરશો રે ત્રણમાં^{૧૪}-ધસી૦ ૩
હિંમત રાખી મળી સાથ સહુ કરો રંગ^{૧૫} પાણી,
ઉલટ ઉલટથી વધારિદો ઝટ ખરૂં નીજ પાણી^{૧૬};
જનાની વાતો કરવાનું તો હાલ મુકો પાણી^{૧૭},
સજ થઈ રહો કે ઉસકેરાયાં શોભે પદ પાણી^{૧૮}.

(બુલ.)

ખુબ સ્વતંત્રનાં કાવ્ય ભણો ઉમંગે,
ખુબ જોદ્ધાઓનાં ગીત સુણો સહુ રંગે,
ખુબ વાળાંઓને સુણો દોસ્ત જે જંગે,
ખુબ રમો શસ્ત્રથી જેહ રાખવા સંગે,
લાગ જોઈ ઝટ ધસી નર્મદ લઇલો જસ જનમાં,-ધસી૦ ૪

(૧-૧)

ગર્જના કરો. સિંહો વનમાં ગર્જના કરેછે. ૧૦ પાણી. ૧૧ સેનની રચના
૧૨ ઉમંગે. ૧૩ વાઈ આણુવી-આનાંકાની કરવી.
૧૪ તન મન ને ધનમાં અથવા માન કનક ને કામિનીસંબંધી.
૧૫ રંગ પાણી-ખુશીમાં કેફ કરવો તે. ૧૬ હિંમત; તુર; શૌર્ય; જોસ્સો.
રંગ પાણી લીધા પછી પોતાનાં આગલાં પરાક્રમોની વાતો કરીને તમારું તે
પાણી ધારો. ૧૭ પાણી મુકો-નં કરવી એવો નીમ લો.
૧૮ હાથ. (પગ હાથ ઉસકેરાધને શોભી રહેછે.)

વળેસંગ ન ચાંદબા : એક વાત.

(હોહરા.)

રંગપૂરતો રાજિયો, વળેસંગ મહારાજ;
 રાણી નામે ચાંદબા, એ બે વરણૂં આજ.* ૧
 વરણૂં રસ શૃંગાર ને, અદ્ભુત કઠુંણા વીર;
 પ્રધાન જેમાં વીર તે, શિક્ષાની તસવીર. ૨
 પ્રેમકસુબો પી કરી, રમવું વિધવિધ રીત;
 એ સુખ મોટું છે ખરે, પણ નવ પ્રસવૂ નીત. ૩
 અવસર આવે એટલે, ધુણાવિ નાખી શીર;
 જોર કસીને તોડવાં, જનાનિનાં જાજર. ૪
 સજી મચાવી દેવિ ખુબ, દુશ્મનસામાં જંગ.
 રણધીરાં થઈ રાખવો, નિજ બાળનો રંગ. ૫

(ચોપાઈ.)

વળેસંગ બેઠો આસન, તહારે જાંમર વિસ ને ત્રણ;
 સર્વ ગુણે દીસે સંપન, રાજ હું ચલવે રાજન. ૬
 ભણ્યો ગણ્યો એ પંડિતરાજ, પરમારથમાં વિક્રમરાજ;
 ચતુર કળા સમજે રસરાજ^૧, શૂરવીર અર્જુન રણરાજ^૨. ૭
 કિરતી પસરી ચારે દીશ, માગાં તો આલ્યાં દશ વીશ;
 પ્રધાન મિત્રો કહે 'મહારાજ, શરણાગતની રાખો લાજ.'
 રાજ કહે 'પરણૂં હું એક, એજ ખરો માનવનો ટેક;
 'ધણિ રાણીનું શું છે કામ?, સીતાએ^૩ સંતોખ્યો રામ.' ૮

તા. ૬૪ી એપ્રિલ ૧૮૬૧ ને દીને માત્ર પેહેલા પાંચ હોહરા એક ચોપડીમાં લખી મેહેલ્યા હતા; તે ચોપડી પાછી તા. ૨૦ મી એપ્રિલ ૧૮૬૩ ને દીને હાથમાં આવેથી મેં એ વાત પાછી લખવી માંડી ને ૩૦ મી એપ્રિલે પુરી કીધી. મારી પ્રિયા જે ઘણીજ પ્રેમાળ છે તેને વિલેગમાં દિલાસો મળે એવે ઉદ્દેશે એ વાત લખી છે, તોપણ દેશી રાજાઓને અને વીર પુરુષોને સારી શિક્ષારૂપ છે. એ વાત સામળતાં જેવાં ગરખાની નથી પણ ખરેખરા સ્વભાવ-પ્રેમવર્ણનની છે. ૧ એ શબ્દ વિશેષણ છે પણ મેં જનાનીપણું એવા નામના અર્થમાં વાપર્યો છે. ૨ બેડી; ઝાંઝરિયાં.

૧ કામદેવ. કોકદેવ. ૨ જેમ સિંહ વનરાજ તેમ અર્જુન રણ-લડાઈના મેદાનનો રાજ. (વિલેસંગ અર્જુન જેવો.)

૩ એકલી એક સીતાએ રામને સંતોષ પમાડ્યો.

- ‘વિલાસવૈભવકેર’ સૂખ, ખરી પ્રીત વીજોગી દૂખ;’
 ‘એનો અનુભવ એકે થાય, ધણીથકી પ્રીતીરસ જાય.’ ૧૦
 ‘મ્હારે તો પણુવી છે એક, જોઈ રૂપ ને ગૂણુ વિવેક;’
 ‘વિચારમાં મળતાં બે હોય, કદી કોઈનું દીલ ન કહોય.’ ૧૧
 ‘માખાપોનું નહિં એ કામ, અંખવાય કો વેળા નામ;’
 ‘જેને જેનીસાથે કાજ, તેણે જો જોવું કે રહે લાજ.’ ૧૨
 ‘મથે પ્રીત તો ના બંધાય, સહેજ સગાઈ રે થઈજાય;’
 ‘એવી છે પ્રીતીની પેર, વાળો પાછાં માગાં ઘેર.’ ૧૩
 એમ વિચારી રાખી ધીર, માગાંને તરછોડે વીર;
 સગાંતરફથી માગાં થાય, નિરાશ થઈ તે પાછાં જાય. ૧૪
 ‘જાતે જૈરી માગૂં કરે, તો તેપર ચિતકૂં કંઈ ઠરે;’
 ‘જાતે જોઈ માગૂં કરે, તેમાં પણુ ફળ સાઈ ખરે.’ ૧૫
 એમ કહી દી ગાળે સહી, સામું માગૂં આવે નહીં;
 ત્યારે જોળ કરાવે રાજ, ‘કલગી વણુ ના શોભે તાજ.’ ૧૬
 એવામાં વળિ આવ્યો લેખ, જેમાં વાત નવલ વીશેક;
 કો કન્યાએ માગૂં કીધ, નામ કામ તો નહિં પરસીધ. ૧૭
 તે ધાયો આ રીતે સહાય, ચતુર હોય તે ચેતીજાય;
 ચતૂરાઈમાં મણા ન હોય, આજ લખે શું એવું કાય? ૧૮

(છપય.)

‘કહાં કહારે ને કેમ, પ્રીત બંધાએ પહેલી?’

‘કહાં કહારે ને કેમ, પ્રીત નીભેછે સહેલી?’

‘કહાં કહારે ને કેમ, પ્રીત દૂટેછે બહેલી?’

‘કહાં કહારે ને કેમ, પ્રીત ડાહી ને ઘેલી?’

‘હું જિંચ સરોવર કમળની^{૧૧}, ખિલવા માંડું છુ હવે;’

‘આચતુરભ્રમર^{૧૨}વરજે મને, સુખ માઈ તૂં આ ભવે^{૧૩}.’ ૧૯

૪ પણુનારાં સ્ત્રીપુકુષે. ૫ રીત; છટા. ૬ ન્યાંહાંથી આવ્યાં હો ત્યાંહાં. ૭ માગાં (પાછાં જાય.) ૮ વિશેષ. ૯ લેખ (કલેજમાં ધ લાગે તેવું લખાણું.) ૧૦ કોઈ સ્ત્રી (હાલના વખતની.) ૧૧ કમળનું ફુલ. (જિંચ ફળની.) ૧૨ ભ્રમરો. (કમળનું ફુલ અં ભ્રમરો. એ બેવચ્ચે આશક માણુકનો દાવો છે.) ૧૩ સંસાર; હઠયાતી

(ચાપાઇ.)

રાજા મન વિચારે એમ, 'ભણીગણી ચતુરા તે ક્ષેમ;'
 'પણ જોયાવણુ જાતે જાત, શા કરવી પણવાની વાત?' ૨૦
 'હશે લખ્યું તે લાવ્યું કોણુ?; શું મુજ ભાયગ મળશે ઝોણુ?;
 (આ) 'વારે વારે વાંચું લેખ, શું એ પ્રીતી નહીં વિશેક.?' ૨૧
 'ચાર સવાલો પૂછે જેહ, તેથી દીસે ચતુરા તેહ';
 'સવાલ જેવા તેવા નહીં, ઉત્તર મારી પાસે સહી.' ૨૨
 'જાયા કુળની કહેછે વળી, જોખનની ખિલતી છે કળી';
 'મારેસાર તલપે બહુ, એવું તો નક્કી હું લહું,' ૨૩
 'જોળથકી ના લાગી ભાળ, ત્યારે નખશિખ ૧૪ પ્રગટી જવાળ ૧૫;
 'મને ખતાવ્યો ૧૬ કાષ્ટએ આજ, એવું ભૂંડું કોનું કાળ?' ૨૪
 'મનમાં વિસ્મય પામે રાજ, પણ ધમકાવે નીજ સમાજ ૧૭;
 'લેમી માને જાહ જેમ, માનીલેવું ૧૮ મહારે તેમ?' ૨૫
 'લાવનાર તે જડે ન કોય,' ફરી ફરી રાજા લખ્યું જોય;
 'જાણે છપય ૧૯ છપીલી રહોય, ચૂમી લેતાં ગગળી રોય. ૨૬
 'મારેમાટે દુઃખી રોય, વળી પારખું મારું જોય;' ૨૭
 'એવી તે કો ચતુરા નાર, મારે સજવો એ સણુગાર.' ૨૮
 'આજથકી હું તો લઉં નીમ, અંગ મહાકું એ નીમેનીમ ૨૦;'
 'પરણું તો વળિ પરણું એહ, નહિં તો પાડું દુઃખે દેહ.' ૨૮
 'ધમકાવી ચાકરને રહો, પણ મયકુર કોને ના કહો;
 'એવો ડાહ્યો રાજા ધણો, પણ દિલમાં દીવાનો બન્યો. ૨૯

(દોહરા.)

મદનખાણુથી ૨૧ ઉજાતા, પ્રગટી રોમેરોમ ૨૨;

ત્રેમીપય ૨૩ પીધા વિના, ઉતરે કેમે જોમ ૨૪?

૩૦

૧૪ પગથી તે માથાંસુધી. ૧૫ આગ. ૧૬ મરફરી ફરીને ખેવકુફ
 ખતાવ્યો. ૧૭ કચેરી; સલા; દરબારનાં માણસો. ૧૮ શું કોઈ વીર આવીને
 કાગળ મુકી ગયો? ૧૯ છપય (પેલીનો લેખ) જાણે પોતાની પ્યારી હોયની શું
 તેમ રાજા તે છપયને વારે વારે ચૂમી લયાં કરે અને ચૂમીથી કાગળ ભીંજાય
 તે જાણે તેની છપીલી ગગળીને રડતી હોયની શું. (લેખની મતલબ એવી છે કે
 છપીલી રાજાને સાડા ઘણી આતુર છે ને તેથી દલગીર રહે છે). (ઉત્પ્રેક્ષા.)

૨૦ અડધો અડધ; અર્ધાંગ. ૨૧ કમદેવના તીરથી. ૨૨ રૂવે રૂવે;
 વાળે વાળે. ૨૩ માથુક રૂપી પાણી. ૨૪ જોશ.

(ચાપાઈ.)

પ્રધાનને તેડયો એકાંત, વાત કહી જે મનની ખાંત;
 'ચતુર નારિ ઝટ આવે હાથ, તેમ જુગતની કહે તૂં વાત.' ૩૧
 પ્રધાન કહે 'રાખોજી ધીર, ઉતાવળે ના થાએ ખીર;'
 'ઉતાવળે ના પાકે આંખ, કપાય નહિં મારગડો લાંખ.' ૩૨
 'ઉતાવળે ચઢડિન્નએ થાક, ઉતાવળે સારો નહિં પાક;'
 'ઉતાવળે ના જડે ઉપાય, ઉતાવળે ધાર્યૂં દુર જાય.' ૩૩
 'ધીરજ પકડો મોટા વીર, પાર પાડશે શ્રીરઘુવીર;'
 'ખાંતે ખોળ કરીશું રાજ, બહેલૂં મોડું થાશે કાજ.' ૩૪

(દોહરા.)

'પ્રધાનને રાજા કહે, 'જાણૂં છું એ વાત';
 'પણુ ધીરજ રહેતી નથી, બગડે છે મુજ જાત' ૨૫.' ૩૫
 'કામકાજ કુંડૂં મથી, નહિં ઉલ્હાસે જાણુ';
 'પરવશ કેદી હું છઊં, ખરેખર તૂં માન.' ૩૬
 'મને જાંખના એહની, કહારે જોતી ૨૬ જોઉં';
 'મને જાંખના એહની, કહારે સાથે રહોઉં ૨૭.' ૩૭
 'મને જાંખના એહની, જોઉં ચાલતી કેમ?';
 'મને જાંખના એહની, વદતી ૨૮ સૂણૂં તેમ.' ૩૮
 'મને જાંખના એહની, કરતી મુજને સાલ;'
 'આપે પ્રભુજી પાંખ તો, બિડી આણૂં આંજ.' ૩૯
 'મને જાંખના એહની, બિંચી સાલસ જાત;'
 'બિન્ન કામમાં આંખ તો, અંધી છે એ બ્રાત ૨૯.' ૪૦
 'મને જાંખના એહની, નયણે ઝાઝી રહેમ;'
 'રાજકાયા રાંકની, બની નથી રે ક્ષેમ.' ૪૧
 'ફજેત થાજી રે રખે, માટે છઉં અધીર;'
 'રાજભાર શિરપર અને, કાળજડે આ તીર.' ૪૨

‘પણુવાકેરી વાત તો, પછી કરીશું કાલ;’	
‘મારનાર કો તીરનું, એ તો જાણું હાલ.’	૪૩
‘ખારી લુચ્ચીએ રચ્યો, ફજેતિનો શો ખેલ;’	
‘તાડિ૩૦ પાછને કાગડો, બનાવિ જોએ ગેલ.’	૪૪
‘નહીં નામ ને કામ કંઈ, કહાં કહાં કરવી જોળ;’	
‘જોળ કરતાં જન સહ, મહારં કરશે તોલ.’	૪૫
‘આગળ તો માગાં નૃપે૩૧, પાછાં વાળ્યાં ભાષ;’	
‘હમણાં તહારે રોજ એ, ફાંફાં મારે મહાધ.’	૪૬
‘વળી લોક એ નારનું, કરશે ધણું વખાણ;’	
‘નૃપનાં માથાંની મળી, મૂકાવ્યું અભિમાન.’	૪૭
‘ખારીના ગુણુગાનથી, થઇશ ધણો રળિયાત;’	
‘પણુ ન મજે જો મૂજને, તો ન રહું હર્ષયાત.’	૪૮
‘જો મેં તો આવૂ લખ્યું, ઘટતો કે ન જળાપ;’	
‘જુગતી શી કરવી હવે, વિચાર તારો આપ.’	૪૯

(છપય.)

‘જહાં જહારે ને જેમ, હોંસ તો સંતોખાએ;’	
‘જહાં જહારે ને જેમ, દયા૩૨ પણુ૩૩ આડાં આવે;’	
‘જહાં જહારે ને જેમ, વાત ધારી ના થાએ;’	
‘જહાં જહારે ને જેમ, ભણ્યાં૩૪ અમણ્યાં૩૫ એ મહાએ;’	
‘હું તૂં માટે કાળો થઈ, ભમરો હૂંહૂં કમળની;’	
‘રે ભોગિ જોગિ થઈને જપૂં, વાટ જોઈ તૂં ચપળની.’	૫૦

૩૦ દિવસે કાગડા તાડી પીએ છે ને પછી ઘુમ માચ્યાં કરે છે. ૪-૫ વાગતે ગામને પાદરે એકાંતમાં કાગડાને, તાડે બાંધેલાં ઘડુઆં આગળ ડાહો થઈ બેઠેલો અને તેમાં ચાંચ જોળતો જોવો એ ધણું આનંદકારક છે.

૩૧ રાત્રીએ. ૩૨ ગમે તેવી પ્રીતિ હોય તો પણુ વેળાએ એક બીલનાં વિચારમાં અંતર પડે, પણુ તે વખત દયા જે આવે આવે તો પ્રીતિ નીલે. —એક એમ સમજે કે જે હું જેવડા થઈશ તો તે બચારો રીખાઈને મરશે અને મને પણુ પછવાડેથી પસતાવો થશે—કેમકે ગઈ શુભરી બનેને સાંભરેજ.—માટે, પોતાની અને બીલની દયા હોય તો નીલે.

૩૩ અરે જોને મેં પોતાનો કહ્યો છ તેને હું છોડું ?—નહીંજ છોડું એવો ટેક. ૩૪-૩૫ ભણેલાં—સમજીતની વચમાં પ્રીત ડાહી હોય છે. અને મુરખ—અણસમજીતની વચમાં પ્રીત ઘેલી નહોય છે.

(દોહરા.)

પ્રધાન કહે 'કહાડોછ શી, ઘેલાઈ દિનરાત';	
'ધીરા થઈ ઝંપો તમે, અલગતની એ વાત.'	૫૧
'ઉત્તર તો સારો લખ્યો, પણ મોકલવો કેમ?'	
'ગભરાવો ગભરાઈને, તેમાં ન વળે તેમ.'	૫૨
'જેણે કાગળ આગ્રહૃ ^{૩૬} , લખ્યોછ તમને સાર;'	
'લાગ ન શૂં જોતી હશે, દુઃખિ ન શૂં તે નાર?'	૫૩
'મુદ્દો પકડાયોછ તે, પકડાશે વળિ ચોર;'	
'ચોર ઈછે પકડાઉં ^{૩૭} પણ, ગેલ કરે જ્યમ મોર.'	૫૪
'કાગળ પેટીમાં મુકી, પુરથી નિકળો ખહાર;'	
'મુસાફરથી દુઃખ એ, વીસરશો સરદાર.'	૫૫
'શિકાર ખહાને પરવશે, જુઓ મહાલનાં ગામ;'	
'તજવિજની પુછપાછથી, કહાડીલેવું કામ.'	૫૬
'હૂં પણ ખોળ કરું અહીં, વળિ ખોળાવું ખહાર;'	
'ઉઘમ તો ફળશે નકી, જસવંતા સરદાર;'	૫૭
ગરમીથી અકળાયલે, પીઘો નશિયત ^{૩૮} બદ્ધ;	
ચટકો લઈ થંડો થયો, સાંમે ન વઘો હદ્દ ^{૩૯} .	૫૮
વાત-વસી ગઈ મનમાં, રાખી રાએ ધીર;	
કામકાજ આટોપતો, ચાર દીનમાં વીર.	૫૯
પ્રધાનને સોંપી સહ, નિકળ્યો પુરની ખહાર;	
થોડા જણ લઈ સાથમાં, ખહાનું કરી શિકાર.	૬૦

(દોહરા.)

દિલ્હી મોગલરાજનો, ફતેજંગ સરદાર;	
કરે નવાખી સાલખી, ફતેપૂરમાં ધાર.	૧
રૈયત રાજ રોજ ને, ફતેપૂર આબાદ;	
ફતેજંગ ^૧ જંગે શુરો, કચેરિએ ઉસ્તાદ.	૨

૩૬ આજીજીથી; આતુરતાથી.

૩૭ કહારે પકડાઉં એવું ચોર ઈછેછે.

૩૮ શિખામંજુરથી બરફ-પેહેલાં અડકતાં તો ચટકો લાગે છે પણ પછી થંડક કરે છે. ૩૯ અક્ષર. ૧ લડાઈમાં.

ફતેપૂર ને મ્હાલ સહુ, ફતેજંગને મ્હાય;	
‘ધણૂં’ જિવો ઉમરાવ એ, કમાન મ્હડતી થાય. ^૨	૩
એક સમે દિલ્હીતણો, આદશાહ તૈમૂર;	
જૈશીએર મરવા પડ્યો, પડ્યો દુઃખમાં શૂર.	૪
ફતેજંગપર અસલથી, આદશાહનો પ્યાર;	
માટે ગાદી સોંપવા, કરતો હતો વિચાર.	૫
દિલ્હી બિનવારસ મરે, સમો આવતો જોઈ;	
ફતેજંગને તેડતો, આદશાહ તે રોઈ.	૬
રસ્તે હરિક્ષાએ ^૩ કર્યૂ, ફતેજંગનું ખૂન;	
ફતેપૂરને લૂંટ્યું, રાખી નહિ કંઈ નૂન ^૪ .	૭
ફતેજંગકેરાં સગાં, બન્યાં કેદિ સહુ રંક;	
બેટિ જમાઈ બેજણાં, નહાશી આવ્યાં રંગ ^૫ .	૮
રંગપૂર આવી રહ્યાં, વરવહુ બને આપ;	
જહાં ગુજરો વર કરે, લઈ સોદાગરછાપ ^૬ .	૯
થોડા દીકરે વળી, બેટી જનમી એક;	
નામ પાડ્યું શુભ ચાંદબા, કૂળરૂપગુણટેક.	૧૨
માએ બહુ બરદાસ્તથી, બેટી મોટી કીધ;	
કેળવણી ખાંતે કુડી, ઉર્દુ શરસી દીધ.	૧૧
હતી એકની એક તે, ભાઈ બેનમાં સર્વ;	
તેથી તો બહુ લાડકી, માબાપોનો ગર્વ.	૧૨
સોળ વરસની ચાંદબા, મિઠાં લોહિની જાણ;	
રંગે ધઉંવરણી છતે, મનહર કાંતીમાન ^૭ .	૧૩
શ્યાદી જોવા બેટિની, ઝરે રોજ માબાપ;	
વર ન મળે લાયકે કો, એ મોટો સંતાપ.	૧૪
એવામાં વળિ તો થયૂ, બીબીકેર ^૮ મોત;	
સુખ જોવા મા ના રહી, કેવી હરખે જોત?	૧૫

૨ ધણો ધરડો થયેથી.

૩ દુશ્મનેએ.

૪ બાકી; કસર.

૫ રંગપૂરમાં.

૬ સોદાગરનું નામ રાખીને રહ્યો.

૭ કાંતિ-ચળકાટવાળી (મનને હરીશે તેવી)

- ધરખટલો માથે પડ્યો, ચલવે રૂડી પેર;
આપે ધીરજ બાપને, કરે ન કોસૂં વેર. ૧૬
- વળી જીવાની ખીલતી, તેથી ચટપટિ થાય;
શ્યાદીનું સુખ પામવા, દીલ તેનું બહુ ચ્હાય. ૧૭
- ઘણી મુઝાએ મનમાં, પણ કોને ના કેહ;
સખીપણા કરવાતરફ, જાતી અટકીરેહ. ૧૮
- તરુણ બિજાં બધરાં કરે, સાહસ કરમો જેમ;
સખી ધયા કો દાસિસૂં, દીલ ન ખોલે તેમ. ૧૯
- વળી વિચારે મનમાં, 'મહારાથી દુખિ બાપ;
'માટે પણૂં ઝાટલઈ, આતો થાએ પાપ.' ૨૦

(ચોપાઘ.)

- પછી વિચારે મનમાં એમ, 'ખબર મળે બહુ કરૂં તેમ;
'કચેરિમાં બનતી દિનરાત, ઘટે જાણવી મ્હારે વાત.' ૨૧
- પડોશમાં રેહતાં નરનાર, ગરીબાધથી તો લાચાર;
સિપાઈગીરી ખુટ્ટો કરે, ખુટ્ટિ રહેટિએ બહુ થરથરે. ૨૨
- જીવાન જારે ખુટ્ટો એહ, નવાબને લ્હાં નોકર તેહ;
તારે ઘણો હતો બહાદૂર, મુખિઓ ને પૈસે ભરપૂર ૨૩
- દશાનું ચક્રર આવ્યું જાણ, (તેણે) ફતેપૂરનો વાળ્યો ધાણ;
તેમાં ખુટ્ટે થઈ હેરાન, મુસીબતે ઉગારયો જાન. ૨૪
- ઘણાં ગામમાં કીધો વાસ, તોએ ખુટ્ટો રહ્યો નિરાસ;
કુચે ગોઠે નહીં જરાય, ફરતો ફરતો અહિં તહિં જાય. ૨૫
- એમ કરતાં આવ્યો બ્યાંહ, વજ્રસંગ રાજા છે ત્યાંહ;
રહ્યો માંડિ ધર તે ઠરિઠામ, કચેરિમાં કંઈ કરતો કામ. ૨૬
- થયું વરસ સૂમારે દહોડ, એને ખીજિ ન દોડાદોડ;
સાત કુપડી લાવ્યાં કરે, તેમાં બંને પેઠ જ ભરે. ૨૭
- પાંચ ધરોને છોટે રેહ, સોદાગરથી ખુટ્ટો તેહ;
નવાબને લ્હાં બંને હતા, (તોપણ) ઓળખવામાં ખાતા ખતા. ૨૮

(દોહરા.)

- ગોર કરે છે ચાંદબા, 'ખુટ્ટો કરશે ખોજડ;
'એ નોકર છે રાજનો, ખબર લાવશે રોજ.' ૨૯

કહે બાપને બેટિ તે, 'તેડા ખુટ્ટા પાસ;'	
'રાતે વાતો સૂણિએ, કચેરિની જે ખાસ.'	૩૦
'એ નોકર છે રાયનો, રાતે આવી રોજ;'	
'દિવસતણી તે કહિજશે, થશે આપણે મોજ.'	૩૧
'વળી બિચારો છે ગરિબ, દેશ આપણ કાંધ;'	
'આભારી થાશે બહુ, પાડોશી છે આંહિ.'	૩૨
બાપે હા કહિ ને પછી, ખુટ્ટા આવે નીત;	
વાત કરે દરબારની, પરસ્પરે બહુ પ્રીત.	૩૩
વાતો કરતાં એક દી, બંને વિસ્મિત ^{૧૦} હોય;	
સોદાગર સીપાઇ તે, પિછાન જૂની જોય.	૩૪
પછી ખુલાસા તો થયા, વાંધી અદકી પ્રીત;	
તેમ તેમ તો ચાંદ્યા, હરખાએ બહુ નીત.	૩૫
સોદાગર બહીતો કહે, 'સુણ તું ખુટ્ટા ભાઇ;'	
'કસમ તને છે કોઇને, કેહેવું નહીં આ કાંઇ.'	૩૬

(ચોપાઈ.)

ઘરમાં બેટી તો જૂવાન, તેથી સોદાગર હેરાન;	
બીજે ગામ જવાએ નહીં, ઘરમાં પુષ્પ ન માણસ સહી.	૩૭
ખુટ્ટાસાથે થઈ પિછાત, મળ્યો તેથી તો દીલોળન;	
એક વખત સોંપીને ગયો, સોદાગર તો બહારજ રહ્યો.	૩૮
(એમ)મળ્યા દિવસ તો દસને ચાર, કરે ચાંદ્યા ખૂબ બિચાર;	
'લાગ ન આવે આવો ફરી, કામ બજાવી નાખું ખરી.'	૩૯
રાજની સુણતીતી વાત, પોતે તો અતિ પ્રેમી ^{૧૧} જાત;	
૩૫ ^{૧૨} ગૂણથી ઉપની પ્રીત, કૂળ ^{૧૩} ઉંચું તે જોતી નીત.	૪૦
પરાક્રમાદિક ^{૧૪} ગુણ બહુ સુણી, પ્રેમિ ચાંદ્યા હરખે ધુણી;	
પછી છપ્પ લખિ કહાડ્યો એક, જેમાં ચાતુરિ કરી વિશેક.	૪૧

૧૦ એકાએક અજબ પામેલા. ૧૧. પ્રેમમાં સમજનારી; કોઈના પ્રેમમાં જઈ રહે અને કોઈપર પ્રેમ કરે તેવી.

૧૨ (રાજનાં.) ૧૩ (પણવાસાં.)

૧૪ પરાક્રમ એટલે મહાભારત કામો જસની સાથે પાર પાડવાની જે ઉમ લટવાળી શક્તિ તે; બાહાદૂરી. પરાક્રમાદિક એટલે પરાક્રમ, સાહસ, ઉદ્ય-
દેય, બળ અને બુદ્ધિ.

- ચોથિ સવારે ઊલટભેર, તેડાવ્યો યુદ્ધાને ઘેર;
દિસે ગાભરી શીકી પડી, જાણે આકૃત આવી નડી. ૪૨
- પગે પડી યુદ્ધાની કને, ખોળે મૂકી માથૂં ભણે;
'બોલૂં જે હું મૂકી લાજ, પાર પાડ તે મહાઈ કાજ.' ૪૩
- 'વાત કરીશું ઝાઝી કાલ, પણ ચાચા તૂં જાણે હાલ;
'વગરસ્હલાએ ન કહું કાજ, પણ હમણાં તૂં રાખે લાજ.' ૪૪
- 'કાગળ આપૂં ખીડી જેહ, છૂપી રીતે મહેલે તેહ;
'રાજની. ગાદીપર છેક, સંભાળીને કે રહે ટેક.' ૪૫
- 'ચાચા કરજે પછી વિચાર, પણ હમણાં નવ કરતો વાર;
'કસમ ખાધ ખેટીના જાય, તો તો તારું સાચ મનાય.' ૪૬
- 'નથિ ચાચા કંઈ ખીજી વાત, લૂણહરામ^{૧૫} ન કરવી જાંત;
'અતૂરાઈનો આ છે લેખ, ગરબડ થાશે મહેલે નેક.' ૪૭
- 'કેવી મઝા પડેછે ત્યાંહ, તે તૂં જોઈ કહેજે આંહ;
'ખીજાને ના કહેતો કાંઈ, મદદ થશે રે સાચો સાંધ.^{૧૬}' ૪૮

(દોહરા.)

- ડરતી ધુજતી બોલતી, રડતી પડતી જોઈ;
'લાવ ખેટિ' યુદ્ધા કહે, 'નહિં નાખૂં તે ખોઈ.' ૪૯
- યુદ્ધે આગ્રહ જોઈને, વળી ઉતાવળ તેહ;
પૂછ્યું નહિં કે 'ચાંદખા, શી મતલબ છે કેહ.' ૫૦
- 'હશે જાણિશું સાંજરે, લખી હશે કંઈ એત;
'પહેલિ ખુબ છે તે થકી, રાજ કરશે હેત.' ૫૧
- જાતિભેદ હોવાથકી, યુદ્ધાને નહિ જહેમ;
(કે) 'શ્યાદી કરવા ચાંદખા, જુગતી કરશે તેમ.' ૫૨
- કસમ ખાધને ઊઠતાં, યુદ્ધા ધીરજ દેય;
પછી જતાં નિજ ઘેર તે, આ પરમાણુ કહેય. ૫૩
- 'હમણાં તો નહિં જાઉંરે, પડે જણાઈ ખેલ;
'રોજનિ વેળાએ જઈ, જુગતી તારૂં સહેલ.' ૫૪
- 'ગભરાઈશ ન ખેટિ તૂં, નહીં જણાવું ખહાર;
'યુદ્ધીને પણ નહિં કહું, ઘેરાં મારે ઠાર.' ૫૫

‘કામ કરી આવૂં ખરો, ધણૂંકરીને આજ;’
 ‘રાતે વાતો તો કર’, અધ્ધા રાખે લાજ.’ ૫૬
 પછી ગયો નિજ ઘેર તે, રાખી ઝાઝી ધીર;
 બુઢીની પુછપાછને, ઊડાવે તે વીર. ૫૭

(ચોપા.ઈ)

જમી કરી જાએ દરબાર, કરે વાટમાં આમ વિચાર;
 ‘વચન આપ્યું તે કયમ તોડાય, સાહસથી તો જિવડો જાય.’ ૫૮
 ‘જો પકડાયો મુકતાં લેખ, જવાબમાં ગભરાયો છેક;’
 ‘તો તો જાય સમૂજો ટેક, બચવાનો ઊપાય ન એક.’ ૫૯
 ‘સોદાગરનો ગૂન્હેગાર, એમાં ખોટું નહીં લગાર;’
 ‘સોંપણુ બહેકે મારાથકી, વાંક ખરો મહારો તો નકી.’ ૬૦
 ‘રાજનો પણ ગૂન્હેગાર, થઈશ વળી હું તો નિરધાર;
 ‘કીધેલું માનું નહિં કાંઈ, આજ્ઞા તો તોડાએ તાંહિ.’ ૬૧
 ‘હવે વચન તો આપ્યું છેજ, એ તો ના તોડાએ રહેજ;’
 ‘નવાખની ખેટી છે જ્યાંહ, લૂણુહરામિ ન કરવી ત્યાંહ.’ ૬૨
 ‘નવાખ મહારે પહેલો નકી, વજેસંગ પછવાડેયકી,’
 ‘એ સાહસથી નહિં નુકસાન, વજેસંગ દેશે સન્માન.’ ૬૩
 ‘કદાપિ સારાં ફળ જો થાય, થાય ગુન્હા રૂડા ઊપાય;’
 ‘કદાપિ રાજાં ખુશ થઈ રેહ, કરમ ઉઘાડે મહારૂં તેહ,’ ૬૪
 ‘માટે એજ ખરો ઠેરાવ, કાગળ મુકવો જોઈ દાવ;’
 ‘હાય થનારૂં તે તો થાય, મરિયે કે પછિ દળદર જાય.’ ૬૫

(દોહરા.)

એમ વિચાર કરીં ગયો, કચેરિમાં તે બહેલ;
 જોએ તો કે ના દિહૂં, પોતે સહુથી પહેલ. ૬૬
 તખ્તઉપર મુકિ લેખ ઝટ, પાછો આવ્યો ઘેર;
 ખેટીને કહેવાયકી, ‘રહેજો રૂડી પેર.’ ૬૭
 પછી તરત પાછો ગયો, કચેરિમાં સીપાઈ;
 થાંડ પેટ જોય તે, જો જો બનતૂં લાંછ. ૬૮

(ચોપાઇ.)

રાજના કાગળ જે ખાસ, તે ના જાએ ખીજાપાસ;
વજરથી પણ ના વંચાય, ખીજાથી કેમે લેવાય ? ૬૯
રાજ ભણ્યો ગણ્યો કાબેલ, કો વાતે ના કાચો ખેલ;
પ્રધાનને તામે નહિં જેહ, નિજ યુદ્ધીએ વરતે તેહ. ૭૦
કાગળ વાંચી વિસ્મિત થાય, પછી ધિમે રહિ પૂછે રાય;
‘જે કો લાવ્યો હોએ પત્ર, તે આવી ઉભો રહે અત્ર.’ ૭૧
કચેરિમાં સહુ ચૂપાચૂપ, સિપાઇ તો થરથરતા ખૂબ;
સિપાઇયાને પૂછે રાય, પણ ઉતર કો દે ના હાંચ. ૭૨
ધમકાવે તે સહુને વળી, ‘ખબરદારિશી રાખો ભળી;’ ?
પછી અગતનાં કામો કરે, પણ ચિતડામાં તે ના ઠરે. ૭૩
કચેરિમાંથી ઊઠ્યો રાય, આંખ થયે ભારે ગભરાય;
સિપાઇ ઊપર ગુસ્સે થાય, પણ વાંચી કાગળ હરખાય. ૭૪

(દોહરા.)

પહેલે દિવસે જે બની, કચેરિમાં જે વાત;
બુઢે બેટીને કહી, કેવિ ધન્ય તે રાત ! ૭૫
તે ખંતી સિપાઇ તો, ખબર કહાડતો રેહ;
રાજના ગભરાટની, વાત બેટીને કેહ. ૭૬
આચારે કહે ચાંદબા, ‘પણૂં એની સાથ;’
‘પણ હમણાં કરતો રખે, સોદાગરસૂં વાત.’ ૭૭
‘સમો જોઈને હું કહું, વળિ તું ટેકા દેય;’
‘કામ થાય ઝટ આપણૂં, એમાં શું સંદેહ.’ ? ૭૮
‘કાગળકેરી વાત તો, કહેવી નહીં જરૂર;’
‘થાય જુદાઈ આપણી, ઉતરીજાએ નૂર.’ ૭૯
ચક્ષો જેવે મૂખડે, બુઢો ટકટક જોય;
છાતીયે મૂઝાણુ અને, આંખે ઝળઝળિ હોય. ૮૦
‘આચાર તું ગભરાય કાં, નહિં બોલૂં કુળનામ;’
‘આપાની મરજીવિના, નહિંજ કહું કો કામ.’ ૮૧
‘આપો જલદી આવશે, પછી કરીશું બેત;’
‘પણ હમણાં દરબારની, કહેજે બનતી ઠેક.’ ૮૨

બુઢો સડકજ થઇ રહ્યો, પાખ્યો મનમાં ખેદ;
પણ બેટીને ક્રેહતો, રાયમંનના ભેદ. ૮૩

(ચોપાઈ.)

મુદતસર તે આવ્યો આપ,જેનો જિવડો ધરમાં આપ^{૧૭};
બુઢો રાતે વાતો કરે, પણ દિલમાં ઝાઝો તે ડરે. ૮૪
બેટી બહુ હેડે હરખાય, તકને આવવી વહેલી ચ્હાય;
સુણે વાત “રાજ ગભરાય,” તારે તો વળિ દુઃખી થાય. ૮૫
એમ થતાં દી આવ્યો એક, જેને જાણી લેવો નેક;
“શિકારસા રાજ જાય,” એમ બધે બહુ વાતો થાય. ૮૬
કહે ચાંદબા હૈયે ‘હાય’ ! ‘દુખનો માસ્યો જાયે રાય;’
‘કહી આપને હું પણ જાઉં,’ દુખમાં ભાગીદારજ થાઉં.’ ૮૭
‘ધીમે રહિ સમજાવું આપ, ફરજ બજાવું રૂડી આપ;
‘માને તો ઠીક રાણી થાઉં, નહિંતો મરવા વનમાં જાઉં.’ ૮૮

(દોહરા.)

“ગયો રાજ શીકારને,” સુણી ઉઠી તેવાર^{૧૮};
આપગોદમાં^{૧૯} જપડી, નાજીકડી તે નાર. ૮૯
‘આપા માર હગાર તૂં, રજ પરંતૂ આલ;’
‘વજેસંગ મારાથકી, રીખાએ બહુ હાલ.’ ૯૦
‘બહુ ગભરાઈ આખરે, ચાલ્યો વગડામાંજ;’
‘રૂએ આપહત્યા કરે, પાપ ધણેરું થાય.’ ૯૧
‘રાજનાં મરવાથકી, મરે રાજની માત;’
‘ગરબડ થાએ રાજમાં, પાપી મારી જાત.’ ૯૨
‘રાય મરે તો હું મરું, નક્કિ જાણુ તૂં આપ;’
‘કારણુ હું સહુ પાપનું, રજ ઝટકઈ આપ.’ ૯૩
‘હસવાનું ખસવું થયું, બનીગઈ હોનાર;’
‘રાજસામું જોઈને, કર રૂડો વીચાર.’ ૯૪
‘મહારે મનપણુ તે વસ્યો, તેને મન હું જેમ;’
‘કમળભમરની પ્રીતડી, સમજી લે તૂં તેમ.’ ૯૫

- ‘હપય એક મેં મોકલ્યો, નામવગરનો જાણુ;’
 ‘તેણે ગરબડ બહુ કરી, આ દી આલ્યો માન.’ ૯૬
 ‘બુઢાનો નથિ વાંક કંઈ, મારો સઘળો વાંક;’
 ‘વાંક કરમના આંકનો, થયું, દુઃખ તે સાંખ.’ ૯૭
 ‘આપા તૂં સમજે સહ, ઝટ્ટું મને પરણાવ;’
 ‘પરણાવેતો રાયસુંજ^{૨૦}, નહિંતો ઘોરખણાવ^{૨૧}.’ ૯૮
 એમ બોલતી સાંભળી, આપે કૂટ્યું ભાળ^{૨૨};
 શીર ખસેડી ગોદથી, બેઠ્યો તે તત્કાળ. ૯૯
 જૂવું શીર પડ્યું નિચે, તેવી ચમકી જાણુ;
 ત્રાસથકી મુરછિત પડી, ડોળા ચડવી માન. ૧૦૦
 સમ્યો આપનો ક્રોધ ને, તત્ક્ષણ પાસે જાય;
 પાણી શિર છાંટી લિયે, પાછી બોળામાંણ. ૧૦૧
 હૈયાસરસી ચાંપિ ને, બેઠી ગાલે દીધ;
 ઘણી આસનાવાસના, લાડકડીની કીધ. ૧૦૨
 મનમાં તે મૂઝાય બહુ, ‘શો કરવો બિપાય;’
 ‘વિચાર શી રીતે ફરે, ડાહી તે કયમ થાય.’ ૧૦૩
 ‘જીવાનિના મદને મળે, મદનજેશ જેવાર;’
 ‘તે સાહસ ના કદિ હઠે, સાચે કહું લગાર.’ ૧૦૪
 દીન^{૨૩} તરફનું બહાનું તે, બતાવતો પરમાણુ;
 ‘રાજ તો હિંદૂ અને, આપણુ મૂસલમાન.’ ૧૦૫

(ચાપાઈ.)

- પછી ચાંદબા બોલી ‘આપ’, ‘વાત કહું હકમ તૂં આપ;’
 ‘તારી તો છે ડાહી જાત, રીસ તજી મુજસૂં કર વાત. ૧૦૬
 ‘હું છૂં છૂં પણવા જેમ, હિંદુરાય પણુ છછે તેમ;’
 ‘પણુ હિંદૂ તે પણુશે કેમ, અડચણ મોટી તો છે એમ.’ ૧૦૭
 ‘બિન શ્યાદી નવરહું તે પાસ, કસમ આધબોલૂં ભરઆશ^{૨૪};’
 ‘આપણને લાગેજ સવાબ^{૨૫}, (માટે) દીનતણા ફરમાનો થાપ^{૨૬};’ ૧૦૮

૨૦ રાજ સાથેજ. ૨૧ બોદાવ. ૨૨ કપાળ. ૨૩ ધરમ. ૨૪ આશા-
 આશાવાળી. ૨૫ પુણ્ય; ધરમનું કામ-દીન વધારવી એવું જે કોરાનમાં
 આપણાથી બની આવશે. ૨૬ કબૂલ રાખ; અમલમાં આણુ.

‘કદાપિ નવ પરણેજે રાય હારે તો તુજ ગમતૂં થાય ?’
 ‘માટે શું કરવા અકળાય ?, મારાપર તૂં કાં રીસાય ?’ ૧૦૯
 ‘મને પરણશે હિંદૂ જાણુ, થશે ભિતર તે મૂસલમાન;’
 ‘થશે છોકરાં મૂસલમાન, મૂસલમાનોનું બહુ માન.’ ૧૧૦

(દોહરા.)

‘માટે બાપા આપ તૂં, તુજ ઘોડી આવાર;’
 ‘વેશ બદલિને જાઉંરે, ખેતરમાં નિરધાર.’ ૧૧૧
 ‘સાથે બુઢો લઉં અને, પછી મળૂં જઘરાય;’
 ‘તજવીને કડું વાત સહુ, હોય થનાર થાય.’ ૧૧૨
 બાપે નીસાસો સુકી, મનમાં કચ્ચો નિકાલ;
 ‘જે અટકાવું એહને, વિપરિત થાએ હાલ. ૨૭’ ૧૧૩
 પછી ખેટિને તે કહે, દેખાડી બહુ વહાલ;
 ‘સમજી કરજે કામ તૂં, એજ શિખામણ હાલ.’ ૧૧૪
 વળી ચાંદબા આપને, સમજાવે બહુ પેર;
 ‘ધીમે રહિ ટહાડો કરે, કે ના રહે કો ફેર ૨૮.’ ૧૧૫
 બાપ ધિરજથી બોલતો, ‘ચુકે નહીં હોનાર;’
 ‘કરમ મહારૂં ને એહનું, શો હૂં રાખૂં ખાર.’ ૧૧૬
 નબળૂં કારણ હોય પણ, સબળૂં કારણ થાય;’
 ‘સબળૂં કારણ હોયને, નબળૂં તે રૂઝવિઝ જાય.’ ૧૧૭
 ‘અણાનું કરવું હશે, તેવી રહેશે લાજ;’
 ‘શોક કરે હમણાવતી, એ મૂરખનું કાજ.’ ૧૧૮

(ચોપાઈ.)

બાપે બુઢો તેડ્યો કને, જોરસાને કીધીછે મને ૩૦;
 કરી નહીં કો આડીવાત, બોલ્યો કે ‘તુમ જાઓ સાથ.’ ૧૧૯
 ‘આંચ ન લાગે કાંઈ લગાર, તેમ વરતજો રડૂં ચાર;’
 ‘રસ્તે મુકામ કરજો ખરા, ઉતાવળા મા થાશો જરા.’ ૧૨૦

પછિ ખુઢોએ જુગતીયકી, લીધિ રજ દશ દીની નકી;
થયો જવા સાથે તધ્યાર, કંમર ખાંધી તે હુશિયાર. ૧૨૧
નમે ચાંદબા બાપાપ્રતી, સંભારે અક્ષા મનથકી;
એમ પછી તે ચાલ્યાં બેય, ઘોડીપર બેસીને તેહ. ૧૨૨

(દોહરા.)

તરુણ છોકરો ચાંદબા, ખુઢો બાપ જણાય;
રાજપાછળ પરવસ્યાં, હોંસે ખહુ દોડાય. ૧
મજલો મ્હોટી કાપતાં, મુકામ કરતાં રાત;
છઠે દહાડે આવિયાં, જહાં રાજનો સાથ. ૨
ખુઢો તો દૂરજ રહ્યો, તરુણે કસ્યો જુહાર;
'તમે એકલા કેમ છો, ક્યાં રક્ષણ કરનાર ?' ૩
'તેઓ કહે 'મહારાજ તો, અમને મૂકી ચાંહિ;'
'મૃગની પાછળ પરવસ્યા, કો જાણે તે કાંહિ?' ૪
'અમને કહ્યું છે સાંજરે, આવિશહૂં તમપાસ;'
'નહિંતો કાલે આતરફ, ખબર કહાડજો દાસ.' ૫
એમ વચન સુણતાં થયો, તરુણ છોકરો ખિન્ન;
'રાજમરવાને ગયો, ઘણો ચડયો છે દિન ૧.' ૬
ફરી કરી જૂહાર તે, વળ્યો દુઃખલરપૂર;
આડે રસ્તે ચાલિયો, શકને કરવા દૂર. ૭
ચોડે જઈ બેઝેર મળી, માસ્યા ઘોડા ખૂબ;
એક પ્રહર ખુબ દોડતાં, લાગ્યો સપ્તજ ધૂપ. ૮
નમતો પ્હોર થયેલ ને, વાગેલા વળિ ચાર;
નિરાશ થઈ તે બે રહ્યા, ખરેખરા લાચાર. ૯
પણ હિંમત નવ હારતા, આગળ ચાલ્યા જાય;
પણ ખુઢો મનમાં કહે, 'સાંજે સૂવું કહાંય.' ૧૦
તરુણ કહે નિજ મનમાં, 'મરૂં રાયની સાથ;'
'ધન લાયગ કે સ્વર્ગમાં, મેળવશું બે જાત.' ૧૧

૧ દહાડો ચડ્યો છે; તડકો ઘણો છે. (કેમ તેને મળાશે એવો ચાંદબા ચાર કરે છે.) ૨ ચાંદબા ને ખુઢો એ બેજણ એકઠા મળ્યા ને પછી,

- બુઢો બહુ સમજવતો, તરુણ ન માને કાંય;
મનમાં તો ગમતૂં નહીં, પણ તે ક્યમ કહેવાય. ૧૨
- પાંચ વાગતે તો નદી, ઉતર્યા યઈ નિરાશ;
બેઠા તટપર તે પછી, આંખાકેરી પાસ. ૧૩
- ત્યાંથી થોડે દૂર તો, આંખો મોટો એક;
ત્યાં ઘોડો ખંખારતો, દેખાયો વળિ નેક. ૧૪
- હરણ પડ્યું લાંબૂં તહાં, ગરદન નાખી છેક;
થડનું આસીકૂં કરી, સૂતો માણસ એક. ૧૫
- કને તીર ને કામઠું, એવો તે દેખાવ;
જેઠ બહુ ગભરાઈ તે, ચાલ્યા રાખી ભાવ. ૧૬
- સાંજખેડોરકેરો સમો, શરદે^૩ આસોમાસ;
પાણી ખળખળ વહે ધીમે, રંગ રંગ એપાસ. ૧૭
- પંખી બોલે કુંજમાં, લિલોતરી દેખાય;
વાદળના રંગો ધણા, નવા નવા શોભાય. ૧૮
- પાસે જઈ જોતાં દિઠો, રંગપૂરનો રાય;
ભરનિદ્રામાં પાઘડી, પડીગયેલી તહાંય. ૧૯
- એ વેળાની રાયની, કાંતી શી શોભાય !;
ધારિશકાય રહેજથી, મથે નહીં વરણાય. ૨૦
- જેઠ દશા એ રાયની, ગભરાઈ તે નાર;
(પણ) સ્વાસ ચાલતો જોઈને, હિંમત રાખી ધાર. ૨૧
- પછિ ધીમે રહિ મૂકિયો, તેણે કુમજો હાથ;
રાજની છાતીઉપર, એવે જાગ્યો નાથ. ૨૨
- બોલ્યો આંખ ઉઘાડતાં, 'અરે કમળની હાસ !';
ઝટ લઈ લીધો નારિયે, કર પાછો નિજપાસ. ૨૩
- મનમાં સમજ્યાંદખ્યા, 'મુજપર કેવો પ્યાર !';
'ધન ભાયગ છે માહરં, સપ્ત થયો અવતાર.' ૨૪
- 'મુખડાંની શી કાંતિ ને, વાણીતણી મિઠાસા!';
'જોઈંછૂં તેવું કદી, સુણ્યું નથી ઓ આશ.' ૪ ૨૫

રાય વદે ખેટો થઈ, જોઈ માણસો પાસ;	
વટેમાર્ગુઓ કહાંચકી, આવો છો ભરઆશ.'	૨૬
'રહિયે પાસે ગામમાં,' કહે છોકરો 'રાજ';	
'ફરતા ફરતા આવિયા, મુખડૂં જોવાકાજ.'	૨૭
'હમે ગામમાં સાંભળ્યું, રંગપૂરનો રાજ';	
'છપ્પો વાંચીને બન્યો, પ્રેમધેણડો રાજ.'	૨૮
'શિકાર ખહાને નીસર્યો, વળી સાંભળ્યું એમ';	
'મ્હોડૂં જોવા તેહનું, અહિંઆં આવ્યા ક્ષેમ.'	૨૯
'અમે કચુંછે નક્કિ કે, તે તો તમેજ રાજ';	
'હવે તમે શું કાહછો, બોલો મૂકી લાજ.'	૩૦
રાજા ટકટક જોય છે, પૂછનારનીસાંભ;	
ઉત્તર તો સૂઝે નહીં, ખીજૂં ધારે આમ.	૩૧
'નથી છોકરો લાગતો, એ તો નારી જાત;'	
'પણ કહેવાયે કમ તે, બુઢો એની સાથ.'	૩૨
એવે બુઢો આવિયો, દૂર ઉભો તો જોહ;	
'બેટા કયું ચલોગે અબી,' બોલ્યો એવું તેહ.	૩૩
સુણી શબ્દ બેટાતણો, પાછો કરે વિચાર;	
'નર કે નારી શું હશે, પામું નહિં કંઈ પાર.'	૩૪
બેટો બુઢાને કહે, 'કાઈ ગામ છે આંહ;'	
'જોઈ આવિ મૂને કહો, કે જઈ રહિયે ત્યાંહ.'	૩૫
વાંકું વળિને કેહતો, 'ચાચા જલદી આવ;'	
તેવામાં રાયે દિઠો, છાતીતણો ભરાવ.	૩૬
આમકરી બુઢો ગયો, આઝીપડિ તે નાર;	
'ધારા હું તુજ કમળની, તું મારો ભરથાર.'	૩૭
રાજા વિસ્મય પામતો, 'આ શું સપનું થાય;'	
ધીમે રહિને બાથ તે, ખસેડિ આઘો જાય.	૩૮
'ધારા ધારા મેં લખ્યો, છપ્પો તૂને જાણ;'	
'તું ભમરો હું કમળની, નકકી તારી માન.'	૩૯

‘બુઢો તુજ સીપાઇ છે, લેખ તુને દેનાર;’	
‘ધારા આ ટાણે અહીં, રતીદાન દે યાર.’	૪૦
આથ ભીડિને ડાખતી, છાતી છાતી સાથ;	
અધરામૃતરસ ચૂસતી, કહિ કહિ ‘બહાલા નાથ.’	૪૧
વચ્ચ વચ્ચે રાખતી, એક હાથની આથ;	
ખીજે વાળ સમારતી, જોઈ સામું ^૬ નાથ.	૪૨
‘ઓ ધ્યારા જો સાંજની, શોભા શી આ ઠામ !’	
‘શોભામાં શોભા મજે, રસના પીયે જામ.’	૪૩
બોલ્યો ધીરજ લાવિને, તેવારે તે રાય;	
‘અરે ઝેમદા આકળી, શાસાર તૂં થાય.’	૪૪
‘જહાંલગી જાણું નહીં, નામ ઠામ ને ન્યાત;’	
‘તહાંલગી હું તો કબૂ, નાજ બગાડું જાત.’	૪૫
‘હજીલગી તો નીમ છે, જો તે મૂકું આજ;’	
‘પણુવી મહારે તે પડે, સાઈં નરસૂં કાજ.’	૪૬
પછી નરમ તે થઇ પડી, દીસે બહુ ઉદાસ;	
પણુ સમંજ પછિ તે કહે, ‘ધન્યધન્ય મુજઆશ.’	૪૭
‘વારુ રાય જો કમળની, હોયે મૂસલમાન;’	
‘પરણો કે પરણો નહીં, દો ઉત્તર ધરિ ધ્યાન.’	૪૮
રાજા કહે ‘પરણુંજ હું, હોય ગમે તે જાત;’	
‘ધ્યાર કરે સહુ પાકને, કરે જીંચ કમજાત.’	૪૯
‘ખરો ધ્યાર ચોંટે તહાં, કો નવ જાતી જોય;’	
‘જીંચ મનુષનો ધ્યાર તે, નીચાંપર ^{૧૦} નાહોય.’	૫૦
‘ડગલે ડગલે જાત છે, સ્વભાવમાં છે ફેર;’	
‘દેશ કર્મ જોપેરથી, અનેક જાતો ખેર ^{૧૧} .’	૫૧
‘મુસલમાન અલ્લા કહી, માને છે મહમદ;’	
‘હીંદૂ આતમજ્ઞાનથી, પીછાને અનહુદ ^{૧૨} .’	૫૨

૬ નાથસામું. ૭ કટારા; ૮ બ્યાલા. ૯ પવિત્ર. ૧૦ હુલકી જાતને જીંચી કરે છે. ૧૦ જીંચ મનુષનો ધ્યાર નીચ મનુષ-વસ્તુસાથે થનારજ નહીં; ને કદાપી થાય તો તે ટકતાર નહીં. ૧૧ (અનેક જાત છે) અસો; હોઆ. ૧૨ ઇશ્વરને; બ્રહ્મને.

‘અણા ને કહું બ્રહ્મ ને, મહામદ આતમજ્ઞાન;’	
‘ખાનપાન કરવાવિષે, જાતી ગણું ન માન.’	૫૩
પછી ચાંદબા કેહછે, ‘રંગપૂર મુજ ગામ;’	
‘મુસલમાન મુજ જાત ને, ખરું ચાંદબા નામ.’	૫૪
‘હું છું તારી કમળની, રાખ ધ્યાને છોડ;’	
‘મરજિ પડે તો પરણિને, પૂરાં કર મુજ કોડ.’	૫૫
‘આ મગરબનો ૧૩છે વખત, ખરું કહું છું રાજ;’	
‘હૂંજ કમળની ચાંદબા, ઊંચકૂળની લાજ.’	૫૬
રાજા કહે જો એમ તો, ‘મહારે નકકી છેજ;’	
‘જઈ શહેર સહુ દેખતાં, પરણું તૂને રહેજ.’	૫૭
રાયે કીધી આખરે, બોકી ગાલે એક;	
કુમળા કરમાં ૧૪આપિયું, વચન મહોદૂં નેક.	૫૮
એવે બુઢો આવિયો, તે બે જાણની પાસ;	
‘ચલો ઝટલધ ગામમાં, બોલ્યો છે ધરવાસ.’	૫૯
ત્રણ જણ તે પછિ જાયછે, ઘોડે બેસી જાણ;	
મળુર આણતો હરણને, પછવાડે તે માન.	૬૦
રાય ચાંદબા રહે નજીક, બુઢો આગળ જાય;	
ચંદનિમાં વાતો કરે, પરસ્પરે તે ત્યાં.	૬૧
પછી ગામમાં જઈકરી, કિંધો ઉતારો ખાસ;	
ઘોડાને દાણા દઈ, જળે મટાડી પ્યાસ ૧૫.	૬૨
આઠ વાગતે મૃગ ભુંજી, ડુડાં પારણાં કીધ; ૧૬	
તેજ રકાબીમાં જમ્યાં, કર્યો ટ્રેમને સિદ્ધ. ૧૭	૬૩
થાક્યાંલોથ સુતાં ખરાં, પણુ ઊંધે નહિં તેહ;	
ઉઠી બેસિ બહાણાંલગી, વાત ન કરતાં રેહ.	૬૪

(ચાપાઈ.)

પછી કયો એવો સંકેત, બંનેનો મળતો છે બેત ૧૮;
‘કેને કંઈ કહેવી નહિં વાત, પુરમાં જઈ મેળવવી જાત.’ ૬૫

૧૩ સાંજ; સંધ્યાકાળ. ૧૪ હાથમાં ૧૫ તરસ (ઘોડાને પાણી પાણું).
૧૬ ઘણા દિવસ વ્રત પાળ્યા પછી નિરાંતે ખુબ લોજન કરવું તે.
૧૭ નક્કી. ૧૮ વિચાર.

બંનેએ ખુબ કોટી કીધ, પરસ્પરે બોકીયો દીધ;
 ‘ખ્યારી’ કહી સધાવ્યો રાય, એવામાં તો બહાણું વાય. ૬૬
 મળ્યો સાથને બહેલો જઈ, જે સોમે આવતો સહી;
 પછી રાય પોંચ્યો જઈ પૂર ૧૯, બદલાયું દીસે બહુ નૂર. ૬૭
 ગઈ ચાંદ્યા બુઢાસાથ, મળલ કાપતી દહાડો રાત;
 (ચાંદ્યાએ) સોદાગરને વાતો કહી, જેણે પ્રથમ ન સાચી લહી. ૬૮
 પ્રધાનને માંડીને વાત, કહી નૃપે તેડી એકાંત;
 ‘થોડા દહાડા ગાળ્યાથકી, બહેમ લોકનો જશે નકી.’ ૬૯

(દાહરા.)

પંદર દહાડાની પછી, રાજા ધરી ઉલ્લાસ;
 પ્રસંગ શોધી તેડતો, સોદાગર નિજપાસ. ૭૦
 કચેરિમાં બેસાડતો, આપી અદકાં માન;
 ‘મોટો એ સરદાર છે,’ વજરને કહે ‘જાણ.’ ૭૧
 (તેણે) જાગીરો બહુ આપિને, તરતું કીધું કૂળ;
 કચું સાસરું જોઈતું, પોતાને અનુકૂળ. ૭૨
 સિપાઈને પણ તજવિજે, મોટી પદવી દીધ;
 ખાસ કરીને રાખિયો, જેણે મહેનત લીધ. ૭૩
 પછી ધામધૂમો કરી, પરણ્યાં નૃપ ને નાર;
 પ્રજા હરખમાં આવિને, આશિષ દે બહુ સાર. ૭૪

(ચોપાઈ.)

એ રીતે મનગમતી કીધ, રાણી તે તો છે નવનીધ ૧;
 પ્રેમ પરસ્પર એમ કસાય, લહારે સાચું સુખ હોરાય. ૧
 ભણી ગણી છે ડાહી નાર, ચતુર છતે સાંખી રહેનાર,
 શીલધરી ૨ રસની ૩ રમનાર, પ્રિયને ઉત્તેજન ૪ દેનાર. ૨

૧૯ રંગપુર; નગર. ૧ કુબેરના નવ ભંડાર. [સુખનાં કીમતી સાધનો

૨ પતિવ્રત પાળનારી. ૩ શૃંગારરસની.

૪ ધણીના વિચારને ટેકો આપવો તે; ઉસકેરણી.

રાજની ઉમ્મર પચ્ચીસ; રાણીની બે ઝાઢી વીસ;
 રૂપવંતાં ગુણવંતા બેય, હુળીમળીને પરણ્યાં તેહ. ૩
 પરણ્યાં થઈ છતાં^૫ નરનાર, ધામધૂમ પુરમાં બહુ ધાર;
 રૈયત રાજ થાયે ધણી, જોડ જોઈ નૃપરાણીતણી. ૪
 પરણ્યાકેડે કહાડે બની, રાણિ રાજ ઘેલાઈ ધણી;
 રંગમહોલમાં મહિનાલગી, ઇશ્કનિ^૬ ખૂબ કનકવી^૭ ચગી. ૫
 પછી મહાલમાં ફરવાતણી, રાણીને ઈચ્છા થઈ ધણી;
 'જવું' સજોડે' રાણી વદી, જોવાં રાતો કુંગર નદી. ૬

(દોહરા.)

એકવાર કહું ચૈત્રમાં, વદ પડવાને દનં^૮;
 ફરવા નિસર્યાં બેજણાં, રાણી ને રાજનં. ૭
 નમતે પહોરે ખેતરે, શોભા અદકી હોય;
 ખુલ્લો વાયુ સેવતાં, સૂર્ય-અસ્ત તે જોય. ૮
 વાદળના રંગો જૂવે, એકકને વળિ જોય;
 હસતાં દિપતાં સૂખડાં, અનુપમ^૯ રંગે રહોય. ૯
 પછિ ચુંબનકરિ ભેટિને, પાછાં વળતાં જોમ;
 સુણે ગાન મધુ^{૧૦} કુંજમાં, પંખીયોનાં તેમ. ૧૦
 વળી^{૧૧} કુંજને મારગે, ટેકરિઉપર જાય;
 જહાં સરવનાં ઝાડ બહુ, જિંચાં શોભે ત્યાંય. ૧૧
 બે બાજૂની ઝાડિયો, મળે ઉપરથી જોહ;
 બહેક બહેક બહુ થઈરહી, હહેકે^{૧૨} કુંજે તેહ. ૧૨
 ઝાડ સરવનાં સન્મુખે, ^{૧૩} તેની પેલી પાસ;
 ચંદ્રોદય^{૧૪} શુભ દીપતો, રાતો છે આભાસ. ૧૩
 કુંજગલીમાંથી ઉંચે, ચહડતાં ટેકરિ જિંચ;
 જીએ ચંદ્ર ચહડતો ઉંચે, ઝાડીમાંથી જિંચ. ૧૪
 આંખ ઠરી એ જોઈને, વળી ઠસ્યા બહુ કાન;
 ગાન સુણી એકાંતમાં, બુલબુલકેરાં માન, ૧૫

૫ જહોર. ૬ પ્રેમના જોસાની. ૭ નાનો પતંગ.
 ૮ દિવસે. ૯ સરખાવી ન રાજાય તેવું. ૧૦ મધુર.
 ૧૧ જઈ. ૧૨ હાલે; નીચે નમે. ૧૩ સામે. ૧૪ ચંદ્રેનું ઉગવું.

મંદ વહા વાસીત ^{૧૫} રે, વાયુ અંગે સર્વ;	
ઠરી ત્વચા ^{૧૬} ને નાસિકા, ^{૧૭} ઠસ્યાં ડુવાં તજિ ગવૈ.	૧૬
પછી ટેકરીએ ચહડી, પોંચ્યાં ડેરે ^{૧૮} આપ;	
અગાસિમાં બેઠાં જઈ, રૈયતનાં માળાપ.	૧૭
જોતાં રચના ત્યાંચકી, પીતાં યુન દુધસંગ;	
રાણી કહે રાજપ્રતી, 'રમવો આજે રંગ.'	૧૮
ઉમંગથી લોજન કરી, સુવા ઓરડે જાય;	
આવ્યો દુત ^{૧૯} એવે સમે, કહેવાને તે લાંચ.	૧૯
'રંગપૂર તો રહાડ ^{૨૦} બહુ, નાખે છે મહારાજ;'	
'ત્રાસે નહાસેછે જનો, આવી રાખો લાજ.	૨૦
'ખહારવટૂં બહુએ કચૂં, પણ નહિં ઠગીસમાન;'	
'ધોળે દીસે ધાડ તે, પાડે હિંમતવાન.'	૨૧
'તમને અહિં આવ્યા સુણી, ઠગી નીકળ્યો ખહાર,'	
'લુચ્યાનું ટોળું કરી, આપ બન્યો સરદાર.'	૨૨
'મહાલોમાં યુમરાણુ ને, જૂરે રૈયત નેક;'	
'સિપાઈ જખમી થઈ પડે, જાય આપણો ટેક.'	૨૩
'બુદ્ધા વેશ લઈ મારતો, સિપાઈને તે પહેલ;'	
'પછી કરે તોફાન કે, મળિઆવે સહુ રહેલ.'	૨૪
'બાળે ગંજ ધાસની, બાળે કાલાંહાડ ^{૨૧} ;	
'બાળે સેરડિલ્હાડ ^{૨૨} ને, બાળે ખેતરવાડ.'	૨૫
'બાળે ગાડાં રહેંટ ને, બાળે બાગો જોડ;'	
'બાળે કણસાં ખેતરે, બાળે ઘર બહુ તેડ.'	૨૬
'વટેમાર્ગને મારતો, લૂટી લેતો માલ;'	
'આવ્યો કે જન ગામના, જાણે તેને કાળ.'	૨૭

૧૫ મુગંધીવાળા. ૧૬ ચામડી.

૧૭ નાક. ૧૮ મુકામે. ૧૯ જસૂસ; સંદેશો લાવનાર.

૨૦ કળકલાણ; ચીસ.

૨૧ કપાસના દોડયાં ત્યાંહાં ચોરીયાર ભરી રાખે છે તે વાડો. એ શબ્દ પ્રસિંગે છે. ૨૨ રોરડી વાવેલી એવા જમીનના કંડાને ગહાડ કહે છે. એ શબ્દ પ્રસિંગે છે.

‘માણસને પકડે અને, દોરોને લઇ જાય;’	
‘કોરીયો ^{૨૩} ઉધરાવતો, વળી દેખરાં ^{૨૪} ત્યાંહ.’	૨૮
‘કોને લૂટે ગામમાં, કોને દડે ખૂબ;’	
‘કોનાં માથાં કાપતો, પટેલ તે સહુ ચૂપ.’	૨૯
‘બહાર ^{૨૫} આપણી બહુ રહડે, ના પકડાયે ચોર;’	
‘એવો ખંધો છે ઠગી, રાખે છે બહુ તોર.’	૩૦
‘ઠગીતણા યુદ્ધતણી, લાગી નહિં કંઈ દાદ;’	
‘પિતાજીકેરાં રાજમાં, એમ વેર થયું આદ. ^{૨૬} ’	૩૧
‘એ છુદ્દો રીખાઈને, આખર પામ્યો મોત;’	
‘વેર તેતું લેવાયકી, ઠગી બતાવે પોત.’	૩૨
‘માટે તાકિદથી હવે, પધારજો મહારાજ;’	
‘તમારિ ને રૈયતતણી, રાખો રૂડી લાજ.’	૩૩

(આપાઘ.)

હૂત વચન સૂણીને રાય, બોલ્યો ઘોડી ‘લાવો ચાંદ્ર;’	
‘ધ્યારિ ચાંદ્રખા જમશું હમે, કાલ આવજો સંધાં તમે.’	૩૪
‘હવે નહીં હૂંથી રહેવાય, જિવડો આકુળવ્યાકુળ થાય;’	
‘કહારે જમને પકડું ઠગી, વળશે નહિં કળ ^{૨૭} તો ત્યાંલગી.’	૩૫
‘મૂકીદો દલગીરી હાલ, સંભાળી નીકળજો કાલ;’	
‘રંગમહોલમાં રહેજો જઈ, કો વાતે ગભરાશો નહીં.’	૩૬
‘ધ્યારી ધણો છજી દલગીર, તને મને આ ^{૨૮} લાગ્યું તીર;’	
‘મને રહડી છે શીરે જૂમ, તું તો બની ગઇ છે ધૂમ.’	૩૭
‘તૂને મુકવી ગમતી નથી, દલગીરી વરણું શું કથી;’	
‘કહારે મળશું પાછાં ફરી, તે જાણે છે માત્રે હરી.’	૩૮
‘એ તો કરી પ્રતિજ્ઞા ^{૨૯} એમ, ઠગી માતું તો આવું ક્ષેમ ^{૩૦} ;’	
‘પકડાએ નહિં જો તે ચોર, પાછો ના આવું આકોર ^{૩૧} .’	૩૯
‘કાંતો મરું ઠગીથી જાણ, કાંતો તેનો કહાડું ધાણ;’	
‘કાયર થઈ ના પાછો હરું, બંમતવે બોલ્યું ના લરું.’	૪૦

૨૩ રૂપીઆની ત્રણ કોરીઓ થાય છે. ૨૪ રોટલા. ૨૫ વાહારે-રક્ષણે-
મકે ગયલું જે લશ્કર તે. ૨૬ પેહેલું. ૨૭ એહેન; નિરાંત. ૨૮ જુદાઇનું.
૨૯ વચન; સોગન. ૩૦ કુશળ; સલામત. ૩૧ આ તરફ.

- ‘પણ હમણાં ઓ પ્યારી તને, છોડું તે લાગે બહુ મને;’
 ‘તેમાં વળી અરે આજેજ? અહિંયાંસૂધી આવીનેજ!’ ૪૧
- ‘હરો વાત તૂં યાદ ન લાવ, પ્યારી ભેટી લધયે આવ;’
 ‘કાણે દીઠી છે રે કાલ, ઓ પ્યારી તારૂં બહુ બહાલ.’ ૪૨
- ‘સંકટ^{૩૨}આવ્યું એકાએક, તેને મળવું^{૩૩} એ મુજ ટેક;’
 (પણ) ‘હશે દેવની મરજી એમ, તારે કરવો શોકજ ક્રમ?’ ૪૩
- ‘થયો રંગમાં ભંગ જ મોટ, કાંઠે આવી બૂડી બોટ;’^{૩૪}
 ‘પીતાં અધવચ ઉઠવું પડ્યું, તારૂં મારૂં ભાયગ રડ્યું.’ ૪૪
- ‘ગભરાઇશ મા કાંઈ લગાર, આવીને રમશું શૃંગાર;’
 ‘હમણાં મને ચહડ્યું છે શર, શોક તજી દે સમજી ઊર.’^{૩૫} ૪૫
- ‘હવે નહીં બહાલો શૃંગાર, હું તો આ ટાણે જનનાર;’
 ‘ચતુર ડાહિ ઓ સમજી નાર, આપ મને ઉત્તેજન યાર.’ ૪૬
- ‘પ્યારી તારી આ તસવીર, હૈડાંપર રાખું હું વીર;’
 ‘જોઇ જોઇ ઉત્તેજન લઈ, ઠગી મારિ જસ તૂને દર્જ.’ ૪૭

(દિહરા.)

- જે જે રાજા બોલતો, ઉભો રહી પરમાણુ;
 તે તે રાણી સૂણતી, માંડીને બહુ કાન. ૪૮
- રાણી જીભી તોયપણ, ધૂળે રેહ ન ટટાર;
 આધી હૂતી તે કને, આવી પાસે નાર. ૪૯
- જેમ વેલિ તે ઝાડને, વળગી શોભીરેહ;
 તેમ રાણિ તે રાયને, ટેકી ગદગદ કેહ. ૫૦
- જમણા કરની બાથ તો, રાયનિ કેડે સ્હોય;
 ડાળો કર ચંપાયાલો, નૃપજમણામાં^{૩૬} જોય. ૫૧
- શીર રાયની છાતિયે, અઠીગાયલું હોય;
 દૃષ્ટી નીચી ભૂમિયે, વચ્ચે વચ્ચે રોય. ૫૨
- ‘નથી આડિ હું આવતી, નથિ રોકતી જાણ;’
 ‘નથી મૂર્ખ હું ડાહિ છું, જવું તો પરમાણુ.’ ૫૩
- ‘નથી બુદ્ધિ મુજ પદાનિયે, નથી આકળી માન;’
 ‘નથી ચારંચી પણ છડી, પ્રેમધેત્રડી પ્રાણુ^{૩૭}.’ ૫૪

‘પણ આપે જો તૂં રજા, બોલું હું બે બોલ;’	
‘થોડાંમાં બહુ સમજજો, કરજો પ્રેમી૩૮ તોલ.’	૫૫
‘ઓ પ્યારા તહારે જવું, જલદી સાચી વાત;’	
‘માગીલઉં છું એટલું, કહાડ આજની રાત.’	૫૬
‘નુર તારૂં આજે પડે, આ કુખમાં શુભ સાર;’	
‘સંતોષે દુખ વીસરું, જોતાં તે ૩૯ તૂં ચાર.’	૫૭
‘જંગલમાં ભમશો તમે, ચૈતરના છે તાપ;’	
‘જહાર ભિતર ઉકળાટથી, થશે ઘણો સંતાપ.’	૫૮
‘થોડાં લેશો માણસો, સાહસના કરનાર;’	
‘ધસશો તેને પણ મુકી, એવા છો સરદાર.’	૫૯
‘સાવધ રહેવું નાયજ, નથી ઝડપનું કામ;’	
‘આજ રહી કાલે જજો, જસ દેશે શ્રીરામ.’	૬૦
‘ફૂરી મળ્યાં કે ના મળ્યાં, થશે મૂજ શા હાલ;’	
‘ઓ પ્યારા સમજેછ તૂં, બે શીખામણુ આલ.’	૬૧
એમ બોલતાં પડિગઈ, પ્રેમે ગદગદ નાર;	
વળેસંગ ઊઠાડતો, ધીરજ દેતો સાર.	૬૨
રાજા પણ ધીરો થયો, બંને બેઠાં પાસ;	
ચૂમી લઇડાખી કરે, ‘આ શું મારી આશ?’	૬૩
‘મહારી તૂં કહેવાય ને, હિંમત મૂકે કેમ;?’	
‘વીરપુરૂષની નારનો, યશપર હોયે પ્રેમ.’	૬૪
‘જોઇ પરાક્રમ માહરું, પરણી મારીસાથ;’	
‘જાઉં પરાક્રમકાજ તો, શૃંગારી૪૦ શી વાત?’	૬૫
‘પ્રજ્ઞતણું ભય દુર કરી, આવું પાછો ઘેર;’	
‘પ્રેમામૃત૪૧ તુજ ત્યાંલગી, મહારે મન છે ઝેર.’	૬૬
‘કદી મુઓ તો શું થયું, મરવું એકજ વાર;’	
‘રણમાં મરવું તેયકી, સાકું ન બીજું ધાર.’	૬૭
‘બહેલું મોડું સર્વને, મરવું છે પ્રિય નાર;’	
‘બહેલો જો કદિ હું મુઓ, પાછળ તૂં મરનાર.’	૬૮

૩૮ ઓ પ્રેમી-પ્રેમને સમજનારા તારે તોલ કરવું.

૩૯ ગર્ભને જોઈને એમ માનીલજી કે તને-પ્યારા ઘણીનેજ જોજીછું.

૪૦ શૃંગાર સંબંધી ૪૧ પ્રેમરૂપી અમૃત. ૪૨ હૃદ; આખર.

‘સર્વ વસ્તુ મરતી ખરે, એવો છે જગનીમ;’	
‘કાર્તિક એકલી ના મરે, બાકી સહુની સીમ’	૬૯
‘રણુયશ લઇ જરે મરે’, ધીરજ રાખી રેહ;’	
‘ધીરજયશ મોટો બહુ, જ્ઞાની લોકો કેહ.’	૭૦
‘ધીરજયશ ભવરાણવિષે, દુખને સુખ કરનાર;’	
‘મરજે પાછળ તે મુકી, ઉત્તેજન દે નાર.’	૭૧
‘થોડિવાર દુખ તો થશે, પણ તે રહેવું ચાર;’	
‘દુખમાં ધીરજ રાખવી, લેવી દહેજત સાર.’	૭૨
‘સંતતિસાર તલપવું, એ મોટું અજ્ઞાન;’	
‘વાત કહાડ ચિતમાંથકી, એમાં નહિં તુજ માન.’	૭૩
‘તુર’ માફ’ યશ માહરો, જનમાં તું આલોક’	
‘મંગળ મંગળ કર હવે, મુકી દઇને શોક.’	૭૪
‘મહેલે જઈ નિશ્ચિંતથી, કચેરિને સંભાળ;’	
‘ઠગી હણી આ આવિયો, નક્કી ને નિરધાર.’	૭૫
‘ચૂંમી લઇ ભેટી પછી, આપી વીટી નેક;	
‘એધાણી નિજ પ્રેમમાં, જેમાં મહોટો ટેક.’	૭૬
‘પછી રાય તે જાયછે, ‘ધ્યારી’ કહિને બહાર;	
‘ધ્યારા બહેલા આવજો, કહેછે અખળા નાર.’	૭૭
‘આંસૂ લૂછી બોલતી, હિંમત આણી જર;	
‘બહેલા વળજો નાથજી, જસસાથે ભરપૂર.’	૭૮
‘વળી રાયને જોયછે, પાછળથી તે નાર;	
‘પછી રડે ધરમાં જઈ, કહાડેછે સણગાર.’	૭૯

(ચોપાઈ.)

રાણી રડે મુકીને પોક, દારીયો મૂકાવે શોક;	
અંતે યાકે જિંધી ગઈ, નીસાસા મૂકીને રહી.	૧
બાણેવાએ જીટી કરી, ધીરજ તો મનમાં બહુ ધરી;	
દઈ દીલનું જણવ્યું નહીં, યઈ બહાવરી નહિં તે કહી.	૨

- નમતે ખોરે નિકળ્યાં સહ, રાયરચીલો લઇને કહું;
વળી રસાલો મોટો બહુ, જેમાં રાણી મૂખી લહું. ૩
- મુકામ બે કરતાં તે ગયાં, રંગપૂર આવીને રહ્યાં;
પ્રધાનને રાણી બે મળ્યાં, ભાઇ બેન જેવાં તે હળ્યાં. ૪
- પ્રધાન કહે 'સો માણસ લઈ, રાયગયા અહિંથી થઈ સહી;
'પંચિય પંચિયની તુકડી ચાર, એકકમાં મોટો સરદાર.'
'પોતે તો બદલ્યોછે વેશ, રાય જણાય નહીં તે લેશ;
'સિપાઈ સાદો હોયે એમ, રાય સરવને જણવેતેમ. ૬
- 'કહી ગયાછે મૂને રાય, રાણી ના મૂઝાએ કાંય;
'કંઈ સોંપજો એવું કામ, શોક રહે નહિં તેને નામ.'
'રાણીજી સમજોછો સહ, વિશેષ તમ આગળ શું કહું;
'ઝૂટ આવશે પાછારાજ, કરો નીત મનગમતાં કાજ.' ૭

(દાહરા.)

- પ્રધાન વેણો સૂણતાં, થઈ સજળ છે આંખ;
'કામ મને કંઈ સોંપજો,' બોલી રાણી રાંક^૧. ૮
- કામકાજમાં ચિત્ત તે, રાખે ઝાઝું નીત;
દિવસે કંઈ દુખ વીસરે, રાતે રહે ખચીત. ૧૦
- કુતર્ક ને સાણાંથકી, જરે થાય ઉદાસ;
તારે પુસ્તક વાંચિને, જિવને આપે આશ. ૧૧
- વાંચે દરદીર ગ્રંથને, પ્રવા રોજે બાય;
વીરવચન સંભારિને, શોક કહાડતી થાય. ૧૨
- રાયતણા જસ ગાઇને, જોઈ જોઈ તસવીર;
શીખ વિચારી તેહની, રહેતી રાખી ધીર. ૧૩

(ચોપાઇ.)

- એ પરમાણે રાણી જોહ, ડાહી ધીરજ રાખી રેહ;
હવે રાયનું શું તે કહું, ઠગી ખોળતો વનમાં લહું. ૧૪
- ચારે ટુકડી ખોળ્યાં કરે, ઠગી કંઈ ના નજરે પડે;
એમ ગયા છે દહાડા સાત, ત્યારે આવી કાને વાત. ૧૫

પશ્ચિમ દુકડીનો દુત જોહ, દોડી આવી પૂરવ કેહ;
 જેમાં સિપાઇ વેશે રાજ, રૈયતની જાણે બહુ દાઝ. ૧૬
 'થોડિએક લાગી છે ભાળ, નજીક આવશે તે અહિં કાલ;' ૧૭
 'તેને ખબર નથી કે રાજ, અહીં પધાસ્યાછે આ કાળ.' ૧૭
 'એના સાથી હેંસી એક, તેમાં ઝાઝા મૂરખ છેક;' ૧૮
 'પણ લડવામાં ખહાદુર તેહ, એ દુકડીમાં ફરતા રેહ.' ૧૮
 'પશ્ચિમ છોડી દક્ષિણભણી, જાયે હમણાં પોતાતણી;' ૧૯
 'ખીજી^૪ વળતી ઉત્તરથકી, પૂરવમાં જવાને નકી.' ૧૯
 રાજ.કહે 'સાંભળજો ચાર^૫, દક્ષિણગમ જાવું નિરધાર;' ૨૦
 'કરો ચારના^૬ ત્રણ રે ભાગ, ત્યારે ફાવે સારો લાગ.' ૨૦
 'થોડે થોડે છેટે ખસો, મહારી પછવાડે સહુ ધસો;' ૨૧
 'પણ સંતાયા રહેજો બહુ, પાર પડે કામો તો સહુ.' ૨૧
 'ત્રણજણ આવો મહારીસાથ, મહારીસાથે કરવા વાત;' ૨૨
 'પછવાડેથી આવો સહુ, ચોકસાઇ રાખીને બહુ.' ૨૨
 તીજે દહાડે દુકડી મળી, ગોળ વાંકમાં ચાલે ભલી; ૨૩
 પછી ત્રણ ને ચોથો રાય, સહુથી ખહાર ધસીને જાય. ૨૩
 અર્ધ ગાઉને છેટે રેહ, રાજનું લશ્કર જે તેહ;
 પોતે ચારે ચાલે વળી, ગપ્પાંઓ ચલવે છે ભલી. ૨૪
 તડકો તો કેહ માર' કામ, શરીરમાં ગંધાયે ધામ^૭;
 મહોટા વડની છાયા તળે, વીસામો ખાયે તે લલે. ૨૫
 એવે ત્યાં આવ્યો છે ઠગી, પૂછે 'અહિં જાવું કહાંલગી;' ૨૬
 'કાણુ તમે ને શો વીચાર, વળેસંગના શું છો ચાર?' ૨૬
 વટેમારગૂ બોલ્યો એક, રાખીને પોતાનો ટેક;
 'ઠગીતણા માણસ છો તમે, પુછવાપરથી લહિયે હમે.' ૨૭
 'વળેસંગના છધ્યે ચાર, એમાં તો નહિં સંદેધાર;' ૨૮
 'તેને કામે ફરિયે આજ, ઠગી મળે તો થાયે કાજ.' ૨૮
 ચાર^૮ જોઇને બીધો ઠગી, ચારે સરખેસરખા ઠગી;
 સજેલ સહુએ ખુબ હથિયાર, પણ પગજીપર તે અસવાર. ૨૯

૩ જેમાં ઠગી ખહારવટિયો પોતે છે તે. ૪ ખહારવટિયાની ખીજ દુકડી.
 ૫ સંદેશ લાવનાર; જસુસ; દુત. ૬ ચાર દુકડીના. ૭ પરસેવો.
 ૮ જસુસો. ૯ ચાર જણા.

- ઠગી મનમાં કરે વિચાર, 'આતો હું સપડાયો ચાર;' ૩૦
 'ચારનિ^{૧૦}આગળ ચાલે નહીં, નહાસું તો મરિજીઈ સહી.'
- ઠગી વિચાર કરે છે મને^{૧૧},પણ મ્હોડેથી ઉત્તર ભણે;
 'હું તો હું સોદાગર એક, વજ્રસંગ રાજનો નેક.' ૩૧
 'વજ્રસંગ છે મ્હારો બાપ, કમાઈ તે તેનો પરતાપ;'
- 'મ્હજા મ્હારી આજે ઘણી, કહું સેવા રૂડી તમતણી.' ૩૨
 'ચલો પધારો ભાઈ આમ, થોડે છોટે છે મુજ ગામ;'
- 'જરા વિસામો લઇને ફરો, ઠગી આવશે એવે ખરો.' ૩૩
 'ચારે જણને છે સદેહ, પણ નક્કી નહિં કે એ તેહ;
 તોએ સાવધ ઝાઝા રેહ, રખે ઠગી કો કરતો છેહ. ૩૪
 ચારે જણ ના કહે છે ખરે, પેલો^{૧૨} કાલાવાલા કરે;
 અંતે વજ્ર^{૧૩} કહ્યું કે 'ભાઈ, ચાલો જરે કહે છે ચ્હાઈ.' ૩૫

(દોહરો.)

- ઘોડીથી ઠગિ જતરી, ચાલે પેલા સાથ;
 એવામાં કૈતક^{૧૪} બન્યું, તે સાંભળવી વાત. ૩૬
- ઠગિયે ઘોડીને કહ્યું, 'જા તું બહેલી ઘેર;'
 ત્હારે તે ખંખારતી, દોડીગધ સુરભેર. ૩૭
- તે ઘોડી જઈને મળી, જહાં ઠગીનો સાથ;
 જણે^{૧૫}ઘોડી જોઈને, 'જાણ્યું બગડી વાત.' ૩૮
- ઘોડી પાછી આવિ ને, ઠગીપાસ તે જાય^{૧૬};
 ચારે જણ કહે તોયપણ, ઠગી અસવાર ન થાય. ૩૯
- ઠગીતણા માણસ સહ, કરે ઝડપથી કૂચ;
 તે જોતાં નૃપસેન તે, આવ્યું ત્યાં ઉચમૂચ^{૧૭}. ૪૦
- ઠગીમાણસો નહાસતાં, અહિં તહિં ઝટ સંતાય;
 પણ રાજની બહાર તે, ખૂણામાં^{૧૮}પણ જાય. ૪૧

૧૦ ચાર જણાની. ૧૧ મનમાં.

૧૨ બહારવટિયો. ૧૩ રાજાએ.

૧૪ નવાઈનો બનાવ. ૧૫ ઠગીના સાથીઓએ.

૧૬ ઘોડી, ઠગીની સોડમાં અથડાય એવી મતલબથી કે ઠગી તેપર સ્વાર થાય ને હું બહેલી બહેલી લઈજાઈ.

૧૭ એકાએક; અચાનૂચ. ૧૮ ખુણામાંથી પણ શોધી કહાડે.

નર્મકવિતા.

એવે પાંચે આવતા, દુરથી જોય બનાવ;	
હાગી મન ગભરાય ને, જડે ન તેને દાવ.	૪૨
‘જરા હું આગળ જાઉં છું,’ હાગી કરીને એમ;	
ઘોડીપર થઇ સ્વાર તે, નહાસીજાયે ક્ષેમ.	૪૩
રાયે તાકી મારિયું, ઘોડીને કસિ તીર;	
જેથી તે પડિ અદ્ધ લઈ, સવાર તોએ ધીર.	૪૪
ઝાડીમાં સંતાયલો, રહ્યો હાગી કંઈવાર;	
એવે લશ્કર રાયનું, આવિ મળ્યું તે કાર.	૪૫
લશ્કર કહે રાજા ‘હમે, મારી પકડયો સાથ;’	
‘પણુ તેમાં દીઠો નહીં, હાગી ન લાગ્યો હાથ.’	૪૬
ચારે મન વિચારિયું, ‘તેજ હાગી નિરધાર;’	
‘અલો પકડિયે તેહને, હવે નહીં કંઈ વાર.’	૪૭
સેને ઝાડી ઘેરિને, ભારે ભેળા જાય;	
કરે જહાર પિસ્તોલના, અંદર જઈને લાંચ.	૪૮
અંતે ઝુમમાં ઊઠિને, થઈ મરણિયો છેક;	
હાગી ચલાવે તીર બહુ, ધરી શરનો ટેક.	૪૯
દગિયે નિજ તીરે કચ્છા, દશ પંદર ધાએલ;	
એવો ફક્કડ શર ને, રૂપે પણુ તે છેલ.	૫૦
રાજાની આજ્ઞા સખત, તેથી લાગે વાર;	
‘જિવતો એને આપવો, તેમાં કિરતી સાર.’	૫૧
એવે ગાળી રાયની, હાગીનળામાં જાય;	
પડયો અદ્ધ તે તેટલે, હરખાયો બહુ રાય.	૫૨

(ચોપાદ.)

ગાળિ કહડાવી માણસપાસ, હથિયારો લેવાડ્યાં ખાસ;	
‘ઝાળીમાં સૂવાડી કરી,’ કહે રાજા ‘લખ આવો અરીખડ.’	૫૩
રાજાએ કીધો હોકમ, ઘોડી તે જાયે તોખમ;	
ચિત્ર લઈને રાખો પાસ, મને ઘણી છે તેની હાંસ.’	૫૪
‘દટાવિ દો ઘોડીને તહીં, કબર ચણાવો જપરે સહી;’	
‘પછી પડાવો જપર ચિત્ર, વળી લખાવો તે મુજ મિત્ર.’	૫૫

એવું કહેતાં કીધો શોક, તે સંધા જૂએ છે લોક;
 'ફેકટ ઘોડી મારી અરે, પણ જાપાય ન ખીજો ખરે.' ૫૬
 'ધન્ય ધન્ય ઘોડી છે તને, કેમ મળી નહિં તું રેમ્હને,'
 'ભલી ૨૦ જુરાની ૨૧ કરતી સેવ, હુકમ બજાવી દેત તખેવ.' ૫૭
 'જૂરે ૨૨ વાત શિખાડી ભલી, તે પરમાણે ચાલી ભલી ૨૩,'
 'જૂરે નિજ જૂરે ૨૪ નાત જૂં, સદ્ગુણમાં પશુ ૨૫ જનથી વધ્યું!' ૫૮
 પછી ચ્હડ્યો ઘોડીપર રાય, સહુ સેન તે પાછળ જાય;
 મજલો મ્હોટી કાપે રોજ, ઠગી જોધને માણે મોજ. ૫૯
 વળી ઠગીનો સંધો સાથ, જેના છે ખાંધેલા હાથ;
 મ્હામેરાંમાં તે પણ ખરા, તોએ ના શરમાએ જરા. ૬૦

(દોહરા.)

રંગપૂર સહુ આવિયા, પ્રજા હરખથી જોય;
 શૂરવીર રાજે કુડો, વંજેસંગ તે સ્થેય. ૬૧

(ચોપાઇ.)

પછી રાજ ઝટ મંદિર ગયો, રાણી નિરખી દુઃખી થયો;
 જોડ્યો 'ધ્યારી કાં મૂઝાય, હવે સંધુ તુજ ગમતું થાય.' ૬૨
 ઉમંગમાં તે વળગ્યાં જોય, ચુમીઓ લઇ છૂટ્યાં તેહ;
 રાણીનો તો હરખ ન માય, બકરી તે ઘોડી દેખાય. ૬૩
 એથે દહાડે ચુકવ્યો ન્યાય, દયાળુ બહુ દેખાયો રાય;
 'મરણદંડને લાયક ઠગી, રહે કેદી તે મરતાલગી.' ૬૪
 સાથીઓને ઘટતી સજા, આપી કો કોને તો રજા ૨૫;
 વંજેસંગના જસની ધન, ગામે ગામ ઉડીરહિ મજા. ૬૫

(દોહરા.)

બંદોબસ્ત કર્યા બહુ, બિજો ઠગી ના થાય;
 રાજા રૈયતલાભમાં, બહુ બહુ કરવું મ્હાપ. ૬૬

૨૦ તું ભલી ઘોડી. ૨૧ જુરા ઠગીની. ૨૨ દુર્ગુણી માણસે.
 ૨૩ જાંચ કુળની. ૨૪ દુર્ગુણ; જુરાપણ.
 ૨૫ જનાવર માણસથી વધારે સાર. ઘોડીએ તો પોતાના ઠગી ધણીને
 નિમકહલાલી બતાવી, પણ ઠગી પોતાના રાજા ધણીની સામે થયો. એ બંધી
 તોખમની અસર છે. ૨૬ કેટલાકને છોડી મુક્યા.

શેજ શેજ રમતાં રહે, નાનાવિધ શૃંગાર;

વજ્રસંગ ને ચાંદળા, કામદેવ રતિ ધાર ૨૭.

૬૭

એમ પંછી તે ચાંદળા, એ તેજર બહુ રહોય;

હરખે આશભર્યાં સહ, નગર જન તે જોય.

૬૮

(૧-૨)

નર્મટકરી* અને તેપર કરેલા વિચારોમાંના કેટલાક.

(ચોપાઈ.)

મુંબલગતૂં ન્હાનું ગામ, પરેલ મધુર કામળ નામ;

વસ્તી ગરીબ હાંની ઘણી, સંખ્યા નહિં ઝાઝી તેતણી.

૧

ગામ નથી જોવા લાએક, (પણ) આસપાસની રચના નેક;

હવા પાણિ સારાં બહુ ત્યાંહ, કુદરતના દેખાવો બ્યાંહ.

૨

ખેતર મેદાનો ને ખાગ, શોભેછે ત્યાં જગોજગ ?

અનેક ઝાડો પંખી ઘણાં, રચનામાં હોયે શી મણા !

૩

શ્રીમંતોની વાડી બહુ, ખુલામાં ખૂલે તે સહ;

ઝાડ પાન પૂવારા હોજ ! વળી બંગલાકેરી મોજ !

૪

પણ જોવાને તો લાએક, ધામરગવરનરનું છે એક;

૨૭ જાણે કામદેવ ને તેની સ્ત્રી રતિ હોયની.

૨૮ એકતો પોતાનું ને બીજું પેટમાંના ગર્ભનું તેજ.

* પ્રીતીદુઃખથી હું એકાંત શોધતો હતો—તેમાં ૧૮૬૨ ના જીનમાં ઉપલી ટકરી જેઠ. અહીં હું ઘણી વેળા જતો ને એકલો ખેતી કુદરત ઉપર વિચાર કર્યા કરતો. ૧૮૬૩ની આખેરીમાં એકાંત શેરની ઘેલાંધ ચાલવા લાગી તેમાં જોઆ મહારા પોતીકા કેહેવડાવતા તેઓજ મહારેવિષે એદરકાર રહેવા લાગ્યા—તેથી હું ઘણો ચિહ્નડાતો કે દુનિયામાં શું કોઈ કોઈનું નથીજ ? ને એ રીતે પ્રીતિ દુઃખમાં વધારો થતો ને મહારી નાણાંસંખ્યા હાલત પણ નખળી હતી તેથી તે દુઃખ મને વધારે લાગતું.—એવી સ્થિતિમાં એ સઘળી કવિતા રચાઈ. 'સુખિયો નર્મદ પૂરો અહીં' એ કવિતા જોકે અભિમાનની દેખાશે તોપણ દુઃખમાં દિલાસો દેવાને બીજાઓની સાથે મહારી હાલત સરખાવી છે—જોકે એમાં 'નર્મદ સુખિયો' એવું છે તોપણ તે હરકોઈ ખરા સુખિયાને લાગુ પડે છે. તેમ મને ઘણા મિત્રે કહ્યું કે તમે તમારા શ્રીમંત સ્નેહીઓને કોહો કે રળાવે—માગ્યા વનાં મા પણ ના પિરસે. મેં કહ્યું કે સ્નેહી હશે તો તે મહારા કેહેવાની વાટજ નહિં જોય, હું તો નહિજ કહું. એ ઉપરથી 'ધીરાં યદને રહેલું પડે તે' એ કહ્યું છે. વાવટાકાઠીની ટકરી અને બોટાનિકલ ગાર્ડન, ૧૮૬૨ના જીનની પેહેલાં ઘણીવાર જોયલી.

૧ ઠંડાણે ઠંડાણે. ૨ રહેવાનું રહું ઠંડાણું.

- જેની શોભાનો નહિં પાર, કરિશ બિજે ટાણે વિસ્તાર. ૫
- તળાવ મોટું સુંદર બહાર, ચાંદનિમાં શોભે સુખકાર;
પવન લહેરથી પાણીમાંથી, લહેર મનોહર રમતી થાય. ૬
- આ^૩કરેથી ઉંચે વળે^૪, વાધ-ધ્વિરી માતા મળે;
ત્યાંથી ચહુડતાં ઉંચે બહુ, નિશાણુકાઠી^૫ આવે કહું. ૭
- પેલિ^૬પાસથી જાતાં વળી, ચહુડતાં ઉંચે દીસે બલી;
તે ટેકરિ મારો વિશ્રામ, દુખિયાને તે સુખનું કામ. ૮
- કાઠિવાણિનું મ્હોડું નેક, હમણાં ઉતરી ગયું છે છેક;
સણુગારોતો બંધન થયા, સગાં સ્નેહિ સહુ આવાં ગયાં. ૯
- એ બે ટેકરિયો શોભાય, એક ઉદરની બેનો થાય;
કાઠીવાળી મોટી ખરી, મારાવાળી ન્હાની જરી. ૧૦
- બેવચને હું દુખિયો હતો, તેથી અહિં તહિં ફરવા જતો;
ધણી જગાઓ જોઈ વળ્યો, પણ કોઈ સાથે ના હળ્યો. ૧૧
- પણ જરે હું આવ્યો અહીં, જોતામાં સુખ પામ્યો સહી;
પછી વિચાર કરું છું જેમ, સરખે સરખાં જોઈ તેમ. ૧૨
- કાઠીવાળી ટેકરિ એક, બીજી નીચે વાડી^૮ નેક;
બંતેની છે પડતી દશા, ચહુડે નહીં પાછાં સોવશા. ૧૩
- દુનિયાંની હું સમજ્યો પેર^{૧૦}, શીખામણ મેં લીધી ઘેર^{૧૧};
ચહુડતી પડતી સહુની ખરે, પ્રીતિકળી ખીલી તે ખરે. ૧૪
- વાંક તમારો^{૧૨}લેશે નહીં, બેનો નવ ગભરાશે કંઈ;
આથમતા રવિકેર^૩ તેજ, જોઈ ધીરજ રાખો સહેજ. ૧૫

૩ તળાવની આ કોરેથી. ૪ વળતાં-જતાં.

૫ સિંગનલ-ખબરનેસાર વાવટાકાઠી.

૬ તળાવની બાજુએ થઈને તળાવને પેલે છેડે જમણા હાથતરફ ગલી છે તેમાં થઈને ઉપર જતાં સાંમે ડાબા હાથતરફ જે ટેકરી આવે છે તે.

૭ પેટની (એક માની છોકરીયો.)

૮ દીલ મળ્યું એવો થયો.

૯ ખોટાનિકલ ગારડન-(ટેકરીઓની પછવાડે નીચાણમાં.)-એની પડતી વિશે નં ૬૦ પુ ૧ પા ૦ ૩૫૬ મું જોવું. સરકારે એ વાડી વેચી છે અને પરેલની કાઠીથી સિંગનલ કરવી કહાડી નાખી છે.

૧૦ રીત; ભેદ. ૧૧ પોતાની જાત ઉપર.

૧૨ એ ટેકરિયો તમારો.

- તમારિ તો સઘે છે ખ્યાત^{૧૩}, (તેમાં વળી) કવી કરે વિસ્તારે વાત;
 તમે દિલાસો આપ્યો તેમ, વળે પાડ મારાથી કેમ ? ૧૬
- હવે ટેકરી મારી જોહ, કુવી રૂપે ગૂણે તેહ;
 પર્ણન વાંચી જાળો લોક, દર્શન કરતાં મુકજો શોક. ૧૭
- આમ કરી દુરથી દેખાય, ઉતાવળાં પગલાં થઈ જાય;
 મહડતાં એવો^{૧૪} હરખન માય, મહડયા પછી ક્યમ ના સુખ થાય ? ૧૮
- વિસ્મયવાળી થાયે આંખ, શોભામાં જીણું નાહું કાંક^{૧૫};
 પછી બેસતાં ખજુરી પાસ, મહોડેથી બોલાએ હાસ ! ૧૯
- આહા આ કેવું એકાંત ! ચાર પાસ કેવું આ શાંત !
 જમિન પવન પાણી આકાશ, બહુ ગંભીર^{૧૬} કરે મન આશ. ૨૦
- પંખી દુર બોલે જે કોઈ, કોઈ વાર સાંભળિયે મોહિ^{૧૭};
 (વળી) વચ્ચે ગાડિ^{૧૮} કરે ગગડાટ, તેનો પણ ગંભીરજ થાટ. ૨૧
- દિવસે તો લાગે લગરીક, અંધારી રાતે બહુ બહીક;
 (તોપણ) તારા જોઈ માણે મોજ, કવિ અંતરમાં કરતો બોજ. ૨૨
- દુનિયામાં આફતની રાત, તેમાં આશાનો^{૧૯} ચળકાટ;
 એ આશાથી ધશ્વર તણી, કૃપાપ્રસાદી મળતી ધણી. ૨૩
- પણ જારે ચાંદનિ સોહાય, ટેકરિપર ચાદર પથરાય;
 પૂર્વ દિશાએ દરિયો જોહ, રંગ રંગ દેખાડે તેહ. ૨૪
- મોજાઓમાં થાતાં શીણ, વચ્ચે તે ચળકે જ્યમ ચીણ^{૨૦};
 દુરથી આવે ધૂ ધૂ સાદ, ખરે મધુર તેમાં શો વાદ ? ૨૫
- પવન વળી આવે જે મંદ, કુવે કુવે પસરે સુખકંદ;
 ક્રિયોચિતારો ચિતરે જોઈ ! કવિ^{૨૧} વરણે પણ હંતો રોજી. ૨૬

૧૩ પ્રસિદ્ધ; વખાણ; સ્તુતિ. ૧૪ 'ઉતાવળાં પગલાં થઈ જાય' એવો

૧૫ કંઈપણ. ૧૬ એ ચાર તત્વ ગંભીર છે તે મનની આશાને પણ ગંભીર કરે છે—આશા પુક્ત અને જિયા દરજ્જાની થાય છે.

૧૭ આશ્ચર્યથી.—સુનકારમાં પંખીનો શબ્દ તે કહાંથી !

૧૮ આગની ગાડી.

૧૯ જેમ રાતે તારા તેમ આફતમાં આશા. જેમ રાતે તારા જોતાં ઈશ્વર તરફ મન જાય છે તેમ આફત અને તેમાં જે આશા થાય છે તે એ બે ઉપર વિચાર કરતાં ઈશ્વર તરફ વિચાર જાય છે અને પછી તેની કૃપા થાય છે.

૨૦ એક જાતનું કોટનું સ્ત્રીનું ધરણું—દરિયાનાં મોજાં એક બિલની સાથે અફળાયાથી એક જાતનો ચળકાટ પેદા થાય છે. ૨૧ કેટલીક શોભા

મધુર ચાંદની શી ગંભીર, હું તો રાખૂં ઊંચૂં શીર;	
ખૂબ જોઈશિર નીચૂં કરું, ધ્યાન ડુંડૂં અંતરમાં ધરું.	૨૭
જ્ઞાનચંદ્ર ને મનઆકાશ, જોઈ કરું કંઠામાં રવાસ;	
જીવનમુક્ત થાજી ખરો, પછી હોય શેનો ખર્ખરો?	૨૮
(પણ) સર્વકાળ એવો હું નહીં, હોજી હું તો પછિ દુનિયાં કહીં;	
જોગી અનુભવ સાચો લેય, તજિ દુનિયાં જંગલમાં રેહ.	૨૯
દરિયો લાંબે પશ્ચિમભણી, મળે ક્યાર તેને નલતણી ^{૨૩} ;	
સૂરજ આથમતાં ને પછે, શોભા લહાંતો અચ્છી મચે.	૩૦
દરિયો દીસે પૂરવભણી, તેમાં-ડુંગરિ રમતી ઘણી;	
સૂરજ જોગે ધૂમર ગળે, આનંદે દલગીરી ખળે ^{૨૪} .	૩૧
ટેકરિ નીચે પૂરવ પાસ, વાડી જોઈ થાઉં ઉદાસ;	
થોડાં થોડાં ઝાડો હજી, પૂર્વદશા ^{૨૫} દેખાડે લજી ^{૨૬} .	૩૨
ટેકરિ નીચે પશ્ચિમકોર, ઝાડ ઝૂમખા રાખે તોર;	
ઘટાઘણી તેથી રહે સ્થીર, ઘણો વાય તો હિલવે શીર ^{૨૭} .	૩૩
ચોમાસામાં કેવી મળે, ટેકરિ લીલી સાડી સળે;	
લિલોતરીતો ચારો ચરે, તે જન પછિ ઉરમાં બહુ ઠરે.	૩૪
ઝત ઝતના જૂદા ખહાર, સમજાવે છે સારાસાર;	
ગભરાયાંને ધીરાં કરે, ધીરાં આગળ સમજણુ ધરે.	૩૫
સાદિ સલૂણી સમજૂ ^{૨૮} ખી, પણ થોડાંજણુ સમજે ખુખી;	
ડુંગર દરિયા ને આકાશ, એમાં શું જોવાનું ખાસ?	૦૬
કુકડા આગળ હીરો જેમ, અજ્ઞાનીને મન તે રહે તેમ;	
જેને ખીજ પથરા ફેહ, તેને કવિજન હીરા લેહ.	૩૭
ખલિહારી છે કુદરતતણી, કવી જુએછે ખૂબી ઘણી;	
ખીજાં પણ સંસ્કારી જેહ, પીએ એ પ્રેમામૃત તેહ.	૩૮

- ચિતારાથી ચિતરાતીજ નથી-કવીજ વરણી શકે છે પણ તેવો કવી હું નથી.
 ૨૨ ઇશ્વરમાં.
 ૨૩ આકાશની. (આસમાન ને દરિયો મળેલાં દેખાય છે.)
 ૨૪ જાય; ખસે. ૨૫ પાછલી હાલત. ૨૬ લજવાદને.
 ૨૭ ઘટાવાળાં ઝાડ ઘણો વા વાય છે તોએ તે માત્ર માથું ધુણવેછ ને
 તાઠ જેવાં લાંબા ઝાડ, મૂળથી તે માથાંસુધી નમે છે. પુક્તપણાંની નિશાની.
 ૨૮ સમજણુ-ખાધ આપનાર. ૨૯ ડુંગર દરિયો ને આકાશ.

ઐ પ્રેમામૃત નિદે ક્રોધ, તે તો બનતે
 બનરે તે દેખાયે નહીં, તારે નિંદા ૬
 (પાળ) બનમથકી સંસ્કારી હાય, ગદ્ગદતણી આંખે
 દુઃખીનબરનોત્ર નદી, અશ્માથી વળિ
 વેનલુત્ર વાંચવું, સુખવું આનં, ઐકાંતે રહેવા
 પંડિતમંત્રી કરવી ઐક, બનત બનતનાં અશ્મ
 રુગાથિ ને બન્યાથી બદ્ધ, દુઃખીનબર દંધ
 અશ્માવાણુ આલેછે બદ્ધ, બાણુ ખેડે તો બેઠાં

(પાળ) દુઃખીનબર નબર નહિં જરા, છુપા બેઠાં કુદરત
 દુઃખીનબરનોત્ર નદી, અખાડું છું બીજને
 મંત્રી મારે કુદરતતણી, લેણુદેણી મારે
 કુદરત મારી છે માશક, ઐથી ખૂડે પામું
 બહુ ગહારાઈ દુનિયાંથકી, ઐકાંતે જમ બેસું
 કુદરતકેસ કદં વિચાર, વિસરી બળી દુખને
 દેકરિપરથી નીચે જતાં, કુંજગલીની બેઠાં
 અકલીમે સંધ્યાને સમે, ગાળે બહુ મીઠું તે
 ખરે દેકરી બાલી સહી, બારવરસાદે ભેટું
 તાં લાગે બહુ થાક, બેતાં આગે દહાડી આ
 થી દુઃખ વિસર્યો છેક, વળિ પામું સુખદું
 મોટા તારે ઉપકાર, પાડ શું લાગું છઉં લા
 ને દં લેતે તાલેવાન, બંધાવત મીનારે મ
 તણી બંધતો તેની પાસ, બેથી સમરણુ રહેતે ખા
 પાળ નર્મદ લૂંલૂલે કેમ, ઐય સમરણુ સાઈ નહિં દે
 સમરણુ સાગું મોટું ઐલ, કવિતામાંલિ લખામે ને
 બલહારતે સદ મસવી સંન, સોળગિ બુને કરી દરશં
 મહિમા ગાઈ ખૂસે કર્યો, નર્મદ હુખતો પાછો તરે

૩૦ (પાળ પરંદા હોય કે નવવાન હોય.) આંખની
 સુષ્ક રીતેથી લખાવ થતા આનંદનો અનુભવ કરી
 આંખની દુઃખી નબર. તથા સુષ્ક રીતેથી ૩૨ સાગું
 બંધવાની પેઠે બીજાર નવવાની સંકીર્તિ છે. ૩૪ કંબુસ.

મિત્રાઈ.

- સુખ સંપતમાં શોધે જેહ, ચાર પાસ વિટલાતા રેહ;
દુખ આફતમાં છોડી દેય, એવા અહિં સ્નેહીયો છેય ! ૧
- સંકટ સમયે રહેતા સાથ, વાંસાપર ફેરવતા હાથ;
ખરા પ્રેમથી રડતા ખરે, તેપણુ છોડી જતા અરે ! ૨
- સુખદુખની કરતા બહુ વાત, એકબિજામાં જે દિન રાત;
એમાંનો છોડીદે એક, રહેજ મુકે મૈત્રીનો ટેકા ૩
- જે મૈત્રી જગમાં ચરચાય, એક મિત્ર લાજી બહીજાય;
બીજાને હડસેલે દૂર, એમ ખોય પોતાનું નૂર ! ૪
- મરણ થયે છોડેથી કંઈ, અપરાધી તે થાયે નહીં;
(પણ) કંટાળાનું જોઈ કામ, છોડીદે પ્રીતીનું કામ ! ૫
- એકમેકનેસાઝ રહે, એકમેકની બહારે^૧ ચહોડે;
ટળી દોસ્ત તે દુશ્મન થાય, એકકને વળિહણવા જાય ! ૬
- દુખી ટળીને સુખિયા થાય, તેઓ તો બદલાઈ જાય;
દુખની વેળાના જે ખાસ, તેને ના બોલાવે પાસ ! ૭
- ખોજ કરતાં મળતા નહીં, મળતા તો તે ટકતા નહીં;
મિત્ર વીરલા સુખ દે અહીં, મુઆ પછી સંભારે સહી ! ૮
- સ્વારથસાઝ મૈત્રી કરે, ગરજ સરી કે ઝટ પરહરે^૨;
પ્રથમ પ્રાણ આપતા જેહ, પછવાડેથી લેતા તેહ ! ૯
- કોના મિત્રો કોની વાત, દહાડાને અંતે છે રાત;
નામનિસાથે લાગી દશા, દશા પછી છે એકાદશા^૩ ! ૧૦
- દુખિયો નર્મદ સાચો મિત્ર, કર્તાકેરૂં ધ્યાન પવિત્ર,
સગાં સ્નેહિ જે બહાલો કરે, બહેલાં મોડાં ખોટાં દરે ! ૧૧

આપડાળ.

- સુખની હોયે સહુને આશ, દુખ ના ઇછે આવવું પાસ;
(પણ) દુખસુખથી બાંધ્યો પ્રાણ, માટે દુખ થાવું પરમાણ. ૧
- સગાં સ્નેહિનાં મરણ ન હોત, ધંધામાં તોટા નવ હોત;
શરીરને રોગો નવ હોત, મદ-અભિમાને સંધા જોત. ૨

લુલવાનો છે સંપતકાળ ^૧ દુરગુણનો હોંરાયે માલ;	
શિખવાનો છે આપતકાળ ^૨ , સદ્ગુણનો હોંરાયે માલ.	૩
સ્નેહ બાંધવો કહાં ને કેમ, શિખાય જેમ પડે દુખ તેમ;	
સ્નેહીયોના સ્નેહ કસાય, પારકું પોતીકું પરખાય.	૪
દુખનો અનુભવ જારે થાય, ઘણી ઘણી ચૂકો સમજાય;	
ખીજાં પર રહેમે જોવાય, દયાથકી શુભ દાન કરાય.	૫
મદમાતા મૂકે અહમેવ ^૩ , કુલાસની મૂકીદે ટેવ;	
થાય બંધ ^૪ હસતા નાદાન, થાય બંધ કરતા અપમાન.	૬
દુખિયા નર્મદ મા ચીડીશ, ભીડ ભાંજશે ભડ ^૫ જગદીશ;	
ધીરજ રાખી રહેજે ભાઇ, નીતીને ધરિ રાખી રહાઈ.	૭

તૃણા.

પૈસાથી માનોથી કોય, નથી ધરાતા જે કે હોય ^૧ ;	
વંધતામાં માને જન સૂખ, પણ અંતે છે તેમાં દુખ.	૧
તૃણા ^૨ સારી થોડેલગી, વંધીગયે જહેકાવે નકી;	
સદ્ગુણને ભૂલાવી દેય, દુઝીનજરના કરતીરેહ.	૨
વળે નહીં તૃણાથી કાંઈ, કરે એકલી શાંતે બાઈ!	
દેશ કાળ અનુકુળ ^૩ જે હોય, નસીબથી જન સુખદૂંજોય.	૩
તૃણાવાળા રાજ ગયા, તૃણાવાળા રંકો ગયા;	
તૃણાવાળા પંડિત ગયા, તૃણાવાળા મૂરખ ગયા.	૪
તૃણાથી કો અંમર નહીં, જાંયું ^૪ તે જાવાનું સહી;	
કિરતી પણ મૂવેલાંતણી, જહેલી મોડી રહે નહિં કણી.	૫
તૃણા દુગધા મોટી છેય, મરણસમે રોવાડે તેહ;	

મુખ.

- સુખિયો નર્મદ પૂરો અહીં, ઉઘમ ધટતો કરતો સહી;
જરનો પૈસો તે રળે, સંતોષે દહાડા નિર્ગમે^૧. ૧
- કુદરત વાડી સારી ધણી, તન ગાડી બે ઘોડાતણી;
કવિતા લાડી નર્મદ રાજ, ખરી મોજ કરતો તે આજ. ૨
- કોઈ હોયે હાલે મસ્ત, કોઈ હોયે માલે મસ્ત;
કોઈ હોયે ધરકે મસ્ત, સુખિયો નર્મદ ખ્યાલે મસ્ત. ૩
- નહીં કોઈનો તાબેદાર, વચની ખ્યારીનો જે યાર;
ધંદ્રિજીત^૨ ને સાચો બહુ, તે નર્મદ હું સુખિયો લહું. ૪
- ખૂશામતિયા જેને નહીં, દુશ્મન ખોટા મિત્રો નહીં;
રોગી ને લોભી જે નહીં, નર્મદ તે સુખિયો છે સહી. ૫
- વિદ્યાસાયે જેને પ્રીત, રસજ્ઞાન^૩ નિર્મળ છે નીત;
એકાંતે સાદો જે રેહ, સુખિયો નર્મદ તેને કેહ. ૬
- પસ્તાવો જેને ના હોય, નીતીધર્મે નિશદિન^૪ જોય;
મોતસું મળવા જે તૈયાર, ધીરો નર્મદ સુખિયો ધાર. ૭
- દાન દયાથી રાજ રેહ, ફરજ બળવે નિત્યે તેહ;
અદેખાઈ જેને નહિં કાંઈ, સંસારે સુખિ નર્મદભાઈ. ૮
- દગલખાજ દુનિયાને જોઈ, મિથ્યા વાદ કરે નહિં કોઈ;
બ્રહ્મનું ચિંતન ભાવે કરે, સાચો સુખિયો નર્મદ ઠરે. ૯

મિથ્યાગર્વ.

- સદા જોખનિયું કોનું અહીં, રૂપરંગ નિત કોનાં અહીં;
કોનિ ચપળતા રોજે રહી, કોનિ મધુરતા રોજે રહી. ૧
- કુટૂં થાયેછે કદરૂપ^૧, ગખરૂ ગાલે પડતા કૂપ^૨;
રૂપ રંગનાં શાં અભિમાન, ખરે ખિલેલાં^૩ સાચે માન. ૨
- વસ્ત્રાભૂષણવાળી^૪ દેહ, તેને આળી નાખે એહ^૫;
આરસિમાં જોયો મુખચંદ, તે ચાહું થાયે દુખકંદ^૬. ૩

૧ ગુન્નરે. ૨ ધંદ્રીઓને જીતનાર ૩ હરેક વાતનો રસ સમજી રાખ-
વાનો શક્તિ. ૪ રાત દાહાડો. ૧ બદસુરત. ૨ કુવા; ખાડા. ૩ ખીલેલાં
કુલ ખરી પડે છે. ૪ લુગડાં ધરેણાં. ૫ ચિતા. ૬ દુખનું મૂળ.

મારા સરખો ડાહ્યો નહીં, મારા સરખો પંડિત નહીં, એમ ગુમાન ધરીને પ્રેરે, તે અતે પસ્તાવો કરે.	૪
પૈસાદાર થવાના દોડ, હાર જીત રમવાની હોડ ^૭ ; ધણે વળી રાંડોની રહોડ, શાલજોડ ઘોડાની દોડ.	૫
પ્રથમથકી તે શેવટલગી, રહેશે એવું નક્કી નથી; પુલાસમાં ઊડાવે જેહ, અતે હાથ ધસીને રેહ.	૬
ભલા ભલા જગમાં છે ભાઈ, તેનીસાથે શી સરસાઈ; શરમાઈ તૂં નીચું જોય, એમાં તારું માનજ હોય.	૭
ઝાડ જનાવર સુંદર વધૂં, તોએ ડોળ કરે ધરવધૂં; એ તેજી ઝાઝી ના રેહ, અધવચ મૂકી જાતીરેહ.	૮
સોનું જાતે માટી હોય, માન વળી ભણકારો હોય; દેહ કાવલી ^{૧૦} નલિકા હોય, નેહ ^{૧૧} ખરતોતારો ^{૧૨} હોય.	૯
હવેલિ મોટી જાયે પડી, કિલ્લાઓની ખરતી ખડી; પ્રજો પાકતાં જાયે સડી, રાજા જોદ્દા મરતા રડી.	૧૦
લૂલા પાયાપર શું રેહ, દુનિયામાં શું સ્થાયી ^{૧૩} કેહ; (માટે) ડોળ ધાલવું છોડી દેય, દાખર નર્મદ જેવું હોય.	૧૧

ઇશ્વરશક્તિ.

(નિયમ.)

નિયમ જણાયે દુનિયામાંજ, સૂર્ય ઉગે નહિપશ્ચિમ^૧ ત્યાંહ;
ભરતિઓટતેનિમસર થાય, જલચર રતે ભૂપર મરિજાય.

(પરસ્પર સંબંધ.)

ઉદ્ભવજગપર પ્રાણી રેહ, પ્રાણીપર ઉદ્ભવજો લેહ;
પ્રાણી પ્રાણીને સંબંધ, પંચ તત્વના એ બહુ બંધ^૪.

૭ સંરત. ૮ વધારે. ૯ ધરની જીવાન વહુ.

૧૦ તકલ્લી; અટ લાંગી જાય તેવી.—(નલિકા—નળી)

૧૧ સ્નેહ; પ્યાર. ૧૨ આકાશમાંથી તારો પડેછે—ખરી જાય છે તે.

૧૩ હંમેશાનું; નિત્ય. ૧ જેને હાલ આપણે પશ્ચિમ કહીએછ ત્યાંહ.

૨ દરિયાઈ જનવર. ૩ ઝાડ છોડવા વગેરે.

૪ પૃથ્વી, પ્રાણી, તેજ, વાયુ ને આકાશ એ જે પાંચ તત્વો તેના અનંત સંબંધો.

(કંઈ નિત્ય નથી.)

સૂર્ય ઉગે તે પામે અસ્ત, ફિક્ક પડે જે થાયે મસ્ત;
ખિદ્યૂ ખરે ને જ્યૂં મરે, ચહધ્યૂં પડેને હસ્યૂં તે રડે. ૩

(મનુષ્યને બધે બધું અનુકુળ છે.)

ઉદ્ભિજ પ્રાણી અહિં નાજેહ, બિજે દેશ ના ઉછરે તેહ,
માણસ સંધે ફરતો ફરે, બધી જગા તેને અનુસરે^૫. ૪

(ઠેકાણે ઠેકાણે ચમત્કાર છે ને તે શીખામણ આપે છે)
ચમત્કાર દુનિયામાં ઘણા, વિચાર ના થાયે તેતણા;
અનેક લીલા અંતર ખહાર, જે સમજાવે સારાસાર^૬. ૫

(સંધું મનુષ્યને માટે છે)

કુદરતપર હું રોજે મ્હોઢ^૭, કુડિ મતલબ તેમાં ખુબ જોઉં;
માણસમાટે સંધૂ હોય, એવું જ્ઞાનીજન સહુ જોય. ૬

(પૂજા અને સ્તવન)

એ કુદરતને પૂજૂં છજીં, અદબથકી હું આહું છજીં;
વિચાર કરતાં હાઈં છજીં, વખાણ કરતાં ભૂલૂં છજીં. ૭

(મુક્તિ.)

નર્મદ ભાયગશાલી હોય, કુદરતસામું નિત્યે જોય;
વિચાર કરતાં એનો મરે, વિલ'બ'શો મુક્તી'ને ખરે^૮! ૮

પૈસાદારનો મોટો ભાગ સુખી નથી.

પૈસાથી છે સર્વે સૂખ, એ વીના છે સર્વે દુઃખ;
એમઘણાજણ કહે છે ખરા, પણ તેમાં નથિ તેઓ ખરા. ૧
પૈસાવાળા દુઃખી રોજ, ઉપાધિનો માથે બહુ બોજ;
શરીર તો રોજે પીડાય, ચંતાએ પણ નીત તવાય. ૨
કુટુંબમાં નવ હોયે સંપ, પૈસાદારોને નહિં ઝંપ;
બનાવ નહિં જોરીની સાથ, ભાંડૂમાં કનિયાની વાત. ૩

૫ માફક આવે. ૬ સાર ને અસાર. ૭ મોહ પામું; લોભાગે ૮ વખત;
ઢીલ; વાર. ૯ પાપ-કર્મથી મુક્તુ તે; ઇશ્વરનામાં મળી જવું તે. ૧૦ વાર.

ચૈસાની તેજ છે ખહાર, ઠાઠમાઠ તો અપરમપાર;	૪
માનવંત કહેવાયે તેહ, વગો ધરાવે મોટા જોહ.	
બાગ બંગલા તો વણુ ખોડ, ગાડીયોની દોડાદોડ;	૫
કપડાંઓની ઊંચી જોડ, સાબૂંચે નહાવાનાં કોડ.	
ઠાઠમાઠમાં માણે સૂખ, બાકી બહુ તેઓને દૂખ;	૬
ધરમાં કનિયે ધૂવડ બને, ખહાર હસેરંગી થઇ બને.	
માદાંને સણગાસ્યાથકી, સુખ તેને કંઈ થાતૂં નથી;	૭
ચૈસો સુખનૂં કારણુ હોય, તારે તે શું કરવા રોય.	
નબ્બાણૂંના ધક્કાથકી, થાય ખહાવરા પૂરા નકી;	૮
લોહિ ઉછળતૂં રાખે રોજ, ચંતાથી ઊપાડે બોજ.	
ખોટી રીતે પેદા કરે, ભોગ કસ્યા વણુ ખોતે મરે;	૯
મરતી વેળા દુખ બહુ સહે, તે વેળા તે કોને કહે ?	
સંતતિ જે કરતી ઉપભોગ, તે પણ ખોટા દીસે જોગ;	૧૦
ખોટી રીતે વેરીદિયે, સંઘેથી તે અપજસ લિયે.	
જોઈ મહાલતા ચાકર બહુ, બળ્યા બળ્યા થાયે તે સહ;	૧૧
પણુ તે કહોને ના કહેવાય, કહેતાં નીજ ફજોતી થાય.	

ચૈસાદારને ગરીબ જેવું સુખ નથી.

ખરું સૂખ તેઓને નહીં, ખરું સૂખ ગરિબોને સહી;	૧
એક ધણે બાહરનો ઠાઠ, એક ધણે કુદરતનો ધાટ.	
નિરધનને ચૈસાનુંજ દૂખ, ધનિને ખીજૂં સંધૂ દૂખ;	૨
ગરીબને શું આછું સૂખ, ધનિને શું છે વધતું સૂખ ?	
તાલેવનને છૂટ ન હોય, તાલેવનને ચંતા હોય;	૩
તાલેવનને રોગો હોય, તાલેવનને પ્રીતિ ન હોય.	
ઈંદ્ર સ્વર્ગમાં માણે સૂખ, ભૂંડ ઉકરડે માણે સૂખ;	૪
ખેલાજેવું નિરધનતણું, ખીજાં જેવું ધનિયોતણું.	

પૈસાદારના મોટા ભાગ નીતિમાન નથી

- મદભરપૂર થઈને ફરે, કોનિ કંઈ દરકાર ન કરે;
બધી વાતમાં ડાહ્યા લહે, નીતીથી તે આધા રહે. ૧
- પરોપકારે પૈસે કરે, એવા સર્જન થોડા ખરે;
બણેલડાહ્યાને ના હોય, (તોપણ) પૈસાથી ભભકામાં જાય. ૨
- ખૂશામતિયાઓને દેય, પ્યારીના ધણિયોને દેય;
માન મળે તેસાં દેય, ખરા દુખી તેને ના દેય. ૩
- પૈસે લોભ વધેછે બહુ, પૈસે વ્યસની થાયે સહુ;
કેદ અને કામિનિયો સંગ, રોજ રોજ તે રમતા રંગ. ૪
- ઠાઠમાઠ કરવે તે શર, પતરાળ કરવે બહાદુર;
બણવાપર તેને નહિં ધ્યાન, દુનિયાનાં શાં હોયે ભાન. ૫
- જીવાનિમાં તો ભણતા નહીં, ઘડપણમાં તે સમજે સહી;
ભાવીની શિક્ષાથી ડરે, પરતાઈ રીખાઈ મરે. ૬

આશા.

(પદ.)

- ધાસું ન થાયે થવાનું તે થાયે,
આશાયે ફાગટ જીવ ઠગાયે. ટેક.
- જોગી જોષી સ્વરોદય ૧ ગ્રહ જોયે,
તેમાંએ નક્કી નહીં કાંઈ હોયે. ધા૦ ૨
- ભક્ત ને સાધૂની પડતીજ ૨ વાચા,
તત્ત્વવેત્તાના ૩ સિદ્ધાંતો ૪ ન સાચા. ધા૦ ૩
- ચહુડતી ૫ તો ચહુડતી ને પડતી તો પડતી,
ચહુડતી ઉતરતી ઉતરતી ને ચહુડતી. ધા૦ ૪

૧ નાકની વાટે જે શ્વાસ-નાડી ચાલેછે તે.-ડાખો છે કે જમણો છે કે સીધો છે એ જે જોવું તે (લવિષ્ય જાણવાનેસાર). ઈંગલા, પિંગલા, સુપુમણા.
૨ નબળી; ખોટી પડતી. ૩ શાસ્ત્રીઓ; ફિલસુફો.
૪ વાદ-તકરારોથી નક્કી કરેલાં અનુમાનો-વિચારો.
૫ ચડતી દશા હોય તો ચડયાંજ કરે (પડેજ નહીં) અને પડતી દશા હોય તો વધારે પડતીજ થાય (ચડેજ નહીં.) અથવા ચડતી દશા પછી ઉત-

પડતીમાં આશાકળી સુખ દેછે,
 ચહડતીમાં ૬ આશા તે લોભ બને છે. ધા૦ ૫
 પડતીમાં આશાકળી સુખ દેછે,
 ફળશે નકી તે એવું કોણ કહેછે? ધા૦ ૬
 ફળતી^૭ જવદલે ઘણીવાર બળતી,
 એવી ઠગારી પળેપળ મળતી. ધા૦ ૭
 જરે ઠગારી થઈ તે જણાયે,
 એવડાં ૮ દુષ્પથી જીવ મુઝાએ. ધા૦ ૮
 જોતાં કળી નરમદ સુખ માણે,
 ફળશે^૯ નકી એ જીઠી વાત જાણે. ધા૦ ૯

ધીરજ.

(૫૬.)

ધીરાં થઇને સેહેવું પડે તે,
 એ ન પરાક્રમ જાણવું જોતે ૧. ધીરાં૦ ૧
 ધાએલ લાંબાં ચતાં પડી રેહેવું,
 ટકટક જોવું મ્હોડે નવ કહેવું. ધીરાં૦ ૨
 છાતીઉપર કો પગ મૂકી ભાંડો,
 કો વળિ પાણીનું પૂછી જાડો. ધીરાં૦ ૩

રતીજ આવે અથવા ઉતરતી દશા પછી પાછી ચડતીજ આવે એમ કંઈ નિમ
 નથી. દશાનું ચક્કર નિયમસર ફરતું નથી પણ આડું અવળું ગમે તેમ ફરેછે.

૬ ચડતીમાં જે આશા તેનું નામ લોભ. આશા શબ્દ દુઃખીને દિલ્લાસો
 હેવાને કહાડયો છે.

૭ આશાકળી ફલકળી કોઈવાર ફળેછે પણ ઘણીવારતો બળી જાયછે.
 એવી તે આશાકળી આપણને ઠગનારી છે.

૮ એકતો પ્રથમનું દુઃખ ને બીજું ઠગાયાનું-આશાલાંગ થયાનું દુઃખ

૯ આશાની કળી જોઈને નરમદ સુખ માનેછે ખરે પણ ઠગાતો નથી
 તે નક્કી જાણેછે કે આશા ભાંગેજે ફળે. આશા રાખી તેનું સુખ તો લેવું પણ
 એમ સમજીને કે તે પછી ફળે અથવા ન ફળે.

૧ જેવું તેવું. લડાઈ જીતવાની બાહાદુરી કરતાં દુષ્પમાં ધીરજ રાખવી
 એ વધારે મોટી બાહાદુરી છે.

દુઃખ થયે ન બળડૂં રે ભાઈ,
હોય એવું કહી ભણવી ભલાઈ. ધીરાં ૪
સૂખ થયે પાડ માનવો ભારે,
એમાં નવાઈ નહીં કોઈ ધારે. ધીરાં ૫
દુઃખથકી વળી જિવ જો રિખાયે,
જીત્યું જોવું કે જહેલું મોત થાયે. ધીરાં ૬
ભવરણમાં નરમદસિંહ સિપાઈ,
જોયે ધીરજથી હસીને ભવાઈ. ધીરાં ૭
(૨-૧)

* દ્વાશયોને સંકટમાં મદદ કરવા વિષે.

(સખી.)

ભુડે ત્રણ તાપે ૧, ભુડે ત્રણ તાપે
ભુડે ત્રણ તાપે, દેશીજન પિડાએ;
શ્રીમંત પડિતોએ કરવી સહાએ. ૧
વળી આસમાની ૨, વળી સૂક્ષ્મતાની ૩,
વળી કાઢીકાઢી ૪ આપતો રિખાવે;
શ્રીમંત પડિતોએ કરવી સહાએ. ૨

(ધોસો.)

યશેપ કયમ આપણું કાલે, ગરિય કહે કર મૂકી ભાજે,
દુખે દિલ દળદરને ભાલે, અરે ટકટક ભુડકસ ૭ ભાજે,

સને ૧૮૬૩ ના વરસમાં એક પ્રસંગે કવિ દલપતરામ બુ. ૧૦ સ-
લામાં ઉપલા વિષય ઉપર લાપણ કરવાના હતા; ને મહારે જેતીવાડીમાં લાપણ
કરવું હતું. ત્યારે મેં પણ એ વિષય ઉપર કવિતા કરવા માંડી હતી પણ તે
સમય ઉપર પૂરી ન લખાયાથી મેં એ વિષય બંધ રાખી બીજી કવિતા વાંચી
હતી. બુ. ૧૦ સલા મધ્યે એ વિષયમાં દલપતરામે દરજીની અરજી ને જમસે-
દજી જીજીલાઈતું મૃત્યુ એ બે વાંચ્યાં હતાં-કંઈ નવું વાંચ્યું નહોતું. અધુરી
કવિતા મેં પછી બીજે ત્રીજે દાહાડે પુરી કરી હતી.

૧ આધિ, વ્યાધિ, ને ઉપાધિ. (નિત્યના.)

૨ દેવી; કુદરતી, ૩ રાજસંબંધી. ૪ ધરમશુર સંબંધી.-એ ત્રણ,
ઉપર લખેલા ત્રણ તાપમાં આવી જાય છે તોપણ, વિશેષ અસર કરે છે માટે
જુદી લખી છે. ૫ એ ધોસામાં આધિતુ વર્ણન છે ૬ ઉપાળે. ૭ છોકરાં.

પેટ ક્યમ ભરયાવિના ચાલે, પડીએ લોભતણી જાળે,
પછી બહુ સપડાઈએ આળે, અરેજહાં જઈએ તહાં ખાળે,
હરી ના ટેકમાં પાળે, (એમ) વિચાર મન બહુ પાળેછ—
કંઈ જુઓ જુઓ. ૩

(સખી.)

ગરિબ જનને ધણા રોગ તે, ધણીવાર બહુ સપડાવેછ;
ગરિબ જનને દવા આપવા, વૈદ, ઉમંગે નવ આવેછ;
ધણા જણાંઓ યોગ્ય વૈદવણુ, ધણા કાળ બહુ રીખાએછ;
ધણાં જણાંઓ યોગ્ય દવાવણુ, જોતાં જોતાં મરિ જાએછ;
શરીર નખળાં ખાનપાનવણુ, ઉઘમ કરવે અળસાએછ;
શરીર નખળાં ધણૂંકરીને, મનખળને પણ વણસાડેછ— ૪

(સખી.)

બગડે ૯ બહુ સંસાર, બાળકપણમાં પરણે;
પરણે નવ કો નાર, જીંચમાં વરને મરણે;
જાય ન જન પરદેશ, જાય નવ સુખને શરણે,
રાખિ ધર્મનો વેશ, થાય નવ એકજ વરણે^{૧૦};
ભણે ન આળસુ રેહ, રાહુને સત લહે^{૧૧} ધરણે,
સુધરેલો જે કેહ, તેહ ના સૂણે કરણે^{૧૨}. ૫

(ધોસો.)

સખત ^{૧૩}બહુ દુકાળની લહાએ, મરે જન તનમનધનધાએ,
ધણી બિજી મરકાની હાએ, હાણુ બહુ તોફાની વાએ
અગનથી ગામ બગીજાએ, ખરાખી રેલથકી થાએ;
દુખી જન અહીં તહીં ધાએ, નહાંસતાં મથી બહુ સપડાએછ—
કંઈ જુઓ જુઓ. ૬

૮ એ સખીમાં વ્યાધિનું વર્ણન છે.

૯ એમાં દેશીજનને દુખ હેતા ઉપાધિનું વર્ણન છે.

૧૦ એકજ વરણના—કોમના; જાતિભેદ ન રાખે એવા.

૧૧ ધરણુ સમે રાહુ હૈત નડે છે એમ અલંકારરૂપે તહીં પણ ખરેખરે સમજે છે. ૧૨ કાને.

૧૩ એમાં આસમાની આકૃતિનું બયાન છે.

(સખી.)

જીલમી^{૧૪} રાજ ધણી રીતના, કરો મુકીને દુખ દેતાજી;
જીલમી રાજ રહેજ વાતમાં, રૈયતધન બહુ લુટિલેતાજી;
જીલમી રાજ પક્ષપાતથી, ન્યાય કરે બહુ બહુ એકાજી^{૧૪};
જીલમી રાજ ઇછે તેમ તે ચલવે ધારા જે ઠીઠાંજી. ૭

(સખી.)

પરધન^{૧૫} પરત્રિય^{૧૬} રોજ, લુટેછે હરતાંશરતાં,
માણે મોટી મોજ, વેશ સાધૂનો ધરતાં;
જીવ્યાંમુવાનૂ^{૧૭} ખાય, મદે જૂઠૂં આચરતાં,
કહે કંઈ કંઈ કરે, ડરે નહિં પાપો કરતાં. ૮

(લાવણી.)

સહુ^{૧૮} સજન શેઠિયા લોક, ધરમ નિજ જાણી,
નિરધનને આપો દાન, કિરત પરમાણી. ટેક.
કરો મળી સહુ ભંડોળ, અપંગો^{૧૯} કાળે
જે સગાંવિનાનાં હોય, કુલિન^{૨૦} જે લાળે;
કરો અન્નવસ્ત્રતજવીજ, ખરી દિલદાજે
રેહવાને દો મૂકામ, જેને જ્યમ છાળે;
ધરિવિવેક અંતર જીઓ, દયા મન આણી-નિરંસહુંનિં ૧
કરો મુસાફર^{૨૧} નેકાજ, ધર્મશાળાઓ
બહુ કુવા તળાયા વાવ, ડુડાં બંધાવો;
કરો ઇસ્પતાલ જહાં જઈ, પડે માંદાઓ
ઈઈ દવા મફત ગુણકારિ, જખમ^{૨૨} રૂઝાવો;
ઉઘમે લગાડો તરુણ^{૨૩} ભાંડુઓરે કાંણી-નિરંસહુંનિં ૨

૧૪ એમાં સુલતાની આફતનું બયાન છે.

૧૪ બીજાઓ ઈનસાફમાં જે જે ખામીઓ રાખી ગયલા તે તે ખામીઓને મુખ્ય આધાર ઠેરવી ફેસલા કરવા તે એકા ન્યાય-એહું-છાંડેલું-બગડેલું ચુ-થાયલું. ૧૫ એમાં ફાઝી-ધરમગુરૂના જીલમનું બયાન છે.

૧૬ પારકી સ્ત્રી. ૧૭ ધરમગુરૂનો હક શુભ ને અશુભ બંને અવસરે ગણાય છે. ૧૮ એમાં પેસાદારોએ શી શી મદદ કરવી તે વિષય છે.

૧૯ આંધળાં લુલાં વગેરે. ૨૦ બિચ કુળનાં પણ પડતીમાં આવેલાં. ૨૧ જીવાન માણસો. ૨૨ ભાંડુઓની પેઠે; ભાંડુઓ જાણી.

નર્મકવિતા.

કરો નિશાળ જેમાં ભણે છોકરા છોડી
ભાષણ સાંભળવાકાળ જાય સહુ દોડી;
વળિ કિતાબખાનાં મોટ નામથી ૨૩ નેડી,
કરો બનાવનારાકાળ પુણ ના થોડી;
સમજીને સોપવું કામ બહેનચાએ લહાણી ૨૪-નિરંસહુનિં ૩
ધણી રીતભાત ધરતણી સુધારો જાતે,
પછી ધર્મસુધારો કરો વિચારો સાથે;
તને બહેમ અનીતી જેહ દમે બહુ વાતે
પરબળની છોડી આશ કરો સહુ હાથે;
જન જેઈ શ્રેષ્ઠત્વ કરે ધણુંજ વખાણી-નિરંસહુનિં ૪
વળી રાજકાળમાં મન, ઉલટથી ધાલો
ઉપરીને કહેવા દૂખ, અરજ બહુ આલો;
દૈયતના માંગો હક્ક, દેશ સંભાળો
જુલમી ધારા બંધાય, પસરતા ખાજો ૨૬;
થઈ સુખી દેશને કરો, ખરી કવિ વાણી-નિરંસહુનિં ૫

(લાવણી.)

પડિત ૨૭ જન સહુ તન મન ખરચી, દુખિયા જિવને સાલ્ય કરો
નીતિમાન ઉદોગી થાએ, તેવા શુભ ઊપાય કરો. ૧
આધિ કહાડવા ધીરજ આપો, રસ્તો સૂઝે તેમ કરો
હિંમત ધરને કામે સોપો, કો દી ના તુછકાર કરો. ૨
વ્યાધિ જોઈને વૈદ સ્વરૂપે, દવા દેઈ આરામ કરો
દિલોજનથી કરો ચાકરી, માંદાને ના દૂર કરો. ૩
ઉપાધિમાંથી ૨૮ બહાર કહાડવા, લાભાલાભનિં ૨૯ વાત કરો
કહો-‘દીલથી હિંમત રાખો, સંપે સાહસ કામે કરો.’ ૪

૨૩ તમારાં નામથી. ૨૪ કંડતો મોટાં હોય પણ કારભારી સારા ન
હોય તો તે કંડતો ઉપયોગ સારો ને બહોળો થાય નહીં-લાહણી બધે ટુકાણે
વહેંચાય નહીં. ૨૫ મોટાણું જોઈને સહુ કરે; ગરીબ પેહેલ કરે તે નિંદાય
પણ પૈસાદાર પેહેલ કરે તે વખણાય. ૨૬ અટકાવો.
૨૭ એમાં પડિતોએ શી રીતે મદદ કરવી તે વિષય છે.
૨૮ એ ઉપાધિ-પરદેશ જવું, પુનર્વિવાહ કરવો, નતિભેદ તોડવો વ-
ગેરેમાં જે હરકતો આવી નહીં છે તે દૂર કરવાને સંપ કરી સાહસથી
ખાહાર પડવું. ૨૯ આમાં કાયદો છે ને આમાં ગેરકાયદો છે એવી; સારાસાર

‘દેવકોપમાં’^{૩૦} ધીરજ રાખી, ભાવે ભૂધરભક્તિજ^{૩૧} કરો,
 ‘ઉપાય સુઝે તે ઝટ ઝડપી, તન મન ધન સંભાળ કરો.’ ૫
 ‘રાજકોપમાં પ્રથમ ખમો ને, પછિ ઘટતી ફેરિયાદ કરો’
 ‘જો ફાવો તો ઠીક નહીં તો, બિજો દેશ જઈ વાસ કરો.’ ૬
 ‘ગુરુકોપને’^{૩૨} સામાદિકથી,^{૩૩} મમ ઉઘાડિ થંડ કરો’
 ‘છંદી ગર્લગુરને’^{૩૪} છંડી, નીતિમાનને માન્ય કરો.’ ૭
 દુઃખ ટાળવા દેશી જનનાં, સુંદર ભાષણ ગ્રંથ કરો;
 કહે નર્મદો અને તેટલી, તનથી પણ મહેનત કરો. ૮

(૩-૧)

*શિકારી ને હરણીની વાત.

(ચાપાઈ.)

એક શિકારી જે રણમાંહા, એક હરિણીની વાંસે ધાય;
 તેણે તિર તાડ્યું કસિ જેહ, મ્હોરિ ચાંદલો^૧ જડ્યું તેહ.
 ખચારિ હરણી ચમકી તહીં, જરા વાર તે જભી રહી;
 એવે કુતરો દોડી ધરે, કુમળીને^૨ લઈ પાછો ફરે.
 નાજીકાઈ ખુબસુરતી જોઈ, રહ્યો શિકારી ઝાઝો મોહિ;
 પછી જીવતી રાખી તેહ^૩, ‘દેશુ’ ઘેર હૈયાંને’ કહ.

સમજાવે તેવી. ૩૦ આસમાની આકૃત. ૩૧ ઈશ્વર, ૩૨ વ્યસની ધરમગુરના જીલમને. ૩૩ સામ દામ ભેદ દંડ એ ઉપાયોથી. ૩૪ જેને જન્મથકી વંશપરંપરા ગુરુપદ મળે છે (વિદ્યાનીતિ ઉપરથી નહીં) એવા.

* છુ. વ. સલામાં વાચવાસાગે એકાદો વિષય શોધતો હતો ને જે મહિના થયા તોપણ તે જડ્યો નોહોતો પણ એક દિવસ હું સાંજ પોહોરનો ડુંગરપર ફરવા ગયો હતો ત્યાંહાં ઉપરના મેદાનમાં લીલીચાર જોઈને મને હરણનો વિચાર આવ્યો હતો. તારપછી ઉપલી વાત લખવી સુઝી. જર, જોર, ને જમીન એમાંની એક અથવા એ બધી વાતથી દુઃખી થયલા માણસને ધીરજ આપવાને અને મોટા સૂરવીર-મોટા ઉદ્યોગીનું કુદરતી બનાવ આગળ કંઈજ ચાલતું નથી એ તથા જાંચ કુળના મોટા વીરપુરુષો પડતી હાલતમાં પણ કેવા જોરસા ને નીતી રાખે છે તે બતાવવાને ઉપલી વાત છે.

(માર્ચ ૧૮૬૪) ડિસેમ્બર.) ૧ (હરણીના કપાળઉપરનો.)

૨ હરણીને.—કુતરાઓ જીવતા શિકાર મ્હોડાંમાં ધરે છે તેથી તે મરી જતા નથી; અલબત્ત જરા ધાએલ થાય ખરા.

૩ શિકારી—એમ કહે છે કે ઘેર છોકરાં રમવાને આપશું.

શિકારિ ત્યાંથી પાછો વળ્યો, ગામ હતું પાસે ત્યાં ગયો;
પટેલકેરો વાડો નાંહ, કસ્યો ઉતારો તેણે તાંહ
સુએ દેલિયે નરે રાત, આંધે હરણી પાયાસાય;
તિને મળસકે બનિ આ વાત, નાહી હરણી મારી લાત.
ઉઠ્યો નગિ શીકારી શૂર, ઘોડે એઠો બેસ્સે પૂર;
લઈ કુતરા દોડ્યો ખૂબ, લાલ લાલ સહુનાં મુખરૂપ.
ગુસ્સો કે શું નશે ટેક ધૂપ, ઉપર એ બીજૂં એક;
શ્રમ એજે તે થાક્યા છેક, પડ્યા હાંપતા કુતરા નેક.
ધુનવા માંડ્યું ઘોડે બેઠ, ફિફું પડીગયું તેનું લોહિ;
પડી ઊતરી કહે નિશ્વાસ, એસી મરતા ઘોડાપાસ.

(સખી.)

‘ગઈ હાથમાંથી, ગઈ હાથમાંથી, ગઈ હાથમાંથી,’
‘મૃગી પ્યારી મહારી’

‘મથી ભારી એકો શિકારી હું હારી.’
‘પડ્યા શ્વાન’ ઘોડા, પડ્યા શ્વાન ઘોડા, પડ્યા શ્વાન ઘોડા,
‘પડ્યો હું એ લામ્બો’

‘બુડે ઘોર રાતે નહીં એકે આંબો.’
‘હણે પહાડ સિંહો, પહણે પહાડ સિંહો, પહણે પહાડ સિંહો,’
‘ગાળે એકસાથે’

‘તમે ભૂરૂં જાપેર આકાશ માયે.’
‘દિસે દૂર અડી, દિસે દૂર અડી, દિસે દૂર અડી,’
‘નહીં કેમ થાક્યો’

‘મુઆં હાય આ સહુ મને દોષ લાગ્યો.’
‘નથી પાણી અહાંતો, નથી પાણી અહાંતો, નથી પાણી અહાંતો,’
‘નથી વાયુ વાતો’

‘નથી નર્મદાજીવડો કેમ જાતો?’

૪ આકાશમાં-અખત તરડો. ૫ શીકારીનું. ૬ ઘોડથી ઉતરી પડીને
મરતા મોરાપાસે બેસીને નીસાસો કલો-મુક્યો તે આ પરમાણુ. ૭ કુતરા.
૮ પહાડની ગુફાઓમાં સહી પોકારે છે એટલે નાણે પાહાડ ને સહી
સાથે ગર્જના કરતા હોયતી. નેમ કેટલાક દેવળમાં આપણા શબ્દની સાથે
દેવળમાંથી ધ્વનિ શબ્દ પણ સંલગાય છે તેમ.

(ધોસો.)

‘જીવડો નથી કેમ જાતો, થાય છે દુઃખ ધણું આતો’
 ‘થઈગઈ ઉલટી સહુ વાતો, અરે ઝટ ઘેર જવું રહાતો’
 ‘ઉમંગે ગીતો બહુ ગાતો, પ્યારિને પ્રેમ ધણો પાતો’
 ‘ખવાડી તેને હું ખાતો, સહોડથી દૂર નહીં જાતો’
 ‘રાતમાં ગઈ મારિ લાતો, સજ્યો હું બીજાવાર લાંતો’
 ‘દોડશે શું વધતું વા^{૧૦} તો, તોય નર્મદ ધસું હાતો જી-શું કરું હવે.’

(સખી.)

‘કરું હવે શું શૂરવીર પણ કુદરત આગળ નવ આલેજી’
 ‘કરું હવે શું નસીબ રહ્યું હિંમતમદિરા કુણ આલેજી’
 ‘કરું હવે શું સુતો હતો કહાં લઈ સહોડમાં ગઈ કાલેજી’
 ‘કરું હવે શું ગઈ પ્યારિ ને ગઈ મહેનતો બહુ સાલેજી’
 ‘કરું હવે શું પ્રેમઘેલછા ગફલતહિણુપત ખુણે^{૧૧} ધાલેજી’
 ‘કરું હવે શું મદ નર્મદો દર્દગદ ધૂં કુણ આલેજી’—
 ‘કરું હવે શું લુચ્ચ આશ તું ખૂશ કરિ કાં પછિ બાળેજી’
 ‘કરું હવે શું મયે જીવ પણ જુઠી^{૧૨} દેહ આ બહુ ખાળેજી’
 ‘કરું હવે શું વળૂં ઘેર તો કેવિ રીતથી જન ભાળેજી’
 ‘કરું હવે શું મરું^{૧૩} આજ તો ખપું કાયરો ત્રણ^{૧૪} કાળેજી’
 ‘કરું હવે શું ગઈ હશે કહાં પિઊ પાણિ કહાંસિઝું આળેજી’
 ‘કરું હવે શું સૂ તું નર્મદા હરીભરોસો દુખ ટાળેજી’—

(ધોસો.)

હરી દુખ ટાળે છે ભારી, શિકારી બંધ લિયે સારી
 સ્વપનમાં જમના તટ^{૧૫} વારી, રૂડી ચંદનીની બલિહારી

૯ પાછળ દોડવા તૈયાર થયો.

૧૦ પવન શું વધારે દોડશે તેમ હું ઘાડે બેસી દોડયો.

૧૧ પ્યારની ગાંડાઈ અને ગફલતથી જે મને શરમ લાગીછ તેથી છુપું રહેવું પડે છે— કે એવો તે શું ઓલિયો હતો કે બરોબર તેને સાચવી શક્યો નહીં?

૧૨ થાકેલું શરીર. ૧૩ આત્મધાત કરું તો. ૧૪ હમણાં ને આવતા કાળમાં. આવતા કાળમાં પણ વર્તમાન ભૂત ને ભવિષ્ય એમ ત્રણ ભાગ થવાના માટે ત્રણ કાળ. હમણાં ને હવે પછી—હમેશ હું કાયર—હીચકારો ગણાઉં.

૧૫ કાંઠો ને વારી-પાણી. જમનાનદીનો કાંઠો અને પાણી જોય છે.

ઘટા કુંજોની સુખકારી, સાધુએ કચું કહેવું જારી
 “હડી ઊભો થા સંસારી, શૂર તું કાં જાયે હારી”
 “ફૂળો ખા પી જળ પછિ ધારી, અડિમાં જો હરણી પ્યારી”
 “ખિન્ને દીસે તેને મારી, લધ લે નર્મદા હારી ઝો-થા ઉભો ઉભો.”

(સખી.)

“ઉભો થઈ જા શૂર ઊરમાં હિંમત રાખી”
 “થા ઉઘમ^{૧૬} ચક્રચૂર નેનથી કરતો આંખી”
 “લગાડવો શો ડાઘ ટેકની વાણી ભાખી”
 “જોઈ પ્રાવતો લાગ માર તું તીરે તાકી”
 “ફરતા યશ^{૧૭} ઉઘોગ મરે તું હારી થાકી”
 “ચિરંજીવો કહે લોક સુઝો કાયર તે ખાકી”
 “નામે^{૧૮} માણસ જેમ કર્મથી થા દુખ સાંખી”
 “રણુયશ લઈ વળ ક્ષેમ સુરિતને પટકી નાખી”
 “નિલિય જોધો વીર થઈ કરિ છાતી પાકી”
 “ફેંક દોડિ ઝટ તીરકમર^{૧૯} રથ ચાંપી હાંકી”
 “પૂર્વ^{૨૦} શૌર્યની તૂજ પ્રશંસા લોકે આંકી”
 “તેવિ રાખજો બૂજ કરિશ મા બુદ્ધી વાંકી”
 “પાછું ફરતાં થાય જાંઘાની રદ આખી”
 “શરમે જીવડો જાય વેશ લેવો રે આખી^{૨૧}”
 “મરણુલગી કર યતન જઈશ મા વચમાં છાકી”
 “સાવધ થઈ લે રતન થયો ગંડૂ જે પાખી”
 “ઊઠ ઊઠ નરમદ સુતો શું મ્હોડું હાંકી”
 રાનતણી સરહદ દૂઢિ લે હરણી ખાંકી”

૧૬ ઉઘમથી આંખે ગરમી ચડેલી એવી ચક્રચૂર આંખે જોવાની ટેવ રાખતો એવો થા. ૧૭ જસ મળે તેવો ઉઘોગ કરતાં તું થાકી મરે તોપણ તું અમર છે. ખાકી કાયર માણસ તો, જીવતો છતે સુઝેલો કેહેવાય છે.

૧૮ નામથી માણસ છે તેમ બહાદુરીના કામો કરીને માણસ છે એમ પ્રખ્યાત થા.

૧૯ ઘોડો તો મરી ગયલો છે. જે પગ એ જે ઘોડા ને કંમરનું ઠાકું એ રથ.

૨૦ તારાં અગાઉના શૂરની તારીફ લોકે આંકેલી છે તેવો તું ભારખોજ રાખજો.

૨૧ કેટલાકને અતિશય લાગ્યાથી તેઓ બાવા થઈ જાય છે તેમ થાકુ પડે-ખાખીનો વેશ લેવાની જરૂર પડે.

(લાવણી.)

- સુણી સ્વપ્નના છેલા બોલો, અળકી જાગ્યો શીકારી;
ઉઠી ઉભો તે થયો અદ ને લિધી હાથ ચાપુક સારી. ૧
- લિધાં તીર ને ભાથો તેણે પૂનમ ચંદ્ર ઉદય જારે;
દિશા અડિની^{૨૨} જોઈ લઈને માંડયું ચાલવા તેવારે. ૨
- ભૂખ તરસ થાક ન કંઈ દીસે જોમ ધણો તેને અંગે;
શરસાતની^{૨૩} શોભા રૂડી પૃથ્વી નભ^{૨૪} શોભે રંગે. ૩
- વિચારમાં તે ચાલ્યો આડો ગાઉ એક ચાલ્યો હોશે;
જુએ પછી ત્યાં સુંદર વાડી ફળ ફુલ જૂમે જ્યાં હોંસે^{૨૫}. ૪
- અનગમતાં ફળ તોડી ખાધાં કુંડતણું પાણી પીધું;
સ્વપ્નવાત પડિ ખરી જોઈને ઈશ્વરતું સમરણ કીધું. ૫
- પછી નીકળી ખહાર વાડિની જમણો તે જવા લાગ્યો;
ધણૂ ચાલતાં દશેક વાગે અડિપાસ આવી પહોંચ્યો. ૬
- જુએછ તો ત્યાં એક શિકારી ઘોડીપર તે અસવારે;
પાસ કૂતરા રમ્યાં કરે ને વિચારમાં પોતે ભારે. ૭
- એક બિજાએ જુહાર કીધા વાતચીત કરવામાંડી;
જણાયું કે હરણી પાસે છે અડીમાં ચંદાવાળી. ૮
- એક કહેજે 'શિકાર મ્હારો' બીજો કહે 'મ્હારો તે રે';
તાકિ તીર બંને મારે પણ શિકાર હાથ ન આવે રે. ૯
- શિકારિ બોલ્યો પછી આપણો 'હરણી તો નક્કી મ્હારી';
'રહોરાઈ છે મૂજ તીરથી થાશે તે કહાંથી તહારી?' ૧૦
- એમ બોલતાં બિજો શિકારી ચ્હીડીને ઠોકે ધરણી^{૨૬};
બોલ્યો 'ચાપુકખાજી રમિએ જે જીતે તેની હરણી. ૧૧
- એ રીતે સામાંએ^{૨૭} માંડ્યું શૂરો^{૨૮} તે કયમ ના પાડે;
પછી સડાસડ ચાપુક ચાલે પોતે પણ બૂમો પાડે. ૧૨
- ધણીવાર તે બાજી^{૨૯} ચાલી લોહિયાળા બંને દીસે;
કૂતરાઓને મના કરીતી ભરાય નહિં તેઓ રીસે. ૧૩

૨૨ આગળ જે કહી હતી તે. ૨૩ શરૂ થતી. ૨૪ આકાશ.
૨૫ ફળ ફુલ હોંસે જુમતાં. ૨૬ ધરતી. ૨૭ ઘોડીવાળા શીકારીયે.
૨૮ આપણો શીકારી. ૨૯ ચાપુકખાજી.

એમ કરતાં બિજો શિકારી તંમરથી નીચે આવ્યો;	
પડ્યો ચતો તે શ્વાસ મૂકતો બાજમાં તે ના શ્વાસો.	૧૪
એસિ ઘોડિયે જાય આપણો શીકારી ઝાડીમાંહે;	
અર્ધ કોશ ચાલ્યા પછિ દીડી ચંદાવાળીને ^{૩૦} તાંહે.	૧૫
તીર તાકિ આપાદાજ મારચું હરણી પગમાં પેહું તે;	
મૃગી દોડતી પડીગઈ ને શિકારિ આવી પોંચ્યો તે.	૧૬
એ રીતે હરણી પોતાની શિકારિયે પાછી લીધી;	
ચાંદરણાંમાં રમતાં રમતાં અઘોર વનમાં ખુબ કીધી.	૧૭
હરણીને લઈ બાંધિ ઝાડસૂં મક્કમ કે તે ના જાએ;	
ઘોડિ બાંધિને સુઈ રહ્યો કહિ, જશું ઘેર બહાણેવાએ.	૧૮
બહાણું વાતાં ઉઠ્યો શિકારી હરણીને પહેલી છોડી;	
ઘોડીપર નાખી બાંધીને પોતે દોરતો ઘોડી.	૧૯
મળ્યા વાટમાં કણબીઓ એ જતા હતા ખેતર કામે;	
મજૂરિ પઠી તેને ઝાઝી મૃગિ ઉપડાવી તે કામે.	૨૦
પોતે પાછો સવાર થઈને સંધાસાથે જાએ તે;	
થોડિવારમાં પટેલને ત્યાં જઈ ઉતારો લેછે તે.	૨૧
ફરી શિરામણ ^{૩૧} પાછો ઊઠ્યો માણસ બહુ સાથે રાખી;	
મુઝાં જનાવર તેને અરથે ઘણી ઘણી તજવિજ ભાખી.	૨૨
ફરી કરાવી ખોળ ઝાઝિ ને મુઝો શિકારી જે તેની;	
સંગાંને સોંપ્યું સખ જસવંતું વાત કહી સાચી બેની.	૨૩
કામ આટપી રાન-ગામનું ઘેર ગયો તે ઉલ્હાસે;	
જઈ હરણુ છૈયાંને સોંપ્યું વાત ^{૩૨} વધારી કહિ હાંસે.	૨૪
હરણીફેરી વાત કહી પણ પ્યારી પૃથ્વીપર લેવી;	
ચાર ઉપાય ^{૩૩} લગાડી કામે ગુમાવિ પાછી લઈ લેવી.	૨૫
નહીં હારવી હિંમત કો દી ફરી ફરી મેહેનત કરવી;	
રામનામનું સમરણુ કરિને એ શિક્ષા મોટી ધરવી.	૨૬

(૧-૨)

૩૦ (હરણી.) ૩૧ રાતનું રાખેલું ટહાડું ખાવું તે; સવારમાં થોડું ધણું ખાઈ લેવું તે; નાસતો. ૩૨ માણસનો સ્વભાવ છે કે સંકટ ગયા પછી પોતાની ગઈ ગુજરી ધાસ્તીનું વધારી વધારીને બીજાની આગળ વરણુન કરવું. ૩૩ સામ, દામ, લેદ ને દંડ.-એ ચારમાંથી ગમે તે ને ગમે તેટલા.

* હિંદુઓની પડતી.

* હિંદુઓની હાલની પડતી હાલત-તે કેમ થઈ-અને તેઓની પાછી ચઢતી કેમ થાય એવિષે મારે ગ્રંથ રચવાનો વિચાર હતો પણ મોટા ગ્રંથ રચવામાં નિરાંત તથા એકચિત્તવૃત્તિ જોઈએ તે અત્રે મુંબઈમાં ન મળવાથી અને વળી લોકની તરફથી ઊત્તેજન પણ નહીં તેથી એ ગ્રંથને લંબાવવાની વાત છોડી દઈ માત્ર હિંદુઓની હાલની પડતી હાલતસંબંધી લખવાનો વિચાર રાખી મેં મારી દુરસદે છુટક છુટક કંઈ કંઈ લખ્યું છે અને એ જોવાઈ ન જાય માટે આ છપાવ્યું છે.

મારો અસલથીજ વિચાર કે એક મોટા ગ્રંથ કરવો અને બને તો જેને અંગ્રેજમાં 'એપિક્' કહે છે તેવો કરવો. પણ 'એપિક્' લખવામાં નિરાંત, એક ચિત્તવૃત્તિ તથા ઉલ્લાસની સાથે આ દેશના ઇતિહાસમાંથી લિંગેલી એક સુરસ વાતમાંનો યોગ્ય નાયક જોઈએ અને પછી એ લાંબો વિષય આડકથા-ઓથી સજ્જગારીને એકજ વૃત્તમાં લખવો જોઈએ.

રામાયણ, મહાભારત, ભાગવત સિવાયે અને કેટલાએક રજપુતોની વાતો સિવાયે આપણામાં એવું બીજું કંઈ નથી કે જેમાંથી લંબાવવા જેવું સાદું પ્રકરણ મળી આવે. તેમ, હાલનાં લોકોને રામાયણ મહાભારત ભાગવત જેવા ધર્મસંબંધી પુસ્તકોમાંથી લિંગેલી વાત ઘણી ખરી જાણીતી તેથી પસંદ ના પડે અને કેટલાએક એમ પણ કહે કે સારો પાત્રો હોય તો સહુ ઈમારત ચણે તેમાં વધારે શું? વળી, એવી રીતના ઘણા ગ્રંથો, સંસ્કૃત પ્રાકૃત ભાષા-ઓમાં છે-એ બધાં કારણો ઉપરથી મેં ધાર્યું કે કોઈમાંથી કંઈ ન લેતાં એક કલિપત નાયક રાખી કામ ચલાવવું.

મોટા ગ્રંથ કરવાના વિચારમાં મેં ચાર પાંચ વિષયો શોધી કાઢ્યા છે અને ખરેખર તે એવા છે કે મારાથી અથવા કોઈનાથી પણ જો તે લખાય તો તે ઘણા સરસ બની લોકોપયોગી થઈ પડે. હાલમાં કંઈ તે મારાથી લખાય તેમ નથી માટે જેનાથી લખાય તેણે જોવારાક લખવા:—

એક સુધારાદિત્ય નામના, હિંદુસ્તાનનો રાજા કલ્પવૈ અને પછી નીચે પ્રમાણે પ્રકરણો બાંધી તે ઉપર લખવું:

૧ મંગળાચરણ વીરરસમાં (મેં લખ્યું છે.—'બાહ્યાંતરે ઘાટ વિચિત્ર ચિત્ર' ની ચાર કડી તો છાપી છે ને પાંચમીની ઉપલી બે આ રીતની કરી રાખી છે: 'સુધારાદિત્ય પરાક્રમીનું, ચરિત્ર વર્ણનસવાળું ભીનું'.)—૨ હિંદુસ્તાન તથા તેની પૂર્વે સ્થિતિ (મેં કંઈએક લખ્યું છે—'હિંદુસ્તાન જેવું બીજું કોણ' એ મથાળાં નીચેની ચોપાઈઓ.) ૩ ત્યાંહાં સુધારાદિત્ય નામે રાજા. ૪ સુધારાદિત્યનું રહું-રાજ. ૫ વેહેમજવનનો ઉદય. ૬ વેહેમજવનનું જોર. ૭ સુધારાદિત્ય અને વેહેમજવનની લડાઈ. ૮ સુધારાદિત્યની જીત. ૯ પછી વેહેમજવનની જીત. ૧૦ વેહેમજવનનું રાજ અને તેનો જીલમ. ૧૧ તેથી દેશની નકારી હાલત. ૧૨ સુધારાદિત્યનું યુરોપખંડમાં નાસી જવું-વસવું-પ્રસિદ્ધ થવું. ૧૩ ત્યાંથી પાછું આ દેશમાં આવવું. ૧૪ હાલ તે કેવી સ્થિતિમાં છે. ૧૫ હાલમાં સુધારાદિત્ય અને વેહેમજવન વચ્ચે ચાલેલી લડાઈ. ૧૬ સવિષય.— મોટી લડાઈ-સુધારાની હાર. ૧૭ વેહેમજવનનું જોરથી લડવું પણ આખરે સુધારાની જીત. ૧૮ દેશની સારી સ્થિતિ. ૧૯ હે ઇશ્વર એ દાહાડો ક્યારે આવશે?

ખિન્ને વિષય એવો કે કોઈ જીવરાજ નામનો રત્નપુત રાજ કદપવો અને પછી તેની પાસે છ મોટાં સાહસિક કામ કરાવવાં.—એ પરાક્રમે ઉપરથી કોઈ કીર્તિના નામની કન્યા તેની સાથે પરણશે. એ એક ભાગ. પરણ્યા પછી રાજ શ્રોત્રી મુદત લગી તો રાજકાળમાં ગફલત નહીં કરે, પણ પછી અશીશુ નાય રંગમાં અને બધરાંઓમાં મચ્યો રહેશે—રાજકારભારમાં સુસ્ત કરશે—રાજ્યની પડતી આવશે. વેહેમ કુસંપનું જોર વધી જવાથી રાજરાણીને રાજ મુકી નાશી જવું પડશે અને પછી તે બે ઈંગ્લંડ સરખા દેશમાં જઈ વસશે. એ બીજો ભાગ. તાંહાં તેનું કેટલેક દાહાડે દેશભિમાન પાછું જગશે અને તાંહાંથી પછી નવી નવી સુધરેલી તળવીંજેથી હિંદુસ્તાન તરફ પાછો આવી પોતાનું ખોયલું રાજ્ય મેળવી કીર્તિનાસાથે સુખેથી ધર્મરાજ કરશે. (અર્થાત્ પ્રથમ આપણેજ પણ હાલ પશ્ચિમનો કેહેવાતો સુધારો પાછો આ દેશમાં દાખલ થશે) એ ત્રીજો ભાગ. આગળ રત્નપુત રાજ કેવા હતા, હમણાં કેવા છે અને શા શા ઉપાયોથી તે પાછા ઠેકાણે આવે અથવા હિંદુઓ કેવા હતા, કેવા છે ને કેમ સારા થાય અથવા કોઈ પણ માણસ પ્રથમ સારો હોય, પછી બગડી જાય તો તે પાછો ઠેકાણે કેમ આવે—એમ ત્રણ મતલબને, જીવરાજનો વિષય લાગુ પડે તેવો છે.

એ વિષય આરંભીને જીવરાજની મૂળપીઠિકા લખી છાપી છે ને તેની પાસે કરાવવાનાં જે છ સાહસ—(ધર્મ સંબંધી, નીતિસંબંધી, વિદ્યાસંબંધી, ધરસં-સારસંબંધી, પ્રીતિસંબંધી અને રાજ્યસંબંધી) તેમાંનું ધર્મસંબંધી સાહસ મેં ગીતિ તથા અનુક્રુપ વૃત્તમાં લખ્યું હતું પણ નજરમાં ન આવેથી રદ કરી ફાડી નાંખ્યું છે.

બીજા વિષયો, જે લખવા ધાર્યા છે તે આ છે:

૧. હિંદુસ્તાનનાં ભૂત વર્તમાન અને ભવિષ્ય વિષે.
૨. કોઈ રત્નપુત રાજનું વર્ણન.
૩. મનુષ્ય અને સંસાર.
૪. સઘલા દેશના અને વિશેષે કરીને આ દેશના નામાંકિત સ્વદેશભિ-માની પુરુષોનું વર્ણન.
૫. ‘ઈલિયડ અવ હોમર’નું ગુજરાતી ભાષાંતર.
૬. રામાયણમાંથી કોઈ વિષય.
૭. મહાભારતમાંથી કોઈ વિષય.
૮. ભાગવતમાંથી કોઈ વિષય.

‘એપિક’ કવિતામાં વીર કંડુણા ને શંગાર એ ત્રણ રસનું પ્રાધાન્ય જોઈ-ય—વીરનું તો પ્રથમજ અને વળી ઘણુંએક.

‘એપિક’ માં અનુકુળ આવતાં વૃત્તો મારી નજરમાં આવ્યાં છે તે આ: દોહરા, ચોપાઈ, રોલા એ માત્રાવૃત્ત; ગીતિ એ માત્રાગણવૃત્ત; ઇંદ્રવજ્રા, ભુ-નંગપ્રયાત, મોતિદામ એ અક્ષરવૃત્ત. માત્રાવૃત્તમાં જેવા અન્યથા ગાનના આ-

(શિલાવૃત્ત.)

સરસ્વતીની આરાધના.

સરસ્વતી વરદાઈ, આઈ હું આવ્યો પાસે;
ભુકો^૧ પડ્યો છું માત, વાત હૂંથી ક્યમ થાશે?
ખાળક ભરઉલ્હાસ, આશ રાખી છું આવ્યો,
વિવેકનૂન^૨ નથિ ભાન, માન પૂજન નથિ લાવ્યો.
તવર પ્રસાદે થયાં, ડુડાં રામાયણ^૩ ભારત;
તેવું કરવે કાંઈ, આંહિ હું છું બહુ આરત^૪.
ઐ^૫ ખીજથી સાધ્ય, આઘશક્તી વાગીશા^૬;
પડે પાસ તવ પાંચ, થાય ખ્હાણા^૭ પણ લીસા.
નજર મીઠિ તવ જોઉં, સ્હોંઉ હું રણુમાં શરૌ;
કૃપા પ્રસાદી પાઉં^૮, થાઉં હું પંડિત પૂરો.
(આ) જીભ^૯ કહાડું છું ખ્હાર, સાર મંતરનો લેવા;
ખડ્ગ ખમાશે કેમ, અરે ભૂલૂં છું સેવા!

છે માટે એ લલામણો પણ અમલમાં લાવવાનો વિચાર છે.—પણ દલગીર છઠી કે અથો લખવાને લોકની તરફથી મદદ જોઈએ તે મળતી નથી એટલે મનની હોંસ પુરી પડી શકતી નથી.

હિંદુઓની પડતીનો મેં ગયા અક્ટોબરમાં પ્રારંભ કર્યો હતો પણ વચમાં મારા પિતાના મદવાડ—મોતથી મારે ચાર પાંચ વાર સુરત જઈ રહેલું પડ્યું તેથી અને તાંહાથી આવ્યા પછી કોશનું કામ કરવું પડ્યું તેથી વચગાળે વચગાળે તુટક તુટક કંઈ કંઈ લખ્યું છે ને એ લખતાં ને વખત ગયો છે તે ખે મહિનાથી વધારે નહીં હોય. (આગસ્ટ. ૧૮૬૪.)

૧ શરમથી શીકા. ૨ તારે પ્રસાદે.

૩ (ને વારે આ અંથ પ્રારંભ્યો તેવારે મારે ‘એપિક’ લખવાનો વિચાર હતો પણ પછી ગમે તેમ થઈ ગયું છે.)

૪ આતુર; ગરજબી.

૫ ઐ, હીં ને કલીં એ બીજમંત્ર કેહેવાય છે, તેમાં ઐથી સરસ્વતિ, હીંથી લક્ષ્મી અને કલીંથી કામદેવ સંધાય છે. ૬ વાણી આપનારી દેવી.

૭ પથરાઓ તારા પગ પાસે—તારે પગે પડે તો તેઓ પણ લીસા થઈ જાય—મદમતિ તે તિવ્રમતિ થઈ જાય. ૮ પામું.

૯ એવું કેહેવાય છે કે ગુરુઓ, મૂરખ-જડભરતની જીભ ઉપર ખડ્ગ-વતી ‘સરસ્વતિ પ્રસન્નોરતુ’ એવું કંઈ લખે છે તેથી પછી એ મોટા વિદ્વાન અને છે તે પ્રમાણે—જીભ આપું છું. પરંતુ હિંમત ચાલતી નથી, પણ આ ભુલ્યો ભુલ્યો મા; આ લે.

ખિન્ને વિષય એવો કે કોઈ જીવરાજ નામનો રજપુત રાજા કંદપવો અને પછી તેની પાસે છ મોટાં સાહસિક કામ કરાવવાં.—એ પરાક્રમો ઉપરથી કોઈ કીર્તિના નામની કન્યા તેની સાથે પરણશે. એ એક ભાગ. પરણ્યા પછી રાજા થોડી મુદત લગી તો રાજકાજમાં ગફલત નહીં કરે, પણ પછી અશીષ નાચ રંગમાં અને બધરાંઓમાં મચ્યો રેહેશે—રાજકારભારમાં સુસ્ત કરશે—રાજ્યની પરતી આવશે. વેહેમ કુસંપતું જોર વધી જવાથી રાજરાણીને રાજ મુકી નાશી જતું પડશે અને પછી તે બે ઈશ્વંડ સરખા દેશમાં જઈ વસશે. એ બીજો ભાગ. તાંહાં તેનું કેટલેક દાહાડે દેશાભિમાન પાછું જાગશે અને તાંહાંથી પછી નવી નવી સુધરેલી તબવીજેથી હિંદુસ્તાન તરફ પાછો આવી પોતાનું બોયલું રાજ્ય મેળવી કીર્તિનાસાથે સુખેથી ધર્મરાજ કરશે. (અર્થાત્ પ્રથમ આપણેજ પણ હાલ પશ્ચિમનો કેહેવાતો સુધારો પાછો આ દેશમાં દાખલ થશે) એ ત્રીજો ભાગ. આગળ રજપુત રાજા કેવા હતા, હમણાં કેવા છે અને શા શા ઉપાયોથી તે પાછા ઠેકાણે આવે અથવા હિંદુઓ કેવા હતા, કેવા છે ને કેમ સારા થાય અથવા કોઈ પણ માણસ પ્રથમ સારો હોય, પછી બગડી જાય તો તે પાછા ઠેકાણે કેમ આવે—એમ ત્રણ મતલબને, જીવરાજનો વિષય લાગુ પડે તેવો છે.

એ વિષય આરંભીને જીવરાજની મૂળપીઠિકા લખી છાપી છે ને તેની પાસે કરાવવાનાં જે છ સાહસ—(ધર્મ સંબંધી, નીતિસંબંધી, વિદ્યાસંબંધી, ધરસં-સારસંબંધી, પ્રીતિસંબંધી અને રાજ્યસંબંધી) તેમાંનું ધર્મસંબંધી સાહસ મેં ગીતિ તથા અનુક્રુપ વૃત્તમાં લખ્યું હતું પણ નજરમાં ન આવેથી રફ કરી ફાડી નાંખ્યું છે.

બીજા વિષયો, જે લખવા ધાર્યા છે તે આ છે:

૧. હિંદુસ્તાનનાં ભૂત વર્તમાન અને ભવિષ્ય વિષે.
૨. કોઈ રજપુત રાજાનું વર્ણન.
૩. મનુષ્ય અને સંસાર.
૪. સ્વલ્લા દેશના અને વિશેષે કરીને આ દેશના નામાંકિત સ્વદેશાભિ-માની પુરુષોનું વર્ણન.
૫. 'ઈલિયડ' અથવા હોમર'નું શુજરાતી ભાષાંતર.
૬. રામાયણમાંથી કોઈ વિષય.
૭. મહાભારતમાંથી કોઈ વિષય.
૮. ભાગવતમાંથી કોઈ વિષય.

એપિક' કવિતામાં વીર કંટુણા ને શૃંગાર એ ત્રણ રસનું પ્રાધાન્ય જોઈ-યે—વીરનું તો પ્રથમજ અને વળી ઘણું એક.

'એપિક' માં અનુક્રુણ આવતાં વૃત્તો મારી નજરમાં આવ્યાં છે તે આ: દોહરા, ચોપાઈ, રોસા એ માત્રાવૃત્ત; ગીતિ એ માત્રાગણવૃત્ત; ઇંદ્રવજ્રા, ભુ-જંગપ્રયાત, મોતિદામ એ અક્ષરવૃત્ત. માત્રાવૃત્તમાં છેલ્લા અનુપ્રાસ મળતા આ-વવા જોઈયે ને અક્ષરવૃત્તમાં આવે તો સારું ને ન આવે તો કંઈ ચિંતા નહીં.

એલફિન્સ્ટન કોલેજના માછ પ્રિન્સિપાલ ડાક્ટર હારનેસે, (જરે મને સને ૧૮૬૧ ની ૨૪મી જુનની રાતે સાડે નવ વાગતે ગવરનરને બંગલે મળ્યા તારે) અંગ્રેજીમાં મિલટન કવીનો 'કોમસ' કરીને એક નાહતો ગ્રંથ છે તેકું કંઈ શુજરાતીમાં કરવાની અને આસેસર મિ. ફાક્નરે, અંગ્રેજીમાં ઘેરન કવિનો 'ડાનગુપત' કરીને મોટો ગ્રંથ છે તેકું કંઈ શુજરાતીમાં કરવાની ભલામણ કરી

(શિલાવૃત્ત.)

સરસ્વતીની આરાધના.

સરસ્વતી વરદાર્ઠ, આઈ હું આવ્યો પાસે;
 ભુલો^૧ પડ્યો છું માત, વાત હૃંથી કયમ થાશે?
 ખાળક ભરઉલ્હાસ, આશ રાખી છું આવ્યો,
 વિવેકનું નથિ ભાન, માન પૂજન નથિ લાવ્યો.
 તવ^૨ પ્રસાદે થયાં, રૂડાં રામાયણ^૩ ભારત;
 તેવું કરવે કાંધ, આંહિ હું છું ખલુ આરત^૪.
 ઐ^૫ ખીજથી સાધ્ય, આઘશક્તી વાગીશા^૬;
 પડે પાસ તવ પાય, થાય ખ્હાણા^૭ પણ લીસા.
 નજર મીઠિ તવ જોઉં, સ્હોંઉં હું રણમાં શૂરો;
 કૃપા પ્રસાદી પાઉં, થાઉં હું પંડિત પૂરો.
 (આ) જીભ^૮ કહાડું છું ખહાર, સાર મંતરનો લેવા;
 ખડ્ડી ખમાશે કેમ, અરે ભૂલું છું સેવા!

છે માટે એ લલામણો પણ અમલમાં લાવવાનો વિચાર છે.—પણ દલગીર છઠાં કે અંથો લખવાને લોકની તરફથી મદદ જોઈએ તે મળતી નથી એટલે મનની હોંસ પુરી પડી શક્તી નથી.

હિંદુઓની પડતીને મેં ગયા અક્ષટાબરમાં પ્રારંભ કર્યો હતો પણ વચમાં મારા પિતાના મંદવાડ—મોતથી મારે ચાર પાંચ વાર સુરત જઈ રહેલું પડ્યું તેથી અને તાંહાથી આવ્યા પછી કોશનું કામ કરવું પડ્યું તેથી વચગાળે વચગાળે તુટક તુટક કંઈ કંઈ લખ્યું છે ને એ લખતાં જો વખત ગયો છે તે જો મહિનાથી વધારે નહીં હોય. (આગસ્ટ. ૧૮૬૪.)

૧ શરમથી શીડો. ૨ તારે પ્રસાદે.

૩ (જે વારે આ અંથ પ્રારંભ્યો તેવારે મારે 'એપિક' લખવાનો વિચાર હતો પણ પછી ગમે તેમ થઈ ગયું છે.)

૪ આતુર; ગરજળી.

૫ ઐ, હીં ને કલ્પી એ ખીજમંત્ર કેહેવાય છે, તેમાં ઐથી સરસ્વતિ, હીંથી લક્ષ્મી અને કલ્પીથી કામદેવ સંધાય છે. ૬ વાણી આપનારી દેવી.

૭ પથરાઓ તારા પગ પાસે—તારે પગે પડે તો તેઓ પણ લીસા થઈ જાય—મંદમતિ તે તિષ્ઠમતિ થઈ જાય. ૮ પામું.

૯ એવું કેહેવાય છે કે ગુરુઓ, મૂરખ—જડભરતની જીભો ઉપર ખડ્ડી-વતી 'સરસ્વતિ પ્રસન્નોસ્તુ' એવું કંઈ લખે છે તેથી પછી એ મોટા વિદ્વાન બને છે તે પ્રમાણે—જીભ આપું છું. પરંતુ હિંમત ચાલતી નથી, પણ ઓ ભુલ્યો ભુલ્યો મા; આ લે.

હાથ મસ્તકે થાપ, જાપ તારો જપું ખોળે^{૧૦};
 દોપ માવડી કાપ, આપ વર જાયું રોળે.
 વિચાર તારા ચાલ, ચાલ તારાં વાહનની^{૧૧};
 નર્મદપર કર વહાલ, તાલ આવે ગાયનની.

પ્રવેશક.

હિંદુદેશના હાલ, થયા છે ભૂંડા આળે;
 સત્તા મોટી ખોઈ, નીચું તે જોએ લાળે.
 ઉડાવતો જે જહાર, થયો છે તે લાચારે;
 ખાતે જે આખાદ, ખરાબીમાં તે ભારે.
 બ્રાહ્મણ પંડિત જેહ, ખપેછે મૂરખમાં તે;
 ક્ષત્રી શૂરા જેહ, ખપેછે કાયરમાં તે.
 વળી ધણા નહિં એહ^{૧૨}, રહી છે થોડી જંતો;
 વૈશ્ય થયા નિર્વંશ,^{૧૩} હશે સંકર^{૧૪} કો ન્યાતો.
 શૂદ્ર થયા છે વૈશ્ય, કમાઈને વેપારે;
 પણ વિધાવણ મૂઢ, દુઃખિ છે ગુરુને મારે.
 રહ્યા એમ બે વર્ગ, શૂદ્ર ને બ્રાહ્મણકેરા;
 મૂરખ ખંતે તોય, રેહ જયમ ગુરુ ને એલા.
 રહ્યા એમ બે વર્ગ, તેહમાં પણ થઈ ન્યાતો;
 પ્રાંત કર્મ અભિમાન, મૂર્ખતા કારણમાં^{૧૫} તો.
 પરસ્પરે^{૧૬} નહિં સંપ, અદેખા મદ્યથી પૂરા;
 ઊંચ નીચના ભેદ, પાળવે રહે તે શૂરા.
 વિગ્ર આળસુ રેહ, ખાઈને ખોરૂં કરતા;
 જન્મથિ પામી માન, નથી કોથી તે ડરતા.
 ભાવિક ભોળા લોક, મૂર્ખ તે માને સાચું;
 જે જે વિગ્રો કેહ, કામ જેનું નહિં કાચું.

૧૦ શોધથી; ખંતથી. ૧૧ વિચાર તારા અને કવિની ચાલ-છટા, તારા વાહન-
 મોર-હંસની. ૧૨ ક્ષત્રિયો. ૧૩ ખીછ વણા સાથે ભેળસેળ થઈ ગયેલી એવી.
 ૧૪ જુદા જુદા પ્રાંતો-ધંધા-આચારવિચાર-મમત-મૂરખાઈ અથવા પ્રાંત
 અને કર્મના અભિમાન અને મૂરખાઈ અથવા એ બધી વાત જે મૂર્ખતા તે-
 એ બધાં, ખાવા પીવાનો તથા લગનનો વેહેવાર નથી રખાતો તેવી જુદી જુદી
 ન્યાતો ખંધાવવાનાં કારણ છે. ૧૫ જુદા જુદા નાતીલાઓમાં.

ભભાવિ ધુતવાકાળ, શાસ્ત્રનાં બ્રહ્માનાં આપે;
 ગુરૂતણૂં લઈ માન, રોપમાં પાપો કાપે.
 પરંપરાથી માન, શૂદ્ર તો દેતા આવ્યા;
 પરંપરાથી માન, વિપ્ર તો લેતા આવ્યા.
 બંને બ્રહ્મી મૂર્ખ, પરંતુ શૂદ્રો જાગ્ય;
 શૂદ્ર ખવાડે રોજ, ખાય ખાંતે મહારાજ.
 ભોળાભાવિક એક^{૧૬}, બિન્ન^{૧૭} તો લુચ્ચાલોભી;
 એક વળી ધનવાન, બિન્ન બુદ્ધ^{૧૮} ભણતાંરોપી.
 ભણિ નામાં હીસાખ, શૂદ્ર તો રહે સંતોષી;
 કરતા કુળઉદ્ધોગ, ખાયલા બ્રહ્મણે ડોસી.
 નહિં બીજો અભ્યાસ, કામ વેપારતું જોએ;
 તેમાં પણ સાહસીક, કદી કોઈકજ હોએ.
 લખે ન વાંચે તેહ, શુદ્ધ પૂરૂં ના કોઈ;
 ડાહ્યા પણ નહિં ચતુર, ઠગાર્થ રેહ તે રોઈ.
 વરા કરીને મોટ, ધનને ખરચી નાખે;
 ભોળા આપી દાન, તમ વિપ્રોને રાખે.
 વિપ્રતણે તૃતિયાંશ, ^{૧૯}ભણેલો જો જોવાએ;
 ભણ્યો ખરો નવગણ્યો, બ્રહ્મિ ધર્મોધજ થાએ.
 કરે આત્મવીચાર^{૨૦} ધર્મની વાતો ભાખે;
 દેશલાભમાં કાંઈ, કાળ શ્રમ તે ના નાખે.
 ✓ 'ભકતુ'પેહું બહું જ્યાંહ, રહેજ ધર તો બહુ વંઠ્યું;
 કેહેવતછે તે ખરી, એથિ સુખ પૂરૂં ન ગંઠ્યું;

૧૬ શૂદ્ર.

૧૭ બ્રાહ્મણો શૂદ્રનો ભાવ-બ્રાહ્મણ કેહ તે ખરૂં, પછી ખોટું કેહ કે ખરૂં કેહ; અને એ વગરભણેલા એટલે ખોટુંજ કેહ ને ભાવિક લોભી તે સાચુંજ માને-લોભી હોય તોહાં ધુતારો ભૂખે ના મરે.

૧૮ થોડું ભણીને પંડિત છેવે એવો ભલકો કરનારા.

૧૯ જેટલા બ્રાહ્મણો છે તેમાં બે ભાગ ભણ્યાવનાના ને એક ભાગ ભણેલો છે ને એ ભણેલો છે તોપણ ગણેલો નથી-વેહેવારમાં કુશળ નથી-ભણીને તે ઉપર નિષ્પક્ષપાતે વિચાર કરે તેવો નથી; બ્રહ્મી છે અને ધર્મોધ છે-ધર્મ સંબંધી કોઈ પણ વાતને આંધળાની લાકડીની પેઠે વળગી રહે છે.

૨૦ કેટલાકજણ, જીવાત્મા અને પરમાત્મા સંબંધી-વેદાંતની વાતો રાત દાહાડો કરે છે.

મુકી પૃથ્વીની રજવાત, સ્વર્ગની કરવા માંડી;
 થઈ બપોરે રાત, જીવાનીમાં વહુ રાંડી.
 પરસ્પરે રરકરિ વાદ, શૂદ્રને બહુ ભૂલાવ્યા;
 અજ્ઞાની નિજ ભાષ, સાથ લઈ જાંચા થાપ્યા.
 નહીં દેશની કોષ, વાત જાણે નિજ ઘરની;
 ગામ ખહાર નવજાય, સુણે નહિં સાચી પરતી રૂ.
 એ રીતે સંબંધ, ગોર જનમાનતણા છે;
 નવ તૂટે ઝટ બંધ, જીનો તે સખ્ત ધણા છે.
 વિપ્રશૂદ્રની રીત, દિસે નહિં આગળ જેવી;
 નવી ન લે તે રીત, ખરી હિતકારી તેવી.
 કારણ તેનું આમ, ભણે નહિં પૂરા કોઈ;
 જોય ન સારાસાર, ઘણા જાણુ રહે છે મોહી.
 ધર્મશાસ્ત્રનો વાંક, વાંક આગળના દિનનો;
 દેશકાળનો વાંક, વાંક હમણાના જનનો.
 શિખી રૂશકે શૂં શૂદ્ર, શિખે અંતર શો બેમાં ?
 કરશે સેવા કાણુ, વધે શક્તી તેઓમાં ?
 મના કરી કે શૂદ્ર, ભણે નહિં વિદ્યા કોઈ;
 વેદશાસ્ત્રમાં ગંભ, હોય શી શૂં લે જોઈ ?
 રંકે બચારા મૂર્ખ, થાય શી રીતે સામાં ?
 વૈશ્ય રૂક્ષત્રિયે લીધ, હકો સમજી પોતામાં.

૨૧ આ સંસારસંબંધી પ્રથમ પોતાનું કલ્યાણ કરવું મુકી દઈને સ્વર્ગ સંબંધી-ધર્મસંબંધી વાતો રાત દાહાડો કરવા માંડી તેથી પોતાની ને દેશની ખરાબી થઈ ને એ, ખરે બપોરે રાત અને ભરજીવાનીમાં વહુ રાંડી હોયની તેવું થયું છે.

૨૨ વિદ્યાથી પુછપાછ વધે છે અને તેથી બ્રાહ્મણોએ પોતપોતામાં સામ સામાં વાદ કર્યા અને શૂદ્રને ભુલાવામાં નાખ્યા-શાસ્ત્રમાં આમ પણ નિકળે ને આમ પણ નિકળે. તેમાં વળી અજ્ઞાની બ્રાહ્મણો તે પણ કંઈ શૂદ્રની તરફના બવાના હતા ? તે પણ ભણેલાની પછવાડે પછવાડે ચાલનારા.

૨૩ પારકાની વાત ખરી હોય તો પણ નજ સાંભળે.

૨૪ એવી બ્રાહ્મણોની તકરાર. અને એ ઉપરથી શૂદ્રને વેદ શાસ્ત્ર ભણવાની મના લખી ગયા.

૨૫ વૈશ્ય અને ક્ષત્રીયે હક લીધા. શૂદ્ર બચારા શી રીતે સામાં થાય ?

વૈશ્ય ક્ષત્રિ એ જાત, રાજસંબંધે રહેતી;
 થઈ જવનથી લોપ, ખહાડની થમગમ રેતી.
 ગયા એમ જજમાન, કોણ પૂછે ગોરાને ?
 વૃત્તિ ગયેથી રાય, આપવું શું મ્હોડાંને?
 પેટ ફિકરથી રાજ, જવનની સેવા શોધી;
 કર્યો ન વિદ્યાભ્યાસ, થયા બહેમી ને ક્રોધી.
 પછી ઘણાકે ખૂબ, શૂદ્રપર રૂઝ્દાર ચલાવ્યું;
 બનાવી દઈ જજમાન, કામ પોતાનું કાઢ્યું.
 દેશ કાળને જોઈ, માણસો વરતે જે જે;
 પામે સુખ સંપત્ત, માન ધન વિદ્યા સહેજે.
 કેટલાક વિદ્વાન, હાલ સંસ્કૃતમાં છે તે;
 દળદરમાં રીખાય, કોય પૂછે નહિં તેને.
 નથી લોકનો વાંક, વાંક તે વિદ્વાનોનો;
 જાય ન કાં પરદેશ, જહાં બહુ ખપ તેઓનો?
 મુકી ધર્મનું મીષ, રજ્જય પંડીતો અહિંના;
 બિજા દેશનીમાંહિ, માન ધન પામે બહુ ત્યાં.
 જહાં જેનું છે કામ, ત્યાં તે સૂખી રહેાએ;
 ધોખી તે શું કરે, જહાં જન નાગાં હોએ.
 સંસ્કૃતની સાથ, ભણે બીજી ભાષાઓ;
 એક દેશિ^{૨૮} ના રેહ, સૂખડું પામે તેઓ.
 ભણ્યો ક્રમાએ જૂજ, ઘણું અભણ્યો ડાહ્યો નર;
 પ્રસંગપર આધાર, ભણીને ગણવા બિપર.

૨૬ વાણિયા અને બીજા કેટલાક, વૈશ્ય છેએ એવું મનાવેછે પણ એ અસલ વૈશ્ય કેહેવાતા તેના વંશના નથી પણ શૂદ્રજ છે—કારણ વૈશ્યને જનોઈ નોંધયે તે તેઓને નથી; વળી વૈશ્ય ક્ષત્રી ન રહ્યા તોરે બ્રાહ્મણોએ શૂદ્રને જજમાન કર્યા અને ધરમના ઉપાધિયાઓએ પોતાની રોજનેમાટે તેઓને બિંચા કર્યા. એ રીતે વાણિયા આદિ લઈ, પ્રથમ શૂદ્ર પણ હાલ સચ્છદ્ર-વૈશ્યમાં ખપે છે. વૈશ્યો ભણેલા બુદ્ધિમાન^{૨૭}ને હિંમતવાન હતા ને વાણિયાઓ અક્ષરશૂન્ય, મંદમતિ ને પોચા છે.

૨૭ બાહાનું.

૨૮ શાસ્ત્રીઓએ સંસ્કૃતની સાથે બીજી ભાષાઓ પણ ભણવી અને એક દેશી એટલે જથુ એકજ વાત-વિચારની ધુનમાં રેહેવું ને બીજી સાંભળવું નહીં એમ ન કરવું—પણ, ઘણી ભાષા ને ઘણા વિચાર જોઈ તેમાંથી સાર ખેંચવો.

કુટે શાસ્ત્રિયો^{૨૬} પેટ, પુરાણી મોળે મારે;
 પુરાણિનો બહુ ખપ્પ, શૂદ્રમાં જારે તારે.
 એ રીતે એ મૂર્ખ, વિપ્ર ને શૂદ્ર જણાએ;
 ધરે અસલની રીત, નવું તે-લે નહિ કાંએ.
 વળગી રહેછે લોક, જુની વાતોને જારે;
 કેમ દુઃખિ ના હોય, સમો બદલાયો તારે?
 પૂર્વ લોક અજ્ઞાન, થયા ગ્રંથો તે યોગ્યજ;
 પૃચ્છક જન છે હાલ, હવા ગ્રંથોએ^{૩૦} યોગ્યજ.
 કરી પૂર્વને વર્જ, નવું રચવું અતુકજ તે;
 તોડિનાખિ સહુ બંધ, છુટો લેવી ધટતી તે.
 છુટ બહુ લેવાકાજ, જરૂર ભણવાની બાણું;
 એક વગરનું શૂન્ય^{૩૧}, ભણ્યાવણુ નર્મદ માનું.—૧૧૨

વિદ્યાસંબંધી પડતી.

કરે ન કો અભ્યાસ, પૂરતો તન મન દધને;
 કામ જોટલું લેધ, એસિ રેહ સંતોષે તે.
 કરે ન કો અભ્યાસ, કારખાનાં ક્યમ લાવે?
 વિના હુનર વેપાર, દ્રવ્ય તે ક્યાંથી આવે?
 વિના દ્રવ્ય તે કેમ, શાસ્ત્રનાં શોધન થાયે?
 વધેજ વિદ્યા કેમ, કેમ જિજ્ઞાસા^{૩૨} વાધે?
 વધે પુસ્તકો કેમ, થાય વિદ્વાનો ભેગા;
 બતાવતાં ઊપાય, બહેમપર મારી છેકા?
 વળી ભણેલા કોક, હોય તે પૂલાએછે,
 ભુલી ફરજ નિત તેહ, મૂર્ખને ભટકાવેછે.

^{૨૬} શાસ્ત્રી ક્તીં પુરાણી ધણું કમાય છે ને પુરાણીના ક્તીં ગાગરીયાલટ
 ણું કમાય છે તોપણ કંઈ શાસ્ત્રીને તોલે ગાગરિયાને કોઈ મુકતું નથી. શાસ્ત્રીયો
 થી કમાતા તેનાં કારણો ઉપર કહેલાં છે.

^{૩૦} હાલના લોકને અતુકજ પડતા (ગ્રંથો) ^{૩૧} એકડા વગરનું મીઠું
 િકામું; એકડાપર મીઠું આવે છે તારે કિંમત ગણાય છે.

અજ્ઞાની તે અંધ, જન એ સરખાં થાલે;
જેમ દોરવે અન્ય^{૩૩}, તેમ તે અહિતહિં હાલે.
ઘણો છેદ દે ચતુર, ભણ્યો નિજ લાભજ નેયે;
પડે ખાડમાં અંધ, આપડાં જખમી રાયે.
પડે નહીં વિશ્વાસ^{૩૪}, પરંતુ કરવો પડતો;
અપંગડાં શૂં કરે, વાટમાં નડતાં દડ તો.
શહેર^{૩૫} શેરની પટે, ગામને ખાઈજાયે;
ગામ ખવાડે રોજ, નહીં કંઈ તે મન આણે.
અભણ્યાકેરં ધન, ભણ્યો તે લૂટીલેતો;
જેમ ભમાવે એહ^{૩૬}, તેમ તે^{૩૭} મનમાં દહેતો.
મનુએ^{૩૮} શિક્ષા દીધ, પક્ષપાતેજ ન ન્યાયે;
સરે વિપ્રનાં કાજ, બિજાંપર સખી થાયે.
કરે મશ્કરી ખૂબ, ભણ્યો મૂરખની રોજ;
ધિક્કારીને પડે, તૂટિને તે પર ફેળે.
અભણ્યો રહે ગૂલામ, ભણેલાનો થઇ તાબે;
જેનામાં નહિં રામ, જન તે, ધબળા ખાયે.
ધનમાનને કાજ, ભણ્યાએ પંથ ચલાવ્યા;
અભણ્યા ભોળા જન, તેમણે માનજ^{૩૯} આપ્યાં.—૧૪૦

૩૨ નવું નવું બાણવાની ઇચ્છા; હોંસ; પુછપાછ.

૩૩ બીજા. અજ્ઞાની ને જ્ઞાની, અને અંધને દેખતાં માણસો દોરે છે.

૩૪ આંધળાંઓને, દેખતાઓ પોતાની મતલબનેસાર ખાડામાં નાખેછે. તે આંધળાઓ બાણે છે—દેખતાઓને વિશ્વાસ કરવો નહીં—તો પણ તેઓને કરવો પડે છે કેમકે વખતે રસ્તામાં દડ—પેસી નય તેવી પોચી જમીત હોય.

૩૫ શહેરના લોકો સહીં—વાઘની પેઠે ગામડાના રાંક લોકો જે ખચારા હરણો જેવા છે તેઓને આડું અવળું સમજવી લુટીખાય છે.—વેપારિયો અનાજ ખરીદ કરતાં તેમ કરેછે, સરકારી ઓધેદારો કણુળી કોરટમાં આવે છે તારે તેમ કરેછે. ખચારા હોળખેડુ કણુખાને શહેરની લુચ્ચાઈની શી ખબર હોય? ગામવડે શહેર છે. શહેરનાં લોકોને ખાવાનું ગામના ખેતરો પુર પાડેછે તે ઉપકારના બદલામાં ભણેલા લોકો અભણેલાને અપકાર કરેછે.

૩૬ ભણ્યો. ૩૭ અભણ્યો. ૩૮ મનુએ બ્રાહ્મણોને વધારે હક આપ્યાં છે ને બીજાઓને થોડા. (કાયદો સહુને માટે એક સરખો નેહાયે.)

૩૯ (પંથોને.)

ધર્મસંબંધી પડતી.

ચમત્કાર અદ્ભૂત, કસ્ય જે જે જગનાથે;
 તે તે સંધા વેદ, તત્વને ૪૦ નામે ગાયે.
 શુદ્ધ કર્મની ૪૧ રીત, રીત પૂજનની રૂઢી;
 મુકીદઈને લોક, કરે છે પૂજા ફૂડી,
 કરવા દૃઢ નિજ ભાવ, ઉપાસન ૪૨ કરતા લોકો;
 તે પણ નહિ સત આજ, કરંતા દીસે કો કો.
 ધણા ભણી વેદાન્ત, જ્ઞાનથી ૪૩ ઈશ્વર જોતા;
 જીવનમુક્ત થઈ તેહ, સમ્યક્જ્ઞાનંદન થાતા.
 જ્ઞાન ભક્તિ ૪૪ વૈરાગ્ય ૪૫, ત્રણથી તે ઉજખાયે;
 એજ મુક્તિ દેનાર, એજ સત્ધર્મ કહાવે.
 જ્ઞાનમાર્ગને તજી, ઢોંગને અડપીલીધા;
 નહીં ખરા ભાવીક, અનીતીનાં જળ પીધાં.
 એ રીતે ત્રણ માર્ગ, મૂકિને ભૂલ્યા ભટકે;
 જહાં સપડાવે કોક, તહાં ભોળા અટ અટકે.
 નિર્ગુણ સાચું બ્રહ્મ, તેહને શક્તી કલ્પી;
 કલ્પી વિધવિધ રૂપ, સગુણ ભક્તીને અડપી.
 સગુણ ભક્તિના ભેદ, ધણાએ દીસે પાછા;
 રે એમાં પણ ભક્ત, કદી કોઈકજ સાચા.

૪૦ પંચતત્વ. ૪૧ કર્મ, ઉપાસના ને જ્ઞાન એ ત્રણ, વેદના કાંડ છે—કર્મનું
 ફળ, ચિત્તનિશુદ્ધિ અને ભક્તિ.

૪૨ ઉપાસનાનું ફળ, દૃઢભક્તિ. ને દૃઢ વિશ્વાસ.

૪૩ જ્ઞાનનું ફળ, પ્રાપ્તિ રહિત થવું.

૪૪ દૃઢ ભક્તિ. ૪૫ પ્રવૃત્તિ ઉપરથી પ્રીતિ ખસેડી નિવૃત્ત થવું તે.
 જ્ઞાન ભક્તિ ને વૈરાગ્ય એ ત્રણથી ઈશ્વર ઓળખાય છે. ધર્મમાં એ ત્રણ વાત
 જોઈએ. એકલી ભક્તિ ખોટી. એથી—ગાંડો ભાવ રાખેથી આજકાલ લોકની હાલત
 કેવી છે તે આપણે જાણીએ. લુચ્ચા ધરમ ગુરુઓ ઠગે છે ને ભોળા સેવકો
 કંચાય છે. મૂર્તિપૂજાદિકથી પણ ઘણુંક નુકસાન ફરિલઇયે. —વગેરે. એકલો
 વૈરાગ્ય ખોટો. —જુઓ જોગી અને સ્વામીનારાયણના મંડિયાઓની હાલત.
 વૈરાગ્ય ખરો તો પછી સંસારનું કામ શું? વિરાગથી દુનીયાંની તેજ જતી
 રહે છે; માણસમાંથી હોંસ ઉમેદ જઈને તે મોળું પડી ગાંડું બની જાય છે.
 એકલું જ્ઞાન ખોટું. માણસને શઠ કરી નાખે. —નાસ્તિક તથા નાસ્તિક કરી
 નાખે. જુઓ શઠ વેદાન્તીયો કેવા અનાચારો કરે છે તે. ભક્તિથી હૃદય કુમળું રહે છે.

વાત ઇસવવાકાજ, અલંકારો દેખાડયા;
 નિર્જીવને જિવ દીધ, નવાં રૂપક બહુ કહાડયાં.
 મૂરતી કહાડી એમ, વળી અવતારો^{૪૬} કહ્યા;
 ભટ્ટે શૂદ્રને એમ, ભુલાવામાં બહુ હિલંચા.
 ખરેખર નહિં એહ, તોય સર્વે સત માને;
 જેમ જૂનિ^{૪૭} જે વાત, તેમ તે ખરી પ્રમાણે.
 બ્રાહ્મણુ જોગી જન, તેમણે મૂર્તિ માંડી;
 શ્રમવાણુ રણવાકાજ, એવિ ભડતી તો ગાંડી.
 અજ્ઞાની સહુ લોક, બચારા ભોળા શું દહે^{૪૮};
 હર હર જે જે કહી, મુઠી કણુ પૈસો મહેલે.
 લગાડિ સિંધુર કોક, પુજવે હનમાનોને;
 એ રીતે ઘેલાઇ, હાલ લોકોમાં તો છે.
 અજ્ઞાની સહુ લોક, ભાવ તે રાખે ગાંડો;
 પથ્થરને કહે દેવ, વળી પૂજે છે પાડો.
 વૈશ્યક્ષત્રિને શાસ્ત્ર, શૂદ્ર સારૂ પૂરાણો;
 બ્રાહ્મણુને વેદાન્ત, મૂર્તિ નહિ પૂર્વે માનો.
 મૂર્તિ માર્ગ નહિ સત્ય, જ્ઞાનનો સાચો તેને;
 યોગે^{૪૯} કરિ મિશ્રિત, કસ્યો બહુ અધરો જેને.
 સહુને દુર્લભ તેહ, તેથિ ના ચાલ્યો કાંઈ;
 મૂર્તિ પસરી ખૂબ, ભુલાવો જેમાં ભાઈ.
 મૂર્તિ માનવ જહાં, પુજયે ઈશ્વર જેવાં;
 માનવ તહાં અજ્ઞાન, ઢોર હોયે છે તેવાં.
 જહાંલગી અજ્ઞાન, તહાંલગિ મૂર્તિપૂજ;
 જ્ઞાનિ પુજે નિર્ગુણ, પુજે નહિ પુતળાં બીજાં.

૪૬ (સાકાર વિષે મારાં ભાષણો જોવાં.)

૪૭ સ્વામીનારાયણવાળા અને બીજા નવાં મત ચલાવનારાઓ, નવાં ગ્રંથો ફરી પેટારામાં રાખી મુકે છે ને પછી ૫૦-૬૦-૧૦૦ વરસે બાહાર કાઢાડી લોકમાં ફેલાવે છે. ૪૮ સમજો.

૪૯ વેદાન્તમાં યોગ મારગ લેજો એટલે તે સંસારીને નકામો થયો. તે વેદાન્ત કામનો જે સંસારીને પણ અતુકળ આવે. પંચીકરણાદિકમાં સંસારી શું સમજે?

રાખે ગાંઠો ભાવ, ગુરુ બ્રાહ્મણ છડિનયે;
 હરામનું તે ખાય, દુરાચારી તે થાયે.
 રાખે ખોટો ભાવ, ઈશ્વરી રૂપ ને જોયે;
 સાર ન પામે જનન, ઘણા દુખિયારા હોયે.
 વિદ્યાના પં ને વાદ, ધર્મના વાદો કીધા;
 મુકી સરળ સહુ બોધ, મોહથી પ્રસવી દીધા.
 બ્રાહ્મધર્મ અદ્વૈત, તેહને મૂકી દીધો;
 દ્વૈત નાટકી ધર્મ, રિવકારી સરવે લીધો.
 મુકી સરળ સહુ બોધ, ઘણી ગુચવણમાં નાખ્યા;
 મમત મદેથી પંથ, કરી નૂતન બહુ ભાખ્યા.
 ધર્મઠગોએ એમ, રચ્યા કહું કંદો ઝાળ;
 પોતપોતિકા શિષ્ય કરી વગડાવ્યાં વાળાં.
 અજ્ઞાનીને યોગ્ય, રચ્યાં કહું શાસ્ત્રો મોટાં;
 મેળવિ ડોસીશાસ્ત્ર, કર્યાં બહુ કામો ખોટાં.
 જેમ રહે સ્ત્રી^{૫૧} શિષ્ય, ભાવમાં ને કંઈ લેહે;
 તેમ ઘડે ગુરુ ગ્રંથ, પુરુષ પણ વળગી રહે.
 પુસ્તકમાં સહુ શાસ્ત્ર, તેમ ના ગુરુઓ ચાલે;
 બીજ સેવક તેહ, કેમ નીતીમાં મહાલે.
 હા હા કહીને લોક, શાસ્ત્રને પૂજે પાને;
 મર્મ ન જાણે લેશ, કેમકે તે અજ્ઞાને.

૫૦ વિદ્યાસંબંધી વાદમાં જે મત પડ્યાં તો તે મતને ધર્મમત કરી નવા ધર્મ ચલાવ્યા. તત્ત્વમસિ એ વાક્યની વ્યુત્પત્તિ જે રીતે થાય છે:—તત્ ત્વ અસિ—તે (ધર્મ) તું (આત્મા) છે. એમ શંકરાચાર્યે પદો પાડી અર્થ કરી જીવાત્મા પરમાત્માનું અલેક્ષ્ય-એકત્વ બતાવી અદ્વૈત માર્ગ પ્રતિપાદન કીધો. મધ્વાચાર્યે (નૈયાયિક મતે) તસ્ય ત્વં અસિ—તેનો (ધર્મરનો) તું (આત્મા) છે એમ પદો પાડી અર્થ કરી જીવાત્મા પરમાત્માનું લેક્ષ્ય-દ્વિધાપણું બતાવ્યું ને દ્વૈતમાર્ગ પ્રતિપાદન કીધો. ખરું જોતાં એ વિદ્યાના વાદ છે પણ તે મોટાં ધર્મમત-માર્ગના બીજવાદ થઈ રહ્યા છે. (શી સંસ્કૃત ભાષાની બલિહારી?)
 ૫૧ સ્ત્રીયો ભાવમાં દોડતી આવે અને જરાતરા સમજે એવા ગ્રંથો રચ્યા (વલ્લભે, સ્વામીનારાયણે વગેરે) કે તેઓને લીધે તેઓની પાછળ પુરુષ પણ દોડતા આવે.

ભણે વેદ બહુ વિપ્ર, પરંતુ નં સમજે કાંઈ;
 ખરેખરા તે ઠોર, બચારા ઘેલા ભોઈ.
 કર્મ કરાવે ગોર, ઠગે બહુ જજમાનોતે;
 હોમાવી ધી દર્ભ, દક્ષણા માંગી લે તે.
 તરુણ વિપ્ર તે નહાઈ, નાકને ઝટલઈ ઝાલે;
 વૃદ્ધો પણ કહું ઘણા, ત્રિકાળ ન સંધ્યા ખાંધે.
 સ્નાન તિલક કરિ શુદ્ધ, ખેસિબાયે જખાને;
 એ તેઓના ધર્મ, ભક્તિ ભાવજ છે ખહાને.
 જૈનધર્મના લોક, વિશેષે પ્રતો પાળે;
 રહી મલિનતામાંહિ, કર્મપર સૂં જીવ અદ્રાળે.
 પુરાણકેરી વાત, જાણતા ખરી બનેલી;
 અભણ્યા માને સાચ, કલ્પના ઘેલી ઘેલી.
 શ્રાદ્ધ સ્મરણનેકાજ, લોક ના સમજે કાંઈ;
 બ્રહ્મ ભોજમાં જોય, પત્ની ગતી ઠગાઈ.
 નદી તીર્થ શુભ ક્ષેત્ર, જાતરા ભલી ભરાયે;
 હેતુ હાલ ના જોય, ઉલટા પાપી થાયે.
 અજ્ઞાનીને કાજ, શાસ્ત્રને બહુ સંકોચ્યું^{૫૩};
 ભટે લોકડૂં એમ, બહેમનૂં જ્યાં ત્યાં ધોચ્યું.
 ઝટલઈ માને લોક, વળી તે ડર બહુ પામે;
 માટે મારી છાપ, ધર્મની^{૫૪} સંધે કામે.

પર સારાં નરસાં કર્મજ ઉપર જીવની મુક્તિનો આધાર છે. ઇશ્વર સરખી વસ્તુ છેજ નહીં એમ કહે છે.

૫૩ શાસ્ત્ર એવાં જોઈએ કે જેમાં બાધ ન આવે—સઘળા દેશના લોકો કબૂલ રાખે—અણ્યા ને અભણ્યા બંનેને સરખી રીતે લાગુ પડે. તેવાં શાસ્ત્ર જંગલી હાલતની નિશાની બતાવે છે કે અસલ ભણેલા થોડા ને અભણેલા ઘણા હતા. —અભણ્યામાં એવાં શાસ્ત્રો ચાલે પણ ભણેલાઓ એવાં ટુંકી નજરનાં અને એક દેશી લખાણનો ધિક્કાર કરે છે.

૫૪ ધર્મ શબ્દના અર્થ ઘણા છે. તેમાં મુખ્યતો આ કે ઇશ્વરને ઓળખવા ભજવાસંબંધી જે આપણી કરજે તથા રીતભાત તે; બીજો અર્થ આ કે નીતિ પાળવી—લોકોએ એક બીજાની સાથે શી રીતે વરતવું તે સંબંધી જે આપણી કરજે તથા રીતભાત તે; ત્રીજો અર્થ કે સુઘડતા વગેરે રાખવાસાગ્ર જે કર્મો કરવાં તે—આચાર વિચાર; એ પ્રમાણે બીજા અર્થો પણ. બ્રાહ્મણોએ ખરેખરે તે નીતિ આચારને માટે ધર્મ શબ્દ વાપરેલો પણ મોઢમ રાખ્યો તેથી લોકો ધર્મ શબ્દને મુખ્ય અર્થમાંજ જોય છે; અને પછી ઇશ્વરથી ઘણું બીજું.

હેતુ^{૫૫} સારો તોય, અસત વસ્તુ બહુ ભાખી;
 પોતપોતિકામાંહિ, મિષેથી^{૫૬} સાચી રાખી.
 મધ માંસ^{૫૭} વ્યવહાર, કહ્યાં પાતક મોટાં છે;
 નથિ વપરાતાં તેમ, શક્તિ ને શૂર કહ્યાં છે?

ધરસંસારસંબંધી અથવા છોકરાં સમજવવાની વાત હોય ને તે ધર્મમાં લખીછે એમ કહ્યું કે અજ્ઞાની તે તરત કબૂલ રાખેછે. બામણાઓ અનંગરંગ-કોઈ શાસ્ત્રના શ્લોક બોલે-કંઈપણ સંસ્કૃત બોલે કે અજ્ઞાની તેને ધર્મની વાત છે એવું સમજે છે. ૫૫ કારણ; મતલબ.

૫૬ બ્રાહ્મણો અભણ્યાને બાનાં બતાવીને પોતપોતામાં તો સાચી વસ્તુ રાખી રહ્યા. વિચારની છુટ એટલે કોઈ કોઈને પત ન કરે.

૫૭ મધમાંસ વાપરવાવિષે શાસ્ત્રમાં મના લખી છે તે આટલા માટે કે એ વસ્તુઓ મૂરખ લોકોમાં ઝાઝી વપરાયાથી (વપરાયજ) તેઓની હાલત ખરાબ થઈ જાય; વાડ અભણ્યાને મના કરે ને ભણ્યાને છુટ આપે તો તેવી છુટ અંથમાં શોભે નહીં અને વળી અભણ્યા સામાં થાય; ‘મહાજનો યેન ગતઃ સ પંથઃ’ જે વાટે મોટા પુરુષો ગયા હોય તેજ રસ્તો (લેવો)-ભણેલાતું નોંધને અભણેલા કરે, પણ એ એમ ન સમજે કે ભણેલા તો ડાહ્યા રહે છે અને આપણે તો ગાંડા બની ખરાબે હાલ થઈયે છે. —એટલા વાસ્તે ભણેલાને અભણેલા બધાંને સાડું મધમાંસની મના કરી. પણ ભણેલા પોતાના વિચારની છુટથી ખરું જોઈું સમજી છુટથી રહેવાને ઈચ્છે માટે તેઓ છુપી રીતે અથવા જાહેરમાં બાનાં બતાવી મધમાંસ વાપરે છે. આજકાલ મધવિશે લોકને ઘણો અનાદર નથી પણ માંસ વિષે ઘણો છે. મધ વસ્તુ નઠારી હોત તો દેવી જેબધા દેવોની અંશરૂપ શક્તિ તેને તે કેમ જરૂરની છે? ટેવ નહીં તેથી માંસ ન ખાવું એ જીંદી વાત છે પણ માંસ ખાધાથી ઈશ્વરના ચોર થઈયે છે એ વાત જોડી-આપણો જીવ તેવો બધાં પ્રાણીનો જીવ અને આપણા જીવને દુઃખ તેવું બીજા જીવને દુઃખ માટે જીવ હિંસા ન કરવી, અને જીવ હિંસા થાય- માટે માંસ ન ખાવું એવી સાધારણ લોકમાં સમજીતી છે. અલબત્ત વગર કારણે અને રિબાય તેવી રીતે નિરપરાધી પશુપક્ષીની હિંસા કરવી એ મોટો દોષ છે પણ ખોરાકને માટે નિરપરાધી પશુપક્ષીની અને દુષ્ટ ઝેરી પશુપક્ષીની હિંસા કરવી એમાં દોષ નથી. (વાઘ સાપ માકણ ચાંચણ વગેરેની હિંસા કરતાં ગ્રોડાંજાણ પાપ સમજે છે). અગર માણસ તો સારાસાર સમજવાની શક્તિ ધરાવે છે અને પોતાનાં ભલાં ભુડાં કામની જવાબદારી પોતાને શીર રાખે છે પણ જનાવરોને તો તેમ નથી? —જેવી ઈશ્વરે પ્રેરણા કીધી છે તેમ તેઓ વરતે છે. ખોરાકને માટે જે હિંસા તે ઈશ્વરને ગમતી નથી તો ઘણાખરાં પશુ પક્ષી માછલાં કીડા વગેરેને માંસઆહારી કેમ કહ્યાં? વળી, માણસ જાતમાં પણ પૃથ્વી ઉપરના ઘણા ખરા લોક માંસનો આહાર કરે છે એઓને માટે ખેતી થાય તેવી જમીન બંધે દેકાણે કેમ ન રાખી? હિંદુઓમાં અસલ ચાર જાત તેમાં ક્ષત્રીઓ માંસ ખાતા, રાજાઓ મૃગો મારતા, બ્રાહ્મણો યજ્ઞમાં પશુવધ કરતા. સોમયાગાદિક યજ્ઞમાં બ્રાહ્મણો બકરાનાં મોડાંમાં જીવ ભરીને તેને દાહથી મક્કમ બાંધી લઈ તેનાં ત્રણો ઉપર વજ્ર મૂકીને પ્રહાર કરી તે બચારો પ્રાણીને જીવથી મારતા; એવી વાત છે કે એક ઝાંખી એક હાથીનું માંસ વરસ દાહડાસુધી ચલાવતો. (લોકો કહે છે કે પશુ વધ કરતા, પણ તે વખતના બ્રાહ્મણોમાં પાછાં જીવતાં

બુદ્ધ જૈનનો પદ ત્રાસ, કરવવાસાર ઝાઝી;
ધણી તેમની રીત, કરી દાખલ બહુ પાછ.
રજસ્વળાનો પદ બહેમ; ગણાએ ધર્મ ઉપરથી;
વળી શ્વપચનો કંસ્પર્શ, તેહ પણ તેજ ઉપરથી.
ગોપુછ ગોમય-મૂત્ર મૃત્તિકા દર્ભ પવિત્રજ;
પંચગવ્યથી પાપ, જાય ને શુદ્ધી તર્તજ.

કરવાની શક્તિ હતી એ બીલકુલ ખોટું સમજવું). શ્રાદ્ધમાં માંસના પિંડ આપવાનું કહ્યું છે. ને એક મારા વિદ્વાન સગાએ બૃહદારણ્ય ઉપનિષદ સાંભળ્યું છે તેણે મને કહ્યું છે કે તેમાં માતેલા બળદનું માંસ બાળકને ખવાડવાનું લખ્યું છે. એ ઉપરથી જોતાં માલમ પડે છે કે વિધીથી બ્રાહ્મણોને માંસ ખાવાની—છુટ હતી. (પણ એને ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે બાનાં સમજવાં). હિંદુ ધર્મમાં માંસ ખાવું નિષેધ હોય તો ક્ષત્રીયોને કેમ છુટ ને બ્રાહ્મણોને પ્રસંગે કેમ છુટ? વાડ બંગાલાના બ્રાહ્મણો મચ્છ ખાયછેજ. જો માંસ ખાવાનો નિષેધ છે અને એ નિષેધ ઈશ્વરથી છે તો જીવ જીવ તોપણ કોઈ દાહારો કોઈપણ હાલતમાં આવ્યા છતાં કોઈપણ રીતે કોઈપણ બાને માંસ નજ ખાવું જોઈએ. પણ તેમ નથી. ક્ષત્રીને માંસ ખાધા વના કેમ ચાલે? લાલખાઉઓ, ક્રિયા કૌવતથી માંસ ખાનારા દુશ્મન લડવૈયાની સામે ટકી શકે? ને એજ ક્ષત્રીયો સાથે બ્રાહ્મણોને ખાવા પીવાનો અને કન્યા આપવા લેવાનો વેહેવાર હતો. રામ જે અવતાર તે પણ ક્ષત્રીજ. વળી લોકમાં આમ પણ ચાલે છે કે ‘અન્નપ્રયાનો દોષ નહીં ને ખપ તેનો છોજ નહીં.’

એ બધી વાતો તકરારને માટે લખી છે. ઇશ્વરે જરે આપણા હેશમાં ધાન્ય ભરપુર મુક્યું છે તારે માંસ ખાવાની જરૂર નથી, તોપણ ખાધાથી કોઈ ઈશ્વરનો ચોર થતો નથી. અસલ મના કરી હતી પણ ચતુરને ચેતવી ગયા છે કે ડાહી રીતે વાપરજો. અસલ મના હતી તે ઠીક હતી પણ હવે જરે વિપ્ર શૂદ્રમાં પણ વિદ્યા વધે છે અને એઓ ભણેલાની સંગતમાં રહે છે તારે તેઓ અગર મધ માંસ ઘટતી રીતે વાપરે તો તેમાં કંઈ પાપ નથી. ટેવ ન હોવાથી કંટાળો આણવો અને પાપ લાગશે એની ધાસ્તીથી કંટાળો આણવો એ બે જુદી જુદીજ વાતો છે.

પદ બુદ્ધજૈનનું જોર વધ્યું ને લોકોએ તે મતતરફ વલણ કીધું. તારે તેઓને ઠેકાણે રાખવાસાર તે મતોની કેટલીક વાત દાખલ કરી—ત્રેતો પાળવાની જીવહિંસા ન કરવાની વગેરેની રીતભાતો.

પદ અળગાં ખેસવાની વાત. અળગીની સાથે સોખત કરવાથી રોગ વગેરે ઘણા ગેરફાયદા છે માટે અને અજ્ઞાની જડસા, સ્ત્રીસાથે સુતા પછી સોખત કર્યા વગર રહે નહીં માટે, ધર્મમાં—ઈશ્વરે ના કહીછે એવું ચલાવ્યું. એ ઠીક કીધું—પણ એ કારણ ન સમજતાં લોકો મોટું પાપ સમજે છે. ઇશ્વરની આજ્ઞા તોડવી એ જુદું પાપ ને નીતિથી ઉલટું ચાલવું એ જુદું પાપ, અને ન્યાતની રીત વગેરેથી ઉલટું ચાલવું એ જુદું પાપ. હવે જુઓ અડકાવમાંજ (ધર્મના મુખ્ય અર્થમાં) અપવિત્રતા છે તારે જાંહોસુધી દેખાય તાંહોસુધી અળગું પાળવું જોઈયે (જેમ પારસીયો કરે છે તેમ) પણ ડાહ્યા બ્રાહ્મણોએ, પણ દાહાડાની ને જરૂર પડે તો અપવાસ કરતાં બે દાહાડાની ખંધી કરી છે. જરૂરની વખતે (છાકરાં છોકરીના લગન સમે વગેરે) તરત નાહી ગયેથી સ્ત્રી શુદ્ધ થાય છે. ૬૦ ઘેડાને અડકવું તે.

વાઘહરણનું ચર્મ, હીર તો ખપે અઝોટે;
 આર્ય વાપરે તેહ, મોઘું તે ચોખ ગણાએ.
 નથી કોઈ વેહવાર, સાથ જંગા ખાવાનો;
 શુદ્રવિપ્રનીમાંહિ, પર્ણિતે પર્ણાવ્વાનો.
 જાતિભેદને હાય, દેશ તો ઝોએ ભારી;
 જિંચો આવે કેમ, રિખાતાં જખમે કારી ?
 કાનું ખાવું^{૬૧} કંઈ નહીં, નહીં નહાવાવણ ખાવું;
 એને કેહ સહુ ધર્મ, ધર્મ તો જાણે ખાવું.^{૬૨}
 એ પ્રતિબંધે હાય, પ્રદેશે નાજ જવાયે; --
 પ્રદેશથી જે લાભ, ઘણા તે નાજ ચખાયે.
 એ પ્રતિબંધે હાય, સગાઈ તો નવ થાયે;
 પુકુપ કુંવારા^{૬૩} રેહ, મૂર્ખસૂં કન્યા જાયે.
 એ પ્રતિબંધે હાય, દાઝ તે સંપ ન જનમાં;
 મમતયકી નહિં જસ, અરીશ્યાજીજવાં મનમાં.
 એ પ્રતિબંધે હાય, કરે નહિં સાજ પરસ્પર;
 અદેખાધથી જન, પાટુ મારે છે થઈ ખર.
 એ પ્રતિબંધે હાય, દેશિરાજેની પડતી;
 મળે ફરી નવ રાજ, ધાય કો થી નહિં ચડતી.
 કેટલાક જે ભેદ, થયા ગુણ કર્મઉપરથી;
 ખરેખરા હિતકારિ, કામ બહુ યાતાં દલથી.
 ભેદ હાલ જે તેહ, જાતિનીતીરૂઢીના;
 દેશનું સત્યાનાશ, વાળિ નાખે શી ખીના !
 સ્વાભાવિક એ ભેદ, થોડિ વાતોમાં ઘટતો;
 ઘણો લડાવ્યો તેહ, ઘણી વાતોમાં નડતો.

૬૧ છિનાળી કરો, ખુન કરો, ધર્મની ક્રિયા ન કરો, ઈશ્વરને ન માનો તોપણ ન્યાતમાં રેહેવાય, પણ કોઈનું કંઈ ખાધું કે પતિત-ન્યાત બાહાર થવાય.

૬૨ (કરોળિયાનું). ૬૩ ન્યાતમાં કન્યા થોડી હોય ને ખીજી ન્યાત સાથે ખાવાનો વેહવાર નહોતો તો તેથી કેટલાક પુકુપ કુંવારા રેહે છે અને કન્યાઓને, વ્યસની અલણેલા લુચ્યા નીચ કુળનાની સાથે પરણવું પડે છે.

અડકિ શકે નવ શૂદ્ર^{૬૪}, શકે કયમ બાળી દિનને;
 રઝળે મુડકું તોય, કોય આવે નહિં મદદે.
 અડકે નહિં કદિ વિપ્ર, શૂદ્રનાં શખને કોએ;
 રહે કેમ મિત્રાઈ^{૬૫}, દાઝ એકકની હોએ ?
 અશુભ કામમાં જરુર, વિપ્રને લોજન જોએ;
 સારે નહિં તે પતિત, ન્યાતખ્હારે થઈ રાયે.
 લગ્નકાર્યમાં કાંધ, કદી કરિ વધઘટ ચાલે;
 મર્ણકાર્યમાં વિપ્ર, ન્યાત પણ કર ઝટ ઝાલે.
 જરુર પડે નવ જમે, શૂદ્રનું રાંધેલું તે;
 બ્રાહ્મણુ ભુખથી મરે, ન્યાતના દોરથકી તે.
 એમાંનું નહિં પ્રથમ, પરંતુ હમણું ચાલે;
 સૂતર^{૬૬} અડકે ફરી, નહાવું તે ચોંટે ભાળે.
 સ્ત્રીને^{૬૭} દીધી છૂટ, કેશ ના લીંજવવાની;
 નહીં પુરુષને તેહ, વળી જમતાં અડવાની.
 દક્ષણિયોમાં નહીં, પરંતુ ગુર્જરમાં છે;
 ઘણી ન્યાત ને રીત, જૂલમી સાથે તે છે.—૨૭૨

રૂઢીસંબંધી પડતી.

જવાય નહિં પરદેશ, બ્રહ્મ થાવાને ખ્હાને;
 કર્યાં સ્વારથી શાસ્ત્ર, ખીકણે ને નાદાને.
 રખે કુવતની જાણ, થાય પરરાજાઓને;
 રખે દોર નિજ જાય, ભમાવ્યા ક્ષત્રીઓને.

૬૪ સુધડને ને પુવેડને નજ બને—ખાવા પીવાનો દોસ્તી ધગેરેનો વેહેવાર રાખવો નજ ગમે પણ જરૂર પડેથી પુવેડ સાથે પણ પ્રસંગ પાડવામાં શી હરકત ? તેમાં પ્રથમ પુવેડ પણ પછી સુધડ થયેલો એવાની સાથે વેહેવાર રાખવામાં શેનીજ ? અસલ કંઈ એવી વાતનો અટકાવ નોહોતોજ.

૬૫ “આપવું લેવું, (છાનુ) કેહેવું સાંભળવું અને જમવું જમાડવું એ જ ન્યાંહાંસુધી છે ત્યાંહાંસુધી મિત્રાઈ છે એમ જાણવું.” હમણું વાણિયાઓ, બ્રાહ્મણો, દક્ષણિયો, બંગાલીયો, કેળવણીથી એક વિચારના છે પણ ખાવા પીવાનો વેહેવાર ન હોવાથી તેઓ એક બીજાની સાથે દેશને ફાયદો થાય તેવાં કામો કરવામાં એકઠા મળી શકતા નથી. ૬૬ (નાગરની ન્યાતમાં)

૬૭ બેરાંના ચોટલા પલજ્યાથી તેઓ માદાં પડે, તેઓથી માથે તેલ ન ધલાય માટે છૂદી. પુરુષના વાળ કોરા હોય તો ફરીથી નાહે. (શો જુલમ ?)

જીવનગાર બહુ જવન, સ્વારિયો કરતા તેથી;
 જળવવા કુળ ધન, કચું ફરવું બંધ લેથી.
 રસ્તાનાં દુખ મોટ, ઘણાં મોટાં દરિયાનાં;
 પ્રવાસ કીધા બંધ, કરે શું ખીકણ માના. ?
 સુખિયાના શા ભોગ, દૂર પરદેશે જાયે;
 વિચાર ટૂંકા એમ, પછી ફળ ક્યાંથી થાયે ?
 (એમ) અટકે અટકી રહી, જ્ઞાન સંપત ન વધાર્યા;
 દેશાટનથી લાભ, થતા ઝાઝા અટકાવ્યા.
 પરરાજ્યોની રીત, રીત લોકોની સારી;
 ધંધા ને વેપાર, હું નરો બહોળા ભારી.
 નવ જોયાં નવ જોય, દેશ કયમ તાજો થાયે;
 દર્પણ વણ કયમ કરી, ખોડ ખાંપણ તે જાયે.
 નવી ચીજ જોવાય, મોહ બહુ લાગે તેનો;
 લેવાનું મન થાય, ફાયદો જોથી એનો.
 આપનાર લેનાર, થાય છે બંને રાજ;
 લેનારો વીશેષ, ક્રમક્રે જોયે તાજ.
 પોતા જોવા જેહ, તેહને દેખાડે છે;
 જેઓ પણ લલચાય, બનેથી હોરી લે છે.
 લાભકારિ જો હોય, કારખાનાના જેવી;
 રજો તેથી બહુ દેશ, વાત ઝાઝી શી કહેવી.
 વધે ઘણો ઉદ્યોગ, ગરિબડાં સૂખી થાયે;
 પ્રવાસનાં ફળ મોટ, ગર્વ આળસ તે જાયે.
 નવું નવું જોવાય, સાર સહુનો લેવાયે;
 ચરે ફરે જે જીવ, ઘણું સાફ કહેવાયે.
 પ્રવાસ કરતાં દુખ, કિંધેથી સૂખો વાધે;
 સ્વાર્થ અને પરમાર્થ, દેશનું કારજ સાધે.
 જગત નીમ જોવાય, સંધુ નહિં એક જગોએ;
 પરસ્પરે વેહેવાર, કરી લઇ લેવી જોયે.

ભણે નહીં તો રહ્યું, ફરી^{૬૯} બહુ દેશ ગણે જો;
 રે અહિંયાના અહિં, દેશિરાજ સુધરેજો !
 કાળી કણખી લોક, વળી અભણ્યા ભાડેલા;
 ફરે ધણ્યા તેહ, જાય નહિં ગાંજ્યા ઘેલા.
 વિક્રમકેરી રીત, સ્વિકારે દેશીરાજ;
 સણગારી દે દેશ, થાય પોતે પણ તાજ.
 પ્રવાસમાં જોવાય, ઘાટ અદ્ભુત ઈશ્વરના;
 પાહાડ નદી ને રાત, ઘોઘ રંગો તરવરના^{૭૦}.
 સમુદ્ર સરવર તીર, જનાવર બહુ જતોના;
 ધન્ય ધન્ય પ્રભુ જન, સુખી થાયે જોતાંમાં.
 ખિહકણ કાયરા હોય, વળી રેહ સંતોષી તે;
 પ્રવાસથી બહુ ડરે, રણે શત્રૂ શું ઝીતે ?
 ‘જીવ્યા કરતાં જોયું, ભલું’ કહેવાએ જનમાં;
 જોવાની નહિ હોંસ, મુવેલો જીવતો જગમાં.
 ધણા વરસનો શ્રાંમ, ધણી બુદ્ધિનો કાધો;
 ફળો અખાયે રહેજ, ધરંતાં રસ્તો સીધો.
 દેશાટનથી થાય, દેશમાં પુષ્કળ માયો^{૭૧};
 અણો નર્મદા ક્ષેમ, નવો ને મક્કમ પાયો.-૩૨૨
 પુનર્વિવાહ ના થાય, ધણું દુખ રહેછે વિધવા;
 મહેણાંથી વીંધાય, ધણી ઇઝરાએ^{૭૨} મનમાં.
 કામચક્રી પીડીત, ધણી તે આતુર થાયે;
 અજ્ઞાની બહુ તેથિ, રહેજમાં વંઠી જાયે.
 કરે છિનાળાં તેહ, પ્રથમ તો છાના છપનાં;
 મોટપણે ના ડરે, કામ કરવે સાહસનાં.
 કરે બિજાં પણ પાપ, પેટના ગલ્લો પાડે;
 બાળકહત્યા કરે, જન પોતાના કહાડે.

૬૯ ભણે નહીં તો રહ્યું પણ ફરી-દેશાટન કરી ગણે-દુનિયાદારીય વાકફ થાય તો. ૭૦ ઝાડોના. ૭૧ પુંજ; દોલત.
 ૭૨ સંકોચ પામી પામીને-આછું આણી આણીને બળ્યાં કરે.

આળસાંડને જોઈ; દયા બહુ આવે મનમાં;
 દીનહીન તે દીન, કેમરે કહાડે બળતાં !
 વસ્ત્ર ધરેણાં સર્વ, મુકી દે તે મૂંડાએ;
 હાય હાય એ રીત, ઘણી બહરવી તે થાયે.
 પુરુષ કાઢતાં મૂછ, સુતકથી જો અકળાએ;
 કરે કાં ન કદપાંત, આયડી તે ઘોડાવે ?
 અબળાનાં એ હાલ, હિંદુમાં દુઃખી બાઈ;
 જીવતી મૂઠ તેહ, મજા તો મારે ભાઈ.
 પોતે ખીજ વાર, પરણતા વહુ મરિજતે;
 વહુથી ના પરણાય, બિનસું વર મરિજતે.
 પ્રજા વધે નહિં એમ, અનીતી ભારી થાયે;
 દુખિયો ધર સંસાર, કેમ દળદર ના આવે?—૩૪૨
 આળપણામાં લગ્ન, થાય છેચાછોડીનાં;
 જન્મ્યાં પેહેલાં કોઈ, કરે સાઠાં વીવાનાં.
 અભણ્યાં નર ને નાર, ચૈદ આરે ધર માંડે;
 ભણ્યો હોય નર ધૂળ, કમાઈ શું ઊકાળે ?
 થાય છોકરાં રહેજ, કૃતાર્થી^{૭૩} બંને માણે;
 માંછકાંકલાં રોગિ, બહેતિયાં કદમાં હોયે.
 મા જાણે પડિ પાર, બાકિ જો વંધ્યા^{૭૪} રહેતે;
 કહેણી તો રહિજત, ચારમાં નીચૂં જોતે.
 એ રીતે નરનાર, બાપ મા થઇને રહે તે;
 શેનાં નર ને નાર, ઢીંગલા ઢીંગલી રે તે.
 ઘણે ઘેર નહિં સંપ, દિસે કહું નરનારીમાં;
 જોર જીલમનાં લગ્ન, પ્રીત કેવી રેહ તેમાં ?
 પ્રેમ પરસ્પર લેઇ, પરણતાં હોયે બંને;
 એકદિલીથી^{૭૫} રેહ, ટેકમાં સમજૂ થઇને.

૭૩ સંસારમાં આવવાની મતલબ છોકરાં કાઢવાનીજ તે પાર પાડી મ
 માણે છે—સમજે છે. ૭૪ વાંઝણી. ૭૫ સલાહસંપથી.

જોડાંમાં કો હોય, રોગિ ને ખોડભરેલું;
 વિવાહ^{૭૬} ન થાયે ફેક, એમ રહે લગ્ન સજેલું.
 જોડાંમાંનો મરદ, છિ: એ ખોલ વગોવૂં^{૭૭};
 મરે ન પરણે નાર, ભુંડે વેશે હું જોજી.
 આળલગ્નને આળ, રૂપ જાયે માણસનાં;
 જાયે રે મરદાઇ, પ્રીત રેહે નહિં જનમાં.
 આળલગ્નની પ્રીત, પ્રીત એને શી કહેવી?
 જનાવરોની રીત, જાતને ભેગી કરવી.
 એ રીતે નુકસાન, થાય છે આળલગ્નથી;
 ભણે ન સ્ત્રીનો સાથ, છૂટવું કયમ દળદરથી?—૩૬૬
 ભણે પુરુષ નહિં જ્યાંહ, કેમ સ્ત્રી ભણતી દીસે;
 મૂર્ખ પુરુષ ના દેય, શીખવા સ્ત્રીને રીસે.
 ભણવે બગડે નાર, એમ કહે મૂરખ તે;
 મૂરખ બગડે કેમ, તેહનો ઉત્તર ના દે.
 ભણ્યાવિના ના થાય, નારિયો સૂઝડ ડાહી;
 મૂર્ખાને નર ચતુર, સહેજમાં છળતા વાહી^{૭૮}.
 ભણેલિ હોયે માત, છોકરાં ડાહ્યાં થાયે;
 સારિ સંગતે રેહ, આડિ વાટે ના જાયે.
 ભણેલિ હોયે નાર, ધણા ગ્રંથો તે વાંચે;
 હોરે ઈચ્છિત જ્ઞાન, બહાણુ ધર તરતૂં રાખે.
 ભણી ગણી જે નાર, બહેમનો મૂકે છર તે;
 શુભા^{૭૯} શુભમાં રીત, હોય નરસી તે વરજે.
 આજકાલની નાર, ભણ્યાવીનાની જે તે;
 રાખી ગાંડો ભાવ, પુજે પાખંડીયોને.
 ભણ્યા વિનાની નાર, સહેજમાં છક્કડ ખાયે;
 ખોઈ ખેસતી ધન, બધી રીતે દુખિ થાયે;

૭૬ વાણિયાઓમાં વિવાહ ફેક થતો નથી.

૭૭ એવા નાદૈવત પરણેલા છોકરાને મરદ કહેવો—છી: એથી તો મરદ શબ્દ ને મારે વગોવવો પડે છે—મરદના અરથ વિષે મને હલકો વિચાર આવેછે.

૭૮ ફેસલાવીને ઠગે છે.

૭૯ લગ્ન વગેરેના રૂડા કારણમાં અને અશુભ—મુઝ્યાંના કારણમાં.

વિધાતો છે આંખ, પુકુષને કે કાં સ્ત્રીને;
 સમજે સારાસાર, કરે કામો તે રીતે.
 ઉત્તેજન દે નાર, તોજ રહે નરની પ્રાઢી^{૮૦};
 સુધરે નહિ સ્ત્રીજાત, દેશ ના સુધરે કો દી.-૩૮૬
 વાંસદોરિની રીત, રીત શય લઈજવાની;
 બજો નંગલી રીત, રીત ઢાંગા^{૮૧} ટોળીની.
 દોડદોડની રીત, રીત ઓઝોની ફૂડી;
 ડાધુવેશની રીત, રીત સૂતકની ભૂડી.
 ધિક્ક સ્ત્રીયની રીત, રીત છાતી ફૂટયાની;
 ધિક્ક રાજિયા રીત, રીત મ્હોડૂં વાળ્યાની.
 ધિક્ક કાણુની રીત, રીત ખાણું પાળ્યાની;
 ધિક્ક ચૂડિની રીત, રીત ખૂણા પાળ્યાની.-૩૮૪
 કેટલીક છે રીત, શુભાશુભ કારજમાં જે;
 શરમ આણતી નહેસ, ઘણી દુખ દેતી છે તે.
 સ્નાતવરાની રીત, ખરેખર જીલમી કર છે;
 મરે બચારા રંક, કાડતાં નાણું કરજે.
 જનમૃત્યુનું એક, બિજનું દુખ નાણુંકરે;
 તેમાં વળિ કરદેઈ, કરજતો જિલવો મેર.
 વરઘોડના ઠાઠ, ઠાઠ સાજન મળવાના;
 નાચ રંગના ઠાઠ, વૃથા આતસખાજના.
 ધુમટાની મરજદ, જનાતાની પણ તોએ;
 સ્ત્રી સહુ બેમરજદ, ફટાણું ગાતી હોયે.
 નહિ સ્ત્રીયોનું માન, હિંદુના ઘરમાં ઝાઝું;
 મિત્ર ગણે છે કોક, ઘણા કહે મારો પાટૂ.
 (તેમસ્ત્રી) ખાઈ ખવાડી સુએ, સહેજ ઘર કામ કરેતે;
 લડે રડે તે પડે, ભૂંડણો જેવી રહે તે.
 જીલમગાર બહુ રીત, પરસ્પર પલિયત હકમાં;
 ગ્રંથ વધી બહુ જાય, વાત કરતાં વીગતમાં.-૪૧૦

૮૦ પુકુષના વિચારને સ્ત્રી સંમત થાય તોજ પુકુષનો-ઘરનો ભાર જાન રહે.
 ૮૧ કેટલાક, એકજવાંસપર લખડતું લઈ જાય છે (સુડડું.)

વેહેમ-૨ સંખંધી પડતી.

રહી જાય જો જીવ, મરે તેનો કોઈમાં;
ભૂતયોનિ^{૮૩} તે લેય, એમ કહે છે લોકમાં.
મરે એમ જો વિપ્ર, અક્ષરાક્ષસ તે થાયે;
ધણી જાતનાં ભૂત, ધણાં તો ચૂસીખાયે.
મરે મલીનતામાંહિ, પિશાચાદિકમાં જાયે;
અસત વસ્તુ તે રહેજ, મૂર્ખમાં સાચ મનાયે.
સુવાવડી મરનાર, વળી જે અડકાએલી;
ચુડેલ તે વિકરાળ, ડાકિણી જે મહુ^{૮૪} થેલી.
ધણા ધણા આજર, વાયુના થાયે તેને;
ભૂત ભૂત કહે લોક, ગુણી બોલાવે જેને.
સાહિ ચોટલો ખૂબ, ઉપરથી મારે મારે;
કરી ગુગળનો ધૂપ, આંખમાં અંજન આંજે.
કરાવે ચંડીપાઠ, મોટિ આધા^{૮૫} લેવાડે;
ધણું કરીને ભૂત, નારિયોને સપડાવે.
બ્રમણ બ્રાંતિ તે ભૂત, ભુવાઓ ભૂતો કહાડે;
ફિતુર ફેલ કરનાર, નાર ઝટ ધુણવામાંડે.
કરે મસાણું વાસ, રહે કાળીની પાસે;
અંધારામાં ભૂત, પીપળા વડની માંહે.
કરે ન કો પીશાબ, કહ્યાં તે તે ઠેકાણે;
વળી આમલી ઝાડ, લીમડા બાવળ નીચે.
ધણા ધણા આકાર, ભૂતને ભૂંડાં કહ્યાં;
ખિહામણાં વિકરાળ, ચાલમાં જે નહિં સખણાં.
પિતૃસમંધી દોષ, ભોળિયા બળિ દઈ કહાડે;
નિકળે ધરમાં સાપ, શાક દે વિપ્ર જમાડે.

૮૨ નકારી રહી તે વેહેમ-જેટલો બગાડો તેટલો વેહેમ-સુધારાનું ઉલટું તે વેહેમ. પણ આ ઠેકાણે વિશેષ અર્થ લેવો.-ભૂત જનુ નેતિશ વગેરેના વેહેમ.

૮૩ ભૂતની જાત; ભૂતની જાતમાં અવતાર.

૮૪ જે થેલી ને મહડી હોય તે ડાકણ થાય.

૮૫ (નારાયણબલી, ત્રિપંડી વગેરે કરવાની.)